

FORTID OG NUTID

TIDSSKRIFT FOR KULTURHISTORIE
OG LOKALHISTORIE

UDGIVET AF
DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

16DE BIND

KØBENHAVN
H. HAGERUP'S FORLAG

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (M. SIMMELKJÆR)

1945—46

Redigeret af Roar Skovmand (Foreningens Sekretær)
under Medvirkning af Gunnar Knudsen og Chr. Axel Jensen.

Universitetsbiblioteket
1. Afd.
København

INDHOLD

AFHANDLINGER:

	Side
SVEND AAKJÆR, Landsarkivar: Kirkeafgift og Kirketiende i Ribe Stift 1321—1682	76
C. J. BECKER, Museumsinspektør, mag. art.: Litteratur om Danmarks Forhistorie 1941—1944	344
H. BERNER SCHILDEN HOLSTEN, Lensbaron: Nogle genealogiske Studier i dansk Heraldik	89
ALBERT FABRITIUS, Bibliotekar, Dr. phil.: De litterære Kilder til Besættelsens Historie	340
ARTHUR FANG, Direktør: Af et Torvs Historie	10
GEOBG GALSTER, Museumsinspektør: Sagnet om Læderpenge .	35
H. P. HANSEN. Museumsforstander: Statsbankerotten i Over- leveringen	212
EJLER HAUGSTED, Bibliotekar: Lidt om romanske Stenmestres Arbejder i Aarhus Stift	59
HOLGER HJELHOLT, Arkivar, Dr. phil.: De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie	22
JOHAN HVIDTFELDT, Landsarkivar: Kilderne til Besættelses- tidens Historie	229
CHR. AXEL JENSEN, Museumsinspektør, mag. art.: Om adelige Gravminder fra Senrenaissancens og Bruskbarokkens Tid ..	119
KNUD KLEM, Museumsdirektør: Af det ældre danske Vejvæsens Historie	183
C. KLITGAARD, fhv. Postmester: Forandring af Vendsyssels Vestkyst	1
GUNNAR KNUDSEN, Kontorchef, cand. mag.: Gamle Haandvær- kernavne	130
HANS KNUDSEN, Landsarkivar: Bygningshistoriske Brandforsik- ringsarkivalier	200
H. LAUSTEN-THOMSEN, Amtslæge, Dr. med.: En Kilde til Sted- historie	220
— Kilder til de onde Aars Historie	332

	Side
AXEL LINVALD, Rigsarkivar: Besættelsestidens Arkiver	325
H. F. PETERSEN, Præst i Flensborg: Stephan Klotz indenfor Flensborgs Porte	155
— Stephan Klotz offentlig og privat	297
GUDMUND SCHÜTTE, Dr. phil: Stephan Klotz offentlig og privat	295
AXEL STEENBERG, Museumsinspektør, Dr. phil.: Norsk Kultur- historisk Litteratur under den anden Verdenskrig	280
HELGE SØGAARD, Museumsdirektør, Dr. phil.: Bemærkninger til Kolding Skomagerlavs Historie	144
ALBERT THOMSEN, Kommunalærer: Henrik Thott og Holbæk Len	170
— Museerne og Krigstiden	336
OLE WIDDING, mag. art.: To Former for Landskifte i Mark- bogen 1682	245

ANMELDELSER:

Litteratur om Danmarks Forhistorie 1941—1944 [C. J. Becker] ..	344
Nyere Herregaardslitteratur [Hans Lassen]	307
Norsk kulturhistorisk Litteratur under den anden Verdenskrig [A. Steensberg]	280
H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder I—II [C. J. Becker]	302
Alb. Fabritius og Har. Hatt: Haandbog i Slægtsforskning [Alb. Thomsen]	317
Arthur Fang: Roskilde [Axe Steensberg]	318
P. V. Glob: Studier over den jyske Enkeltgravskultur [Becker] ..	298
Georg Hansen: Degnen [F. Skrubbeltrang]	323
F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland [F. Skrubbeltrang]	321
Kultur minder [Sv. Larsen]	362
Roskilde-Studier [Alb. Thomsen]	319
Axe Steensberg: Gamle danske Bøndergaarde [C. G. Feilberg] ..	314
Tøjhusmuseets Skrifter [H. D. Schepelern]	365
J. S. Vanggaard: Oplevelser. Mennesker. Synspunkter [H. Hjel- holt]	364

FORENINGSMEDDELELSER:

Dansk kulturhistorisk Museumsforenings Aarsmøde 1946	367
Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde 1946	381
Regnskab for 1944 og 1945	390
Nekrolog: Hans Knudsen	392

FORANDRING AF VENDSYSSELS VESTKYST

Af C. Klitgaard.

Den, der nøjere iagttager Jyllands Vestkyst, vil ikke undgaa at bemærke, at den Tid efter anden forandrer sig; nogle Steder foregaar der ved Havets Kræfter Bortskæringer af den, andre Steder sker der Tilskylning af Land, og saaledes har det vel været fra tidlige Tider, om hvilke vi ikke nu kan skaffe os nogen Viden ad geologisk eller historisk Vej, idet vore Kundskaber om *Tilskylning* af Land næppe kan føres længere tilbage end til det saakaldte Stenalderhavs Tid, fra hvilken vi mange Steder ser Litorinatidens mere eller mindre tydelige Kystformationer; men hvor meget Land, der siden den Tid er *skyllet bort*, kan der ikke faas nogen Viden om.

Med Hensyn til Landvindingen maa ogsaa erindres, at særlig den nordlige Del af Jylland i Tidens Løb efter Litorinasænknningen har hævet sig op af Havet og maaske endnu hæver sig, saa alt det nye Land ikke er fremkommet ved Tilskylning, selv om Hovedparten maa formodes at være det.

»Ved *Bovbjerg* tabes Land ved Storm og Fraade,
ved *Blokhus* vindes Land af Havets Naade«,

skrev Christian Richardt for et halvt hundrede Aar siden i en Fremmedbog hos mine Forældre i Blokhus, og i det følgende skal ad historisk Vej søges paavist nogle af de Kystforandringer, der er foregaaet paa Vendsyssels Vestkyst.

I »Historisk Tidsskrift« 8. I. 153—166 har Johannes Steenstrup offentliggjort en lille Artikel om »Danmarks Tab til Havet i hi-

storisk Tid«, og han vender sig i den imod Klithistorikeren C. C. Andresens Udtalelse om, at der efter hans Beregninger — paa Grundlag af Landtabet ved Agger 1815—1859, gennemsnitlig 12 Alen (7,5 m) om Aaret — er tabt 2 Mile langs Jyllands Vestkyst, hvilket i Løbet af 2000 Aar vilde blive til ialt 80 Kvadratmile¹⁾.

Troels-Lund har godtaget Andresens Antagelse og regner med²⁾, at der i de ca. 300 Aar fra Frederik II.s Tid er gaaet 12 Kvadratmile tabt af Jyllands Vestkyst, eller et Areal som Falster og Møen tilsammen; men ogsaa denne Mening vender Steenstrup saavel som flere andre Historikere sig imod, og Steenstrup fremkommer bl. a. med den gode Argumentation, at hvis Landtabet havde været saa stort siden Frederik II.s Tid, maatte vi ad arkivalisk Vej (Jordebøger, Lensregnskaber, Præsteindberetninger m. v.) kunne faa oplyst Navnene paa de Bebyggelser, der laa paa det tabte Land; men det kan vi kun i enkelte Tilfælde. Nok er der paa Vestkysten gaaet mange Byer og Gaarde tabt; men de er gaaet under i Sandflugten i 15—1600'erne.

Medens Steenstrup her har set rigtigt, stiller jeg mig tvivlende overfor hans og Troels-Lunds Udtalelser om, at Borttagelsen af Ler og Sten ved Stranden og Ødelæggelse af Skove, Krat og Buskvækster (Tjørn og Graaris) skulde have befordret Havets Bortskæringer af Landet. Her findes jo kun faa Steder som ved Hirtshals Fyrbakke store Sten i en saadan Mængde, at de kan indvirke paa Strømforholdene og i nogen Grad beskytte Kysten mod Bølgeslaget, og disse Sten har man i tidligere Tid maattet lade ligge, ligesom man heller ikke havde Anvendelse for dem. Andre Steder er der vel paa sine Steder Sten; men det er Ral, som først i vore Dage har faaet nogen større Anvendelse som Vej- og Byggemateriale.

Fra *Bulbjerg* — hvor der ikke synes at være sket synderligt Tab af Land i nyere Tid, idet den isolerede »Skareklint«³⁾ endnu

1) C. C. Andresen »Om Klitformationer og Klittens Behandling og Bestyrelse« (1861).

2) »Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16. Aarh.« I. 18 (1879).

3) Vel egentlig Skareklev, jvf. Svinkløv, Torup Kløv, Kløv i Hunstrup, Mandalskleven o. fl. = stejlt Bakke, Klippe.

staar i ringe Afstand fra Kysten eller Bulbjergs Klint⁴⁾ — over *Vust, V. Torup, Klim, Kollerup* og *Hjortdal* Sognes Havkyst ligger et mægtigt Lag groft Ral, der vel nok skærmer Kysten mod Bortskæring, ligesom det hindrer Sandflugt, saa Kysten enkelte Steder som paa Grønnestrand i Kollerup Sogn er græsklædt lige ud til Havet. Og østligst staar Kridtklinten *Svinkløv* i Hjortdal Sogn som Forpost mod Havets Angreb. Dette beskyttende Rallag, der flere Steder dannede Volde paa et Par Meters Højde over Havfladen, er dog utvivlsomt af ret sen Oprindelse, thi navnlig over *Kollerup* og *Hjortdal* Sogne her er 1550—1600 gaaet en mægtig Sandflugt, som har aflejret store Klitpartier og ødelagt meget Jord og mange Landsbyer⁵⁾.

I de senere Aar og da navnlig i Aarene 1940—44 er der mellem Bulbjerg og Svinkløv fjernet Tusinder af Læs Ral i Jernbanevogne og Biler fra denne Kyst, og det tør ikke anses for udelukket, at det vil faa Indflydelse paa Kystformationen her baade med Hensyn til fornyet Sandflugt og til Havets Angreb, selv om Materialvandringen endnu foregaar som forhen.

Det forholder sig jo saaledes med denne Materialvandring, at medens Kyststrømmen gaar fra *Bovbjerg* mod Syd, hvad der bl. a. ses af Udløbet ved Hvide Sandes Forskydning mod Syd, gaar Kyststrømmen nord for *Bovbjerg* mod Nord, drejer om i Øst ved *Hanstholm* og følger Kysten op til *Skagens Gren*, for i Kattegat at vende om ved den svenske Kyst og derefter under Norge at løbe ud i Vesterhavet igen. Denne Kyststrøm medfører Sand, Grus og Ral fra de Steder, hvor Havet skærer bort af Kysten, altsaa navnlig fra de fremspringende Partier som *Bovbjerg, Hanstholm, Bulbjerg, Svinkløv, Rubjerg Knude, Lønstrup* og *Næsset i Horne* (Hirtshals Fyrbakke), og Materialet aflejres atter i Bugterne. Da Sandet er lettest for Strømmen at medføre, kommer det først, derefter fint Grus, saa grovere Grus og endelig

⁴⁾ I Trap: Danmark V, 336, (1924), angives Skareklits Afstand fra Bulbjerg til 130 m, »Danske Atlas« (1769) opgiver den til omtrent 40 Favne = ca. 75 m, men denne Angivelse er jo paa Slump og tør næppe tages som Bevis for, at der senere er bortskaaret 55 m. af Klinten, selv om noget vel nok er gaaet tabt.

⁵⁾ Præsteindberetninger 1571 og 1625.

Ral. En Mand, født 1819, har fortalt mig, at endnu 1830 var Gruset ikke naaet øst for Svinkløv, men i min Barndom c. 1875 var det kommet forbi Trandum, og ved Aar 1935 var det kommet helt hen paa Rødhuse Strand, hvilket vil sige, at det i 100 Aar er rykket ca. 15 km frem.

Men ogsaa paa denne Strækning har Behovet for Grus i den sidste halve Snes Aar ført til, at der er bortkørt Tusinder af Billæs, saa Bunden af Gruslaget mange Steder er naaet, hvad der har medført, at Havet er begyndt at skære ind mellem *Trandum* og *Rødhuse*, og nogen ny Sandflugt vil vel nok blive Følgen, selv om den kan optages af de nu godt bevoksede Klitter mod Stranden.

Som ovenfor nævnt aflejres det af Strømmen medførte Materiale i Bugterne, og derfor ser vi, at der her sker Tilvækst af Landet. Dette er saaledes Tilfældet inderst i den saakaldte *Jammerbugt* — et Navn af ny Oprindelse — fra ca. 4 km syd for *Blokhuse* til en halv Snes km nord derfor.

1882 strandede 2 km nord for Blokhuse Barken »Tre Venner« af Christiania; 1883 roede jeg i Baad inden om Vraget, men 1916, da Resterne blev opbrudt til Brændsel under Verdenskrigen, stod Vraget paa Stranden halvvejs mellem Klitten og Havet, saa meget Land var her tillagt i de forløbne 34 Aar. Saavel syd som nord for Blokhuse ser man ogsaa store Nydannelser af Klit, og siden min Barndom i 1870'erne er her tillagt et Areal af ca. 40 m Bredde.

Længere mod Nord, ved *Løkken*, er der tillagt meget Land, hvilket dog for en stor Del skyldes den 1918 anlagte Mole, som bryder Strømmen; men til Gengæld sætter denne nu ind nord for Molen og bortskærer i Storm Klitterne nord for *Fureby Bæk*. En lignende Virkning har den 1919 anlagte *Hirtshals Havn* haft, idet der paa Vestsiden af den foregaar Tilskylning af Sand, medens Havet skærer bort af Landet øst for Havnen.

Nord for *Løkken*—*Fureby* er Stranden ganske smal, og her saavel som længere nord paa i *Lyngby*, *Rubjerg* og *Maarup* Sogne indtil forbi *Lønstrup*, har Havet i umindelige Tider bortskyllet Land; men nu yder de jævnt høje Lerskrænter her en ret

stor Modstand mod Nedbrydningen, som derfor ikke foregaar med nogen stor Fart.

Præsten i Børglum udtaler 1638 i sin topografiske Indberetning til Ole Worm⁶⁾, at en stor Fyrreskov i *Fureby* Sogn, der stod langt vesten for Byen og Kirken, i fordums Tid er borttaget af det oceaniske Hav, som nu straks er der udenfor. Han udtaler ogsaa, at Sognet menes at have Navn af denne Skov, en Etymologi, som Nutiden dog ikke godkender. Et lokalt Sagn fortæller endvidere, at der her har ligget en Landsby *Kinderup*, som Havet har borttaget; men slige Sagn tør ikke tillægges større Værdi. Hvad den nævnte Fyrreskov angaar, siger Naturforskeren Niels Thaarup⁷⁾, der var her 1763 paa en geologisk Rundrejse, at man hist og her ser Stubbe og Rødder af den i Grunden saavel som Egetræer, der ligger 4—5 Alen dybt; men denne Skovbevoksning har dog næppe været helt ude ved Stranden, hvad Thaarup heller ikke siger; den har sikkert været i Sognets Moser øst for Kirken.

Tabet af Land foregaar naturligvis væsentligst ved Stormfloder, naar Havet af Vestenstorm drives mod Land med vældig Kraft. Natten mellem 1. og 2. Juledag 1806 blev en stor Del af Klitten ved *Løkken* bortskyllet af Havet tillige med 2 beboede Huse, og et Fartøj, der laa paa Stranden, blev kastet nogle Favne i Vejret op paa Klitbakkerne⁸⁾, en Tildragelse, som nu vilde være utænkelig her, da der nu er en meget bred og høj Strand og en mægtig Klitbarriere mellem Byen og Stranden, hvilken er fremstaaet efter 1885 ved at lade Flyvesandet opfange af et Bælte af Klittag og fra ca. 1911 af Fyrreudhugst.

15. Jan. 1818 blev ogsaa flere Bygninger i *Blokkhus* beskadiget af Højvande, der i Forbindelse med Orkanerne 27. Nov. og 21. Dec. 1825 navnlig forandrede Kystforholdene ved *Agger*⁹⁾, som yderligere led Skade ved Stormfloder 3. Feb. og 28. Nov. 1825, og vist i Orkanen 11. Marts 1822 drev en lille Skude i *Blokkhus*

⁶⁾ Jyske Saml. 4. I. 98.

⁷⁾ Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml., Fol., Nr. 411.

⁸⁾ Jyske Efterretninger Nr. 2 — 1807.

⁹⁾ Borchs Avis Nr. 15, 1818 og Januar 1825.

op over Klitten og landede paa Agrene ved Huset Matr. Nr. 69. Sligt vilde være ganske utænkeligt, efter at der nu er lagt saa meget Land til.

Af Regnskaber fra Sejlstrup Len 1610 ff. ser man, at Nordmændene, der kom til Kysten med deres store Baade for at bortbytte Tømmer og andet mod Korn og Fedevarer, stadigt landede paa *Lyngby* Strand, men efter 1624 paa *Fureby* Strand, hvor Handelspladsen *Løkken* (Fureby Løkke) først blev anlagt 1678, og det tør vist derfor antages, at »Nordbaggernes« Flytning af Landingsplads skyldes, at Stranden ved Lyngby da ikke længere egnede sig til Oplosning her af deres Trælast og til at opslæbe deres Baade paa, fordi den var blevet ganske smal ved Havets Bortskæringer. Geologiske Undersøgelser viser da ogsaa, at der i Fureby, Lyngby og Rubjerg Sogne maa være skaaret meget Land bort, men ikke hvornaar det er sket. 1890 laa der ved *Kodal* mellem Løkken og Sønder Lyngby en stor Sten ca. 31 m fra Klinten; 1906 var Afstanden kun 26 m, saa der var altsaa i 16 Aar tabt 5 m Land.

Gaar vi længere mod Nord, kommer vi til det af Sandflugt meget hærgede *Rubjerg* Sogn, hvor Højdepunktet *Rubjerg Knude* med Fyr, anlagt 1900, staar som stærk Forpost mod Havet. I Indberetning til Ole Worm 1638 skriver Sognepræsten¹⁰⁾: »Sydvest for Rubjerg Kirke haver været et stort højt Bjerg ved Navn Ruberg Knud, hvilket er længe siden udfaldet i Havet«. Da Knuden jo endnu findes (højeste Punkt 74 m), selv om det kun er dens østlige Skraaning, der er i Behold, og den ligger *nordvest* for Kirken, maa Rubjerg Knude, hvis man skal godkende Præstens Oplysning, før 1638 have haft sin største Højde adskilligt længere mod Syd.

Statsgeolog Axel Jessen oplyser i sin »Vendsyssels Geologi«¹¹⁾ (1918), at ved at sammenholde Videnskabernes Selskabs Kort fra 1785—87 med Generalstabens Kort fra 1886—88 er der i de 100 Aar her skaaret 250 m bort af Landet, og Bortskæringen er fortsat, saa der — vist 1884 — blev foretaget Hartkornsafskrivning.

¹⁰⁾ Jyske Saml. 4. I. 87.

¹¹⁾ S. 220.

Fra Rubjerg Sogn naar vi mod Nord til *Maarup* Sogn, hvor ogsaa findes en fremspringende Lerknude, en Fortsættelse af Rubjerg Klinten, som Havet har slidt paa. Vest for den nu nedlagte Maarup Kirke rejstes i 1870'erne en Sten til Minde om Kong Christian IX.s Besøg her 1871. Denne Sten stod 1889 ca. 83 m fra Klinten, men 1906 kun godt 69 m derfra, og der var altsaa i 17 Aar tabt 14 m. I 1936 maalte jeg Stenens Afstand fra Klinten til godt 45 m, saa der i de fra 1906 forløbne 30 Aar var gaaet ca. 24 m tabt. En københavnsk Badegæst i Lønstrup, der syntes, at Mindestenen stod paa et uheldigt Sted, flyttede den 1940 egenmægtigt, og den danner altsaa ikke noget Fikspunkt længer.

Ved *Lønstrup* By har Havet ogsaa taget Land, og af Vennebjerg Herreds Tingbog 21. Marts 1642 fremgaar, at der, hvor Mads Mikkelsen i Lønstrup for 40 Aar siden, altsaa ca. 1600, kunde pløje og saa, var nu »udi Hav«, og et Tingsvidne af 22. Marts 1662 oplyser, at Lønstrup Bys Ager og Eng delvis var borttaget af Havet, saa der nu hverken var Eng eller Tørveskær. I Tiden ca. 1786 til ca. 1886 er her bortskaaret ca. 150 m Land¹²⁾.

Efter det foranførte synes det mig sandsynligt, at der endnu ved Aar 1600 har været et lavtliggende Forland med Strand og Strandenge mellem *Fureby* og *Lønstrup*, ja vel endog forhen med Byggesteder, thi de gamle romanske Kirker i Lyngby, Rubjerg og Maarup, vel fra ca. Aar 1200, vilde man næppe have lagt helt ude ved Kysten, hvis der ikke var Bebyggelser paa et nu forsvundet Forland. Lyngby Kirke blev nedrevet 1914, da den kun laa 20 m fra Skrænten, og genopført længere inde i Landet; Rubjerg Kirke blev nedbrudt 1904 og Maarup Kirke staar kun som et af Nationalmuseet fredet Mindesmærke. Havets Graadighed i Forbindelse med Sandflugten tvang Beboerne og Kirkerne bort.

Nord for Lønstrup op over *Skallerup* og *Tornby* Strande til *Hirtshals* Fyrbakke er der tilskyttet Land og ligeledes øst for *Hirtshals* over *Asdal*, *Uggerby* og *Tversted* Strande, hvor Landet

¹²⁾ Axel Jessen, a. St. S. 220.

paa sine Steder er vokset 200—300 m. En ret stor Fiskerby med en Snes Huse ved *Kjul Strand* i Asdal Sogn, som fandtes her ved Aar 1600, blev ikke borttaget af Havet, men forlodes ved 1630, efter at de store Fiskerier her som andet Steds var ophørt henimod 1620¹³).

I *Raabjerg Sogn*, nordligste Nabo til Tversted, og i *Skagens Landsogn* er der i de senere Aar skaaret meget væk af Kysten fra *Skiveren* til *Kandestederne*, saa den ældgamle Vej mellem Hjøring og Skagen, der fra Tversted gik ad Stranden til *Højen* (Gl. Skagen) ikke lader sig befare mere.

Af *Skagens Oddes* Vestsider er der efter Axel Jessens Beregning i de ommeldte 100 Aar bortskaaret 100—150 m, medens Oddens Nordside er vokset med 300—400 m, ja, nord for Skagens Fyr endog med 500 m; men paa Sønderstrand mellem Fyret og Byen skæres Landet bort¹⁴).

Forandringerne af Kysten ved *Skagen* og *Højen* har dog nok i ældre Tid været større. Olafur Olavius fortæller i sin »Beskrivelse over Skagen« (1787)¹⁵, at Havet 1680 borttog flere Huse i Højen, og en 95-aarig Mand fortalte ham ca. 1785, at han tydeligt erindrede, at den første Raadmand i Højen hed Madsen og boede mestendels saa langt ude, som man nu plejer at sætte Torskeliner; altsaa hvor der nu var Hav. Raadmanden var Hans Madsen Hop, der døde 1695 vist af Ophidselse over, at den bekendte Søkortdirektør Jens Sørensen pryglede ham med sin Pisk¹⁶).

I Oktober 1592 tog Stormflod flere Huse og Gaarde i *Skagen*, 15. Januar 1593 gik 14 Huse og Gaarde samme Vej¹⁷), og endnu henad Jul samme Aar var der to Gange Vandflod, der bortskyllede mange Steder paa Skagen og paa Vestkysten, saa »Huse og

¹³) Horns Herreds Tingbog 10. Jan. 1631, 17. Marts 1634, 6. April 1635, 31. Maj 1647.

¹⁴) Axel Jessen »Vendsyssels Geologi«, S. 220.

¹⁵) Side 5 f.

¹⁶) C. Klitgaard: »Skagen Bys Historie« S. 431—444.

¹⁷) a. St. S. 41.

Byer og mange Mennesker druknede¹⁸⁾. 10—11. Sept. 1690 borttog Havet flere Huse, Juledag 1717 ligeledes, og Havet bortskar da Sønderstrand med Klitten og en Del af den gamle Fyrbakke, og 14. Feb. 1718 mistedes atter nogle Huse paa denne Maade.

Vi har nu fulgt Vendsyssels Vestkyst fra Bulbjerg til Skagen og set paa Kystforandringerne der; men ogsaa paa Vendsyssels Østkyst er der sket Forandring. Der er i *Aalbækbugten* foregaaet en Tilvækst af Land af indtil 600 m; nord og syd for *Sæby* er der gaaet indtil 200 m tabt, men mellem *Lyngsaa* og *Voersaa* er der tillagt indtil 500 m.

Axel Jessen opgør Vindings- og Tabskonto i de 100 Aar 1786—1886 saaledes¹⁹⁾:

Fra *Skagens Gren* til *Blokhuse* er tillagt 950 Tdr. Land og bortskyllet 431 Tdr.; fra *Grenen* til *Voersaa* er tillagt 1450 Tdr. Land og bortskyllet 250 Tdr.; altsaa ialt en Tilvækst af ca. 1720 Tdr. Land; men medens det bortskaarne Land i hvert Fald delvis var dyrket Jord, bestaar Tilskylningen desværre udelukkende af ufrugtbart Strandsand, og Landvindingen her har derfor ikke som i Slesvigs Marskegne været til nogen økonomisk Fordel for Beboerne.

¹⁸⁾ Chr. Staphensens Aarbog; Kgl. Bibl. Gl. kgl. Saml. Nr. 2355.

¹⁹⁾ »Danmarks geologiske Undersøgelser« I. Række, Nr. 3, S. 311 ff.

AF ET TORVS HISTORIE

Af Arthur Fang.

Naar Færdsel til Lands kan mødes med Sejlads, er der gode Betingelser for et Samlingssted. Hvor Vejspor maatte runde sig syd om Roskilde Fjords inderste Vig, er der tidlig groet en Bebyggelse frem. Roskilde er en gammel og udpræget naturgroet By.

Blødt buer Roskildes Hovedstrøg sig gennem Byen, øjensynligt følgende det ældgamle Færdselsspor Bugten-sig-frem gennem Landskabet; i dets Kurver er der endnu som en Genspejling af Rytteres og Mænds stilfærdige Lunt, af deres Famlen-sig-frem mellem Terrænets Vanskeligheder.

Roskildes Hovedstrøg følger praktisk talt Retningen Øst—Vest. Det er fra gammel Tid opdelt i: Algade, Skomagergade og Støden, ældgamle Navne, der fører langt ned i Middelalderen. Undertiden træffes ogsaa Betegnelsen Stengaden for hele Strækningen¹⁾. Algaden eller Adelgaden (*platea communis*) er den gamle Fællesbetegnelse for Købstædernes Hovedgader, som har fæstnet sig i adskillige af dem; den benævnes ofte Kongegaden (*platea regalis*) eller Kongens Hærstræde, fordi Vej i gammel Tid var Kongens Eje²⁾. I Roskilde kaldes Algaden ogsaa Torvegaden eller Torvet og undertiden Bytinget.

Roskilde er opstaaet tidligt, og Bebyggelsen havde fæstnet sig, inden der har været Brug for en selvstændig Torveplads — helt modsat det planmæssigt anlagte Ny-Køge, i hvis Byplan der er

¹⁾ Henry Petersen: Hvor laa Kongsgaarden i Roskilde? Hist. Tidsskr. 6. R. II, S. 324.

²⁾ Hugo Matthiessen: Gamle Gader, S. 10.

Fig. 1. Roskildes Torve.

Billedet er taget oppe fra Raadhustaarnet. Det viser os det smukt buede Hovedstrøg og Raadhustorvet omkring Springvandet, t. v. begrænset af tre af de i 1908 nedrevne Ejendomme, samt i Mellemgrunden t. v. lidt af Nytorv med Slagternes Torvestader. — Samtidig viser Billedet Middelalderens Torv, som var paa selve Algaden, fra Skomagergades Begyndelse (i Billedets højre Hjørne) og til lidt forbi Hersegade (omtrent hvor Algade bøjer til højre).

afsat et meget rummeligt Torv. Roskilde har hele Middelalderen igennem været henvist til at holde Torv udelukkende paa den østre Del af det ikke særligt brede Hovedstrøg.

I en senere Tilføjelse til Roskilde Stadsret, stadfæstet 15. Juni 1268 af Kong Erik Glipping, hedder det:

— at thet samme thorgs rom skal were fra then ny helghe andz hus til beghyndelsen pa sancti michels kirkegardh i then westre deel³⁾. — At Torvet skal være fra det nye Helligaandshus til den vestlige Grænse af Sct. Mikkels Kirkegaard. —

³⁾ Rosenvinge: Gamle danske Love V 185.

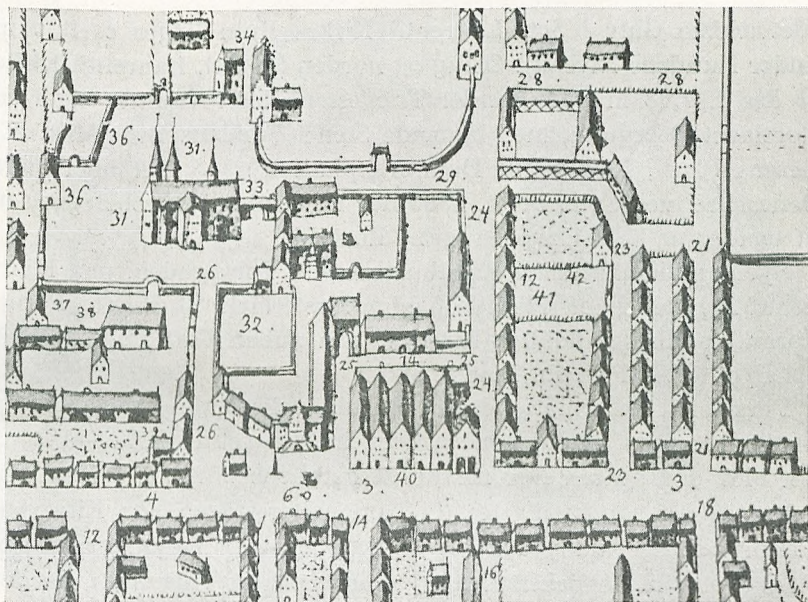
Desværre savnes der Kort eller Planer over det middelalderlige Roskilde. Den ældste, bevarede Plan er Peder Resens fra 1677; den er ikke alene temmelig sen, men desuden skematisk og for- tegnet; dog faar vi hjælpe os med den, saa godt vi kan. Paa denne Plan er Algade markeret med 3-Taller og Skomagergades østlige Del med et 4-Tal. Lige over dette findes Mrk. 39, der angiver Sct. Laurentii Kirkes Taarn. Øst for dette Taarn, som først er opført c. 1500, laa den anselige Sct. Laurentii Kirke med til- hørende Kirkegaard, der maa have fyldt det meste af den lille trekantede Plads, som Resens Plan viser os. Sct. Laurentii Kirke var en Fraadstens-Kirke fra c. 1100; betydelige Rester af den blev udgravet 1931 og er bevaret. I et Brev af 17. Maj 1253 fra Biskop Jakob Erlandsen i Roskilde meddeles det, at Bispem har ladet Helligaandshuset, kaldet Nyt Hospital, der tidligere laa uden for Byen, flytte indenfor Murene næsten ind i Byens Midte ved Siden af Sct. Laurentii Kirke mod Vest⁴). — Omtrent ved 4-Tallet paa Resens Plads vil vi altsaa finde Torvets ene Grænse. Den anden maa ligge lidt østlig for Mrk. 18, der angiver Hersegade.

I et Brev fra 1407 nævnes en Jord, liggende i Roskilde i Sct. Mikkels Sogn i »Hyrsegade« paa den østre Side af Gaden og mod Øst strækkende sig til Sct. Mikkels Kirkegaard⁵). I 1920 fandtes et Stykke østlig for Hersegade, mellem denne og Lille Graabrødre- stræde (viist paa Resens Plan), tidlig-middelalderlige, murede Grave, mange Kampesten samt Nedbrydningslag, som maatte ty- des som stammende fra Sct. Mikkels Kirke. Dens Kirkegaard har baade efter Skeletfund og ovennævnte Brev at dømme strakt sig hen mod Hersegade. Maaske ved Algade Nr. 20, i hvis Grund der er fundet et Hjørne af en Munkestensmur, muligvis fra Ring- muren omkring Kirkegaarden, skal dennes vestlige Grænse sættes — og med denne den østlige Grænse for Torvet.

Torvegadens Forløb er i Nutiden sikkert den samme som i Middelalderen; dette kan med ret stor Sikkerhed dokumenteres ved Tilstedeværelsen af middelalderlige Kældre og gennem Fund af

⁴) Danmarks Riges Breve 2. R. I Nr. 104.

⁵) Hugo Matthiessen: St. Mikkels Kirke i Roskilde. Arb. f. Hist. Samf. f. Kbh. Amt 1920, S. 83 med Henvisninger.

Kort Nr. 1. Resens Plan fra 1677.

Murrester. Selv om der i en Købstad ikke skulde være et eneste middelalderligt Hus bevaret, vil dog selve Gadenettet kunne fortælle om Byens Opbygning gennem svundne Aarhundreder. De idelige Brande, med efterfølgende Spredning af Brandlaget, i For- ening med den grimme Vane at benytte Gaderne som Losseplad- ser har bevirket, at Jordsmonnet i de gamle Byer stadig har høj- net sig; i Stedet for at køre Skarnet væk eller fjerne Brandlag har man blot ladet Gaden hovne op og maaske nu og da befæstet den paany.

Den middelalderlige Torvegade i Roskilde ligger fra c. $1\frac{1}{2}$ til c. 2 m under Nutidens Niveau. Var de gamle Gader befæstet, var det enten med Træbro, runde eller firkantede Planker lagt Side om Side (i Lighed med Nutidens Kørebroer af Sveller), eller med Stenbelægning; man kender baade en formløs Stenpikning og en Art Makadamisering. Skulde det være særlig godt, blev der ned- lagt store, forholdsvis flade Trædesten paa langs ad Gaden. I Roskilde er der fundet Træbro ved Raadhustorvet c. 1,40 m nede

(det ældste Gulv i Sct. Laurentii Kirkes Ruin ligger c. 1,50 m under Nutidens Niveau). Østlig og norden for Sct. Laurentii Kirke er der c. 1,88 m nede fundet Trædesten, der fortsætter sig i en storslaaet Belægning med lignende Sten i Fondens Bro (Mrk. 26, Resens Plan), førende til Domkirkepladsen⁶⁾. — Det maa være Befæstelse med Sten, der c. 1380 har fremkaldt Fællesbetegnelsen Stengade for hele Hovedstrøget i Roskilde.

Byens middelalderlige Raadhus laa ved Torvegaden, paa Hjørnet af Algade og Sct. Olsgade (ved nederste Mrk. 24, Resens Plan). Foran Raadhuset holdtes Bytinget paa aaben Gade, og her har vel Byens Kag haft sin Plads.

Først med Reformationen fik Roskilde sin første rigtige Torveplads. Det siges, at Borgerne nedrev Sct. Laurentii Kirke — Taarnet blev dog sparet. Der nævnes Aarstallene 1531 og 1537⁷⁾, det sidste er det sandsynligste; thi næppe har nogen, før Kirkeomvæltningen var fuldbyrdet, vovet i Katolicismens Højborg at lægge Haand paa en Sognekirke. At Borgerne paa et Tidspunkt, da der var godt Køb paa Kirker og Klostre, har taget sig paa at nedrive netop Sct. Laurentii, lyder saare rimeligt, da det maa have været dem om at gøre, endelig langt om længe, at faa en rigtig Torveplads og samtidig lidt Luft i Byens centrale Del. Man har heldigvis ikke ulejliget sig med at nedrive Kirken til Bunds, men nøjedes med, saa snart det var gør ligt, at jevne den stærkt opsvulmede Kirkegaard ud over betydelige Rester af Kirkens Mure. Den fremkomne, ikke ret store, men godt beliggende Plads er blevet Byens første egentlige Torv. Den nye Plads fik intet Navn. Paa Kort Nr. 2 kaldes den kort og godt Torvet, og endnu i 1832 siger Roskilde-Historikeren H. Behrmann⁸⁾, at den hedder slethen Torvet, da det er det eneste Torv i Byen.

⁶⁾ Hugo Matthiessen: Underjordiske Roskilde-Gader. Arb. f. Hist. Samf. f. Kbh. Amt 1920.

⁷⁾ Sjællands Stiftslandsbykirker ved A. L. Clemmensen og J. B. Löffler S. 11—13.

⁸⁾ H. Behrmann: Roeskilde S. 155.

Fig. 2. Raadhustorvet med Raadhuset fra 1735, et Kik ned i Skomagergade, samt Hjørnet af Nyegade — en formelig Illustration til Behrmanns Ord. — Justitsraad, Borgmester og Byfoged H. C. Müllers Skydetavle fra 1832; det er vel Justitsraaden selv, der ses i Vognen.

Sammen med Torvet blev Bytinget flyttet; vi ved, at det i hvert Fald 1573⁹⁾ blev holdt, hvor Sct. Laurentii havde ligget. Ret rimeligt har Kagen samtidig holdt Flyttedag til det nye Torv, hvor

⁹⁾ Henry Petersen cit. Arbejde S. 344.

den stod til c. 1770¹⁰⁾; den ses paa Resens Plan som en lille, lodret Streg, ikke langt fra Mrk. 60, Byens Brønd. Maaske er Bygningen imellem Mrk. 39 og 26 et »Stenhus«, der vides at være bygget her med delvis Benyttelse af Sct. Laurentii Kirkes Nordmur. 1735 indgik dette Hus som Led i et nyt Raadhus, der opførtes her, efter at det gamle var gaaet op i Luer ved en stor Bybrand fire Aar tidligere. Det nye Raadhus, der blev ombygget i 1839, stod til det 1883—84 blev erstattet med det nuværende.

I 1733 var den gamle Bispegaard, som siden Reformationen under Navnet Roskildegaard havde været Sæde for Lensmanden i Roskildegaards Len, blevet erstattet med et kongeligt Palæ, som skulde benyttes ved Begravelser i Kongehuset, og naar Majestæten var i Roskilde. Grundstenen til det blev nedlagt af Christian VI. den 12. Maj ved hans Udrejse til Norge, og ved hans Hjemkomst den 23. September var Byggearbejdet saa langt fremme, at Kongen kunde holde Middagstaffel med sit ganske Følge i Hovedbygningen, som da var i fuldkommen Stand¹¹⁾. Selv om Palæet ikke er særlig anseligt, er det dog en helt pæn Præstation paa saa kort en Tid. Arbejdets Leder var Arkitekten L. de Thurah.

Dette Byggearbejde medførte Forandringer i det centrale Roskilde, som senere fik Betydning for Byens Torveforhold. Mens der til Bispegaarden havde været Adgangsvej baade fra Sct. Ols-gade ad Bispegaardsstræde (Mrk. 25, Resens Plan) og fra Algade ad et Stræde, der ogsaa benævnes Bispegaardsstræde, og som begyndte omtrent ud for Nutidens Allehelgensgade (Mrk. 14 paa Resens Plan), blev det nødvendigt at tilvejebringe en helt ny Passage op til Palæet. Den lukkede Husrække, der ses paa Resens Plan ved Torvets Nordside, blev gennembrudt, og en Adgangsvej af mere end normal Gade-Bredde udlagt. C. Ehlers' Plan fra 1790 og 91 (Kort Nr. 2) giver et Billede af Forholdene. Her benævnes Passagen Nye Gade; ikke helt med Urette er Henrik Behrmann utilfreds med denne intetsigende Betegnelse, »som en Mand har ladet klexe paa Hjørnet af sin Gaard«¹²⁾, han havde hellere set

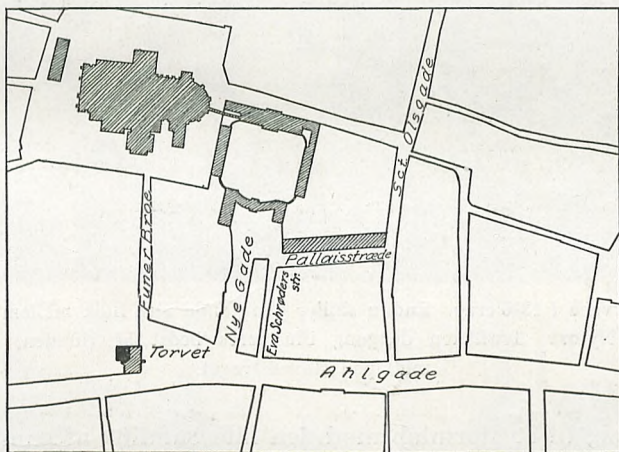
¹⁰⁾ H. Behrmann cit. Arbejde S. 160.

¹¹⁾ Den Danske Vitruvius.

¹²⁾ H. Behrmann cit. Arbejde S. 155.

Navnet Palaisgade. Det vestlige Bispegaardsstræde bærer paa Kort Nr. 2 Navnet Eva Schrøders Stræde, efter en Borgmesterfrue (1626—1706).

Den alt for brede Nygade skulde et Hundrebaar senere komme til at danne Grundlaget for Roskildes tredje Torv. Da Ejeren af Gaarden og Grundstykket mellem Nygade og Eva Schrøders Stræde i 1835 var afgaaet ved Døden, erhvervede Byen Ejen-

Kort Nr. 2. Ehlers Plan fra 1790—91.

dommen. Aaret efter blev den nedrevet¹³⁾ og Grunden sammen med de to tilgrænsende Gader udlagt til et Torv, som naturligvis kom til at hedde Nytorv. Dette fantasirige Navn bar Pladsen, indtil den i 1921 blev omdøbt til Stændertorv til Minde om Stænderforsamlingerne, som havde været holdt paa Palæet. — Hvornaar »det gamle Torv«, som det kaldes endnu i 1842, har faaet sit nuværende Navn Raadhustorvet, vides ikke.

Der er igen en Pause i Torvets Udviklingshistorie. De praktiske Forhold, Torvehandel og Trafik, havde ikke krævet mere Plads, men i Slutningen af 1890'erne dukkede der noget nyt op, nemlig æstetiske, bypatriotiske og turistmæssige Betragtninger. Disse

¹³⁾ J. N. Lundstrøms Optegnelser. »Jul i Roskilde« 1927, S. 20.

Fig. 3. Torvene i 1890'erne. Endnu skiller den gamle Hus-Blok mellem Raadhustorvet og Nytorv. Trafikken dengang illustreres bedst af Hunden, der sover midt paa Hovedstrøget.

samlede sig til et Stormløb mod den lille Samling af gamle Huse, som laa mellem Nytorv og Fondens Bro, langs Raadhustorvets Nordside. Der blev tordnet imod dem, fordi de virkede trykkende og spærrede for Udsynet til Domkirken; mærkelige og nymodens Betragtninger, der tidligere aldrig var faldet nogen Mor's Sjæl ind. Resultatet blev en Komité, der fik samlet Penge, købt Husene og revet dem ned i Sommeren 1908¹⁴). Hvad nogle havde frygtet, at det vilde virke uheldigt helt at blotlægge Domkirken, og at der vilde opstaa et urimeligt Hul i Bylegemet, blev heldigvis ikke Tilfældet. Lykken var som saa ofte bedre end Forstanden. Selv om de ivrigste »Blotlæggere« havde ønsket det, blev nogle til Palæet hørende Haver bag de gamle Huse ikke raseret, men bevaret som

¹⁴) A. Fang i »Festskrift f. Alm. dansk Vare- og Industrielotteri« S. 48—53; dette maatte nemlig yde Tilskud til Foretagendet.

en luftig Afgrænsning. De gamle Træer slører tilpas Domkirken, gør den kolossal, saa den helt behersker den store aabne Plads.

Planens Realisering kom dog nærmest bag paa Byen. Man vilde nok have de gamle Huse væk, men havde ikke tænkt paa, hvad der skulde gøres med den Plads der fremkom, og som Byens Liv slet ikke krævede. Pladsen kom en Tid til at ligge øde og ubenyttet hen, kun nu og da taget i Brug ved Markeder. Da der stadig dukkede mer eller mindre fantastiske Bebyggelses-Planer op, blev der nærmest for at sætte en Stopper for disse lavet et temmelig umotiveret Anlæg. Saa var der igen for en Tid Fred og ingen Fare. I Mellemtiden voksede Byen hastigt og krævede større Torveplads, og noget helt nyt, Automobilismen med dens Krav paa Plads til Parkering, var vundet stærkt frem.

Nu var Tiden inde til at tage fat paa den meget vanskelige Opgave: at sammenfatte de to adskilte Torve, Raadhustorvet og

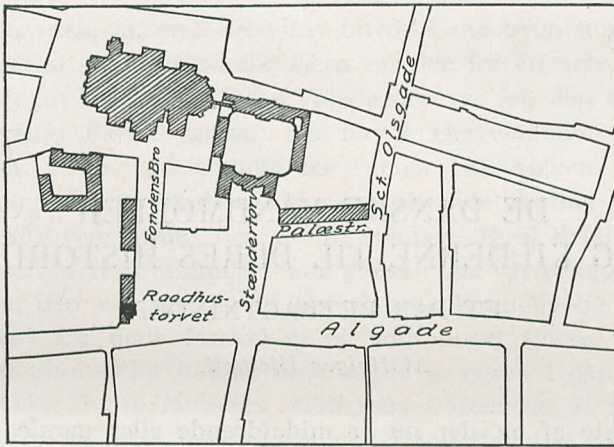
Fig. 4. Raadhustorvet kort før 1908. Torvetrængselen er ligefrem ved at vælte de gamle Huse.

Fig. 5. • Nutidens Roskilde. Raadhustorv og Stændertorv er nu forenet; de hegnes af Raadhustårnet (Sct. Laurentii Taarn), Raadhuset fra 1884, Duebrødre Hospital (en Stiftelse for Gamle), Domkirken og Palæets Haver samt Palæet; af dette ses kun lidt af Portbygningen.

Stændertorv til en Enhed. Det lykkedes Stadsingeniør H. P. Mortensen at udarbejde en Plan, der baade kunde tilfredsstille de praktiske Krav og de æstetiske Hensyn. Især var det en stor Gevinst, at den tidligere snævre og kedelige Gade, Fondens Bro, blev gjort næsten dobbelt saa bred, hvorved der skabtes en festlig Adgangsvej til Domkirken med frit Udsyn over dens mest fængslende Partier. Ved denne sidste Regulering i Aarene 1931 og 32 er den Udvikling, der begyndte ved Middelalderens Ophør, bragt til en foreløbig Afslutning (Kort Nr. 3).

Roskilde Torvs Historie er ikke uden karakteristiske og ejendommelige Træk. I den naturgroede, gamle Bebyggelse, der tidligt aflejrede sig om en terrænbestemt Færdselsaare, blev der ikke Plads for noget egentligt Torv. Først Reformationens store Om-

Kort Nr. 3. Nutids-Plan.

væltning skabte den første Torveplads. Mere tilfældige Forhold førte til Dannelsen af endnu et Torv og skabte senere paa for tidligt et Tidspunkt unødvendig Torveplads. Først under Pres af et reelt Krav forenes de forskellige Pladser til en organisk Enhed, Roskildes nuværende, statelige Torv. Det er ikke uinteressant at følge en Bys Udvikling og se, hvor meget der famles, naar Tilfældigheder raader, og hvor sundt Bylegemet som en levende Organisme elastisk følger sig, naar der foreligger virkeligt funktionelle, indre Krav.

DE DANSKE VANDMØLLER OG KILDERNE TIL DERES HISTORIE

ET PAR BETRAGTNINGER

Af Holger Hjelholt.

De fleste af os, der nu er midaldrende eller gamle, og som er fødte og voksede op ude paa Landet, har sikkert bevaret et stærkt Indtryk af det karakteristiske Islæt i dansk Landsbybebyggelse, som Vandmøllerne udgør. De er beliggende i Dalstrøg og Lavninger ved det rindende Vand, der altid øver en sær Dragelse paa os. En Dreng med Hjemsoget som Horisont kan nok, naar han sidder ved det rindende Aaløb, falde i Staver og gruble over, hvor Aaen har sit Udspring, og hvor den flyder hen, og tænke, at den minder ham om Tilværelsen selv.

Karakteristiske er Møllerne desuden ved det Liv, som pulserer der. Nede i Møllegaarden holder Bøndervogne med Læs af Kornsække, og ved større Møller kunde der i gammel Tid godt holde op mod en Snes Vogne — som Illustration af Udsagnet, at den, der kommer først til Mølle, faar først malet! Et Kig ind i Mølleriet viser os de hvide Møllersvende, opstablede Melsække og de roterende Kværne. Fra den store opstemmede Mølledam føres Vandet i en roligt flydende Strøm gennem Malekarmen og en Trærende ind over Vandhjulet, der driver Kværnene, og længere borte er Bagslusen, hvor Stigbord aabner Adgang for Spildevandet til at flyde bort. Hvor tit har man ikke som Dreng staaet og set paa det fossende Vand, der i Faldet og ved Bortstrømning mellem de mange store Sten forvandles til hvidt, perlende Skum! Nedenfor Møllegaarden forenes saa igen de to Strømme, og Aaen gaar videre — langt bort i det fjerne, paa Vej mod Havet.

Herregaarden, ja, med dens Liv havde Landsbyen som saadan ikke meget at skaffe. Underlig fjern var den for én, selv om man nok vidste, at naar Trikoloren vajede derovre fra den store, 18. Aarhundredes Barokbygning, saa havde Herremanden og hans franskfødte Frue taget Ophold der for en Tid. Kirken, som den laa der med sine hvidkalkede Mure og sit røde Tegltag paa Bakken i Landsbyens Midte, den var til Søndage og til Bryllupper og Begravelser. Men Vandmøllen, som ganske vist var beliggende i et Nabosogn, den var knyttet til Hverdagens Bondeliv og var alligevel noget fra dette forskelligt og som noget finere. Mølleren var ingen almindelig Bonde, man sagde jo ogsaa i gammel Tid Han og ikke Du til Mølleren. Møllerens Datter var et mere op højet Væsen og mere omsværmet end Bønderpigerne som Regel, og ogsaa Møllerkonen var noget for sig, forstandig, rar og omgængelig, hvad den stadige Færden af Folk og Møllegæster vel naturligt førte med sig.

Som ældre saa man, at Digtningen længst havde opdaget det romantiske ved Vandmøllerne, ved deres pulserende Liv og deres naturskønne Beliggenhed. I Poul Møllers (d. 1838) ufuldendte Novelle »En dansk Students Eventyr« slog den krøllede Frits sig jo ned i Møllekroen ved Søen og Skoven. Møllerens Familie (Datteren!) fængslede ham aldeles, og om Mølleren hører vi, at han ikke tænkte bare paa at tolde Bondens Sæk; han havde set sig om i Verden, forstod sig paa næsten alting og kunde underholde Gæsterne fortræffeligt. Skønnere end Poul Møller skildrede dog Christian Winther i »Hjortens Flugt«, der udkom 1855, den danske Vandmølles Beliggenhed, dybt og dulgt i Landskabet med Hulvejen snoende sig forbi den: Hvor klare Skovbæk risler — Bag Bøgenes Skjul — En Vandmølle vælter — Sine brusende Hjul

For den til Bækken og Vandmøllen knyttede romantiske Naturstemning findes der smukke Udtryk i den tidligt afdøde tyske Digter Wilhelm Müllers (f. 1794, d. 1827) Digtecyklus »Die schöne Müllerin«, der fortsat lever takket være Franz Schuberts Musik. Vi hører Hjulets Brusen og Mølleværkets Klapren, vi ser den gennem Dalen henflydende sølvklare Bæk, Naturens Grønhed og

Blomsterpragt og den dunkle Lund. Men den skønne Møllerpige er ikke sin Bejler, Møllersvenden, tro og lader sig lokke af Jægeren og hans Valdhorn. Grundstemningen i Digtet er elegisk, og Bækkens hvileløse Vandren udgør som en Akkord hertil. Spørgsmaalet: Hvorhen? som Bækkens rindende Vande stiller én, fik for Møllersvendens Vedkommende Svaret: til Sorg og Død.

Maaske føles det som en lidt brat Overgang fra disse lyriske Scener at vende sig til den meklenborgske Møller Voss, hans Kone og Datter, som vi stifter Bekendtskab med i Fritz Reuters Roman fra 1860 »Ut de Franzosentid« (oversat paa Dansk under Titlen Anno 13). Formen er her Prosa, endda plattysk, men Fritz Reuters Fremstilling ejer en egen hjertelig Varme og Medfølelse med de Mennesker, han skildrer, og det hverdagsagtige faar Liv og Betydning, ja næsten Glans over sig, synes jeg. Fritz Reuters Møller er ogsaa noget ud over Bondestanden, for vi ser, at han tiltales med Han af Amtmanden, der forklarer ham, at han — trods sine daarlige økonomiske Forhold — er for gammel til at gaa bankerot! Efter at Mølleren er vendt hjem og gaaet til Sengs, sidder Kone og Datter endnu en Stund oppe og drøfter deres økonomiske Bekymringer. Men ogsaa de gaar til Hvile, og kun Møllehjulet vælter sig uden Rist og Ro, klaprer, jager, som et Menneske i kvalfuld Nød. Og fra Møllehjulet drypper Vandet, som var det den bitre Sved, og dybt nede i Slugten bruser Bækken med samme Tale, samme Sang: »Det hjælper dig ikke! Det hjælper dig ikke! Saa længe jeg flyder med Bølge efter Bølge, Ønske efter Ønske, saa længe har du ingen Ro. Men naar Høsten kommer, og Kornet modnes, saa vil min Strøm flyde sagtere, saa lukker Mølleren Stigbordet, saa staar alt stille, og saa er det Søndag«.

— — —

Strømmen flyder med Ønske efter Ønske, og mon det er ubeskedent af mig at nævne, at blandt mine mange Ønsker paa Historieforskningens Omraade var ogsaa det engang at faa udarbejdet et Værk om de danske Vandmøllers Historie. Til dette Værk skrev jeg for omkring en Menneskealder siden Forord, men Værket selv fik jeg aldrig færdigt! Ud fra mine daværende Studier

skal jeg imidlertid nu i det følgende fremsætte et Par Bemærkninger om Vandmøllernes Historie og om Kilderne til denne.

Man antager almindeligt, at Vandmøller er kommet i Brug her i Landet saa tidligt som omkring Aar 1000. De ældste daterede Vandmøller i det nuværende Danmark er formentlig Maglemølle ved Næstved og Munke Mølle ved Odense, der begge nævnes i Aaret 1135¹⁾. *Steen B. Böcher* hævder i sin interessante, men hvad det rent historiske angaar vel nok noget svage, af det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet antagne Disputats: *Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu* (1942), at de første Vandmøller var Horisontalmøller. Disse afløstes saa senere af Vertikalmøllen (den romerske Mølle), og her kan der være Tale om forskellige Slags Vandhjul: Overfaldshjul, Strømhjul og Underfaldshjul. Udnyttelsen af Strømkraften er størst ved Overfaldshjulet, hvor Vandet gennem en Rende (eller Kasse) ledes ind over Hjulet lidt over det øverste Punkt og derefter falder ned paa Skovlene. Hjulet bevæger sig her i modsat Retning af Vandet. Strømhjul og Underfaldshjul drives begge ved Vandets Stødvirkning mod Skovlene, og Underfaldshjul kaldes Hjulet, naar der findes Opdæmning ved det; Skovlene er ogsaa lidt forskellige.

Dr. Böcher hævder, at de Møller, der i gammel Tid kaldes *Skvatmøller*, var Horisontalmøller, men jeg ser ikke rigtig, at han egentlig fører noget Bevis herfor. Ordet Skvat i Skvatmølle betyder nok en Sjat eller Smule (Vand), og sikkert er det, at Skvatmøllerne var smaa Møller, der ikke til Stadighed kunde male. Da Horisontalmøllerne maa antages at have været smaa Møller, kan man maaske sige, at det ligger nær at mene, at Skvatmøller og Horisontalmøller er identiske. Men findes der et eneste Eksempel paa, at man kender en Horisontalmølle, der kaldes Skvatmølle? Derimod er der Beviser paa, at Skvatmøller har været Vertikalmøller. — Foruden Benævnelsen Skvatmøller finder vi ogsaa Betegnelsen *Kvakmøller* (kvak = ringe, svag) om de smaa Møller,

¹⁾ Om Munke Mølle foreligger et smukt udstyret lille Skrift af H. St. Holbech i Anledning af 800 Aars Jubilæet 1935. — Om Maglemølle se H. B. Melchior: Historisk Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm (1822), S. 6 Anm. g.

og vi træffer Ordet *Vintermølle* eller *Græsmølle* om de Møller, der kun maatte male om Vinteren.

I overvejende Grad udspringer, som man vil forstaa, det arkivalske Kildestof til Vandmøllernes Historie af de særlige *Lov- og Skattebestemmelser*, der gennem Tiderne udformedes for Møllerne. Allerede i de gamle danske Landskabslove, der er optegnede omkring Aar 1200 og senere, men hvis fleste Retsregler maa antages at gaa en hel Del længere tilbage, møder vi forskellige Retsregler om Møllerne. I Jydske Lov fra 1241 bestemmes saaledes (1. Bog Kap. 57), hvordan man kan faa Lov at opføre en Vandmølle. Man skal eje »Dæmning og Damsted og saaledes beliggende, at Opdæmningen ikke fløder en andens Ager eller Eng og ikke med Bagflod skader de gamle Møller, der har staaet fra Arild. Bliver en Mølle bygget uden Modsigelse og alle andres Paatale, og faar den, der byggede, Lavhævd paa den, da skal han med Kønnsævn præstere Bevis for Flod og Flodsted, Dæmning og Dæmningsdige. Lavhævd er trende Flodemaal uden Kære«²⁾. Derefter gives Regler for Udnævnelsen af Synsmænd i Tilfælde af Klager. Man ser, at en Møller havde at tage Hensyn baade til andre Møller, der maatte ligge ved samme Aaløb, og til sine Naboer, hvis Agre og Enge han ikke maatte oversvømme ved sin Opdæmning af Vandet. Det er givet, at begge disse Forhold — grundet paa, at Menneskene ikke er saa gode, som de burde være — kunde give Anledning til Retstrætter, der igen vilde sætte Spor i Tingbøger eller Retsdokumenter.

Medens den ældre sjællandske Lov (den saakaldte Valdemars sjællandske Lov) intet indeholder om Møller, træffes i den yngre, Eriks sjællandske Lov, noget lignende Regler om Møllerne som i Jydske Lov, men dog omstændeligere³⁾. Affattelsestiden for de to Love er ogsaa omtrent den samme, dog er Eriks sjællandske Lov lidt ældre. I denne Lov defineres yderligere, hvad en Vintermølle er. Det hedder, at hvis man bygger en ny Mølle, og det skal være

²⁾ Den jydske Lov Ved Peter Skautrup (1933—41), S. 45 ff.

³⁾ Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. V (1932—36), S. 243 ff.

en Vintermølle, saa skal Ejeren optage Stigbordet ved Korsmesse (3. Maj) og ikke sætte det ned igen, før alt Hø og Korn er inde paa de Steder, hvor Vandet kan gøre Skade, om det opdømmes.

Ogsaa for det gamle østdanske Omraades Vedkommende findes der, nemlig i Skaanske Lov, Retsregler om Møllerne⁴). Skaanske Lov stammer fra en noget tidligere Tid end Eriks sjællandske Lov. I Skaanske Lov forbydes Fiskeri uden Mølle ejerens Tilladelse i Mølledammen, og svarende til den lige nævnte Bestemmelse om Vintermøller hedder det i Skaanske Lov (Kap. 214), der dog ikke har Udtrykket Vintermølle, at er en Mølle saadan beliggende, at den kan ødelægge Folks Enge, skal Mølleren tage Stigbordet op Pinseaften og maa ikke sætte det ned igen før Mikkelmesseaften (28. Septbr.). Da Tidspunktet for Pinsen jo er variabelt, maa man mene, at Korsmesse i Eriks sjællandske Lov egentlig er at foretrække til Angivelse af, hvornaar Mølleren havde at optage Stigbordet.

Af Landskabslovenes anførte Retsregler ses det, at Møllenæringen i hvert Fald dengang var et frit Erhverv, som alle havde Lov at udøve, saafremt de besad Betingelserne herfor (Dæmning og Damsted osv.), og saafremt Udøvelsen ikke var til Skade for andres Rettigheder. I Tidens Løb gik *Møllenæringen* imidlertid over til at blive et Slags *privilegeret Erhverv*, og dette Forhold havde sin Aarsag i, at Kongen (Staten) blev stærkt økonomisk interesseret i de af Møllerne flydende Afgifter og Skatter. De smaa Møller, Skvatmøllerne, har det for adskillige Bønder været økonomisk overkommeligt at indrette, men ved de større Møller var Bekostningen ved deres Opførelse og Vedligeholdelse betydelig, og det blev som Følge heraf Konge, Kirke og Adel, der lod dem bygge og ejede dem. Allerede i Kong Valdemars Jordebog (fra 1231) omtales adskillige kongelige Møller og de Afgifter, de maatte udrede⁵), og om Valdemar Atterdag berettes fra 1350'erne, at han

⁴) Smst. I (1920—33), S. 170 ff.

⁵) Se Registret under molendinum til Svend Aakjærs Udgave (1926—45) af Kong Valdemars Jordebog.

lod bygge mange kongelige Møller, thi han vilde ikke at Aaerne skulde løbe i Stranden uden først at have gjort Landskavn!⁶⁾

Møllernes Indtægter beroede paa Malingen af de omliggende Bønders Korn. Svigtede Kunderne, svigtede ogsaa Indtægterne — og dermed tillige Afgifterne til Ejeren. Dette udgør Baggrunden for de mange, men lokalt begrænsede Paabud, som vi møder i det 16. Aarhundrede med det Indhold, at Kronens Bønder skal søge Kronens Møller. Disse Paabud resulterer paa Christian IV's Tid i en almindelig Forordning om »Møller at søge« af 16. Febr. 1617. Begrundelsen for Forordningen er karakteristisk nok den, at Kongen herved kan blive fri for Møllernes evindelige Klager og Overløb om at faa Afgifterne nedsat, fordi Kronens Bønder søger til andres Møller. Nogen Prisgivelse af Kunderne til Møllerens Forgødtbefindende betød Forordningen dog ikke, idet den paa den anden Side indeholdt forskellige Bestemmelser om Møllerens Pligter. Forordningens Indhold optoges i Christian IV's store Reces af 27. Febr. 1643 (II. 9. 1), og Reglerne gentages i Danske Lov 1683 (I—11—3).

Som Kronen søgte at fastholde en bestemt Kundekreds til de kgl. Møller, saaledes bekæmpede den ogsaa gamle eller ny opdukkende Konkurrenter til dem. Navnlig drog den i Leding mod Bøndernes Skvatmøller. Vi møder ligeledes her først lokale Paabud om Skvatmøllernes Afskaffelse, men senere — i Slutningen af Christian IV's Tid — kommer der mere almindelige Bestemmelser om, i hvilke Tilfælde de skal nedlægges. I en Forordning af 8. Juni 1639 udtales, at de af Bøndernes Skvatmøller skal afskaffes, som ligger inden for en Afstand af en Mil fra rette Landgildemøller, der holdes ved Magt og er i Stand til at besørge Bøndernes Maling. Herfra undtages dog de Skvatmøller, der fra Arilds Tid har svaret Landgilde og er gaaet paa Lod i Søskendskifter eller andre Skifter og bevises at regnes for Landgilde. Forordningen forbyder endvidere Bønderne at bygge nye Vejr- eller Hestemøller paa Steder, hvor Landgildemøller bekvemmelig

⁶⁾ Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. Oversatte af Ellen Jørgensen (1911), S. 39 og 44.

kan udføre Malingen; det er en Bestemmelse, som man kan formode, at Bonden og Mølleren vilde se ret forskelligt paa. De i Forordningen indeholdte Regler optoges i Recessen 1643 og gaar ordret igen i Danske Lov (V—11—4-5).

Af de foregaaende Bemærkninger, der jo væsentlig angaar Tiden før Enevælden, vil det forstaas, at der har været mange Klager fra Møllere over for høje Afgifter og over utaalelig Konkurrence, og at mange Regeringsskrivelser er udgaaede herom. I Danske Kancellis Arkivalier: ind- og udgaaede Breve findes derfor adskilligt Kildestof til Møllernes Historie, og hvad angaar de udgaaede Breve, er disse gjort let tilgængelige gennem den trykte Udgave: Kancelliets Brevbøger, hvis sidst udkomne Bd. (fra 1944) omfatter Aarene 1637—39. Udgaven er forsynet med gode Sagregistre. Slaar man her i sidste Bd. op paa Møller, finder man over en Spalte herom — baade Oplysninger af mere almindelig Karakter og Oplysninger af særlig Interesse for Lokalhistorikeren. Denne kan naturligvis ogsaa gennem Navneregistret finde den Lokalitet, der interesserer ham.

Om Kronens Møller vil man yderligere finde god Besked i Lensregnskaberne. Her opføres deres aarlige Afgifter (Landgilde), og man vil desuden ofte i Regnskaberne træffe Udgiftposter vedrørende Møllernes Vedligeholdelse. Kronen maatte træde til med Udvisning af Tømmer ved Reparation af Møllen, bidrage med Penge ved Indkøb af Møllesten fra Landskrona o. l.⁷⁾ Vi ser ogsaa — som ved Nykøbing Slotsmølle paa Falster i 1653 — at en Mand ansættes paa visse nærmere angivne Betingelser som Møller, og at al Toldmelet skal lægges i en forordnet Toldkiste, saaledes at Kronen altsaa her tager hele Indtægten — mod at afholde de nødvendige Udgifter⁸⁾.

Foruden Landgildeafgifter af de egne Møller skaffede Kronen sig gennem de saakaldte »Ekstraskatter« — trods Navnet havde de en ret regelmæssig Karakter! — yderligere Indtægter baade

⁷⁾ Se herom f. Eks. Gunnar Olsens Artikel: Vandmøllen i Tuse (i »Fra Holbæk Amt« 1942).

⁸⁾ Se min Falsters Historie I. S. 314.

af sine egne Fæstemøller og af Selvejermøller og adelige Møller. I Lenenes Ekstraskatteregnskaber træffes derfor et adskilligt større Antal Møller end i Jordebogsregnskaberne, men de Oplysninger, Skatteregnskaberne har om Møllerne, er ikke mange: Navnet paa Møllen og Mølleren, Skattens Størrelse o. l.

I Enevældens første Tidsrum skred man, som bekendt, til at indføre ordinære Skatter, de saakaldte Hartkornsskatter, paa alt Rigets Jordegods. Her skal kun lige mindes om, at Skattegrundlaget først udgjordes af Frederik III's Matrikel, den gamle Matrikel fra 1664, og senere af »den nye Matrikel«, Christian V's af 1688. I denne ansloges Møllernes Ager og Eng til Hartkorn i Lighed med almindeligt Bøndergods, men desuden ansattes Møllerne selv til en vis Værdi paa Grundlag af deres Maling. Denne Værdi kaldes Mølleskyld, og af denne havde de at skatte. Den nærmere Fremgangsmaade ved Beregningen af Mølleskylden har jeg gjort Rede for i en Afhandling fra 1932: *Ansættelsen til Mølleskyld i Christian V's Matrikel* (Hist. Tidsskr. 10. Rk. II, S. 36 ff.⁹⁾). Det var i Instrukserne for Landmaalerne fra Begyndelsen af 1680'erne blevet dem pålagt, at de ved hver Mølle skulde efterforske, om den kunde bruges baade Vinter og Sommer, hvor mange Kværne den havde, hvor mange Hjul den dreves med, om Vandet samledes og lededes med Arbejde og Bekostning til Møllen, eller om det af Naturen havde et højt og stærkt Fald til denne. Endvidere skulde anføres, hvilke Møller der var Græsmøller, og hvilke der var Skvatmøller. Kongen vilde nemlig have udførlig Underretning om dette »som om alt andet«.

I Henhold til de her givne Paalæg indeholder Markbøgerne udførlige Beskrivelser over Møllerne, ligesom der ogsaa gives Oplysninger om disse i Modelbøgerne eller stundom i særskilte Protokoller. Et Eksempel paa en Møllebeskrivelse i en Markbog (Ovst Mølle i Helsted By, Borup S., Støvring Hrd.) anføres af Svend

⁹⁾ Steen B. Böcher, der i sin omtalte Disputats fra 1942 ogsaa, men noget unøjagtigt behandler dette Emne, kender aabenbart ikke min 10 Aar ældre Afhandling. Han synes heller ikke at have Kendskab til mine forskellige lokalhistoriske Artikler om Mølleforhold, hvad der vel skyldes, at disse angaar Øerne, medens hans Undersøgelse drejer sig om Jylland.

Aakjær i hans Indledning til Udgaven af *Henrik Pedersen: De danske Landbrug*, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688 (1928). I dette Værks Tabel over Antal Ejendomme samt Hartkorn og dyrket Areal i 1682 nævnes selvfølgelig ogsaa de enkelte Møller. — Markbøgernes Oplysninger om de enkelte Møller i det Omraade, som Dr. Böcher behandler i sin Disputats, giver han sammen med andre historiske Efterretninger i de saakaldte Lokalitetslister til denne, nemlig i Skriftet »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt« (1944) og i Artiklerne »Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Vejle Amt« (i Vejle Amts Aarbøger 1943 og 1944).

Trods Lovens Paabud om Mølletvang synes denne i Praksis i det store og hele ikke at have været gennemført her i Landet. Dette Forhold erkendtes aabent af Regeringen, thi ellers kunde et Forslag som det følgende ikke være blevet fremsat. Under de fortvivlede finansielle Forhold, som Rustningerne omkring 1760 i Anledning af den truende Krig med Rusland fremkaldte, foreslog Rentekammeret at skaffe Kronen forhøjede Afgifter af Møllerne mod til Gengæld at tildele disse visse Møllegæster, altsaa en bestemt Kundekreds. 19. Maj 1761 udgik et Cirkulære fra Rentekammeret til Amtmændene med Forespørgsel herom, og de indkomne Svar giver gode Bidrag til Belysning af Møllernes Tilstand omkring Midten af det 18. Aarhundrede¹⁰⁾. Skildringen af denne Tilstand er formodentlig nok noget for mørk, thi med et truende Skattepaalæg for Øje har ingen Møller kunnet føle sig fristet til at male sine Forhold helt rosenrøde. Amtmændene tog i deres Indberetninger ogsaa Afstand fra Tanken om Skatteforhøjelser, og der kom ikke noget ud af den. I Samlinger til jydsk Historie og Topografi (4. Rk. II, S. 252—68) har Hans Kyrre udnyttet disse Indberetninger til sin Skildring af »Gamle jyske Vandmøller«¹¹⁾. Dr. Böcher opponerer imidlertid og sikkert med Rette mod

¹⁰⁾ Se Pk. i Rentekammerets Arkiv »Betænkninger og Efterretninger ang. Vand- og Vejrmøllerne i Danmark, indsendt fra Amtmændene i Henhold til Rentek.-Cirkulære af 19. Maj 1761«.

¹¹⁾ I en Artikel: En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang (Svendborg Amt, Aarsskrift for 1917) har jeg selv omtalt Indberetningerne fra 1761.

Kyrres Udtalelser om nævnte Tidspunkt som en Nedgangstid for Møllerne og om Vandkraftens herefter stadig ringere og ringere Betydning¹²⁾. Udsagnet: Til Strande er rundet fuld meget Vand er ganske vist rigtigt, men er ikke enstydigt med, at Vandet er hørt op med stadig paa ny at rinde.

Fra den Regel, at der i Praksis ikke synes at have hersket Mølletvang i Kongeriget¹³⁾, er der i hvert Fald en enkelt Undtagelse, der udgjordes af Kronborg Distrikt. Her fastsloges Møllervangen i 1728 som gældende og ophævedes først i Begyndelsen af 1770'erne, hvad jeg nærmere har gjort Rede for i et Par Artikler i »Fra Frederiksborg Amt« 1916 og 1917¹⁴⁾.

Fra det 19. Aarhundredes 1. Halvdel findes der nogle Kilder af mere almindelig Karakter med Oplysninger om Møllernes Antal og Forhold. Her maa først og fremmest nævnes den i Matrikulsarkivet beroende nye Matrikel af 1844 med tilhørende Forarbejder, saaledes Matrikuleringens Beregningsprotokol, udført i Aarene 1815—20, i hvilken der ofte findes Angivelser af Kværnenes Antal m. m.¹⁵⁾. I Rentekammerets Arkiv (i Rigsarkivet) er der en Række »Statistiske Efterretninger vedr. Jylland og Lolland-Falster indsendt til Prins Christian Frederik 1831—33«, hvor Antallet af Møller i hvert Sogn angives, men andre Oplysninger gives her ikke. Derimod findes der Oplysninger om, hvor meget Møllerne aarlig kan male o. l., i de i samme Arkiv værende Pakker »Statistiske Efterretninger vedr. Jyllands Amter, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i H. t. Kancelliskrivelse af 30. Januar 1838«¹⁶⁾.

Specielle Oplysninger om enkelte Møller vil man i Enevældens Tidsrum kunne vente at finde i Rentekammerets Arkivalier, idet

¹²⁾ Böcher: Anf. Arb. S. 183 ff.

¹³⁾ Det gjorde der derimod i Sønderjylland. Gode Oplysninger om Mølleforhold her findes i Morten Kamphøveners smukke lille Skrift »Møllens Røst« (1944), der omhandler Hellevad Vandmølle.

¹⁴⁾ Artiklerne »Striden mellem Gilleleje Græsmølle og Dronninge Hovedmølle i Aarene 1726 til 1728« og »Mølletvangens Ophævelse paa Kronborg Distrikt«.

¹⁵⁾ Böcher: Anf. Arb. S. 202.

¹⁶⁾ Efterretningerne er benyttede i Böchers anf. Arb. S. 201 ff.

»Møllesagerne« for Landet: Bevilling til nye Møller, til Opførelse af hollandske Møller i Stedet for Stub- eller Vandmøller, til Indlæggelse af Grubbekværne til Grynmalning m. m. sorterede under Rentekammeret¹⁷⁾. Bortset fra dette Arkivs sagligt ordnede Pakker med Møllesager¹⁸⁾ vil det selvfølgelig være vanskeligt, hvis man ingen nærmere Holdepunkter har, at finde noget om en enkelt Mølle. Jeg vil dog nævne, at man i det Nygårdske Register til Rentekammerets kgl. Resolutioner for Tidsrummet 1660—1719 (omtalt i »Fortid og Nutid« 12. Bd., S. 243 f.) ved at slaa op paa det paagældende Stednavn let vil kunne se, om en bestemt Mølle forekommer omtalt i nævnte Tidsrum. For de følgende Aar maa man derimod gennemgaa de gamle Registre til Rentekammerets Resolutioner Aar for Aar.

Der foreligger fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede en Redegørelse fra Rentekammeret for, hvordan dets hidtidige Praksis m. H. t. Bevillinger var¹⁹⁾. Det hedder her, at man i Betragtning af den siden Christian V's Matrikel øgede Folkemængde ikke plejede at nægte Ansøgninger om paa Landet i Stedet for hidtidige Stub- eller Vandmøller at opføre Møller af hollandsk Bygningsmaade og heri indlægge Kværne til Melmalning og Sigtning af samme Størrelse som Kværnene i de gamle Møller. Man plejede ogsaa at bevilge Kværne til Grynmalning — dog mod passende aarlig Afgift til Staten. Derimod bevilgedes ikke Anlæggelse af nye Møller, medmindre det forud ved lovligt Tingsvidne var blevet oplyst, at der det paagældende Sted eksisterede virkelig Maletrang. Og bevilgedes en ny Mølle, blev der paalagt den en forholdsmæssig Del af den de omliggende Møller paahvilende Mølle-skyld.

I Begyndelsen af 1820'erne nedsatte Regeringen en Kommission til at overveje nye Regler for Møllenæringen²⁰⁾. Tanken hermed var aabenbart at skabe friere Adgang til at oprette nye Møller,

17) Sml. Rentekammerets kgl. Resol. 14. Maj 1708 (Prtk. 62, 807).

18) Se saaledes de 2 Pk. »Diverse Breve, Dokumenter og Akter Vand-, Vejr- og Hestemøller vedk.« (1680—1848).

19) Rentekammerets kgl. Resol. 24. Nov. 1812 (Nr. 432).

20) Rentekammerets kgl. Resolutioner 3. Juni 1825 (Nr. 154).

men Kommissionen fastholdt i det store og hele den hidtidige Praksis. Dens Arbejde resulterede i en Forordning af 3. Juni 1825, indeholdende nærmere Bestemmelser angaaende Mølleværker til Kornvarers Formaling paa Landet i Danmark, Bornholm undtagen. Naar Bornholm undtoges, var Grunden den, at Møllenæringen her hidtil havde været fri, hvad den altsaa ogsaa forblev i Fremtiden.

Først efter den frie Forfatnings Udstedelse blev der indført almindelig Næringsfrihed paa Møllevesenets Omraade i Danmark. Dette skete ved *Loven 14. April 1852 om Møllenæringen*, der fastslog, at denne Næring fra 1. Januar 1862 skulde være fri. Det var en Lov, der maaske nok kan motivere den gamle Mølleejers Bemærkning om, at Enevoldsregeringen næppe vilde have handlet saadan, og hans Hjertesuk i Spørgsmaalet: »Er det da kristeligt at tage Brødet af Munden paa hæderlige og vindskibelige Statsborgere for at give det til Mængden, der hverken trænger dertil, eller havde retslig Adkomst dertil!«²¹⁾. Men det var Regeringens Synspunkt, at de hidtidige Indskrænkninger for Møllenæringens Udøvelse ikke længere stemte med Nutidens Fordringer om den frie og lige Adgang til Erhverv (Junigrundlovens Løfteparagraf 88), og at Indskrænkningerne ogsaa lagde hemmende Baand paa den ønskelige fuldkomnere Udvikling af dette Næringsbrug. Dette Synspunkt var det, som fandt Udtryk i Loven af 1852, der for Resten et Par Aar senere fulgtes af en Lov, der for Hertugdømmet Slesvigs Vedkommende ophævede den her raadende Møllenvang.

²¹⁾ N. C. Simonsen: Mølleeeiernes Stilling før og efter Lov af 14de April 1852 om Møllenæringen og det Erstatningsspørgsmaal, som denne Lov ved sine Virkninger fremkalder (1871). S. 88.

SAGNET OM LÆDERPENGE

Af *Georg Galster.*

Der gaar Sagn om skjulte Skatte, ikke af klingende Mønt, Guld og Sølv, men af Læderstumper, oftest med paanittede Sølvnagler, aldrig med Møntherrens Stempel. — Saaledes fortalte Gaardejer i Gammelby, Niels Jokum Termansen, 1859 i et Brev til Folkemindeforskeren Svend Grundtvig:

»Paa Vejen Bymark staaer en Kjedel med en stor Sum Penge man siger 18.000 rd. men det er Læderpenge med Sølvnagler igjennem. Ingen har hidtil kunnet finde dem, uagtet man har haft gamle Skrifter for at den staaer ved Ris-eng¹⁾. — Det er kedeligt, at Termansen ikke nærmere har anført bemeldte »gamle Skrifter«, og det er uklart, hvad han har tænkt sig med bemeldte Sum, omregnet i Læderpenge²⁾. — Det er sandsynligvis ogsaa Termansen, der er Hjemmelsmand for O. Nielsens Efterretning:

»I den vestlige Del af Vejen Sogn på Jens Jakobsens Mark er der et Sted, der kaldes Svenskens Knude, hvor Svenskerne skal have haft Lejr, og på en anden Mark, der hedder Riseng, skal

1) Brev i Dansk Folkemindesamling. For Henviisning til dette og flere Steder og for god Bistand takkes Arkivar H. H. Grüner Nielsen. Stedet er trykt med normaliseret Retskrivning af Evald Tang Kristensen: Danske sagn, som de har lydt i folkemunde III (Silkeborg 1895) S. 434 Nr. 2230.

2) Termansen, som i sin Tid blev kaldt »Danmarks lærdeste Bonde«, og som siden blev Rigsdagsmand og Branddirektør, var født i Vejen 1824 og opvokset i Nabosognet Læborg. Fred. Nørgaard i Dansk Biografisk Leksikon XXIII (1942) S. 415—18. Svend Grundtvig: Danske Folkesagn 1839—83, udgivet af Hans Ellekilde. Første Samling. Danske Folkeminder 52 I (Kbh. 1944) S. 27 Billed 20 og S. 41.

en »syv Års Skat« være nedgravet. — Skatten ved Riseng skal bestå af Læderpenge med Sølvnagler³⁾).

Muligvis er det ogsaa Termansen, der staar bag det Sagn, som Evald Tang Kristensen fik fra Mads Lauridsen, Askov Højskole:

»I Riseng, i Vejen sogn, Malt herred, ligger der en stor skat begravet, som kaldes Syvårs-skatten; den er gravet ned i en stor kobberkjedel og består af læderpenge med sølvnagler i. Der er mange, der har søgt efter den, men de har ikke fundet den; der brænder somme tider lys over den, men når man kommer hen til stedet, er lyset borte⁴⁾).

1886 besøgte Tang Kristensen Termansen, der nu nød sit Otium i Holsted, et Par Mils Vej Vest for Vejen⁵⁾, og her fik han den udførligste Beretning om Skatten af Læderpenge. Termansen opgav som sin Kilde en gammel klog Kone, der døde 1840 i en Alder af ca. 80 Aar, »hun kunde ogsaa hekse«:

»I Vejen Sogn skal der være begravet en 7 Aars Skat, det har der været meget Sagn om i Egnen (O. Nielsen), den skal findes ved noget de kalder Riseng, men ingen Mennesker ved nu hvor det er, de har dømt paa at det Sted skal være paa Jens Jakobsens Mark til sydvest for Vejen op ad Skoven til. Det var Læderpenge med Sølvnagler i. Der fortalte hun at hun en Gang passede Kræ i lag hun var en lille Pige og saa en Dag sad hun og prikkede ved hendes Hjøwerkjæp, en Egetvege med en Klunt paa Enden, et Opskud der tages op med Rod af en vis Tykkelse, og det er Roden der danner Klunten. Der kommer hun til at prikke til Kanten af en stor Gryde og saa ogsaa nogle af de Penge op ad mod Kanten. Men lige i det samme tager alle hendes Kre til at bisse, og hun maatte til at rende for at faa det samlet, men hun sætter

3) O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Malt Herred, Ribe Amt (Kbh. 1870) S. 51 og 178.

4) Skattegraveren, et tidsskrift, udgivet af »Dansk samfund til indsamling af folkeminder« ved Evald Tang Kristensen. 4. halvårgang Juli—Dec. 1885 (Kolding) Nr. 24. 15. Desember 1885. S. 235 Nr. 727. — Mads Lauridsen var i Følge villig Meddelelse fra Dr. Roar Skovmand Elev paa Askov 1876/7 og 1882/3; han var født 1857 og døde 1892 som Forpagter af »Petersminde«, Vejen.

5) Evald Tang Kristensen: Minder og Oplevelser III (Viborg 1925) S. 61.

hendes Kjæp med Kyse paa der. Lag hun havde faaet det i Stilling og vilde til at se efter Kjæppen, da kom den hoppende hen imod hende med Kysen paa og det Sted kunde hun aldrig mere finde⁶⁾. — Riseng, som nævnes i Markbogen 1683, skal efter Lokalhistorikeren Søren Alkærsig ligge i »Jærnbanedalen, men vestligere end Kistedal«; han har mærkelig nok intet om Skattesagnet⁷⁾. Jens (Sigbrig) Jacobsen ejede Kærdsdalsgaard (Matr. Nr. 18 a, Vejen By og Sogn), umiddelbart ved Siden af den store Via-dukkt Vest for Vejen Station⁸⁾,

En anden Slags Læderpenge forekommer i et Sagn om Peder Harpøth, der 1761 paa Auktion købte Herregaarden Ulsund i Nees Sogn, Skodborg Herred, Ringkøbing Amt; han døde 1778⁹⁾. Det fortæltes 1890 af Urmager Josef Ørnskov i Vandborg:

»Der var Penge efter ham paa Gaarden, der var Læderpenge med Sølvnagler i og firkantede Sølvpenge og hollandske Dukater. Læderpengene var omtr. næsten saa store som en 2 Krone, og omkring inden for Kanten sad Nagle ved Nagle lige saa fine som en Synaals Stilk. Læderet mørkebrunt som Saallæder. Midt i stod hvad de gjaldt for med ene Sølvprikker. Jeg har set af dem paa Ulsund«¹⁰⁾.

Om en anden Herremand, der var rig paa Læderpenge, berettede Chr. J. Møller, Læ, 1886:

»Længe før Mette Kaas ejede Hemestrup boede der en Mand her, som hed Hr. Svend [*Han*] var anset for en rig Mand og ejede efter Folks Mening mange Penge af Læder med Sølvnagler igjennem«¹¹⁾.

⁶⁾ E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 2968. Folkemindesamlingen. Et kort Uddrag er trykt med normaliseret Retskrivning af E. T. Kr., Danske Sagn III S. 466 Nr. 2373.

⁷⁾ Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred I (Vejen 1936) S. 18.

⁸⁾ I Følge velvillig Meddelelse fra Civilingeniør O. Vang Lauridsen, Vejen, og Dr. Roar Skovmand.

⁹⁾ Trap: Danmark⁴ VIII S. 97.

¹⁰⁾ E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 5185. Folkemindesamlingen. E. T. Kristensen: Det jyske almuoliv II (Kolding 1891—3) S. 140. Nr. 338.

¹¹⁾ E. T. Kristensens Dagbøger Bl. 2856. Folkemindesamlingen. E. T. Kristensen: Danske Sagn IV (Århus 1896) S. 132 Nr. 497.

Himmestrup ligger i Læ Sogn, Middelsom Herred, Viborg Amt; den ejedes 1656—95 af Mette Kaas, Datter af Rigsraad Mogens Kaas¹²⁾; den rige Herr Svend kendes derimod ikke.

Troen paa Læderpenge er gammel i Jylland; saaledes berettes i Peder Resens danske Atlas under Tørring Sogn, Vandfuld Herred, Ringkøbing Amt (her oversat): »I den nordlige Del af samme Sogn ligger et Stykke Land, ligesom en Ø, der skyder sig ud i Lemvig Fjord, og som kaldes Gjellerø, hvor Kong Amlet skal have opført en Befæstning. Midt paa denne Ø er en Høj, kaldet Troldehøj, hvori der, medens Preben Gyldenstjerne var Lensmand for Bøvling Len, for 80 Aar siden af en vis Anders Lund blev fundet en stor Mængde Mønter, dels af Læder, dels (!) gennem-boret med Sølvnagler, dels endelig af Guld, paa hvis ene Side var et Mandshoved, men paa den anden Side disse Ord: *Amleth Rex Angliæ*«¹³⁾. — Resens uudgivne Hovedværk brændte 1728 og kendes nu kun i forkortet Afskrift, der er taget 1675—85; Fundet er altsaa gjort omtrent Aar 1600, hvad der stemmer godt nok med, at Preben Knudsen Gyldenstjerne fra 1595 til sin Død 1616 var Lensmand paa Bøvling, det nuværende Rysensten¹⁴⁾. Beretningen om Fundet, der mulig gaar tilbage til den fantasifulde Lensmand, er ret fantastisk; de nævnte Mønter har næppe været af Guld, de har sandsynligvis været engelske Sterlinge fra det 13—14. Aarhundrede med Kongenavnet Henric eller Edward.

¹²⁾ Trap: Danmark⁴ VI S. 252.

¹³⁾ Petri Resenii Atlas Danicus Tom. VI, continens descriptionem Cimbriæ septentrionalis (Uldalls Samling No. 186 fol., Kgl. Bibliothek) pag. 754: In boreali Regione ejusdem parochiæ pars terræ insulæ instar, in Lemovicensem se inferens sinum, est, quæ dicitur Giellerø, in qua Rex Amletus munimentum struxisse fertur. In medio ejusdem insulæ est collis dictus Trollehøj, in quo Præsides Satrapiæ Bøflingensis existente Predbiörnne Gyldenstiernio, 80 abhinc annis Andreas quidam Lundius magnam vim invenit nummorum tum Eoriaceorum tum clavis argenteis perfossorum, tum denique aureorum, in quorum una facie viri erat imago, in altera autem hæc verba: *Amleth Rex Angliæ*. Det meningsløse Eoriaceorum tum er utvivlsomt Afskriverfejl for *loreorum*. Se Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas Tomus V (Kbh. 1769) S. 825. Nordisk Numismatisk Arsskrift 1936 (Kbh.) S. 81 f.

¹⁴⁾ C. F. Bricka (Povl Bagge) i Dansk biografisk Leksikon VIII (1936) S. 506.

I »de gale Pengeaar« omkring Statsbankerotten 1813 var der i Jylland mange Købmænd og Bønder, der søgte at afhjælpe Mangelen paa Smaamønt ved at udstede private Pengesedler. Til denne Periode har ogsaa nogle af Sagnene om Læderpenge knyttet sig. Saaledes fortælles fra Snejbjerg Sogn i Hamrum Herred, 3 km Vest for Herning, om en af Ejerne af Gaarden Lergrav, Matr. Nr. 20 i Snejbjerg By, Svend Christensen, at han havde »Banken« og »at det dengang var meget knapt med Penge, hvorfor Folk gav sig til at lave Penge af Læder. Men det endte med, at de brugte dem til at tænde deres Pibe ved, da der til sidst ingen var, som vilde indløse Læderpengene. De største af Pengesedlerne var forsynet med Sølvøskenes eller Sølvstifter i Hjørnerne«¹⁵). — Der foreligger aabenbart Forveksling med en anden Gaardejer fra Snejbjerg, Svenning Svenningsen, fra hvem der gives Pengesedler (naturligvis af Papir) til 24 Skilling 1811 og »Tre af disse Een Rigsbankdaler«¹⁶). — Museumsforstander H. P. Hansen, Herning, meddeler: »Min Moders Oldefar, Gaardejer Ole Skibild i Nøvling S. ved Herning havde Læderpenge med Sølvstifter i sit Skatol. Flere af mine gamle Meddelere havde set disse. — Han var født 1782 i Skibild, handlede en Del og var meget velhavende, døde 1873. — En Lærer Lystlund i Tulstrup, Ikast Sogn [*11 km Øst for Herning*], fortalte ogsaa om Læderpenge, som han formentlig havde set.«

Ogsaa paa de danske Øer gaar Sagnene om Læderpenge igen. I et Brev, dateret Magleby Præstegaard d. 26. Decbr. 1808, skrev den daværende Personelkapellan Vilhelm Østrup til Commissionen for de nordiske Oldsager: »Fremdeles skal, som der fortælles, en herværende Præst, Colding, for omtrent 50 Aar siden have ryddet en Stendysse i en Tofte, tæt ved Kirkegaarden, — der er endnu en sammesteds, og i den funden nogle runde Læderstykker, af en Rigsorts Størrelse med en Sølvnagle i Midten. Hans Sands

¹⁵) Johan C. Sulkjær: Snejbjerg Sogn II (Herning 1927) S. 64. For Henvi-
ningen takkes Museumsforstander H. P. Hansen, Herning.

¹⁶) C. T. Jørgensen: Beskrivelse over danske Mønter 1448—1888 (Kbh. 1888)
S. 157 Nr. 165 og 164.

eller rettere Usands for Hedenolds Minder, bestemte disse, maaske allerældste Penge i Norden, til Legetøj for sine Börn, og om deres Tilværelse har jeg altsaa spurgt forgæves¹⁷⁾. — Erik Iversen Col-ding var Præst i Magleby paa Langeland fra 1755 til sin Død 1783¹⁸⁾. — Læderpengene fra Magleby og fra Ulsund har herefter været omtrent lige store, idet en Rigsort (24 Skilling) fra Chri-stian VII er 29 mm i Tværmaal og en Tokrone 31 mm.

I sin Bog om Skelskør omtalte Peter Friis Edvardsen 1759 et Fund fra 1667 af Skillinger og Hvide fra Kong Hanses Tid »og nogle Lær-Lapper med en Sølv-Stifte igiennem¹⁹⁾. Dette sidste er en Tilføjelse, som staar for den gamle Præsts egen Regning. Derom staar intet i hans Kilde, det udførlige Tingsvidne, som er indført i Skelskør Tingbog 1667—68.

I Thieles Folkesagn fortælles om Kong Volmers Jagt, »at han opholder sig paa Valløe Slot, hvor han har et Sovekammer, i hvil-ket stode to opredte Senge, og her overnatter han i Skikkelse af en sort Hund. I samme Værelse staae to store Kister, og, da man engang aabnede dem, fandtes de fulde af smaae runde Stykker Læder; »thi bedre Penge havde de ikke i Kong Wolmars Tid«²⁰⁾. — Her mangler for en Gangs Skyld Sølvnaglerne.

Endelig er der optegnet et Sagn fra Stevns; det er 1854 meddelt Syvend Grundtvig af Emilie Mariboe, som boede paa Gjorslev, og som havde sin Viden fra en gammel Kone, Karen i Magleby:

17) Nationalmuseets Anden Afdelings Arkiv. Protokol sstds.: Efterretninger om nordiske Oldsager 1808 S. 64 f. B. Thorlacius: Bemærkninger over de i Danmark endnu tilværende Hedenolds-Höie og Stensætninger. Det skandinaviske Littera-turselskabs Skrifter 1809 Femte Aargang S. 144. N. H. Sjöborg: Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar (Sthlm. 1815) S. 109. E. T. Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv. Tillægsbind V (Århus 1902) S. 18 Nr. 48.

18) S. V. Wibergs Præstehistorie II (Odense 1870) S. 367.

19) Peter Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstedes gamle og nuværende Tilstand (Sorøe 1759) S. 69 f. Møntfund i Sorø Amt. Aarbog for Historisk Samfund for Sorø Amt XVII 1929 S. 5 f. Nordisk numismatisk Års-skrift 1936 S. 84—88.

20) J. M. Thiele: Danske Folkesagn I (Kbh. 1819) S. 92; jfr. samme: Danmarks Folkesagn II (Kbh. 1843) S. 115.

»Ude ved klinten var der før nogen kratskov, og der gik en gang to mænd. Som de gik, så de en bunke snoge. De tænkte nok, at det ikke var rigtige snoge, og derfor tog den ene stiltiende sin kniv op af lommen og lukkede den op og kastede den hen imellem dem, »ti«, tilføjede konen, »når man gør det, så bliver det altid til, hvad det er«. De blev til nogle gamle læderpenge med en lille smule sølv i midten, og dem tog de. Der var så meget sølv, at der blev et par spænder deraf²¹⁾.

Dermed er opregnet alle kendte danske Sagn om Læderpenge lige fra det 17. til det 19. Aarhundrede, hvorefter disse Penge skulde have været i Brug fra Kong Amleds (!) til Frederik VI's Tid. Noget virkeligt Grundlag for Sagnene foreligger ikke, heller ikke, naar man (B. Thorlacius efter Abrahamson)¹⁷⁾ vil forklare dem som Nødmønter. Saadanne Nødmønter er ikke kendte i Danmark, og det er ikke let at se, hvor og hvornaar man skulde have brugt dem. Det kan derfor ikke tillægges nogen større Betydning, naar Stephanius 1634 i en »Samtale« om Pengevæsenet kommer ind paa Spørgsmaalet om Lædermønter og efter Citater af klassiske Forfattere, Seneca og Hieronimus, lader sin ene fingerede Person (Henrik) sige: »Jeg mindes engang her i Danmark at have set runde Skiver, dannede af Læder og stemplede med noget Sølv«, hvortil den anden Person (Adam) fortæller om Papirpengene fra Leidens Belejring²²⁾. Men det viser, at Sagnene om Læderpenge har været kendt i Danmark allerede i det 17. Aarhundrede. — I Auktionskataloget over Blytækker Peder Pedersen Nygaards efterladte Samling, som bortsolgte i Jan. 1781, opføres under gamle danske og norske Mynter (før Christian I) som Nr. 49 »En Læder-Penge med en Sølv-Nagle igiennem²³⁾«. Hvem der

21) E. T. Kristensen: Danske sagn III S. 429 Nr. 2204. Dertil supplerende Meddelelse af H. H. Grüner Nielsen.

22) Stephanus Johannis Stephanius: Colloqviorum familiarum libri IV (Hafniae 1634), lib. III coll. 17 de re numaria, pag. 236: »Memini me vidisse aliquando heic in Daniâ formatos è corio orbes argento modico signatos«.

23) Fortegnelse over en stor Samling Guld og Sølv Medailler, samt andre rare Mynter, afgangne Blytækker Peder Pedersen Nygaards Stervboe tilhørende, som ved offentlig Auction den 15. Januarii 1781 og følgende Dage blive bortsolgte i

købte den, og hvor den er blevet af, kan desværre ikke oplyses; men sandsynligvis har det været en Forfalskning fra det 18. Aarhundrede. — Helt anderledes er den Lædermønt, som beskrives saaledes i Kataloget over Hielmstiernes Samling under Frederik III's Mønter: »En firkantet Læder-Penge. Av. Kongens kronede Chiffre med Omskrift: DOMINVS PROVIDEBIT. Rev. Blank«²⁴). Dette Stykke kom med Hielmstiernes Samling til det kgl. Myntcabinet, hvor det endnu forefindes. Det viser sig at være slaæet med samme Stempel som en lille Guldbrakteat, hvorom Beskrivelsen af 1791 oplyser: »Denne Bracteate er saa tynd, at den kan svømme paa Vandet, hvorfor den og er bleven kaldet *Svømming*. Den er brugt af Hoffet efter de gamle Romeres Maade til at pynte sig med«²⁵). Det er muligt, at Læderstykker har dannet Underlag ved Prægning af disse Brakteater.

Fra andre Lande foreligger Sagn om lignende Læderpenge. Fra Norge hedder det, »at Aasmundstad, kort efter dens rydning, skulde være solgt og betalt med en læderlap med en sølvnagle i«. Sagnet's Urimelighed blev udførligt paavist i Brev af 14. Febr. 1898 af O. Rygh²⁶). Asmundstad er en Gaard i Nordre Fron Herred, Kristians Amt²⁷).

Fra Sverige kendes mange Sagn om Læderpenge. Den ældste Beretning foreligger allerede hos Olaus Magnus i hans Historie om de nordiske Folk, hvis første Udgave tryktes i Rom 1555. Det lyder i den moderne svenske Oversættelse af Kapitlet om

Silke- og Klæde-Kræmmer Hr. Ludvig Thomsens Huus No. 56 paa Amager-Torv, imod Contant Betaling eller, naar paafordres, til Hr. Procurator Wosemose, boende i Gøttersgaden no. 21 (Kbh. 1780) S. 113.

²⁴) Hielmstiernes Medaille- og Mynt- samt Skilderie- og Kobber-Samling. Tienende til Oplysning af de under den danske Regiering liggende Staters Historie (Kbh. 1786) S. 286 Nr. 70.

²⁵) Beskrivelse af danske Mynter og Medailler i den kongelige Samling (Kbh. 1791) S. 480 Nr. 894 Tab. XIV 2 og XXI 9. Betegnelsen »Svømming« forekommer aabenbart kun her; Ordet kendes ikke i den danske Ordbog, cfr. 22. Bind (1944) Sp. 1375 ff. Det er aldeles ikke rigtigt, at Brakteaten, der vejer 0,29 g og vist nok kun kendes i dette ene Exemplar, kan svømme ovenpaa Vandet.

²⁶) Foreningen til norske Fortids Mindesmærkers Bevaring. Aarsberetning 1899 (Kria. 1900) S. 67.

²⁷) O. Rygh: Norske Gaardnavne IV 1 (Kria. 1900) S. 102.

mynt och mynttillverkare: »För att emedlertid bekvämligare kunna tillgodose folkets bästa i en rå och outvecklad tidsålder, uppfunno och tillstadde våra fäder ett slags mynt af läder, försedda med flera eller färre punkter af silfver, hvilka betecknade ett visst värde, beräknadt efter vikt och antal. Detta mynt tillverkades under flera århundraden bland götar og svear; det utgjorde en stadigt växande del af den kungliga skatten, hölls högt i värde och förvarades i fasta torn²⁸). — Den gamle Ærkebiskop tilføjer nok, at man siden efter andre Landes Foredømme indførte Brugen af Sølv mønt, men kommer iøvrigt ikke nærmere ind paa den ikke saa ringe middelalderlige svenske Møntprægning.

Carl Reinhold Berch betegnede 1753 i sin Tale om den svenske Mønts Alder med gode Grunde Olaus Magnus' Udsagn som utroligt²⁹). Sven Lagerbring stiller sig lige saa skeptisk, men nævner dog som et Rygte, »at sådana penningar ofta blifwit fundna på åtskilliga ställen här i Landet; men hwad värde man bör sätta på sådant tal wet man intet³⁰). Sjöborg refererer 1797 Olaus Magnus' Beretning og tilføjer »men mig är obekant, om någon dylik hos oss blifwit funnen³¹). Ikke des mindre kan nævnes et Par gamle Fundberetninger.

²⁸) Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus* (Romae 1555) pag. 212 sq.: Verum ut rudi populo, & ætati maiores quietius consularent, inuenta, permissaq; est coriaria pecunia, certis argenteis punctis, quibus valor in pondere, & numero pensaretur, variata: multisq; seculis apud Gothos, & Sueones inter Regios thesauros excrescens, in maximo pretio, & turrium custodia servabatur. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken*. Andra delen (6.—11. boken) i svensk öfversättning (Sth. 1912) s. 17, jfr. s. 21.

²⁹) Tal, om svenska myntets ålder. Hållit för Kong. Svenska Vetenskaps Akademien den 11. Aug. 1753. S. 16. — Læderpenge nævnes ogsaa af andre svenske Forfattere i 1700-tallet, saaledes af Jean Abraham Grill Abrahamson: Tal om silfvers årliga förande til China, huruvida det är för Europa nyttigt eller skadeligt, hållet för Kongl. Vetenskaps Akademien, vid præsidii nedläggande, den 26. Octob. 1774, S. 7. — Clas Blechert Trozelius: Samlade rön om äldra och nyare Mynt (Lund d. 10. December 1777) S. 13 og 18. For Henvisningerne til disse og flere Steder takkes Antikvarien Nils Ludvig Rasmusson.

³⁰) Swea Rikes Historia, Jfrån De äldsta Tider till de närwarande III (Sth. 1776) S. 586.

³¹) N. H. Sjöborg: Inledning til Kännedom af Fäderneslandets Antiquiteter (Lund 1797) S. 198.

1634 fortæller Rhezelius i sit Monumenta Ölandica om Triberga Borg: »För en tydh sedhan, haf^r Trebbere bor, och hulterstadh män, funnit en kitil, full medh lädher penning^r medh en silf^r nagel igenom, dem bydt sig emillan att ingen lådz weta tilgå en af dessa för^{ne}: lädherpenningar^{«32)}. Findestedet synes at have været i den omhandlede Borgvold Nordøst for Hulterstad Kirke.

En Optegnelse af Bureus (1568—1652) lyder: »I Balung Soken hafuer en Bonde för 2 eller 3 år sedan när wägarna pyntedes för Konungen funnit 3 pottor i Jorden der i funnes en stor hop gullringer och en göpn Leder Penningar medh Silfnaglar igenom. Samma fund togh Nils Bengtson på Westerårs til Konungens behof. retulere Arf. Posse och hans fru fru Brijta Göstafz dott^{«33)}. Findestedet er sandsynligvis Bälinge Sogn i Upland.

En særlig Interesse for disse Læderpenge flammede op, da Professor Sven Nilsson, den berømte Oldforsker, vilde benytte dem som Bevismateriale for sin Theori om den direkte Forbindelse mellem Phoenikerne og Bronzealderens Nordboer.

Professor Nilsson byggede især paa to skaanske Fund af »Lädermynt«, hvorefter han berettede i anden Udgave af sit Værk om Nordens Urindvaanere:

»I min ungdom hörde jag ofta en gubbe, som var en af mina nära anhöriga, berätta att da han var barn och tillsammans med andra barn, en dag under lek gräfvde i jorden under en fläderbuske i en kalhage, träffade de en lerkruka, hvari lågo, bland annat innehåll, åtskilliga *lappar af läder försedda med metallnaglar* med på båda sidor nedplattade hufvuden och af olika antal hos skilda lappar. Dessa bura de in och visade föräldrarna,

³²⁾ Jonas Haquini Rhezelius: Monumenta RUNIKA in Ölandia comitate regni Sveciæ Gothiæque 1634. Manuscript i Kong. Bibliothek, Stockholm (F c 3 a) pag. 90. For Henvisningen takkes Nils Ludvig Rasmusson.

³³⁾ Sumlen där vthi ähro Åtskillighe Collectaneer, som vthi een och annan måtta tiäna till Antiquiteternas excolerande af Johannes Thomæ Bureus [utg. af G. Klemming]. Nyare bidrag till kiännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folkliif. Bihang I, 2 (Stockh. 1886) S. 232 (Bl. 648). For Henvisningen takkes Nils Ludvig Rasmusson. Johan Gustaf Liljegren: Strödda anteckningar om Fynd i Svensk Jord med en dertill hörande Förteckning. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. 13. delen (Sth. 1830) S. 164 Nr. 5.

som jemte andra tillstädeskomna äldre personer, sade att det varit mynt. Händelsen tilldrog sig kring 1745 eller 1750 i Tarstad af Tirups församling i Skåne. Kring 50 år sednare, eller kring år 1800 hände att då en liten kulle utjemnades på egendomen Marieberg vid Landskrona, fanns deri en lerurna med aska och brända benskärfvor, och derjemte åtskilliga (fyrkantiga?) lappar af *pressadt läder*, försedda med metallnaglar med nedplattade hufvuden. De förvarades en tid och förklarades af flera, som sade sig hafva sett sådana förr, at hafva varit mynt; men de förstördes sedan³⁴). — I tredje Udgave af samme Værk navngiver Sven Nilsson som sin Hjemmelsmand for det første Fund sin egen Fader³⁵), og i sit nedennævnte Foredrag 1873 henviser han for det sidste Fund til sin Svigerfader, Kamrer Bergs ældste Datter. — Skønt disse Fundberetninger er omgivet af et videnskabeligt Apparat, der skal sandsynliggøre bemeldte »Lädermynts« Datering til Bronzealderen, er de hverken mere eller mindre troværdige end de ovenfor nævnte danske Sagn. — Paa de skandinaviske Naturforskeres 11te Møde i København i Juli 1873 holdt den gamle (86-aarige) Lærde et ret opsigtsvækkende Foredrag »Om Nordens ældste Mynt«, hvor han gentog sin Theori om disse Bronzealderens Lædermønter, og desuden forelagde et Par haandgribelige Stykker af Slagsen, som vel var fra en langt senere Tid, men som dog skulde bekræfte Olaus Magnus' Udsagn. »Den förra har årtalet 1510 eller 1610, ty 2dra siffran är mycket otydlig Denna läderpollett är 4½ tum hög och ungefär lika-såbred med fyra mindre kopparnaglar med runda tillplattade hufvuden, en innanför hvarterda hörnet, och innanför dessa en rund intryckt stämpel med Dalvapnet, två korslagda pilar mellan hvilkas spetsar är en hertiglig krona. Midt på läderstycket är en intryckt större fyrkantige stämpel med utsatt värde: ½ (eller 2) Daler S. M.

³⁴) S. Nilsson: Skandinaviska Nordens Ur-invånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings historia. Andra Upplagan. Bronsåldern (Sth. 1862) S. 127 f.

³⁵) Sven Nilsson: II Bronsåldern 3:dje upplagan, omarbetad till ett försök i Bronsåldersfolkets historia i Skandinavien. Förra Afdelningen (Lund 1872) S. 140.

Den mindre läderpolletten är nära 2 tum hög och likaså bred med en enda större kopparnagel i midten, samt öfver och på sidorna om denna en kunglig krona. Nedanför till venster står siffran 10 och till höger en otydlig figur som mest liknar ett 1. Nederst står årtalet 1660.

Begge dessa äro gjorda af tjockt sulläder som kännare påstå vara af häst, ej af ox. Den som skaffat mig dessa läderpolletter, Hr. Urfabrikören Carl Lidén, har fått den större från Westmanland, den mindre från Småland³⁶⁾.

Af Afbildningerne af de tvende Lædermønter fremgaar det med fuld Tydelighed, at man har bundet den gamle Forsker et Par hjemmelavede Forfalskninger paa Ærmet. Det store Læderstykke er en ubehjælpomt udført Efterligning af en 2-Dalers Plåtmynt fra 1710. Dette Forhold blev ogsaa straks paavist af den »erfarne Myntkännaren« A. W. Stiernstedt, medens Arvid Kurck samtidig paaviste det uholdbare i at henhøre Lædermønterne til Bronzealderen³⁷⁾. Kurck havde endogsaa talt med den nævnte Haandværker, der indrømmede, at de to Læderstykker »för roskuld blifvit gjord utaf en af hans vänner«.

Baron Kurck kunde förøge Beretningerne om Fund af Lædermønt betydeligt.

Af en tilskrevet Randbemærkning i Sjöborgs ovennævnte Bog fremgik, at Lædermønter »med en silfvernagla igenom« var fundne, vistnok i Begyndelsen af 1800-tallet, »af en gammal man i Wittsjö socken och Ulatorpet« (i det nordlige Skaane).

Hans Hildebrand talte 1869 »med en bonde som vid Gråmölle i Ingelstads härad sjelf hittat en »peng« af läder under plöjning invid en större grafkulle . . .«³⁸⁾.

Riksdagsman Per Nilsson i Espö meddelte: »En torparehustru i Sjötorp berättade mig för omkring tjugo år sedan, att hennas

³⁶⁾ Forhandlingerne ved de skandinaviske Naturforskernes 11te Møde i Kjøbenhavn fra den 3die til den 9de Juli 1873 (Kbh. 1874) S. 164—176.

³⁷⁾ Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad I Nr. 26 (Febr. 1874) S. 26 f., 18—26 med indledende Bemærkninger af Hans Hildebrand S. 17 f. og med Gensvar fra Sven Nilsson i Nr. 28 (April 1874) S. 49—58.

³⁸⁾ Hans Hildebrand: Antiquariska undersökningar i Skåne. Antiquarisk Tidsskrift för Sverige III (Sth. 1870) S. 17 f.

far hade vid rothuggning i Hellestad funnit en kruka eller ett kärl af läder, något större än en tummes ända, de förra med en, de senare med flera silfvernaglar«.

Smeden Källgren i Eljaröd fortalte 1872:

»Da han för omkring tretio år sedan varit dåvarande egaren till Öslaröds gård i S:t Olofs socken behjelpig vid plantering af träd, hade anträffats i jorden ett kärl, som sönderföll og till sin beskaffenhet ej vidare påaktades, en mängd lädermynt med isittande silfvernaglar«.

Baron Kurck henviser til, at han for 25 à 30 Aar siden har givet Professor Nilsson Oplysninger om 3 eller 4 skaanske Fund af Lædermønter. Han mener, at der foreligger saa mange Efterretninger om disse Lædermønter, der skildres som omtrent en Tomme store, snart runde, snart firkantede, og gennemborede med Sølvnagler, at de ikke blot kan tilhøre Folketroen. Det maa være det let forgængelige Stof, der gør, at de ikke er blevet bevarede. — Som saa mange andre af de her nævnte Forfattere og Hjemmelsmænd gaar Kurck ud fra den ubegrundede Forudsætning, at de fundne eller omtalte Læderstumper har været Mønter.

1939 udsendte Nordiska Museet et af Nils Ludvig Rasmusson formuleret Spørgeskema, om hvad gamle Folk ved om gamle Mønter. Blandt de indkomne Svar nævnte ogsaa nogle faa Lædermønter; af Interesse var kun en Meddelelse fra Lantbrukare Johan Jönsson, Dagstorp, Harjager Herred, Skaane: »Gamla personer här i trakten berätta att de i sin ungdom sett läderpengar de vara fyrkantiga med en nagel i varje hörn och en i mitten, naglarna voro dels av silver dels av koppar beroende på myntets valör. Enligt mina forskningar så blev dessa mynten tillverkade av en skomakare i Lund«.

I *England* kan ogsaa Folketroen paa Lædermønter fra forskellig Tid spores. En Sagfører i London (barrister of the Middle Temple), Fabian Philipps, skrev 1667 og foreslog at afhjælpe den trykkende Pengemangel ved at indføre en Slags Skillemønt af ringere Metal end Guld og Sølv: »Which will be as prudentiall and little inconvenient to the people as that of Julius Cæsar in his coining of leather money to support his great and fortunate

designs³⁹⁾. Philipps, der var født 1601 og døde 1690, skildres som »a man of considerable learning, and much attached to the study of antiquity«; men hans Udtalelse her er ikke begrundet i nogen historisk Kilde; den har derimod foranlediget den Opfattelse, at det var i Britannien, Cæsar lod slaa Lædermønt⁴⁰⁾. En samtidig dramatisk Forfatter, Sir William d'Avenant (1605—68), lader i sit Skuespil *The wits* (1633) en af sine Personer sige om en from og paaholdende afdød:

Why, this was such a firk of piety,
I ne'er heard of; bury her gold with her!
'This strange her old shoes were not interr'd too,
For fear the days of Edgar should return,
When they coin'd leather⁴¹⁾.

Eadgars Kongetid (959—75) stod i den følgende ulykkelige Tid under Æthelræd for Angelsakserne som de gode, gamle Dage, men at man skulde have slaaet Lædermønt ved Siden af de velkendte Sølvpenninge, er uhistorisk.

I William Camden's *Remains concerning Britain* (1605) nævnes blandt gamle og usædvanlige Betalingsmidler ogsaa »stamped leather for currant. And there is a tradition that in the confused state of the Barons War, the like was used in England, yet I never saw any of them⁴²⁾. — Forfatteren tænker paa Johan uden Lands urolige Kongetid.

I en engelsk Lokalhistorie, skrevet 1622, hedder det:

»King Edward I. his leathern Money, bearing his name, stamp, and picture, which he used in the building of Carnarvon, Beaumarish, and Conway Castles, to spare Bullion, were since I can remember preserv'd and kept in one of the Towers of Carnar-

³⁹⁾ *Archaeologia*: or, Miscellaneous tracts relating to antiquity, published by The society of antiquaries of London, vol. XIII (1800) pag. 188 og 192.

⁴⁰⁾ Rogers Ruding: *Annals of the Coinage of Britain* vol. I (London 1819) pag. 272. William Charlton: *Leather currency*. *The British numismatic Journal* III (London 1907) pag. 321.

⁴¹⁾ *Dramatists of the restoration*. The dramatic works of Sir William d'Avenant vol. II (Edinburgh-London 1872) pag. 210 (act V scen II).

⁴²⁾ Anført her efter the seventh impression (London 1674) pag. 231.

von Castle⁴³). Ruding, som anfører dette Sted, bemærker med Rette, at hvis Efterretningen er rigtig, maa det snarere have været »Tokens, or a kind of Promissory Notes« end Mønt; men at de iøvrigt er ukendte. — Carnarvon og Conway ligger paa Nordkysten af Wales overfor Anglesey, hvor Beaumarish ligger.

Et enkelt Fund af »Lædermønter« (runde, sorte og beskadigede, af en større og mindre Sort, af ugarvet Læder) siges at være gjort i Berkshire, Sydvest for Themsen⁴⁴), antagelig i 1870'erne.

Endelig er der Efterretning om, at man paa Øen Man i Aarene 1570—80 skulde have anvendt en Skillemønt af Læder⁴⁵). Det lyder ikke helt utroligt, da just i disse Aar private Forretningsmænd rundt om i England lod slaa Tokens af Bly, Tin, Messing og lignende til Afhjælpning af Mangel paa Smaamønt, som Dronning Elisabeth ikke vilde udmønte. Noget nærmere om den mandske Lædermønt er dog ikke kendt. Derimod foreligger fra private Forretninger især i London fra det 17.—18. Aarhundrede et lille Antal Mønttegn (Tokens) af Læder (7 i British Museum og 6 i Guildhall Museum).

I *Nederlandene* forekommer en Nødmønt, som almindeligvis fremholdes som en Parallel til Læderpengene. Det er de Mønter af Papir, som blev præget med møntlignende Stempler under Leydens Belejring af Spanierne 1574, og som skulde gaa for 5, 20, 30, 14, 16, 18 og 28 Stuivers. Til denne Række slutter sig mulig en Lædermønt med Staden Leydens Vaaben, to korslagte Nøgler under 6 smaa Kugler; den er 25 mm i Tværmaal; Bag-

⁴³) History of Allchester, Kennett's Parochial Antiquities pag. 696. — Rogers Ruding: Annals of the Coinage of Britain vol. II (London 1819) pag. 130.

⁴⁴) Zeitschrift für Museologie und Antiquitätenkunde, red. J. G. Th. Graese, 2. Jahrg. Dresden 1879 S. 74—7: Leder- und Holzgeld. Fundet siges at være gjort »for nylig« paa en Farm i »Waltham St. Lawrence«. For Henvisningen takkes N. L. Rasmusson.

⁴⁵) Chas. Clay: On the brass, copper and other Currency of the Isle of Man. Proceedings of the Manchester Numismatic Society I pag. 5—17 (1864). Anført efter Anmeldelse af Bernh. Freiherr von Köhne i Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde IV (Berlin 1868) S. 351 og efter W. Charlton, anførte Sted, Brit. Num. Journ. III pag. 327 (om engelske Læder-Tokens sstds. pag. 323—6).

siden er blank⁴⁶). Det er uvist, hvad Værdi man har tillagt dette Stykke.

Her kan ogsaa nævnes et Sagn om et Dige ved Knocke (i belgisk Flandern, ved Grænsen til Zeeland), som kaldes Grave-Jansdijk: Arbejderne, som opførte dette Dige, blev betalt med Læderpenge⁴⁷). — Hvis det skulde have noget reelt Grundlag, kan det formentlig angaa Arbejdstegn, som har været af Læder i Stedet for af Bly, Tin, Papir eller lignende.

I *Frankrig* genfindes Sagnene om Lædermønter, der meget ligner de nordiske. I en Krønike, der gaar til 1294, forfattet af Abbed Johan af Ypern (død 1383), berettes om Ludvig IX den Helliges Fangenskab og om Vilkaarene for hans Løskøbelse: »Ligeledes siger man, at dertil var knyttet en anden Betingelse, nemlig at Frankernes Konge og hans Efterfølgere til en bestemt Tid til Tegn paa og til Minde om dette Fangenskab paa al Mønt, som han slog af Sølv, skulde indskære et Taarn til Tegn paa Indeslutningen og Lænker til Tegn paa Fangenskabet; og derfor opførte man i nogen Tid i Frankrig med at tilvirke Mønt og især saa længe Kongen var borte, men i Stedet for Mønt gik Stykker af Læder med en indstukket Guld- eller Sølvnagle, større eller mindre, og derefter var Værdien større eller mindre⁴⁸). Det var

⁴⁶) Prosper Maillet: Catalogue descriptive des monnaies obsidionales et de nécessité (Bruxelles 1870) I pag. 290 no. 19 pl. LXXII no. 18. Collection colonel Maillet. Monnaies obsidionales et de nécessité. Vente Novembre 1886 (Paris) 692. I dette Auktionskatalog findes ogsaa under Nr. 26 en Nødmønt af Læder med MH i Monogram, henført til Amerika og Lady Marie Herbert »pendant la guerre du XVII siècle«.

⁴⁷) Ons Volksleben. Tijdschrift voor taal-, volks- en oudheidkunde, 11 Jaargang 1899 S. 131 Nr. 8.

⁴⁸) Johannis Iperii abbatis chronicon Sythiense S. Bertini. Thesaurus novus anecdotorum tomus tertius — prodit nunc primum studio & operâ Domni Edmundi Martene & Domni Ursini Durand (Lutetiæ Parisiorum 1717) pag. 727: »Item dicunt aliam conditionem appositam; scilicet quòd in signum & memoriam captivitatis hujus, rex Francorum & sui posterì ad certum tempus in omni moneta, quam cuderet argenteam, insculpet turrin in signum inclusionis, & compedes in signum captivitatis; ideoque aliquanto tempore per regnum Franciæ intermissum est fabricari monetam, & maximè quamdiu rex erat absens, sed loco monetæ curre[re] frusta de corio cum infixio clavo aureo vel argenteo, majori vel minori, & secundum hoc erat majoris pretii vel minoris«.

1250, Ludvig den Hellige kom i Fangenskab; 1266 indførte han den nye Sølv mønt (Gros tournois), der bar ovennævnte Taarn og Lænke i Præget, som rettelig er Staden Tours' talende Mærke; Læder mønterne kendes derimod ikke i den historiske Overlevering.

En lignende Beretning forekommer i et ofte anført Sted hos Philippe de Commynes, der lydes saaledes i Hans Mogensens Oversættelse: »— — kong JOHANN y Franckerige, som bleff fongen aff første[n] aff GALLES i den slachting för Poictiers. Hand udgaff xxx maall hundrid thusind francker, och offuergaff ganske Aqvitania, — — och sette rigid y soden armod, at der y long tijd vor myntt udj aff læir med end liden sølffnauffle udi⁴⁹⁾. Det er besynderligt, at den ellers saa udmærkede Memoireforfatter, der levede 1445—1509, kan bringe saadan Folkesnak til Torvs om en Tid, der kun ligger et Aarhundrede forud: Johan den Gode (1350—64) blev taget til Fange 1356. Bevarede Mønter og Forordninger viser, at der ogsaa efter Kongens Løskøbelse for de nævnte tre Millioner Francs, blev slaaet mange Mønter af Guld og Sølv, og at der vel blev klaget over den slette Mønt, men ingen sinde, at denne skulde have været af andet Materiale end Metal.

I Følge et (uhistorisk) Sagn skal den »sorte« Mønt, som 1490 blev slaaet for Hertuginde Anna af Bretagne have været af Læder med et lille Stykke Sølv i Midten⁵⁰⁾, og i Følge en anden Optegnelse skal der i et Taarn i Nantes være fundet forskellige Slags sort Mønt og Mønt, som man sagde var af Læder⁵¹⁾.

⁴⁹⁾ Hans Mogensens Oversættelse af Philippe de Commynes' Memoirer udgivet af Poul Nørlund II (Kbh. 1915) S. 49. — Jfr. Mémoires de Philippe de Commynes Nouvelle édition par R. Chantelauze (Paris 1881) pag. 404: ».... il y courut longtemps monnoye comme de cuyr, qui avoit ung petit clou d'argent«. Commynes' Fortælling er allerede ret grundigt gendrevet af Le Blanc: *Traité historique des monnoyes de France* (Paris 1692) pag. 230.

⁵⁰⁾ Constance Countess de la Warr: *A Life of Anne of Brittany* (1906), citeret af W. Charlton, anførte Sted, Brit. Num. Journ. III pag. 316.

⁵¹⁾ *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis conditum a Carolo du Fresne domino du Cange* editio nova a Leopold Favre IV (Niort 1885) pag. 493: »Vit trover a Nantes en la tour neuve de monnoie noire de diverses especes et de celles que l'en disoit qui estoit de cuir«.

Der omtales endvidere som fundne nogle runde Læderstykker, 10 Linjer (22,5 mm) i Tværmaal og 2 Linjer (4,5 mm) i Tykkelse, som paa den ene Side bærer tre Liljer, Frankrigs Vaaben, og som skal have været anvendt som en Slags Arbejdstegn. Nogle lignende skal være fundne i en Potte ved Nedrivningen af en Mur i Domkirken i Limoges. I en Samling i Meaux forefandtes fire lignende Læderstykker, hvoraf det ene dog kun havde en enkelt Lilje og paa Bagsiden Bogstavet F. Man har gættet paa, at det skulde have været kirkelige Tegn (méreaux)⁵²). — Det synes, som om man i 1820'erne og 30'erne i Samlerkredse har interesseret sig særligt for disse gaadefulde Prægninger, og som det saa ofte gaar i slige Tilfælde, har Efterspørgslen fremkaldt Falsknerier. Et lærerigt Exempel er fremdraget i *Revue Numismatique* 1847⁵³). Forfalskningerne blev lavet af Bogbind fra Slutningen af det 16. og Begyndelsen af det 17. Aarhundrede; de var beklædt med Læder, som var prydet med indpressede Figurer som Medailloner af romerske Kejserhoveder. I 1820'erne faldt nogle saadanne Bind i Hænderne paa en Opkøber, som virkede i Departementerne Nord og Pas-de-Calais. Han havde hørt Tale om Lædermønter og skar disse Medailloner ud, og solgte dem til Samlere, idet han foregav, at de var fundne i Téroouane. En af disse Samlere, M. Lebardier-Arnoux, døbte disse runde Læderstykker »monnaies de sièges de Théroouane«; han har altsaa villet henføre dem til Henrik VIII's Belejring af Staden 1513. Da han døde 1843, kom hans ni Læderstykker til at figurere i Auktionskataloget over hans efterladte Samling som Belejringsmønter fra Théroouane. — I et lokallhistorisk Værk dukkede 1845 en anden af Slagsen op som »Belejringsmønt fra Arras«. Heldigvis blev den afbildet i en Anmeldelse i *Revue Numismatique*, hvad

⁵²) *Revue de la numismatique française* 1836 pag. 217 sq. og 363 sq. Adrien Blanchet: *Manuel de numismatique française* III (Paris 1930) pag. 523.

⁵³) J. Rouyer: *Prétendues monnaies de cuir d'Arras et de Téroouane*. *Revue de la num. franc.* 1847 pag. 466 sqq. med Afbildning pag. 307. Det er mærkeligt, at Charlton, anførte Sted, *Brit. Num. Journ.* III pag. 322 sq., som refererer J. Y. Akermans Omtale i *the Gentleman's Magazine* for 1832 af de samme Lædermønter fra Théroouane, ikke er blevet opmærksom paa Falskneriet.

der fremkaldte ovenstaaende Redegørelse, som rammede en Pæl igennem disse Falsknerier.

Fra *Tyskland* kendes mærkeligt nok ingen Sagn om Lædermønter⁵⁴⁾. Derimod har man under Napoleonskrigene søgt at raade Bod paa Mangelen paa Skillemønt bl. a. ved at præge Nødmønter af Læder. Saaledes foreligger fra Staden Eferding i Øvreøstrig tre Emissioner af Lædermønter, udstedt for en Groschen 1804 af de stedlige Stenhugger- og Murerlaug⁵⁵⁾. 1812 udstedte Staden Dorpat i Estland Skillemønt i Læder til et samlet Beløb af 450 Rubler⁵⁶⁾. — Ogsaa fra Verdenskrigen og Efterkrigstiden kan nævnes enkelte Exempler paa Nødmønter eller Reklamemønter i Læder⁵⁷⁾.

Fra *Italien* foreligger flere Beretninger om Læderpenge. I Følge et »kejserligt Dekret«, der tydelig røber sig som opdigtet, skulde Otto I. have forbudt Borgerne i Milano, som forfalskede den kejserlige Mønt af Guld og Sølv, for Fremtiden at benytte anden Mønt end af Læder⁵⁸⁾. — Mere historisk er maaske Beretningen

⁵⁴⁾ Gotthard Niemer: Das Geld, ein Beitrag zur Volkskunde. Wort und Brauch, volkskundliche Arbeiten namens der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, herausgegeben von Prof. Theodor Siebs & Prof. Dr. Max Hippe, 21. Heft (Breslau 1930), 242 Sider, kender saaledes intet til Lædermønter.

⁵⁵⁾ A. M. Pachinger: Ledernes Notgeld von Eferding in Oberösterreich. Frankfurter Münzzeitung 10. Jahrg. Okt. 1910 S. 145. Jfr. Blätter für Münzfreunde 45. Jahrg. Nov. 1910 Sp. 4577 f.

⁵⁶⁾ E. Tender: Das lederne Notgeld der Stadt Tartu. Sitzungsberichten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1933 S. 148—185.

⁵⁷⁾ A. Keller i Friedrich Frhr. v. Schröters Wörterbuch der Münzkunde (Berlin-Leipzig 1930) S. 347 (Ledergeld).

⁵⁸⁾ David Thomanus ab Hagelstein: Acta publica Monetaria (Augsburg 1692) II S. 116 sq.: »Coriacea moneta in pœnam imposita. Imp. Otto I. Aug. Mediolanensibus, qui falsificarunt Imperialem nostram monetam, auream & argenteam, mandamus & injungimus hac Imperialis nostræ sententiæ condemnatione, ut nulla moneta, nisi de corio facta, in posterum utantur. Dat. Anno 699. Withkindus Corbeis sein Chronic«. — Bortset fra, at Guld- og Sølv- og Lædermønt i Datiden var ukendt, foreligger Sølv- og Lædermønt (Denarer) saa vel fra Otto I som fra hans Efterfølgere fra Milano. Ved Aarstallet maa vel være indløbet en Trykfejl, og Henvisningen til Widukinds Krønike er urigtig. — En lidt afvigende Version af dette Sagn meddeler Berch i sin ovenfor (Note 29) anførte Tale 1753 efter »en gammal handskrefven Chrönika in Bibl. Paulina Lipsiæ«: det var til Straf, fordi Majlænderne vragede de af Kejseren slagne Mønter, de saakaldte Ottoliner.

om, hvorledes den venetianske Doge Dominico Michiel under Felttoget i Asien 1124—26 kom i Forlegenhed for Penge til sine Soldater og hjalp sig med at slaa Mønt af Læder, som ved den sejrige Hjemkomst i Venedig blev omvekslet med god Mønt; til Minde herom førte hans Slægt siden Guldmonter i sit Vaaben⁵⁹). En lignende Anekdote fortæller den florentinske Krønikeskriver Giovanni Villani (død 1348) om Frederik II, hvorledes han ved Belejringen af Faenza 1240 lod præge Læderstykker med sit Billede paa; de skulde modtages af hans Soldater og Levnedsmiddeleverandører og blev efter Stadens Indtagelse indløst hver for en Augustal. Denne Mønt var $1\frac{1}{4}$ Floren værd, havde paa den ene Side Kejserens Billede og paa den anden Side en Ørn⁶⁰).

Helt Folkesagnets Karakter har Fortællingen om den sicilianske Konge Vilhelm den Onde (1154—66), der inddrog alle Mønter af Guld, Sølv og Bronze og lod slaa Penninge af Læder i Stedet⁶¹).

Senere Forfattere har fremført den Antagelse, at de gamle Romere før Numa Pompilius' Tid skulde have brugt Mønter af Læder, Træ og Ler⁶²). — Kirkefaderen Hieronymus (ca. 340—420)

⁵⁹) Petri Iustiniani patritii Venti Aloysii f. rerum Venetarum ab urbe condita historia (Venetiis 1560) pag. 37: Michaelis etiam inuentum hoc fuisse traditur, Asiatica enim illa expeditione quum pecunia in classe ad stipendium nautis, militibusque persoluumdum defecisset, nouum Numisma ex loro publica nota Michael signari iussit, illudque pro Aureo, & Argento stipendiarijs omnibus distribuit, pollicitus fore publica fide interposita, vt mox quum Venetias classis applicuisset, pro Alutinis ex Auro, & Argento excussi pari numero habentibus redderentur Nummi, atque ita classe ex Syria reuersa iuxta pactione, fidemque datam omnibus satisfactum: & Michaelia familia in huiusce rei argumentum Gentilibus signis ab illa die Auream gestat nummorum figurationem. — Jfr. ogsaa Geminiano Montanari: Della moneta, trattato mercantile. Scrittori classici Italiani di economia politica (Milano 1804) pag. 34 (henført til Dogens Belejring af Tyrus 1122).

⁶⁰) Giovanni Villani, Croniche lib. VI cap. 21. Biblioteca Classica Italiana Secolo XIV. Nr. 21 I (1857) S. 82 f., anført af Wilhelm Jässe: Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters (Halle 1924) S. 84 Nr. 205.

⁶¹) Giuseppe Pitré: Fiabe, novelle e racconti popolari Siciliani IV (Palermo 1875) pag. 25: »Quannu 'n Sicilia rignava Guglielmu lu Malu tutti muniti e d'oru e d' argentu e di bronzu si li ritirau iddu, e fici fari li dinari di coriu«.

⁶²) Sehti Calvisi Opus chronologicum, editio quarta (Francofurti ad Moenum & Embdæ 1650 f.) pag. 208: (Anno mundi 3236. Ante C. n. 712. — Numa Pompilius) »Asses primus ex non signato argento & ære cusos Romanis largitus est,

bruger i en halv ordsproglig Vending Udtrykket Lædermønt om en meget ringe Værdi (»ikke en Døjt«⁶³).

Seneca har en Bemærkning om, at Læderpenge var i Omløb hos Spartanerne⁶⁴); sandsynligvis er det blot en Forveksling med de lakedæmoniske Jernmønter⁶⁵).

Et Sted i en Plato eller maaske rettere Sokratikeren Aischines tillagt Dialog er oftere anført som Bevis for, at Karthagerne skulde have anvendt Lædermønter: »Thi for Exempel Karthagerne bruger følgende Mønt: I et lille Stykke Skind fastbindes noget saa stort som en Stater i det højeste, men hvad det er, der fastbindes deri, ved ingen uden de, som gør det. Det derefter forsegledede bruger de, og den, som ejer de fleste saadanne, han synes at eje den største Formue og at være den rigeste. Men hvis nogen af os var i Besiddelse af end nok saa mange, vilde han ikke være mere rig, end om han ejede et Bjerg af Smaasten«⁶⁶). Rent bortset fra, at det paagældende Stykke Litteratur er af digterisk eller dog fingeret Art og ikke noget historisk Kildested, er Beskrivelsen uklar. Den svarer dog snarere til en saakaldt »Kas-

cum antea ipsorum usum asses scortei, lignei & figulini supplerent. Plut. & Dionys». Henvisningerne er dog misvisende. — Andre Forfattere (Glareanus og Gelenius) anføres af Otto Sperling: *Dissertatio de nummis non cuspis* (Amsteld. 1700) pag. 200 sq.

⁶³) *Apologia contra Ruffinum*: »Cum montes aureos pollicearis, ne scorteum quidem nummum de thesauris tuis profers». Anført af Stephanus (se ovenfor Note 22).

⁶⁴) L. Annaei Senecae ad Aebutium Liberalem *De Beneficiis* lib. V cap. XIV: »corium forma publica percussum, quale apud Lacedaemonios fuit, quod usum numeratae pecuniae praestat».

⁶⁵) Barclay V. Head: *Historia nummorum, a manual of Greek numismatics*², (Oxford 1911) pag. 434.

⁶⁶) *Platonis opera* rec. Ioannes Burnet Tomus V pars II *Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis*. Oxonii s. a. [1920]. *Ἐρμῆας* 400 a: *Ἀντίκα γὰρ οὐτοὶ Καρχηδόνιοι νομίσματα χρῶνται τοιῶνδε ἐν δερματίῳ σμιζρῶ ἀποδεδεῖται ὅσον γέ σιατήρος τὸ μέγεθος μάλιστα, ὅτι δὲ ἔστιν τὸ ἔστιν τὸ ἐναποθεδεμένον, οἷδεῖς γιγνώσκει, εἰ μὴ οἱ ποιοῦντες· εἴτα κατεσφραγισμένῳ τοῦτω νομίζουσιν, καὶ ὁ πλείστα τοιαῦτα κεκτημένος, οὗτος πλείστα δοκεῖ χρήματα κεκτήσθαι καὶ πλουσιώτατος εἶναι. εἰ δὲ τις παρ' ἡμῶν πλείστα τοιαῦτα κεκτημένος εἴῃ, οὐδὲν αὖ μαλλον πλουσιός εἴῃ ἢ εἰ ψήφους πολλὰς τῶν ἐκ τοῦ ὄρους ἔχοι.*

senbeutel⁶⁷⁾ end til en stemplet Lædermønt. Besynderligt nok mente Direktøren for Det kgl. Møntkabinet i Haag at kunne identificere en Læderstump med de gamle Karthageres Mønt og beskrev dette værdifulde Stykke i sit Møntkabinefs Vejledning 1823 under Zeugitana⁶⁸⁾: »A la tête des Médailles de cette partie de l'Afrique, je dois placer une pièce vraiment remarquable; une Médaille ou Monnoye en cuir de l'ancienne Carthage, achetée par Mr. Humbert d'un Arabe, sur le sol même de l'ancienne Carthage. On sait que, suivant les témoignages de quelques Auteurs anciens, comme de Platon dans son Eryxia, d'Aristide Orat. 2. et d'Aeschines dans ses Dialogues, les Carthaginois se servoient de monnoyes en cuir. On a longtemps douté de la vérité de ce témoignage, jusqu'à ce que le hasard fit découvrir une monnoye de cette espèce sur les Alpes. Cette pièce passa depuis dans le *Museum Hedervarium*⁶⁹⁾, et elle a été publiée par Mr. Corn. Mich. à Wiczay. La monnoye de Mr. Humbert, trouvée sur la place même, confirme les témoignages des Anciens et mérite d'autant plus l'attention des Savans, que ce n'est que la seconde, qu'on connoisse jusqu'ici. Je crois distinguer sur la Médaille quelques caractères Puniques incuses, qui ne se trouvent pas sur celle publiée par Mr. à Wiczay. Ces lettres confirment l'authenticité de la monnoye, et répondent au témoignage des Anciens, qui disent que les Magistrats de Carthage y mirent quelques signes d'autorité publique«.

Den gode Museumsdirektør høstede herfor nogle ikke ufortjente spydige Bemærkninger i en Anmeldelse i Revue de la numismatique Belge⁷⁰⁾.

Den byzantinske Kejser Konstantin V Kopronymos skal under

⁶⁷⁾ Forseglet Pung med aftalte Penge, saaledes almindelig brugt i Projsen (50—500 Thaler). Friedrich Freiherr von Schrötter: Das preussische Münzwesen 1806 bis 1873. Münzgeschichtlicher Teil II (Berlin 1926) S. 455.

⁶⁸⁾ J. C. de Jonge: Notice sur le Cabinet des Médailles et des pierres gravées de sa Majesté le Roi des Pays-Bas (La Haye 1823) pag. 36 sq.

⁶⁹⁾ C. Michael à Wiczay: [Catalogus] Musei Hedervarii (Vindobonae 1814); men bemeldte Lædermønt forefindes ikke heri.

⁷⁰⁾ Revue de la numismatique Belge I (Tirlemont 1842) pag. 154 sq.

Belejringen af sin oprørske Hovedstad 743 have anvendt Læderpenge som Nødmønt⁷¹).

Gaar vi videre til *Rusland*, forefindes der virkelig her noget i Retning af Lædermønt; i det gamle Rusland anvendtes Skind som almindeligt Betalingsmiddel, og da dette var for uhaandterligt, brugtes i Smaahandel indenfor mindre Omraader smaa Stykker af disse Skind — eller Læder — med paastemplede Mærker. De omtales af Munken Vilhelm af Rubruk, der saa dem 1253 paa sin Gennemrejse til Tartariet. Først Peter den Store forbød i et Ukas af 11. Marts 1700 Brugen af saadan Smaamønt⁷²).

Det maa sluttelig nævnes, at i den i alle Europas Lande meget udbredte Bog om Mandevilles Rejse, forfattet ca. 1355, omtales Storkhanens for Datiden enestaaende og ufattelige Kreditmønt; det hedder derom i den gamle danske Oversættelse fra det 15. Aarhundrede: »Hannum fattiss oc aldry penningæ, thy at ther gar engen mynt aff guld eller aff sølff eller nogher annen malm, men hans mynt er all enestæ aff lædher eller papir, oc ther udi er keysærens signeth trykth, thet størræ eller thet myndræ, effthet thy som penningin skall geldæ meer eller myndræ, oc hoo som hafuer een brudhen penningh, eller som ickæ duer, ber han hannum tel keysærens camer mestæræ, tha skal han fongæ hannum een ny ther foræ j geen«⁷³). — De nævnte Penge er ikke af Læder, men af Papir; de omtales ogsaa af Marco Polo, og Exemplarer er bevaret til vore Dage⁷⁴).

⁷¹) A. Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der Neuere Zeit. 2. Auflage (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte herausg. von G. von Below und E. Meinecke Abt. IV. (München und Berlin 1926) S. 176 uden Kildehenvisning. Omtales ikke i den her foreliggende numismatiske Litteratur.

⁷²) S. de Chaudoir: Aperçu sur les monnaies Russes et sur les monnaies étrangères qui ont eu cours en Russie I (St. Petersbourg — Paris 1836) pag. 1—49 chap. I Fourrures, især pag. 9 og 48 sq. Pl. I 1—5.

⁷³) M. Lorenzen: Mandevilles Rejse i gammeldansk Oversættelse (Kbh. 1882) S. 146.

⁷⁴) Nationalmuseets Vejledninger. [Niels Breitenstein]: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling: Orientaliske, græske og romerske Mønter (Kbh. 1940) S. 22 (afbildet S. 23).

Hermed er Vandrigen efter Lædermønter naaet til Vejs Ende. Det er egentlig kun i Frankrig, man finder Beretninger om Lædermønter med Sølvnagler, svarende til de nordiske Folkesagn, og maaske er det da derfra, at disse stammer. Med de Krav, man i tidligere Tid stillede til Mønten, at den skulde have sin Værdi i sig selv, er det utænkeligt, at Lædermønter kan have været gængse og gæve, end sige været brugbare til at gemme hen som en Skat. De Læderstumper (med eller uden Sølvnagler), som saa mange nordiske Meddelere mener at have fundet i Jorden eller set, kan have været Rester af Seletøj, af Pengepunge og af alt andet end netop gammel eller gangbar Mønt.

Denne lille Artikel er blevet til i Surrogaternes Tid og bærer sit Præg deraf⁷⁵⁾; Læderpenge er hovedsagelig Fantasmønt, undtagelsesvis Erstatningsmønt; milevid er Afstanden fra dette Emne til de arkaiske græske Kolonimønter, som Professor Fabricius har dyrket med saa indgaaende Kendskab, hvorved han har hævdet Traditionerne fra de gode gamle Dage, da vore berømmeligste Historikere tillige var kyndige Numismatikere.

⁷⁵⁾ En Del af den i København under Krigsaarene utilgængelige Litteratur har Nils Ludvig Rasmussen, som har syslet med samme Emne, med sædvanlig Beredvillighed givet Oplysning om. Af anden utilgængelig Litteratur kan især nævnes Cas. Loescher: *Schediasma de numo scorteo* (Witteb. 1661) og Artiklen Leder und Holzgeld, *Antiquitätenzeitung* (Stuttgart 1903) Nr. 32. Af Lexikonartikler, som der ikke ovenfor har været Anledning til at anføre, kan nævnes J. H. Zedler's *Universal-Lexikon* Bd. 22 (Leipzig und Halle 1739) S. 467, Carl Christoph Schmieder: *Handwörterbuch der gesamten Münzkunde* (Halle und Berlin 1811) S. 273, Edoardo Martinori: *La moneta, vocabolario generale* (Roma 1915) pag. 302 og Albert R. Frey: *A Dictionary of numismatic names, their official and popular designations*, *American Journal of Numismatics* 1916 vol. L (New York 1917) pag. 131 sq.

LIDT OM ROMANSKE STENMESTRES ARBEJDER I AARHUS STIFT

Til Minde om et Besøg
i Laasby Kirke i August 1917.

Af Ejler Haugsted.

De skriftlige Kilder til Aarhus Bispedømmes ældste Historie flyder meget sparsomt; der kan vel opstilles en Bisperække, og det fortælles, at Biskop Uldkeld faldt i Slaget ved Fodvig 1134; men om Stiftets Udvikling og Organisation kan der ingen Steder læses noget; dog foreligger der i Exordium Carae Insulae (Øm Klosters Krønike) en sammenfattende Udtalelse af Vægt¹⁾: Bispedømmet var før Biskop Svends Tid (1165—1191) meget ringe og fattigt. Der kan ikke være Tvivl om, at denne Karakteristik er rigtig for Bispesædets Vedkommende og navnlig i materiel Henseende; thi mens der i Lund, Roskilde, Slesvig, Ribe og Viborg blev opført store Domkirker og indrettet Domkapitler, kendte man i Aarhus ikke noget til Kanniker, og Bispekirken, der sandsynligvis blev bygget paa Biskop Uldkelds Tid og var indviet til St. Nikolaj, var — at dømme efter den Rest, der er bevaret i den nuværende Frue Kirke — baade lille og tarvelig, bygget som den var af Marksten og Fraadsten uden nogen nu bevarede Prydelser.

Men var Bispen fattig og Bispesædet ringe, saa var der i Bispedømmet baade aandelige og materielle Kræfter i Virksomhed. Byggevirksomheden her stod i det 12. Aarh. ingenlunde tilbage

1) Gertz: *Scriptores minores*, Kbh. 1918—20. II, S. 162. *Erat autem episcopus tunc valde tenuis et pauper.*

for den i noget andet dansk Stift. Før Opførelsen af den store Murstenskatedral, der blev indviet til St. Clemens, i første Halvdel af det 13. Aarh., var der bygget Kirker af Brudsten i saa at sige alle Stiftets Sogne. Mens der i andre Stifter, hvor der blev bygget store romanske Domkirker, paa mange Sognekirker spores en stærk Paavirkning fra Bispekirken — man behøver blot at tænke paa Ribe Domkirkes 40 »Døtre« mellem Tønder og Varde og paa de mange Kirker med Søjleportaler i Viborg Stift — er der her kun ganske faa romanske Murstenskirker, der røber Paavirkning fra St. Clemens Kirke, som Torsager, der dog i hele sin Opbygning har Bjernede til Forbillede, Feldballe og Estruplund; alle de andre er ældre Brudstenskirker. Den lille Domkirke, der formodentlig stod færdig før 1130, kan umuligt have beskæftiget flere Slægtled af Bygmestre og Stenmestre, saaledes som Lund, Ribe og Viborg gjorde, og fra den kan der næppe være gaaet en Strøm af veluddannede Haandværkere ud til Stiftets Kirker; derimod er det tænkeligt, at der til Bispesædet har været knyttet Værksteder, hvor der blev udført Kirkeinventar. Da det berømte gyldne Alter fra Lisbjerg efter al Sandsynlighed er udført til St. Nikolaj Kirken c. 1150²⁾, og da de fleste af de andre gyldne Altre stammer fra Aarhus Stift, er der Grund til at tro, at der fra Midten af Aarhundredet ved Bispesædet har været et Værksted for Fremstilling af disse Altre og maaske andre Værksteder. Men selvom de ukendte Bisper før Svend har haft en Haand med i Spillet med Opførelsen af Sognekirker, kan Bispesædet ved Aagabet ikke have haft den Betydning paa dette Omraade som de andre. I de forskellige Dele af Stiftet har der virket Bygmestre og Stenmestre, der formodentlig er tilkaldt af Kirkenes Bygherrer, det være sig Sognemændene, en Stormand eller Kongen; nogle af dem har maaske været bosiddende paa Stedet, andre kan have vandret fra Sted til Sted; de taler alle Tidens kunstneriske Sprog, og man kan sige to Ting om de bedste af dem: de behandler ret selvstændigt de Motiver, de har modtaget udefra, idet de tilpasser dem efter Landsbykirkens beskedne Di-

²⁾ Poul Nørlund: Gyldne Altre. 1926. S. 210.

mensioner; og deres Værker kan godt taale Sammenligning med, hvad der samtidigt skabes i andre europæiske Lande.

Bygmester og Stenmester har vistnok i Reglen været to Personer, men de har arbejdet godt sammen. Udsmykningen følger sig organisk ind paa sin Plads i Bygværket og samler sig om Apsis, Indgangsdørene og Korbuen. Skønt Arkitektur og Dekoration hører meget nøje sammen, maa vi her lade Bygmesterens Arbejde uomtalt og udelukkende beskæftige os med Stenmesterens. Vi gaar saa vidt muligt kronologisk frem og vil prøve paa at samle indbyrdes beslægtede Arbejder i Grupper.

Nogle af Fraadstenskirkerne i Stiftets søndre Del hører til de ældste af Sten opførte Gudshuse i Danmark; den rigest udsmykkede er Benediktinernes Kirke i Venge, hvis Plan og Opbygning er angelsachsisk, mens Dekorationen er tidlig normannisk; den er vistnok bygget af Svend Estridsen³⁾. Paa Hovedapsis ses foroven en Rullefrise, »en tandet Frise med forskudte Rundstave«, og derunder et smukt lille tilmuret Vindue indrammet af et Par snoede Søjler med engelske Tærningkapitæler, der forbindes med en Rundstav. I Kirkens Indre er baade Korbuen og Apsisbuen udsmykkede med Søjler under engelske Tærningkapitler (i Korbuen tre Par, der forbindes med Rundstave), og paa Korets Nord- og Syd vægge har der været to dobbelte Blindingsgallerier, af hvilke det paa Nordsiden er bedst bevaret; det underste dannes af fire Dværgsøjler med Baser og Tærningkapitæler og det øverste af fire Lisenier forbundne med Buer. Dette skønne Kor er enestaaende i Danmark; men i flere af de af Fraadsten opførte Sognekirker, der er beskednere udstyrede end Klosterkirken, er der Udsmykning, som forbinder dem med Venge Kirke i Stil og Tid. Paa Skanderup Kirkes Apsis er der 5 Lisenbuer og runde Smaavinduer, og paa de lige afsluttede Kor paa Hørning og Framlev Kirker er der tre høje Lisenbuer.

Fra Fraadstenskirkerne i Skanderborg-Aarhusegnen kan en Traad føres til de to Grupper Kridtstenskirker i Grenaaegnen og Nord for Randers. I den første Gruppe træffer vi Portaler med

³⁾ Ejler Haugsted: Benediktinernes Kirke i Venge. 1937.

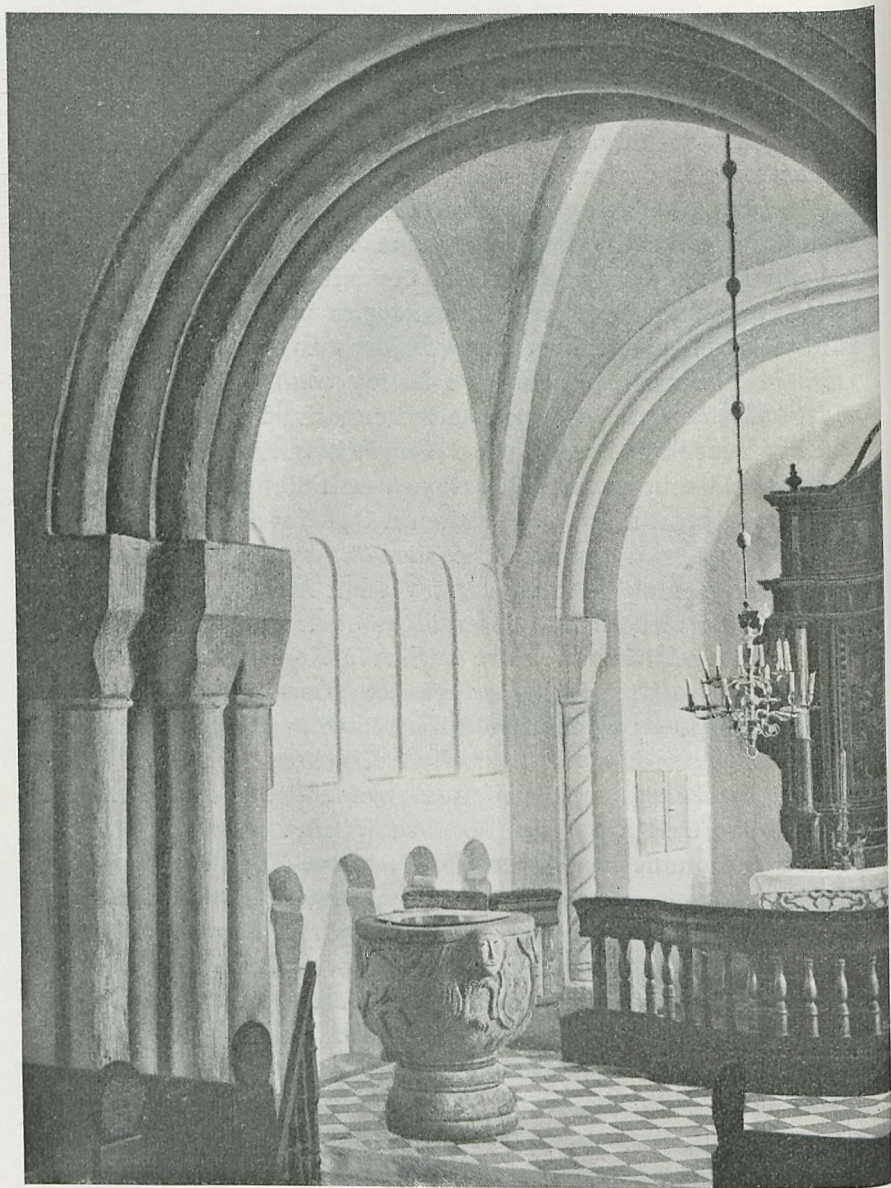

Fig. 1. Koret i Venge Kirke.

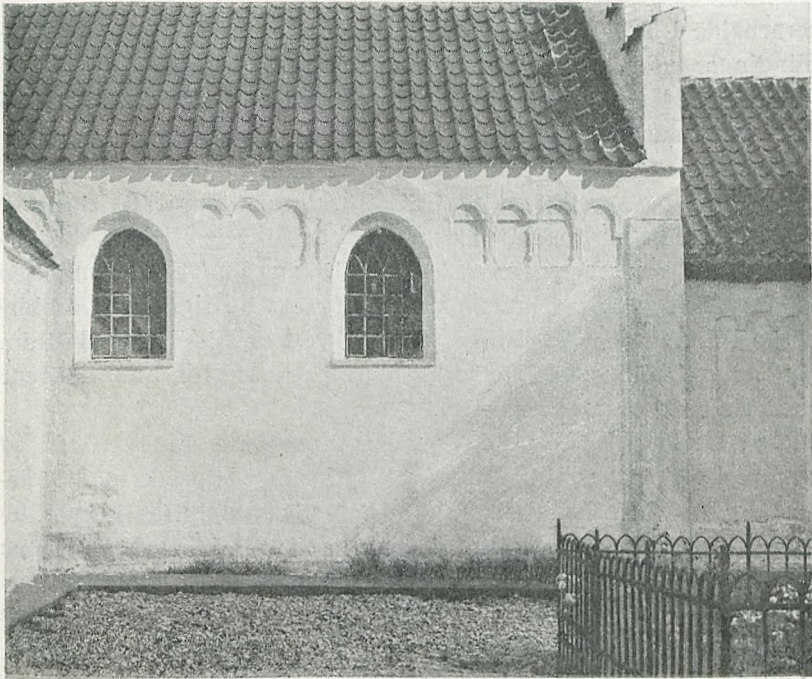

Fig. 2. Dværggalleriet i Hammelev Kirke.

Rullefriser paa Hammelev, Vejlbj og Enslev Kirker; paa den sidstnævntes Korgavl og paa de tre frie Sider af Taarnet paa Voldby Kirke genser vi de tre Lisenbuer fra Hørning og Framlev; men hvad der giver Udsmykningen paa denne Gruppes Kirker sit Særpræg, er de nu kun delvis bevarede Dværggallerier, der løber udvendig paa Skib og Kors Ydermure under Tagskægget; det paa Vejlbj Kirkes Kor minder om det indvendige i Venges Kor, men er langt finere udført. Paa Rosmus og Gerrild Kirker er Dværgsøjlerne Baser og Kapitæler rigere udformede, og Buerne er profilerede paa den første og smykket med Perlebaand paa den anden. Et tredje Trin betegner Nødager og Hammelev, hvor Søjlerne spaltes i to eller tre, Baserne danner Kvaste, og Kapitælerne antager Blomsterform. Denne Udsmykning, der er udført med Kniv i den bløde Kridtsten, minder om Billedskæ-

rerarbejde i Træ; den er en Udløber af de engelskprægede Bueblindinger og er vel noget yngre end disse.

I den anden Gruppe genkender vi Apsisbuen fra Venge med dens søjlebaarne Rundstav i Korbuerne i Asferg og Virring.

Mens de engelskprægede Kirker af Fraadsten og Kridtsten findes pletvis og spredt, udgør Granitkirkerne, hvoraf de fleste er beklædt med Kvadre, det store Flertal af Stiftets Kirker; de ældste af dem kan næppe føres længere tilbage end til Begyndelsen af det 12. Aarh., og kunstnerisk set staar de ligesom Domkirkerne i Lund, Slesvig, Ribe og Viborg i Forbindelse med Rhinlandet og Lombardiet. De vigtigste Virkefelter for Stenmestrene er Portalerne og Døbefontene.

Med Undtagelse af nogle Kvaderkirker, som Linaa, Gern og Hammel ved Grænsen til Viborg Stift, der er udstyrede med Søjleportaler, hvis rundbuede Døraabning foroven afsluttes af en Kilestensbue, har Aarhus Stifts Kirker Portaler af en anden Type: Døraabningen i Kvadermuren er rektangulær og afsluttes foroven af en vandret Overligger; men i ikke faa Tilfælde hviler denne paa to svære Karmsten; det er paa Portaler af denne Form, at Stenmestrene i Stiftet udfolder sig rigest.

Vi møder en af de ældste i Laasby knap 30 km Vest for Aarhus. Han har fyldt baade Overliggeren, der har Tympanonform, og Karmstenene med den Slags Relieffer, der kom paa Mode i Begyndelsen af det 12. Aarh., og som vakte Saint Bernards store Forargelse: Fabeldyr alene eller i Kamp med Mennesker. Motiverne stammer fra Orienten og blev bekendte i Vesteuropa gennem Importsager som vævede Stoffer, Sølvskaale og Relieffer paa Elfenben eller Træ. De flade Relieffer med skarpe Konturer fortæller, at Stenhuggeren har haft Træskulptur som Forbilleder, og han har ligesom en Billedskærer indrammet sine Figurer. Paa Tympanon ser vi en Mand med Armene oprakt i Bedestilling flankeret af to bidske Løver, hvis Haler spaltes i Grene over Ryggen; dette Billede, der indtager den Plads, hvor der ofte anbringes et Kors eller den korsfæstede, forestiller maaske Daniel i Løvekulen, et Symbol paa Jomfrufødslen: Ligesom Daniel i den laasede Kule paa underfuld Vis fik Føde bragt af Habakuk og

Fig. 3. Portalen i Laasby Kirke.

blev skaanet af Løverne, blev Jesus undfanget og født af Jomfruens lukkede Moderskød. Karmstenenes rundt indrammede Relieffer er kun til Pynt; til højre en Mand i Kamp med to Drager, han borer med venstre Haand sit Stødvaaben ind i Gabet paa den øverste og synes at dække sig mod den underste med sit spidse Skjold; til venstre for neden en tredje lidt mindre Drage, derover en Mand mellem to firføddede hestelignende Dyr og øverst en Fugl; her er vi inde i Bestiariernes Kreds af Fabeldyr. Inde i Kirken er der to Kunstværker af et helt andet Præg: paa Korbuens Kragsten to Stenbilleder af Løver i højt Relief og i Koret en af de ypperste af de østjydske Løvefonte, som synes at

høre hjemme i Aarhus Stift og derfra at have bredt sig over Grænserne af Viborg Stift mod Nord og Vest og ind i det middelalderlige Ribe Stift mod Syd i Vejleegnen; i alt Fald findes de tættest i Aarhus Stift. Dr. M. Mackeprang, der har studeret Danmarks Døbefonte gennem et langt Liv, hævder med Rette, at denne østjydske Gruppes bedste Fonte taaler Sammenligning med de mest fremragende Fonte i Udlandet. I sit Værk, Danmarks middelalderlige Døbefonte, 1941, har han delt de 180 Løvefonte i forskellige Grupper, af hvilke »den klassiske«, der hører hjemme i Lover og Vester Aabo Sysler, baade kvantitativt og kvalitativt er den største. Laasbyfonten placerer han som en af de mest fremragende af denne Gruppe; den bestaar af en halvkugleformet Kumme, der hviler paa et Fodstykke af Form som et Tærningkapitel. Omkring Kummen er der fremstillet to Par frontstillede liggende Løver, som to og to har et fælles Hoved, der er en Mands. Løvemanken er tydeligt angivet, og Halen, der er slynget mellem Bagbenene, afsluttes over Ryggen af et elegant formet Akantusblad; Rummet mellem de to Par Akantusblade udfyldes af to Fugle (Duer?); paa Fodstykkets fire Skjolde er der i fladt Relief to Løver, en Fugl og en Drage og fire Mandshoveder paa Hjørnerne. Løverne er Efterkommere af den gamle Orients frontstillede Dørvogtere, og deres Opgave er at pryde Fonten, hvor det første af de syv Sakramenter fuldbyrdes, men der er ingen Grund til at tillægge dem nogen symbolsk Betydning. Stenmesteren har vundet en stor Sejr over det genstridige Materiale, Graniten; hans Arbejde er fremragende, ikke blot rent teknisk, men ogsaa med Hensyn til Komposition, Liv og Udtryk, særlig i Mandshovedet.

Mens det maa være to forskellige Mestre, hver for sig fremragende, der har udført Portal og Døbefont i Laasby, er Tulstrup Nord for Knudsø et Eksempel paa de ikke mange Kirker, hvor samme Mand har virket begge Steder; paa Nordportalens ene Karmsten dræber Ærkeenglen Michael, klædt i en lang Kjortel og kendelig paa Vingerne, der naar ham næsten til Fødderne, Dragen med Snohale; paa Fontens Kumme udfylder to Engle med Kjortel og lange Vinger Rummet mellem de to Løvepar; der

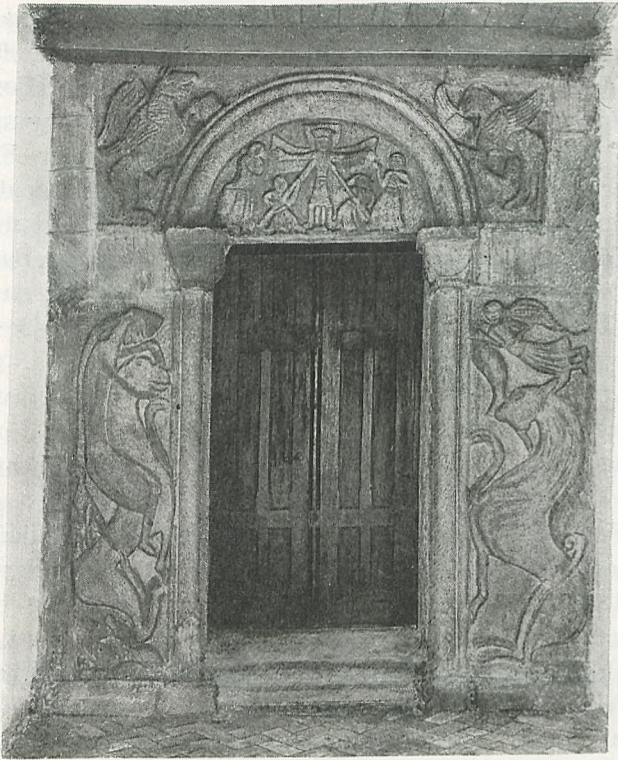

Fig. 4. Portalen i Stjær Kirke.

er saa stor Lighed mellem Englenes Vinger og Hoved, at man maa tro, at samme Mand har udført begge de lave Relieffer. Samme Haand spores ogsaa i den smukke Akantusranke paa den anden Karmsten og Slyngerne langs Kummens Overkant⁴⁾.

Blandt denne Egns Karmstensportaler er den i Stjær (Framlev Herred) den virkningsfuldeste; jeg glemmer aldrig det Indtryk, jeg modtog, da jeg en klar Sommerdag aabnede Vaabenhusdøren og blev staaende overvældet af den rige Billedflade, der med eet traadte ud af Mørket i den klare Dag. Fabeldyrene paa Karmstenene slog stærkest, men efterhaanden gjorde ogsaa Hovedbil-

⁴⁾ Mackeprang S. 256 f.

ledet over Døren sig gældende. — Portalen skiller sig fra de andre Karmstensportaler ved, at Mesteren har indrammet Døren med to Trekvartsøjler hugget ud af Karmstenenes Hjørner og ved Hjælp af en Rundstav har formet et falsk Tympanon paa den rektangulære Overligger. Under Bueslaget staar Frelseren foran Korset omgivet af Longinus med Lansen og Stepaton med Isopstænglen, Maria og Johannes. Kristus modtager den indtrædende. Udenfor Bueslaget staar to vingede Løver paa Bagbenene som Dørvogtere. Paa Karmstenen til venstre bryder en spinkel Samson Gabet paa en stejlende Løve; mens til højre en lille Engel svæver over en anden Løve; hvis Mesteren har givet St. Michael en Løve i Stedet for en Drage, har begge Karmstensreliefferne symbolsk Betydning; thi baade Samsons Kamp med Løven og Michaels med Dragen forestiller Kristi Sejr over Djævelen.

Paa Fonten i Stjær findes de almindelige frontstillede Løver ikke; men man kan med Besvær udfinde, at der under Buer er fremstillet fire Løver i fladt Relief. Dr. Mackeprang har sammenstillet denne Font med den langt skønnere Font i Vor i Rougsø Herred⁵⁾, hvor der under de to Buer ses en liggende Løve og en Fugl, og Mellemrummet udfyldes af Akantusranker. Roosval⁶⁾ har gjort det sandsynligt, at denne fremragende Font er kopieret efter en orientalsk Sølvskaal af samme Type som en, der er funden i Älvkarleby.

I to Kirker tæt ved Aarhus, Hasle og Lyngby, og i Mørke i Øster Lisbjerg Herred er der bevaret Rester af Karmstensportaler, der, som Dr. Mackeprang formoder, skyldes samme Mester. I Hasle er der paa den østre Karmstens smalle Flade mod Døren et Rankeslyng⁷⁾, der er meget forskelligt fra den almindelige romanske Akantusranke, og som forløber i Ottetal, der krydser hverandre; og paa Forfladen ses en staaende Løve under en stejlende; paa den vestre en Løve, der sluger en Mand; i Lyngby

⁵⁾ Mackeprang S. 262 ff.

⁶⁾ Studier i Danmark. S. 48 f.

⁷⁾ Mackeprang S. 22, 282.

er der baade det samme Rankeslyng og lignende Løver. I Mørke er der Karmstensløver af samme Præg. Mærkelig nok er de to Fonte i de sidstnævnte Kirker meget ens; de karakteriseres af langbenede, slet udførte Løver med fælles Hoveder; de kappes i Plumshed; men Hasle vinder Prisen! Det maa være en anden meget ringe Stenhugger, der er Mester for dem.

I Todbjerg c. 12 km Nord for Aarhus kan vi ligesom i Tulstrup se, at samme Mester har udført baade Font og Portal-skulpturer. Fonten, der er af samme Type som den i Tulstrup, karakteriseres af en Akantusranke langs Kummens Munding og har det Træk for sig selv, at der mellem Løveparrene staar to Fugle i Stedet for Engle. Tympanonrelieffet, der indrammes af en med Fontens nærbeslægtet Akantusranke, forestiller to front-stillede Løver i Profil hver paa sin Side af en ganske lille Mand, der næppe kan opfattes som Daniel; de to Dørvogtere har samme store Akantusblad som Haledusk, samme Manke og er udført med samme Dygtighed, men elegantere end Fontens Løver⁸⁾.

Disse Dørvogtere i Tympanon er meget almindelige i Aarhus Stift, hvor der findes mange flere end i de andre jyske Stifter tilsammen; langt mod Vest ser man i Grædstrup og Nørre Snede to Løver med fælles Hovede; men Profilløver som i Todbjerg er det almindelige; de adskilles hyppigt af en Mand, i enkelte Tilfælde af et Kors, en Søjle eller et Træ. Skulde jeg fremhæve en enkelt Kirke, maa det være Stilling, den kullede Kirke Øst for Skanderborg ved Stilling Sø; der er over Kvindedøren to Profilløver og over Mandsdøren en Grif (vinget Løve med Ørne-hoved, Griffenfelds Vaabendyr) og en Løve, der begge giver Pote. Paa begge Tympana er der foran Dyrene to pilasterbaarne Arkader, som faar en til at tænke paa de i den bløde Kridtsten mere detailleret udførte Blindinger paa Hammelev og Nødager Kirker.

Helt enestaaende er to tympanonlignende Relieffer, der er anbragt Side om Side i Korbuen i Randlev i Hads Herred og er indrammede af en Tovsnoning; hver af dem deles af Bueslag i tre Felter; i det nordre fremstilles Syndefaldet: Gud Fader i det

⁸⁾ Mackeprang S. 256 f.

midterste Felt strækker Hænderne ud mod Adam, der søger at skjule sig bag Træet, mens Eva med udbredte Arme staar bagved Skaberens Ryg. Parret er klædt i det 12. Aarhundredes korte Dragt med Bælte og Skaberen i lang Præstedragt. I det søndre ses den korsfæstede, Kristus som den gode Hyrde og det Guds Lam med Korset. Synd og Naade i kort Begreb.

Løvefontene er indordnede i forskellige Grupper i Dr. Mackeprangs rigt illustrerede Værk, som jeg her henviser til⁹⁾; men jeg vil dog for at give et Indtryk af, hvor forskellige det 12. Aarhundredes Stenmestre var, pege paa nogle af disse Skoler. I Nærheden af Randers er der paa begge Sider af Grænsen til Viborg Stift 24 Fonte, hvor de to Løvepar er udført i fladt Relief; man har indskrænket sig til at hugge Grunden bort omkring Løvekroppene, der fremtræder som unuancerede Omridstegninger.

I Voer- og Hadsherred møder vi en Gruppe, der i Reglen har en Fod af Form som en Keglestub; baade Kumme og Fod dækkes af fast og sikkert formede flade Relieffer. Paa Kummen færdes to Par frontstillede Profilløver, hver med sit Hoved, frede ligt i en Skov af Akantusranker. Dyrene skilles af Ornamentstriber, som indrammes af Tovsnoninger; Foden dækkes af en Række Palmetter, hvis Mellemrum udfyldes af Liljer paa lange Stilke; den indbyrdes Lighed og det fremragende Stenhuggerarbejde tyder paa, at denne lille Gruppe stammer fra samme Værksted. Fontene i Gosmer og Torrild kan nævnes som de smukkeste. Løverne i Odder vender Hovederne ud mod Beskueren. Som en Modsætning til dette Værksteds elegante, virtuost udførte Arbejder kan vi nævne den mægtige Font i Nørre Snede, hvor to Par Løver, der ligner Tyre, vandrer gravitetisk fremad; de er udført i meget højt Relief, og de to fælles Mandshoveder ser bistert frem for sig mellem de flettede Manker; ringere Efterligninger findes i Nabokirken Ejstrup, i Daugaard ved Vejle og i Gellerup ved Herning i Ribe Stift; da denne Kirke er opført

⁹⁾ Mackeprang S. 201—298.

Fig. 5. Fonten i Gosmer.

1140, maa Fonten i Nørre Snede være ældre. Det er altsaa for Løvefontenes Vedkommende lykkedes Dr. Mackeprang at sammenstille et Antal Grupper og at gøre det sandsynligt, at der i Aarhus Stift har virket adskillige Værksteder hver med sit Særpræg; men der kendes ikke eet Mesternavn, og det er ikke let at ordne dem kronologisk; men da de alle taler det 12. Aarhundredes Formsprog, er det rimeligt at tro, at ingen er yngre end Aar 1200. Hvis man sætter Nørre Snede Fonten til ca. 1120 og Hads- og Voerherreds-Gruppen til henimod 1200, har Fontemestrenes Virksomhed i Aarhus Stift strakt sig over c. 80 Aar.

Langt større Sikkerhed kan der dog naas for en lille fasttømret Gruppe Stenmesterarbejder bestaaende af Fonte, Portal-

skulpturer og en Ligsten¹⁰⁾. Da 8 af de 16 jyske Fonte staar i Kirker i Nørre Dyrs Herred og de andre i nærliggende Herreder, er det sandsynligt, at Værkstedet har ligget i dette Herred. Desuden findes der fem i Vestfyn og to i Angel. Da det er paavist af Dr. Ødum¹¹⁾, at Kalken i Valdemarsmuren i Dannevirke er brudt i Brædstrup Klint Nord for Grenaa, kan Dr. Mackeprang tænke sig, at ikke blot Fontene i Angel, men ogsaa de vestfynske, der staar i Kirker ved Bogense og Assens, kan være bragt til deres Bestemmelsessteder af Kalkskuder, der for til Slesvig fra Djursland¹²⁾.

Alle de fra det i Nørre Herred stedfæstede Værksteds Fonte er udførte med stor Dygtighed, og de er meget ens i deres Udsmykning; Kummen er foroven afsluttet af en Tovsnoning, og paa dens Sider er der i fladt Relief udhugget et eller to Bælter af Akantusranker, som det er en Øjnenes Lyst at skue; hvor der er to Bælter, ses Bladværket i det øverste forfra og er formet i tre Flige, der smukt udfylder Rankernes Buer, mens Bladene paa det smallere nederste Bælte ses fra Siden og har de Former, som vi kender fra de klassiske Løvefonte. Foden, der i Reglen skilles fra Kummen ved en Tovsnoning, er hyppigst formet som en Tærningkapitæl, paa hvis af Tovsnoning indrammede Skjolde der er Relieffer; i Villersø ser man fire Løver, hvis Hoveder udfylder de fire Hjørner mellem Tovsnoningerne; paa andre er der en løbende Profilløve, der rækker Tunge. Foden kan ogsaa være formet som en Keglestub eller en Pyramidestub. Den dygtige Stenmester, som vi har lært at kende i disse fint udførte Fonte, har ogsaa givet sig af med Portalskulptur. I Rimsø Kirke i Nørreherred og i Ørsted og Vejlbj i Naboherreder mod Vest er der ialt fem Portaler, der maa være udført af hans Mesterhaand. Akantusrankerne, den rigelige Anvendelse af Tovsnoninger og den ypperlige Teknik røber ham; men her lærer man ham at kende fra en ny Side i de mange Menneskefremstillin-

¹⁰⁾ Mackeprang S. 299—305.

¹¹⁾ I Naturens Verden 1938 S. 193 ff.

¹²⁾ Mackeprang S. 14—15.

Fig. 6. Den søndre Portal i Ørsted Kirke.

ger. Alle fem Portaler er ens opbyggede af to Karmsten og en Overligger. Ligesom i Stjær er der i Karmstenenes indre Hjørner udhugget en Trekvartsøjle, som fortsættes af et Bueslag, der danner en falsk Tympanon paa Overliggeren; men her er to Ejendommeligheder: Søjlerne og Buerne er tovsnoede, og Søjlekapitælerne er ikke anbragt ved Overgangen fra Karmsten til Overligger, men et Stykke længere nede. Paa Sydportalen i Ørsted ser man særlig tydeligt Slægtskabet med Fontene; paa den søndre Karmsten er der ikke mindre end tre Tovsnoninger bag Søjlen, og Resten af dens Flade dækkes af en Akantusranke, som

vi kender fra Fontene. I Tympanon ses to fint udførte frontstillede Løver, der ikke kan fornægte Slægtskabet med dem, vi kender fra Fontenes Fodstykker; men paa den østre Karmsten viser det nye sig: Menneskefigurer i det flade Relief, som anvendes Europa over i det 12. Aarh. Den tronende Kristus, Syndefaldet og et Ægtepar i Datidens Dragt, formodentlig Kirkens Stiftere¹³⁾; over Rankeslynget paa den anden Side en kronet Konge med Sværd (Saul) og en Harpespiller (David). Paa den nordre Portal, hvor Tovsnoningen er ført helt igennem paa Rundstaven omkring Tympanon, hvor Kristus troner omgivet af to Mennesker, er der paa hver Karmsten tre Mennesker, maaske Apostle. Paa Korets Sydmur sidder en Billedkvader med Kristus omgivet af fire Apostle under Bueslag. Paa Sydportalen i Vejlbj, Sønderhald Herred, den smukkeste af dem alle, troner Kristus omgivet af to Mænd med Bøger i Tympanon, udenfor Rundstavene skimtes to tilbedende Skikkelser, paa den østre Karmsten Slangen i Kundskabens Træ over Adam og Eva med Figenblade, paa den vestre to af de hellige tre Konger med Kroner og Maria med Jesusbarnet paa Skødet. Paa den mindre Portal i Rimsø er der i Tympanon en Løve og paa Karmstenene fire hellige Mænd og en Fugl. Fra samme Værksted maa en Ligsten stamme, der fra Løvenholm i Gesing Sogn er ført til Nationalmuseet; den er indfattet af en Tovsnoning; indenfor et Bueslag staar en Bisp med Mitra og Stav, under hans Fødder Korslammet; der kan ikke være nogen Tvivl om, at denne Ligsten er udført af Mesteren for baade Fontene og Portalerne; thi Teknikken er den samme, Bisp, St. Nikolaj af Myra, er anbragt paa samme Maade som Karmstensfigurerne, og Korslammet kendes fra en af Fontene, den i Hyrup i Angel; og saa faar vi endda Mesterens Navn at vide; foruden Runeindskriften læses der paa en af Kortsiderne Horderus (nogle af Bogstaverne er Runer, andre Majuskler). Efter Dragterne at dømme maa Mesteren have levet i den tredje Fjerdedel af det 12. Aarh. Der er altsaa fastslaaet baade Sted og Tid for en fremragende Stenmesters Virk-

¹³⁾ Poul Nørlund: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935, S. 8, 15.

somhed, og det ligger da nær at antage, med Støtte af Dr. Mackeprangs Gruppering af Fontene, at der i andre Egne af Stiftet har virket Mestre, der har haft Svende og har fundet Efterlignere. De engelskprægede Arbejder i Fraadstens- og Kridtstenskirkerne skiller sig ud som meget gamle (fra Aartierne omkring 1100). I Granitkirkerne har man endnu ikke mange Holdepunkter for Kronologien; men man er vel nu enig om, at de i Jylland er opført og udsmykket i Tiden mellem c. 1120 og Begyndelsen af det 13. Aarh. Karmstensportalerne i Egnene Vest for Aarhus og Fonte som den i Nørre Snede kan vel være udført før Aarhundredets Midte, mens mange Løvefonte og Tympanonrelieffer er bleven til paa Valdemar den Stores Tid og de mere forfinede Arbejder af Fontemesteren i Hads- og Voerherreder og Horder i Djursland stammer fra Aarhundredets Slutning. Da Teglblændingen, hvorved der skaffedes et godt Byggemateriale, der var langt lettere at tilvejebringe end Granitkvadrene, havde gaaet sin Sejrs-gang over hele Kirkeprovinsen Lund, var de romanske Stenmestres Tid forbi, og deres Kunst blev glemt; men mange af deres uforgængelige Værker vidner om, at der ogsaa i det ringe og fattige Aarhus Bispedømme i det 12. Aarh. blev skabt værdifuld Kunst in majorem Dei gloriam.

KIRKEAFGIFT OG KIRKETIENDE I RIBE STIFT 1321—1682

Af *Svend Aakjær*.

Dersom vi kendte de Principper, hvorefter Tienden blev fastsat i Middelalderen, vilde vi have en ikke ringe Mulighed for at kunne danne os et Indtryk, baade af Kornavlens Størrelse og af det tiendepligtige Areal's Størrelse i Middelalderens Sogne, og dette vilde selvsagt være af Betydning, bl. a. for Bebyggelseshistorien og den økonomiske Historie.

Kristian Erslev var inde paa den Tanke, at man igennem Opgivelser af Bispetienden for de sjællandske Sogne i Roskildebispens Jordebog ca. 1370 skulde kunne udfinde Høstudbyttet; men efter en Sammenligning mellem disse Opgivelser af Bispetienden fra det 14. Aarhundrede og dens Afløser Kongetienden fra det 16. og 17. Aarhundrede, kom han til det mismodige Resultat, at »en nøjere Prøvelse viser imidlertid, at man skuffer sig selv, naar man tror ad denne Vej at kunne faa nogen Idee om den virkelige Kornproduktion«¹⁾.

Det er rigtigt, at de Opgivelser man fra nyere Tid har om Kongetienden (den gamle Bispetiende) og Kirketienden, ofte er den aarlige Afgift, der betaltes af den, som havde fæstet Tienden, og denne Fæsteafgift maa vel formodes at være noget varierende til forskellige Tider og i de forskellige Stifter; men, naar man først har fastslaaet visse Forudsætninger, tror jeg alligevel, at man kan begynde at skimte det Ledepincip, hvorefter Sjællands Bispetiende blev paalagt.

¹⁾ Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, 126.

Jeg har andetsteds²⁾ søgt at vise, at Bispetienden paa Sjælland blev fastsat paa en meget simpel Maade. For at kunne sætte Tienden i Relation til Høstudbyttet og Kornarealet, maa man først og fremmest kende det *Foldudbytte* man regnede med i Middelalderen. Dette kan indirekte sluttes af Oplysninger om Brydernes Kornlandgilde i Ribe Oldemoder. Kornlandgilden synes at være $\frac{1}{3}$ af Afgrøden eller Høstudbyttet; men Landgilden synes samtidig i Middelalderen at være lig med den fulde Udsæd, og dersom den fulde Udsæd er $\frac{1}{3}$ af Høstudbyttet, er Høstudbyttet altsaa beregnet til 3 Fold (3 Gange Udsæden).

Baade før og efter Christoffer af Bajerns Dom i Ribe ^{7/1} 1443³⁾ har det normale sikkert været, at Tienden udgjorde $\frac{1}{10}$ af Avlen, og den skulde herefter deles imellem Kirken, Bisen og Sognepræsten i 3 lige Dele, der hver altsaa udgjorde $\frac{1}{30}$ af Avlen. Men naar Avlen beregnedes til 3 Fold, vil det altsaa sige, at Bispe- eller Kirketienden udgjorde $\frac{3}{30}$ eller $\frac{1}{10}$ af *Udsæden*. Naar man derfor paa Sjælland skulde fastsætte Bispetienden, indhentede man først Oplysninger om, hvor mange Mark Skyldjord der var i Sognet, og fastsatte dernæst Bispetienden til $\frac{1}{10}$ heraf. Man tog altsaa intet Hensyn til, at hele Arealet ikke var besaaet hvert Aar, og at Foldudbyttet næppe altid var 3; men man regnede Tienden efter det fulde Udsædsareal og det normale Foldudbytte⁴⁾.

Af et Sogn paa 20 Mark Skyldjord fastsattes Bispetienden til 2 Mark Korn. Paa den Maade blev Tienden i hvert Fald næppe for lav.

Dersom man efter dette Princip opstiller en »Tiendematrikel« for de 252 Sogne, fordelt paa 20 Herreder ud over Sjælland, som Roskildebogen giver Besked om, saa viser det sig, at der til hver saaledes beregnet Ørtug Udsæd svarer gennemsnitlig 4,1 Tønder Land i Landmaalingen 1681—82. Paa Sjælland kendes Størrelsen af 1 Ørtug Skyldjord i 84 Landsbyer, og til hver Ørtug Skyld-

2) Aakjærs Udgave af Kong Valdemars Jordebog, Noter S. 463 ff.

3) Pontoppidans Annales II. 589.

4) Det bør dog erindres, at 1 Mark Skyldjord paa Sjælland var 2 Mark Sædeland, saaledes at Tienden udgør $\frac{1}{20}$, og ikke $\frac{1}{10}$ af den fulde Udsæd paa hele Sædelandets Areal.

jord svarer gennemsnitlig 4,3 Tønder Land. I Ods Herred, hvor vi kender Størrelsen af 1 Ørtug Skyldjord i 33 Byer, bliver den 5,2 Td. Ld., og i samme Herred bliver 1 Ørtug Udsæd, naar den beregnes som 10 Gange 1 Ørtug Bispetiende, 5,7 Td. Ld. Ogsaa i 3 Sogne, hvor vi kender det fulde Antal Ørtug Skyldjord af alle Sognets Byer (Asnæs, Faarevejle og Tuse), kan det lykkes at forklare Tiendens Størrelse. Der kan saaledes næppe være Tvivl om, at Bispetienden paa Sjælland i de 252 Sogne, hvor den kendes, er beregnet som $\frac{1}{10}$ af Arealet i Ørtug Skyldjord; men skal det saaledes udfundne Areal sammenstilles med senere Tiders Opgivelser, f. Eks. i Landmaalingen 1681—82, maa det erindres, at 1 Ørtug Skyldjord paa Sjælland var ca. 2 Ørtug Sædeland, og at 1 Ørtug Sædeland var ca. 2 Tønder Land.

Sammenholder man den saaledes igennem Tienden beregnede Ørtug Skyldjord med Skatteploven i Plovtalslisten, bliver Skatteploven 13,44 Ørtug Skyldjord eller 14 Ørtug tiendepligtigt Land, hvilket svarer til ca. 25 Ørtug Sædeland eller lidt over 1 Mark Land (48 Td. Land)⁵⁾. Til hver Ørtug Bispetiende ca. 1370 skulde altsaa svare et Areal paa ca. $1 \times 10 \times 2 \times 2 = 40$ Tønder Land, til hver Mark Bispetiende altsaa ca. 960 Tønder Land tiendepligtigt Areal. I Noterne til de enkelte Herreder i Plovtalslisten (S. 511—526) har jeg anført det beregnede Antal Ørtug Skyldjord for de Herreder paa Sjælland, hvor dette kendes.

Der er, saa vidt skønnes, kun eet Stift til i Danmark, hvor der er Mulighed for at udarbejde en lignende Tiendematrikel, nemlig *Ribe Stift*. I Indledningen til min Udgave af Kong Valdemars Jordebog har jeg (S. 229—243) gjort Forsøg paa at beregne Gaardtallet (og det mere tvivlsomme Folketal) for Danmark o. 1250, og jeg har (S. 242) antydnet, at et Studium af Ribe Oldemoders Kirkeliste med dens Afgifter i Skilling engelsk af hvert Kirkesogn muligvis kunde fremskaffe Grundlag for en Beregning af Areal og Gaardtal i dette Stift i Tiden 1321—30. Det er denne

⁵⁾ Aakjær, Kong Valdemars Jordebog, Noter S. 467; Plov og Havne, i Festskriftet Med Lov skal Land bygges (1941) S. 280 ff.

Mulighed for at beregne det tiendepligtige Areal i en meget stor Del af Jylland, som jeg kunde ønske kortelig at drøfte her.

Ribe Oldemoders Kirkeliste er behandlet ret indgaaende i en meget lødige Afhandling af P. Severinsen om Hardsyssels Kirker⁶⁾, og er af ham dateret til Tiden imellem 1321, da Frøs-Kalslund Herreders Provsti blev forenet med Kantordømmet, og 1330, da ogsaa Almindsyssels Provsti blev henlagt til Kantordømmet, snarest stammer den fra Aaret for den første Annekering 1321. Listen er aftrykt i Oluf Nielsens Udgave af Ribe Oldemoder S. 108—113, og umiddelbart efter den følger en Liste over den Taxt, der følges, naar der ydes fuldt »Subsidium« til Biskoppen. Her omfatter Kantordømmet baade Almindsyssels og Frøs-Kalslund Herreders Provstier, og denne Liste er altsaa tidligst fra 1330.

Det er vel paa Forhaand ikke usandsynligt, at der kunde være en vis Forbindelse mellem Afgiften i Skilling engelsk og Kirketienden i Sognet, som atter staar i et bestemt Forhold til Kornlandets Areal. Selv for et overfladisk Blik er det let at se ved en Sammenligning mellem Afgifternes Størrelse og Sognets Areal af Agerland ved Landmaalingen 1682—83, at de store Sogne har de store Afgifter. I Hjerm Herred har f. Eks. Hjerm og Borbjerg Afgifter paa 6 Sk. engelsk, og Agerland paa 2294,7 og 2649,5 Td. Land, medens Vem giver 2 Sk. engelsk, og har 487,3 Td. Land. I Vandfuld Herred har Vandborg og Hove Afgifter paa 5 Sk. engelsk og Arealer paa 1303,6 og 1210,7 Td. Land, medens Engbjerg med kun 3 Sk. engelsk ligeledes kun har 500,3 Td. Land. Saaledes er det overalt i Stiftets kongerigske Herreder, hvor vi kender Kornlandets Areal fra Landmaalingen 1682. I de sønderjyske Herreder har jeg ikke overalt kunnet skaffe mig Oplysning om Arealerne i almindelige Landmaalingsenheder, men ofte kan man igennem Ribe Stiftsregister 1599⁷⁾ faa Oplysning om Antallet af Ottinger i Sognene, og her ses det samme Forhold. I Nørre Rang-

⁶⁾ Hardsyssels Aarbog III (1909) 1—70; jfr. Fortid og Nutid III (1921) 154—157.

⁷⁾ Udgiven af Arkivar Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Aarbøger 3. R. I (1937).

strup Herred har Agerskov en Afgift paa 8 Sk. engelsk og 180 Ottinger, Herrested (nu Toftlund) har 4 Sk. engelsk og 82¹/₂ Ottinger, og Tislund har 2 Sk. engelsk og 68 Ottinger.

Ligeledes synes der at være et nogenlunde konstant Forhold imellem Kirkelistens Skilling engelsk og den derefter anførte Afgift til Biskoppen, plenum subsidium Episcopi, idet der for hele Stiftet til 1313 Sk. engelsk svarer 600 Mark Subsidium Episcopi, altsaa 2,18 Sk. engelsk til hver Mark. Normen er sandsynligvis 1 Mk. = 2 Sk. engelsk, men Summerne for de 5 Omraader i Stiftet: Archidiaconatet, Cantoratet, Jellingsyssel, Vardesyssel og Hardsyssel, er afrundet til Tital, og derfor er muligvis 656¹/₂ Mk. afrundet til 600 Mk.

Af de anførte Sogne er nogle jo Kirkesogne i Købstæder, og her tør man næppe gaa ud fra at Tienden eller Kirkeafgiften er fastsat alene efter Størrelsen af Agerlandet. For de øvrige Sogne kan følgende Sammenstilling af Kirkeafgift i Skilling engelsk og Areal ved Landmaalingen 1682—83 i Tønder Land foretages for *Hardsyssel*:

Herred	Sk. engelsk 1321	Tdr. Land 1682—83
Bølling	71	14.239,1
Hing	41	8.276,1
Ulborg	42	10.245,7
Hammerum	64	16.865,5
Vandfuld	37	8.407,1
Skodborg	66	17.523,9
Hjerm	66	18.413,7
Ginding	36	13.146,1
8 Herreder	423	107.117,2

For Hardsyssel giver det et Gennemsnit af 253,2 *Td. Land* 1682 *pr. Sk. engelsk* 1321. Desværre tillader den her til Raadighed staaende Plads ikke at aftrykke hele Listen over Ribe Stifts Herreder. Men for de i Landmaalingen 1682—83 opmaalte Omraader, der omfatter Hardsyssel, Almindesyssel, Jellingsyssel og Vardesyssel, samt 2 Sogne (Seem og Vester-Vedsted) af Hvidding Herred, bliver Tallene som følger:

Syssel	Sk. engelsk 1321	Tdr. Land 1682—83
Almind	149	43.015,8
Jelling	109	38.666,9
Varde	309	63.262,2
Hard	423	107.117,2
2 Sogne af Hvidding H.	9	2.013,0
Af Ribe Stift	999	254.075,1

Gennemsnitlig bliver det omtrent som for Hardsyssel alene: 254,3 Td. Ld. 1682 pr. Sk. engelsk 1321.

For Hardsyssel kan Kirketienden ses i den Jordebog for Hardsyssel Provsti 1655, som ogsaa omtales af P. Severinsen. For de Herreder af Riberhus Amt, som laa i Varde Syssel, nemlig Gørding, Malt, Skast og Vester Horne Herred, anføres Tienden i Extract-Matricul 1681, der som Kilde for sine Oplysninger ofte citerer en Provsti-Jordebog 1547, som jeg ikke kender, men som formentlig har været af lignende Art for Vardesyssel som den bevarede Jordebog for Hardsyssels Provsti 1655. Førstelærer H. K. Kristensen i Lunde har i Nørholm Godsarkiv fundet en interessant Jordebog fra 1608, hvori ogsaa findes Oplysninger om Kirketienden. Han har udgivet den i Uddrag under Titelen »Varde Syssels Kirkestol«^{s)}. Den indeholder tillige Kirketienderne for Nørre Horne Herred, som ikke er trykt, men som Lærer H. K. Kristensen velvilligst har meddelt mig i Brev af 16. November 1944.

Lettest ses Kirketienden som Regel i Matrikelen 1664, hvori ogsaa Kongetienden oplyses, men her har kun Koldinghus Amts Matrikel været mig tilgængelig. Sammenstiller man Sk. engelsk 1321, Ørtug Kirketiende og Tønder Land 1682, saa faar man følgende Tal for de 219 Sogne i 22 Herreder (Slavs Herreds Sogne var i Middelalderen delt imellem Jelling og Almind Sysler):

^{s)} Fra Ribe Amt X (1940) 89—117 og 228—246.

Syssel	Sk. engelsk	Ørtug Tiende	Tdr. Land
Varde	309	1.045,0	63.262,2
Hard	402	1.582,8	100.652,9
Almind	155	678,6	46.561,0
Jelling	103	386,9	35.121,7
Ribe Stift	969	3.693,3	245.597,8

Gennemsnitlig bliver det for 219 Sogne af Ribe Stift 66,5 *Td. Land pr. Ørtug Tiende*, nemlig Varde Syssel 60,5, Hardsyssel 63,6, Almindsyssel 68,6, Jelling Syssel 90,8. Samtidig ses det, at der bliver gennemsnitlig 3,8 *Ørtug Tiende pr. Skilling engelsk* i de 4 Sysler, nemlig Vardesyssel 3,4, Hardsyssel 3,9, Almindsyssel 4,4, Jellingsyssel 3,8.

Maaske siger disse Tal ikke ved første Øjekast noget afgørende: Til hver Skilling 1321 svarer 254,3 *Td. Ld.* i Landmaalingen 1682, og 3,8 *Ørtug Tiende*; til hver *Ørtug Tiende* svarer 66,5 *Td. Ld.*

Naar man imidlertid kommer fra indgaaende Studier over Roskildebispens Tiendeliste og over Middelalderens Landmaalings-Enheder Mark, Øre og Ørtug Land, saa er disse Tal særdeles betydningsfulde. Vi maa regne med, at Arealet 1682 er noget større end i 1321, dels fordi Opdyrkningen sandsynligvis er skredet fremad i det overvejende Antal Sogne, dels fordi Arealet 1321 muligvis kun omfatter den tiendepligtige Jord, medens det 1682 omfatter hele Agerlandet i Sognet.

Ved Sammenligning mellem de to Tidsaldres Arealer maa det ligeledes erindres, at 1 *Ørtug Sædeland* i Middelalderen var cirka 2 *Tønder Land*⁹⁾, saaledes at f. Eks. 254,3 *Td. Ld.* svarer til 127,7 *Ørtug Land*, og 66,5 *Td. Ld.* til 33,3 *Ørtug Land*.

Tallene tyder paa en Norm i 1321 af 120 *Ørtug Land pr. Skilling engelsk*, altsaa 240 *Ørtug Land pr. Mark plenum subsidium episcopi*. Men 240 *Ørtug* er jo netop 10 Mark Land à 24 *Ørtug*. Dette tyder stærkt paa, at *plenum subsidium episcopi* (Udtrykket »Bispens Subsidium« bruges endnu i det 17. Aarhundredes Kirke-regnskaber) i 1330 i Ribe Stift var af ganske samme Størrelse

⁹⁾ Aakjær, *Noter til Kong Vald. Jb. S. 5, 6, 300, 468 f., 481, 502*; Indledning S. 92 ff.; Plov og Havne S. 259—267.

som *decima episcopi*, Bispetienden i Roskilde Stift 1370, nemlig 1 Mark Tiende af 10 Mark Land. Men paa Sjælland var de 10 Mark Land lig med 20 Mark Sædeland, nemlig 10 Mark Skyldjord. I Ribe Stift ydedes derimod i fuldt Subsidium til Biskoppen 1 Mark af hver Mark Tiende, der atter svarede til 10 Mark Sædeland.

Ogsaa Tallene for Kirkeafgifterne er særdeles simple og afrundede. Til hver Skilling engelsk svarer 120 Ørtug Land, til hver Penning engelsk (= $\frac{1}{12}$ Skilling) svarer da 10 Ørtug Land, altsaa er Afgiften *1 d. engelsk af hver Ørtug Tiende*.

Det synes altsaa at være overvejende sandsynligt, at der er en meget nær Forbindelse mellem Afgifterne af Kirkerne til Sysselevprovsten og Afgifterne af Syslerne til Biskoppens Subsidium paa den ene og Kirkesognenes Tiende paa den anden Side, og det er vel ikke usandsynligt at Tienden i Ribe Stift 1321—30 har været beregnet paa samme Maade som i Roskilde Stift 1370 efter Regelen 1 Mark Tiende af 10 Mark Land.

Dersom man tager Hensyn til det ovenfor (S. 80) anførte nøjagtige Tal for Forholdet imellem Subsidium episcopi og Tallet af Skilling engelsk, saa skulde til 1313 Sk. engelsk svare 600 Mark, altsaa 2,18 Skilling engelsk til 1 Mark = 10 Mark Land = 240 Ørtug Land, i Stedet for nøjagtig 2 Skilling engelsk. Følgelig skal til 1 Mark Subsidium = 10 Mark Land svare 2,18 Sk. engelsk à 254,3 Td. Land, altsaa 554,374 Td. Land. Til 1 Mark Land svarer da 55,4374 Td. Ld., til 1 Ørtug Land svarer 2,31 Td. Ld. Det nøjagtige Gennemsnit for Sjælland, Falster, Lolland, og maa-ske ogsaa Aarhus Stift (se Indledn. til K. V. Jb. 108; Poul Rasmussen, Studier i Aarhus Kannikebords Jordebog fra ca. 1315, Jyske Samlinger 5. R. V. (1941). 85—137) var 2,31 Td. Land pr. Ørtug Land, hvilket kunde svare til 20 Skæpper Havresæd (Indledn. til K. V. Jb. 117; Plov og Havne i Jubilæumsskriftet Med Lov skal Land bygges (1941). 259—267); for 1 Mark Land blev det 55,44 Td. Land, altsaa nøjagtig som ovenfor.

Sammenligner man direkte Antallet af Mark Subsidium episcopi 1330 med Arealet 1682, faar man for Jelling-, Hard- og Varde-sysselev 380 Mark og 209.046,3 Tønder Land, altsaa gennemsnitlig

550,1 Td. Land pr. Mark Subsidium, svarende til 1 Mark Bispetiende og 10 Mark Land, og følgelig 55,01 Td. Ld. pr. Mark Land, eller 2,29 Td. Land pr. Ørtug Land.

Jeg tvivler dog, om at denne Overensstemmelse mellem Mark Land i Jylland og Mark Sædeland paa Sjælland er andet end tilfældig; dog viser den formodentlig, at baade paa Sjælland og i Jylland er Udvidelsen af det dyrkede Areal fra det 14. til det 17. Aarhundrede steget med nogenlunde samme Mængde, nemlig 15,5 pCt.

At 1 Sk. engelsk i Ribe Oldemoders Kirkeliste svarer til 120 Ørtug Sædeland eller 5 Mark Land, og følgelig at 1 Mark Bispetiende eller Subsidium episcopi svarer til 10 Mark Land, synes derimod ikke at være tilfældigt. Dette kan vises ved flere Kontrolprøver. I 32 Sogne i den sønderjyske Del af Ribe Stift, i Hvidding, Nr. Rangstrup, Gram, Lø, Tønder, Højer og Frøs Herreder kender jeg Ottingtallet pr. Sogn, bl. a. fra Ribe Stiftsregister 1599. Her svarer til 170 Sk. engelsk: 3563,7 Ottinger, altsaa 20,96 Ottinger pr. Skilling engelsk. Den sønderjyske Otting var i Følge mine Undersøgelser (Noter til K. V. Jb. 7, 8, 16, 483, 484, 485, 486, 491, 492, 494, 496, 505; Indledning S. 82) 12 Tønder Land (nøjagtigt 11,77 Td. Ld.). Det bliver pr. Sk. engelsk $20,96 \times 11,77 = 246,7$ Td. Ld., altsaa endnu nærmere ved Normen 240 Td. Land (20 Ottinger à 12 Tønder Land) end i den kongerigske Del af Ribe Stift.

Vi kan foretage endnu en Kontrolprøve. I 5 sønderjyske Herreder kender jeg Plovtallet fra Haderslevhus Lens (Amts) Plovskats-Registre 1642, nemlig i Nr. Rangstrup, Frøs, Kalvslund, Gram og Hvidding Herreder. Her svarer til 135 Sk. engelsk: 452,4 Plove, altsaa 3,4 Plove pr. Sk. engelsk. I 3 af Herrederne, nemlig Nr. Rangstrup, Gram og Hvidding Herreder kender jeg tillige Ottingtallet. Her svarer til 88 Sk. engelsk: 337,9 Plove og 1891,5 Ottinger, altsaa 3,8 Plove pr. Sk. engelsk og 5,6 Otting pr. Plov (21,5 Otting pr. Sk. engelsk).

I de sønderjyske Herredsgrupper svarer altsaa til 1 Sk. engelsk: 20,96 Ottinger, og 3,4 eller 3,8 Plove. Det giver 6,16 eller 5,5

Otting pr. Plov, og 1 Sk. engelsk bliver da $3,4 \times 6,16 \times 11,77 = 246,5$ Td. Ld. eller $3,8 \times 5,5 \times 11,77 = 246,0$ Td. Ld. Her har Normen sikkert været: 1 Sk. engelsk = 5 Plove, hver Plov 4 Ottinger og hver Otting 12 Tønder Land. 1 Plov var jo nemlig af samme Størrelse som 1 Mark Land, og naar 1 Sk. engelsk har svaret til 120 Ørtug Land = 5 Mark Land, skulde den altsaa ogsaa svare til 5 Plove eller $5 \times 4 \times 12 = 240$ Tønder Land.

En direkte Sammenligning mellem Skilling engelsk 1321 og 1) Mark subsidium episcopi, 2) Areal i Tønder Land 1682, 3) Ottinger i Sønderjylland 1599, og 4) Skatteploven i Sønderjylland 1642 synes altsaa at vise, at den gennemsnitlige Størrelse af det Areal, der ydede 1 Mark til Bispen eller 2 Sk. engelsk til Sysselprovsten var 10 Mark Land eller 240 Ørtug Land.

Inden vi undersøger, hvilket Forhold der er imellem Kirke-tienden efter 1536, Kirkeafgiften 1321 og Arealet 1682, skal vi foretage endnu en femte Kontrolprøve paa ovennævnte Resultat.

Hvis Resultatet er rigtigt, skulde man jo nemlig paa Grundlag af Roskilde Stifts Tiendematrikel 1370 og Ribe Stifts Tiendematrikel 1321 kunne beregne Arealet af den tiendepligtige Jord (Agermarkens Sædeland) i tæt ved 550 Sogne af Danmark. Det drejer sig om 252 Sogne paa Sjælland, fordelt paa 20 Herreder, og 295 Sogne i Ribe Stift, fordelt paa ca. 27 Herreder, ialt 547 Sogne. Af disse er imidlertid de 20 Sogne beliggende i 16 Købstæder (8 paa Sjælland og 8 i Ribe Stift), og om dem tør man næppe paa Forhaand antage, at Tienden alene er bestemt efter Kornlandet paa Købstadens Markjorder. Tilbage bliver altsaa 527 Sogne (Land-sogne). Beregnet efter 10 Mark Land pr. Mark Bispetiende paa Sjælland og 5 Mark Land pr. Skilling engelsk i Ribe Stift, har disse 527 Sogne et Areal i Sædeland af 13.132,5 Mark Land, altsaa 24,9 Mark Land pr. Sogn.

I »Plov og Havne« (S. 285) har jeg fastslaaet, at der i Følge Plovtaalslisten i Kong Valdemars Jordebog var 23,8 Plove pr. Kirkesogn i Sjællands 27 Herreder. I de 3 Herreder paa Sjælland (Horns, Smørum og Tune), hvor vi kender det fulde Boltal, er der 12,3 Bol pr. Sogn. Normen synes at være, at der er 12 Bol

eller 24 Plove i hvert Sogn, at Ploven altsaa er $\frac{1}{2}$ Bol¹⁰⁾. Samme-
steds (S. 284) bestemmes Arealet af 1 Skatteplovs Land til 48,1
Tønder Land, altsaa 1 Mark Land¹¹⁾. Paa Falster var der 23
Mark Land pr. Sogn¹²⁾. Naar der da i 527 Sogne i Sjællands og
Ribe Stifter er 24,9 Mark Land pr. Sogn i det 14. Aarhundrede,
stemmer dette altsaa med andre Kilder fra det 13. og 14. Aar-
hundrede. Medregnes samtlige 547 Sogne (altsaa ogsaa de 20
Sogne i 16 Købstæder), bliver Gennemsnittet 25,2 Mark Land pr.
Sogn, nemlig 28,3 Mark Land for 20 Herreder af Sjællands Stift,
og 22,5 Mark Land for c. 27 Herreder af Ribe Stift. Dette For-
hold bestyrker baade Formodningen om Gennemsnitssognets Stør-
relse af 24 Plove eller 24 Mark Land, og Formodningen om, at
Kirkeafgiften i Ribe Stift 1321 staar i et ret konstant Forhold
til Tienden og til Kornarealet.

Men medens Bispe- og Kirke-Tienden i det 14. Aarhundrede var
 $\frac{1}{10}$ af Kornarealet, saa maa Beregningen senere i Middelalderen,
senest 1443, have været en helt anden. Ligesom Landgilden i det
13. Aarhundrede synes normalt at have været lig med den fulde
Udsæd, medens den fra det 15. Aarhundrede kun var $\frac{1}{3}$ af Ud-
sæden, saaledes var ogsaa Kirketienden senere ikke mere $\frac{1}{10}$, men
kun $\frac{1}{30}$ af Kornarealet. Dette ses klart af det ovenfor (S. 82) ud-
fundne Gennemsnit for den senere Kirketiende. Naar denne var
3,8 Ørtug Tiende pr. Skilling engelsk 1321 eller 67,4 Tønder Land
pr. Ørtug Tiende, saa viser det sikkert en Norm paa 4 Ørtug
Tiende af hver Sk. engelsk eller 120 Ørtug Land, d. v. s. 1 Ørtug
Tiende af 30 Ørtug Land, og da hver Ørtug Land i Middelalde-
ren var 2 Tønder Land, skulde dette svare til 60 Tønder Land.
I de Sogne hvor der svarer et meget større Antal Tønder Land
til 1 Ørtug Tiende end 60, f. Eks. i de udprægede Hedesogne i
Nørvang-Tørrild Herreder eller i Slavs Herred, hvor Arealet er
mere end det dobbelte (i Slavs Herreds 4 Sogne: 167,5 Td. Ld.
pr. Ørtug Tiende), dér maa man sikkert formode, at den fremad-
skridende Opdyrkning har fordoblet Kornarealet i Tiden fra 1321

¹⁰⁾ Jfr. min Udgave af K. Vald. Jb. Indledning S. 231.

¹¹⁾ Sammesteds S. 120.

¹²⁾ Sammesteds S. 226.

til 1682. I de 22 Herreder i Ribe Stift er dette kun Tilfældet i Ginding Herred, hvor der til hver Ørtug Tiende svarer 87 Td. Ld., i Jerlev Herred (88,7 Td. Ld.), i Tørrild Herred (82,5), i Nørvang Herred (95,8 Td. Ld.) og i Slavs Herred (167,5 Td. Ld.). Ellers ligger Gennemsnittet i de 17 øvrige Herreder med ialt 177 Sogne omkring 60 Tønder Land pr. Ørtug Tiende. De nøjagtige Tal er 3068,3 Ørtug Tiende til 188.189,7 Td. Ld., altsaa 61,3 Td. Ld. eller 30,7 Ørtug Land til 1 Ørtug Kirketiende.

Hvis Kirketienden er beregnet paa denne Maade til $\frac{1}{30}$ af Sædelandet, saa aabner der sig store Muligheder for at udfinde Sognets ældre Kornareal paa den Tid Kirketienden blev fastsat, altsaa senest 1443. Til Kontrol har jeg undersøgt Kirketienden i Viborg Stift. Her maa det imidlertid erindres, at Ørtugen, paa Grund af Skæppemaalets Forskellighed (Viborgmaal 1 Tønde = $7\frac{1}{2}$ Skæppe, Sallingmaal 1 Tønde = 12 Skæpper eller 10 Skæpper) bliver af ulige Størrelse med Ørtugen i Ribe Stift: Læsten paa 24 Ørtug = 12 Pund var 24 Tønder eller 30 Byskæpper à 6 Skæpper, og i Hartkornsberegningen taxeredes derfor 1 Pund Korn af alle Slags til 2 Tønder, saaledes at *1 Ørtug Rug og Byg svarer til 1 Tønde.*

I 208 Sogne bliver Tallene i Viborg Stifts 16 Herreder saaledes, at der til 2746,6 Ørtug = 3112 Tønder = 5271,2 Byskæpper Korn i Kirketiende svarede 201.142,4 Td. Ld. Gennemsnitlig bliver det pr. Ørtug Tiende: 73,2 Td. Ld., *pr. Tønde Tiende: 64,6 Tønde Land*, pr. Byskæppe Tiende: 38,1 Tønder Land. Normen synes da at være 60 Tønder Land = 30 Ørtug Land pr. Ørtug Tiende, 24 Tønder Land = 30 Byskæpper Land pr. Byskæppe Tiende.

I 112 af de 208 Sogne ligger Gennemsnittet pr. Ørtug Tiende imellem 40 og 80 Td. Ld., altsaa i 53,8 pCt. af Sognene, med et Gennemsnit af 58 Td. Ld. pr. Ørtug.

I 142 Sogne ligger Gennemsnittet pr. Tønde Tiende, der som $\frac{1}{24}$ af Læsten bedst svarer til 1 Ørtug Tiende, imellem 40 og 80 Tønder Land, altsaa i 68,3 pCt. af Viborg Stifts Sogne, med et Gennemsnit af 60 Td. Ld. pr. Td. Tiende.

Jeg har nu undersøgt Kirketienden i 427 Sogne af 2 af Jyllands Stifter, og fundet, at der til hver Ørtug Tiende svarer 69,4 Td.

Ld., eller, dersom man i Viborg Stift sætter Ørtugen til $\frac{1}{24}$ Læst eller 1 Tønde, 65,6 Td. Ld.

Desværre har jeg ikke haft Adgang til Matriklerne af 1664 for Sjælland, men i mine Optegnelser fra ældre Tid har jeg i Gejstlighedens Kontributionsregnskaber 1664 fundet Oplysning om Kirketienden af 83 Sogne, spredt over 16 Herreder paa Sjælland. Her svarer 1648,3 Ørtug Kirketiende = 2850,2 Tønder til 104.215,7 Td. Ld., altsaa *1 Ørtug Kirketiende til 62,6 Tønder Land*, 1 Tønde Kirketiende til 36,5 Td. Ld.

Naar der da i 510 Sogne af Landet gennemsnitlig svarer 64,1 Tønder Land til 1 Ørtug Kirketiende, maa man sige, at det er ret sandsynligt, at Normen ved Tiendens Paasættelse var 60 Tønder Land til hver Ørtug Tiende. Ligeledes er det overvejende sandsynligt, at der til 2 Sk. engelsk 1321 svarer 1 Mark Bispetiende 1330—40, og at dette har været udredet af 10 Mark Sædeland eller 240 Ørtug Sædeland. Til 1 Sk. engelsk Kirkeafgift i Ribe Stift skulde derfor svare 240 Tønder Land eller 120 Ørtug Sædeland, hvilket stemmer med, at der senere ydes 4 Ørtug Kirketiende af det Areal, der svarer til 1 Sk. engelsk.

Jeg mener derfor med ovenstaaende Resultater at have godtgjort, at Erslev næppe havde Ret, naar han i 1898 hævdede, at en nøjere Prøvelse viser, at man skuffer sig selv, naar man tror ved en Undersøgelse af Tienden »at kunne faa nogen Idee om den virkelige Kornproduktion«.

Det synes virkelig som ikke blot Kornavlens, men Udsædsarealet for Kornlandet ad denne Vej lader sig fastslaa, og dette aabner selvsagt nye Muligheder i store Dele af Landet for Fremtidens bebyggelseshistoriske og landbrugshistoriske Forskning.

NOGLE GENEALOGISKE STUDIER I DANSK HERALDIK

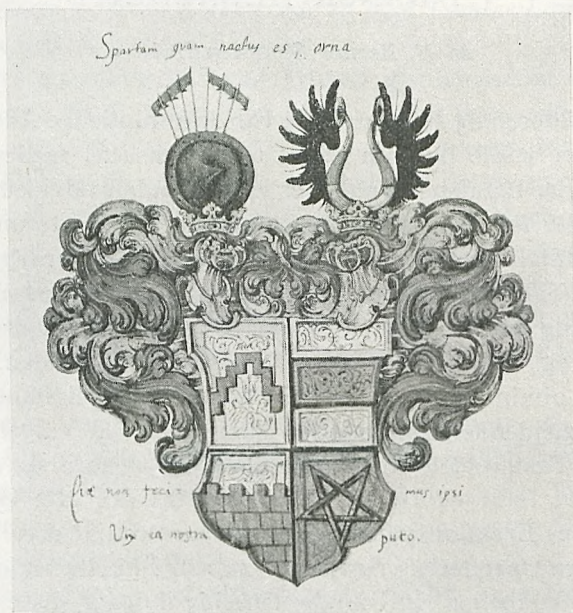
Af *H. Berner Schilden Holsten.*

I Middelalderen og Renæssancen var de almindelige Adelsslægters Vaabener enkle og som oftest usammensatte, medens Fyrsteslægternes og Landenes Vaabener efterhaanden udvidedes og blev sammensatte for at betegne de Landsdele, der hørte under Slægternes Myndighedsomraade, eller som de gjorde Fordring paa.

I nyere Tid begyndte ogsaa Adelen at erhverve sammensatte Vaabener, og dette skete først og fremmest ved Oprettelsen af Majorater og Ophøjelse i Greve- eller Friherrestanden, men det blev ogsaa almindeligt, at der ved Optagelse i Adelsstanden tildeltes de paagældende sammensatte Vaabener. Ved Valget af disses forskellige Bestanddele kunde mange Hensyn gøre sig gældende, og her maa først og fremmest nævnes, at der ofte er anført i Majoraternes Erektionspatenter, at Erhververen af disse Besiddelser skal føre Opretterens Navn og Vaaben. Enkelte Majorater har deres egne Vaabener, og i nogle Tilfælde indgaar disse i den besiddende Slægts Vaaben, f. Eks. Grevskaberne Langeland, Laurvig og Samsø. Endvidere kan enkelte Dele af Vaabenet være symbolske og henvise til Aarsagen til Standsophøjelsen eller til den paagældendes Bedrifter, f. Eks. de to Kommandostave i Feltmarskal Greve Hans Schacks Vaaben af 1671, og Skibet, Halvmaanerne og Sværdet med Tyrkerhovedet, som i 1666 blev indsat i det Vaaben, der blev givet Cort Adeler paa Grund af hans sejrrige Søslag mod Tyrkerne. Eller ogsaa kan der henvises til den adledes andre Fortjenester eller Erhverv, f. Eks. Insignierne for HandelsVidenskab og Industri, der pryder Hjælmene paa det friherrelige Vaaben, som i 1762 tildeltes Henrik Carl Schimmelmann, der var

Generalintendant af Kommercen og Skatmester og anbragte Penge i industrielle Foretagender; endvidere Telegrafan på Hjælm II på det Vaaben, der 1826 tildeltes Baron Johannes Emil Adeler, der bl. a. var Overtelegrafinspektør.

Men langt almindeligere er det, særlig ved de Vaabener, der tildeles ved Oprettelsen af Grevskaber og Baronier, at lade genealo-

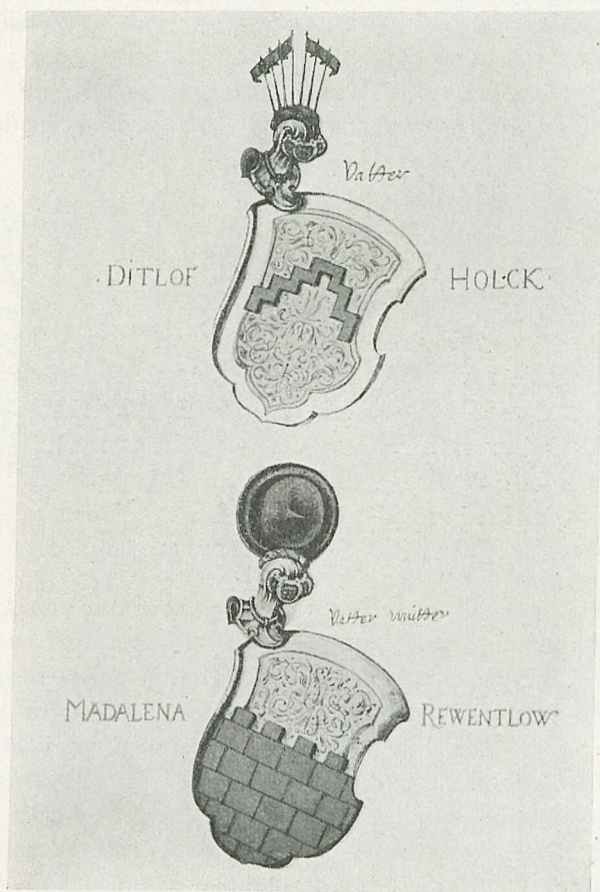

Greve Holck.

giske Momenter faa en afgørende Indflydelse på Udformningen af det udvidede Vaaben, og man træffer særdeles ofte i de grevelige og friherrelige Vaabener Felter, hvori man ser Erektors eller Erhververens Moders og Hustrus Vaabener og undertiden enten 4 Ahnevaabener for den paagældende Mand eller 2 Ahnevaabener for henholdsvis Manden og hans Hustru. Enkelte Gange træffer man endogsaa de fjærnere Formødres Vaabener.

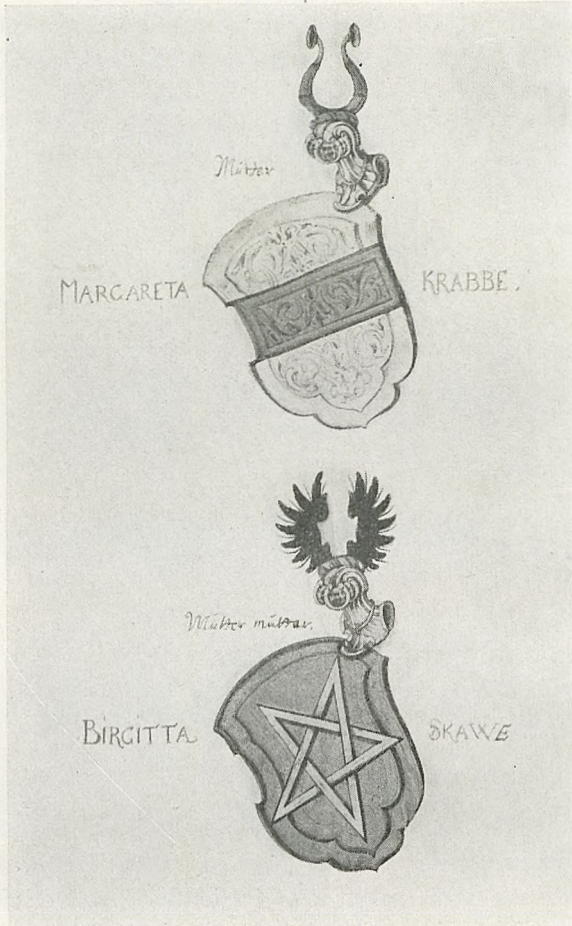
Det mest enkle af de genealogisk prægede danske Vaabener er det grevelige *Holckske*, der dog ikke i sin Sammensætning er af

dansk Oprindelse, idet Christian Christopher og Henrik Ditlev Grever af Holck i 1676 blev naturaliserede som danske Grever med det firdelte Vaaben, som deres Fader, Oberst Henrik Holck,

havde faaet i 1633, da han af Kejser Ferdinand II udnævntes til Rigsgreve. At dette rigsgrevelige Vaaben er sammensat af Erhverrens fire Ahnevaabener fremhæves ved, at der i selve Patentet foruden to Eksemplarer af det sammensatte Vaaben yderligere er afmalet dettes fire Bestanddele, og ved disse anføres de Personer,

som de repræsenterer, med følgende Angivelser: ved Holck, Vatter, ved Krabbe, Mutter, ved Reventlow Vatter Mutter, og ved Skave Mutter Mutter. Over det samlede Vaaben er der 2 Hjælme, paa

hvilke de 4 Slægters Hjælmtegn er kombinerede paa en morsom Maade. Paa Hjælm I ses saaledes de Holckske Faner og det Reventlowske Skjold, og paa Hjælm II de Krabbeske Vesselhorn mellem de Skaveske Vinger. Det samme Princip har ligget til Grund

for de sammensatte Vaabener, som i Maj 1662 tildeltes *Hannibal Sehested* og hans Hustru *Christiane*, Kong Christian IV's Datter med Kirstine Munk, idet de firdelte Hjerteskjolde indeholdt 4 Ahnevaabener for henholdsvis Hannibal Sehested og Fru Christianes Moder, Fru Kirstine Munk, medens de 4 Hjælme bar de 4 Slægters Hjælmtegn i korrekt Rækkefølge efter Vaabenernes Placering i Skjoldet og Ahnernes Plads i Ahnetavlen. Ordningen af de 4 Vaabener i de nævnte tre Tilfælde svarer nøje til den Maade,

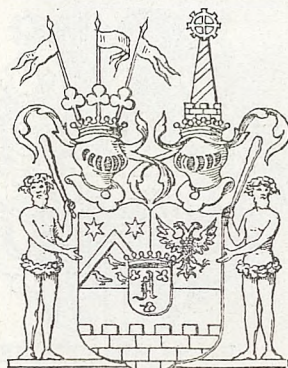
HANNIBAL SEHESTED.

FRU CHRISTIANE
HR HANNIBAL SEHESTEDS.

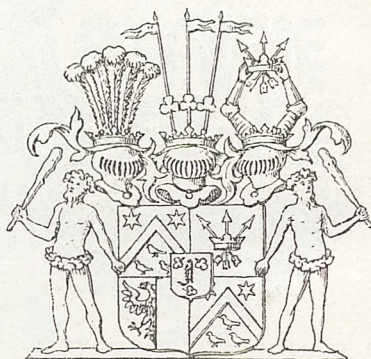
hvorpaa Ahnevaabenerne er anbragte i de firdelte Skjolde paa Oberst Hans Friis's Epitafium i Hørning Kirke, paa Sophie Staver-skovs Silketæppe, paa Pulpituret i Køge Kirke og paa Maleriet af Fru Edele Sophie Bille i Udby Kirke, saa det har god Rod i danske heraldiske Sædvaner.

Denne meget enkle Form for Opstilling af en heraldisk Ahnetavle blev dog kun sjælden benyttet, idet man snart foretrak en Ordning, der stærkt betonedes den paagældendes fædrene Slægt ved at anbringe dens Vaaben paa den dominerende Plads midt i Skjoldet som et Hjerteskjold, noget der vel nok forekommer naturligt — i hvert Tilfælde nu, hvor man er vænnet til den Tanke, at se hen til Hjerteskjoldet som den vigtigste Bestanddel og som det Vaaben, der i det overvejende Antal Tilfælde angiver den Slægt, hvortil Indehaveren hører, medens de andre Felters Vaabener har anden og oftest mindre væsentlig Betydning.

Naar man imidlertid af de 4 Ahnevaabener skal anbringe det ene, nemlig det fædrene, eller — om man vil — det farfædrene, i Hjerteskjoldet, er der kun de andre 3 Vaabener, hvormed man kan udfylde de 4 andre Felter i Skjoldet, som man — vel bl. a. af symmetriske Grunde — som oftest ønsker at gøre firdelt. Denne Vanskelighed har man løst paa forskellig Maade. Ved *Knuth Christiansdal* og *Knuth Conradsborg* — begge i 1743 — har man fra-veget Ønsket om Firdelingen og indskrænket sig til en Tredeling

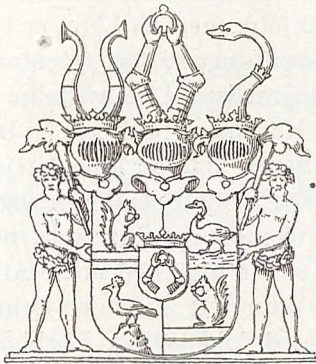
BARON KNUTH.

GREVE KNUTH
AF KNUTHENBORG.

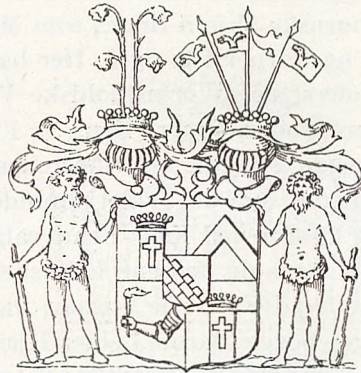
ved at lade det mødrene Vaaben Reventlow, der tillige repræsenterer Opretteren af de to Baronier, Ida Margrethe Reventlow, der altsaa særlig skulde fremhæves, strække sig over hele Skjoldets nederste Halvdel, hvad der ogsaa er af skønhedsmæssig Virkning paa Grund af den Reventlowske Murs langstrakte Karakter. I 1. Felt er Lerche Vaabenet (Baronerne Knuths Farmoder) og i 2. v. d. Nath (deres Mormoder). Hjælmene er Knuth og Reventlow.

Problemet med at anbringe 4 Vaabener i 5 Felter har ogsaa været løst saaledes, at man efter at have anbragt det vigtigste Vaaben, Mandens Slægtsvaaben, paa den fornemste Plads midt i Skjoldet, fremhæver et af de andre ved at anbringe det i 2 af det firdelte Skjolds Felter, som ved *Knuth Knuthenborg*, hvor man i 1. og 4. Felt ser Lerche Vaabenet til Ære for Søster Lerche, der var den første Greve Knuths Moder, og som for denne Søn i 1714

oprettede Grevskabet Knuthenborg, hvis Hovedbestanddel, Gaarden Aarsmarke, hun oven i Købet havde indbragt i Slægten gennem Arv fra sin Fader, Cornelius Pedersen Lerche. I Skjoldets 2. Felt er Greve Adam Christopher Knuths første Hustru Hedevig Ulrica Luxdorpha Vaaben, og i 3. Felt første Felt af dennes mødrene Vaaben Adeler. Den ret sjældne fravegne Skik at have 3 Hjælme paa et Grevevaaben er aabenbart trængt saa dybt ind i den almindelige Bevidsthed, at man har opgivet at have Hjælme svarende til alle de 4 i Skjoldet værende Vaabener, og saa har

GREVE VON OERTZ.

BARON KAAS-LEHN.

man udeladt den mindst vigtige, i dette Tilfælde Hustruens Moders (Adelers) Hjælm, idet man kun har Knuth paa den selvfølgelige Plads som Nr. I — i Midten —, Lerche som Nr. II til — heraldisk — højre, og Luxdorph som Nr. III.

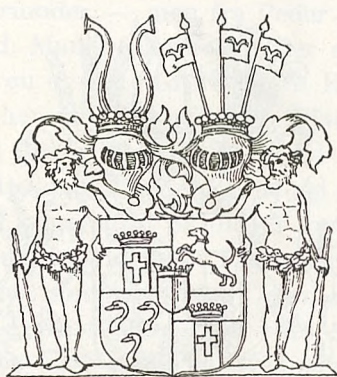
Det samme Princip som ved Knuth har gjort sig gældende, da Friederich v. Oertz i 1733 fik Grevepatent, idet hans Vaaben kom i Hjerteskjoldet, hans Moders, det grevelige Frijs'eske Hjerteskjold, i Hovedskjoldets 1. og 4. Felt, medens et Mærke for hans Hustru, Marie Svane, kom i 2. og en Del af hendes Moder, Anna Margrethe Wibes, i 3. Felt. Hjælmene er her — efter samme Princip som ved Knuth — fra Højre: Frijs, Oertz og Svane.

Det grevelige *Reventlouske* Vaaben af 1767 bestaar af den første Greves 4 Ahnevaabener med Reventlou i Hjerteskjoldet, hans Moders Vaaben, Buchwald, i 1. og 4. Felt, og Bedstemødrene

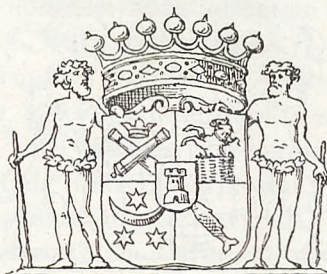
Rumohr og Ahlefeldt i 2. og 3. Her kommer man let over at reducere de 4 Hjælme til 3, idet de to sidstnævnte Slægters Hjelmtegn er ens.

Baron *Kaas-Lehns* Vaaben af 1804 har en lignende Opbygning, blot med den Forskel, at det er Hustruens Moders Vaaben, der staar i 1. og 4. Felt, men dette er en naturlig Følge af, at to af de Lehnske Baronier gennem hende, der var født Baronesse Lehn, fra hendes Fader er gaaet til den Datter, Christiane Henriette Barner, der var gift første Gang med Baron Kaas-Lehn og anden Gang med Baron *Rosenørn-Lehn*, i hvis Vaaben det firdelte Rosenørnske Skjold findes som Midterskjold, medens Lehn er i 1. og 4., og Barner i 2. og 3. Her har man altsaa set bort fra Mandens Moders, det Wormskioldske Vaaben, medens i Kaas-Lehn Mandens Moder, Sparre Kaas, er i 2. og Hustruen, Barner, i 3. Da det i begge Tilfælde er friherrelige Vaabener, har de kun 2 Hjælme, saaledes som det er det almindelige ved Friherrevaabener, og man har derfor ved Kaas-Lehn valgt de to mest dominerende, nemlig Mur Kaas og den ene Lehnske, den sidste dog med nogle Afvigelser, hvad Farverne angaar, medens man ved Rosenørn-Lehn har taget begge Baron Lehns Hjælme med fuldstændig Forbigaaelse af Rosenørn Hjelmen. De 2 Lehnske Hjælme pryder ogsaa Baron *Rantzau-Lehns* Vaaben, hvis Skjold i sin Opbygning minder meget om Kaas-Lehn med Lehn i 1. og 4., Mandens Moder, Blome, i 2., og Hustruens Moder, Cicignon, i 3., og naturligvis Rantzau som Hjerteskjold. Da Ægteparret Rantzau-Lehns Datter ægtede Baron Fritz Holsten, som af den Grund i 1835 fik Navnet *Holsten-Lehn*, udelod man mærkelig nok Rantzau Vaabenet, medens man satte Mandens Moders Vaaben, Mur Kaas, baade i 2. og 3., og, som sædvanlig, Lehn i 1. og 4., og Holsten i Hjerteskjoldet. Skønt det var et friherreligt Vaaben, havde det dog 3 Hjælme, der repræsenterer Skjoldets 3 Slægter. Skjoldholdere er de Holstenske Ørne. Et helt andet System er anvendt i 1828 ved Baron *Bertouch-Lehns* Vaaben. Da Bertouch i sig selv er et firdelt Vaaben, har man anbragt Lehn i Hjerteskjoldet, hvorved der er fremkommet et smukt og harmonisk Vaaben. De 2 Hjælme er Bertouch og den ene Lehnske.

De 4 Ahners Vaabener maa formodes at findes i det Vaaben, som Wilhelm af Marselis i 1673 fik som Baron *Gyldenkrone*, idet man har anbragt Dele af det hans Fader, Gabriel Marselis, tildelede Vaaben dels som Hjerteskjold og dels i 1. Felt af hans nye Vaaben, medens hans Hustrus og dennes Moders Vaabener, — Vind (d. v. s. Hjelmtegnet) og Gjedde — er i 2. og 4. Halvmaanen og de 3 Stjerner i 3. Felt maa antages at være hans Moder, Isabella van der Straatens Vaaben. I hvert Fald førte en hollandsk

BARON RANTZOW LEHN.

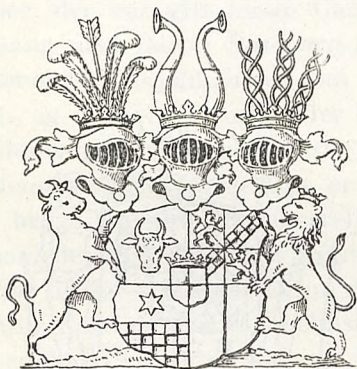

BARON GYLDENKRONE
AF WILHELMSBURG.

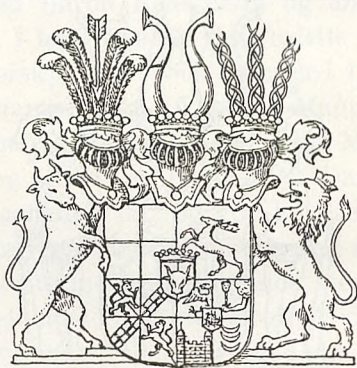
Familie af dette Navn et Vaaben, der ganske lignede dette, om end med andre Farver.

Hvis man — med Bibeholdelse af Hjerteskjoldet som den korrekte Plads for det fædrene Vaaben — ikke ønskede at give et af de andre Vaabener en særlig Forrang ved at tildele det 2 af Skjoldets Felter, og hvis man altsaa krævede, at der skulde være forskellige Vaabener i samtlige 5 Felter, kom man ud af Forlegenheden ved — som f. Eks. i Greve *Thotts* Vaaben af 1767 — som det 5. Vaaben og til Anbringelse i det mindst fornemme, det 4. Felt, at vælge et Vaaben, der efter maskulin Tankegang maatte anses for det, der i Ahnetavlen er det fornemste næst efter de 4 Ahners Vaabener, nemlig Farfaderens Moder. En lignende Tankegang har antagelig gjort sig gældende, da der paa Prædikestolen

i Søndersø Kirke kun var Plads til 10 Vaabener — og ikke til 16 — og man derfor som det 9. og 10. har medtaget Vaabener for Tipoldemoderen paa Mandens og Hustruens Mandlinie. I det grevelige Thottske Vaaben er saaledes i 4. Felt anbragt Slægten Rantzau's Vaaben — Grev Otto Thotts fædrene Oldemoder var Helvig Rantzau. Imidlertid er det muligt, at Arkivar Grandjean har Ret, naar han i sit fortjenstfulde Arbejde, Dansk Heraldik, udtaler, at Rantzau Vaabenet hentyder til Greve Thotts eneste dengang le-

GREVE AF THOTT.

BARON REEDTZ THOTT.

vende Datter, der var gift med en Rantzau. Greve Thott har 3 Hjælme: Reedtz, Thott og Ramel, de 2 førstnævnte er som den mødrene og fædrene selvfølgelige; den 3. er den mormødrene i Stedet for, som man skulde have ventet, den farmødrene, Rosenkrantz. Skjoldholderne, en Tyr og en Løve, maa antages at skulle hentyde til Reedtz og Rosenkrantz Vaabenerne.

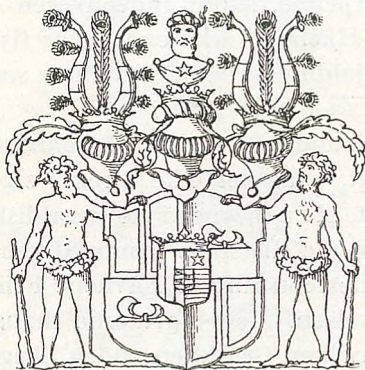
I Forbindelse med Greve Thotts Vaaben er det naturligt at nævne det noget dermed beslægtede Vaaben, som i 1805 tildeltes Greve Otto Thotts Morfader, Peder Reedtz's Sønnesøns Sønnesøn, Baron Otto *Reedtz-Thott*, der i sit Hjerteskjold fik det Reedtz'eske Tyrehoved umiddelbart paa det Thottske af Guld og rødt firdelte Skjold — en i og for sig mærkelig og meget sjælden Kombination i Stedet for som ved Reedtz-Thott Vaabenet af 1786, hvor hele Reedtz Vaabenet, altsaa med sit eget Guld Skjold, er sat som et reelt Hjerteskjold midt i Thott Vaabenet —. Baron Reedtz-Thott

fik i 2. Felt et Vaaben udledet af sit mødrene Vaaben Woida, og i 3. og 4. Farmoderens og Mormoderens, Rosenkrantz og Adeler. I det meget fornemme 1. Felt har man med god Grund anbragt Thott Vaabenet, som Opmærksomhed mod Greve Otto Thott, ved hvis Testamente Gaunø tilfaldt Familien Reedtz. Det er sandsynligvis af samme Grund, man har overført alle de grevelige Thottske Hjelme til Reedtz-Thotterne, — skønt disse ikke stammer fra Peder Reedtz's anden Hustru, Anne Ramel, der var Greve Thotts Mormoder, — men fra Peder Reedtz's første Hustru, Sophie Sehested. Man bemærke, at der er 3 Hjelme, skønt Indehaveren er Baron og ikke Greve, og at Reedtz-Hjelmen ikke engang er flyttet hen paa den midterste Plads. Skjoldholderne er de samme som ved Greve Thott.

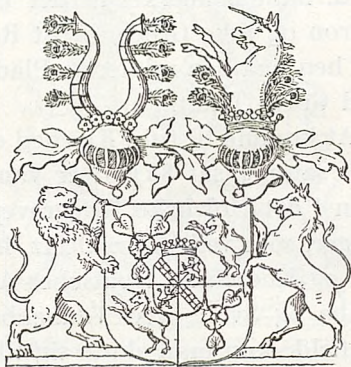
At komme til fuld Klarhed over Grunden til Valget af Vaabener i et sammensat Skjold er vanskeligt, naar det ikke direkte siges som i det Holckske Rigsgrevepatent, eller nævnes i de heraldiske Bøger, som ved Greve Oertz, hvor baade Rietstaps Armorial général og Kneschkes Deutsches Adels-Lexicon tilføjer Navnene Friis, Wibe og Svane ved Vaabenbeskrivelsen. Men i grumme mange Tilfælde kan man slutte sig til, af hvilken Grund en anden Slægts Vaaben er optaget i det Vaaben, som er Genstand for ens Under søgelse.

En meget almindelig Kombination er i et firdelt Skjold — med den fædrene Slægts Vaaben i Hjerteskjoldet — at hædre Erhververens Hustru og Moder ved at anbringe deres Vaabener to Gange henholdsvis i 1. og 4. og i 2. og 3. Felt, som f. Eks. da Greve Preben *Bille-Brahe* 1798 fik Rantzaus og Rabens Vaabener i Skjoldet og Bille, Raben og Brahe paa Hjælmene. Sammensætningen *Bille-Brahe* stammede fra, at Preben og Susanne Brahe 1757 oprettede Stamhuset Hvedholm for deres Morbroders Sønnesøn, Axel Frederik Bille, og det ham i 1787 tildelte Vaaben viser den enklest mulige Sammenstilling, nemlig et delt Skjold med de to — forøvrigt meget ensartede Vaabener, Bille og Brahe, hver i sit Felt og med de 2 næsten ganske ens, — i Farverne forskellige — Hjelmtegn hver over sit Vaaben. Da Greve Preben Bille-Brahe i 1873 fik sin Moders, Familien *Selbys*, Navn og Vaaben forenet

med sit eget, blev det delte og 3 Gange tværdelte Bille Vaaben Hjerteskjold, og Midterskjoldet deltes af de Brahers Pæl og de Selbyers 7 Gange tværdelte Skjold med et Sporehjul i øverste Del, saa der herved fremkom en sjælden ensartet og rolig og smuk Kombination med forskelligartede Delinger. Naar hertil kommer, at 1. og 4. Felts Rantzau Vaaben er et delt Skjold uden Figurer, er der i dette af 5 Slægters Vaabener sammensatte Vaaben kun den Rabenske halve Lillie og det Selbyske Sporehjul, der ikke er heraldiske Figurer eller Delinger.

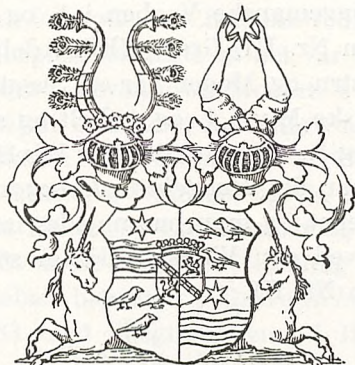

GREVE BILLE-BRAHE-SELBY.

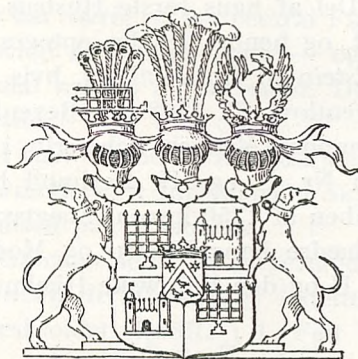

BARON ROSENKRANTZ.

Af andre Vaabener, der foruden det fædrene Hjerteskjold har Hustruens og Moderens Vaabener 2 Gange hver i det firdelte Skjold kan nævnes Baron *Høeg* af Høegholm 1681 med Hustruen (Trolle) og Moderen (Juul), Baron *Rodsteen* 1703 — Hustruen (Charisius) og Moderen (Sehested), Baron *Rosenkrantz* af *Villestrup* 1757 — Hustruen (Sehested) og Moderen (de Roklenge). Som et Kuriosum kan her anføres, at da Baron Werner Rosenkrantz til Villestrups Helbroder i 1748 var blevet Baron *Rosenkrantz* af *Rosenlund*, valgte han — foruden Hustruens Vaaben (Juel) — ikke Moderens (de Roklenge), — men derimod Svigermoderens (Krag), utvivlsomt fordi hans Hustru havde arvet Totterupholm (der kom til at hedde Rosenlund) efter sin Moder, Anna Margrethe Krag. Fra Roklenge Vaabenet har han dog taget 2 Enhjørninge som Skjoldholdere. Greve Christian *Lerche*, hvis

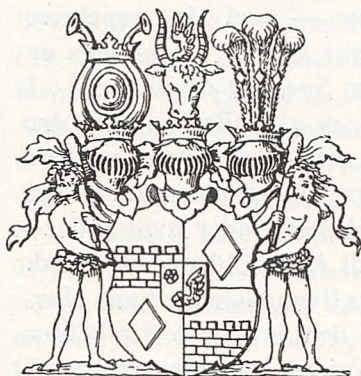
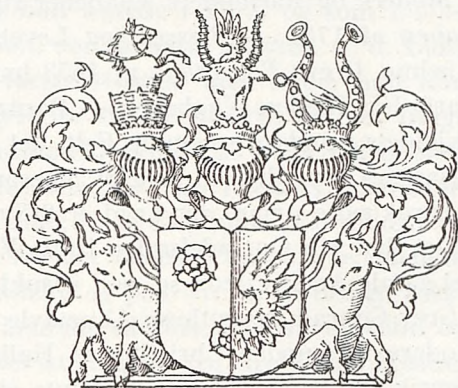

BARON ROSENKRANTZ

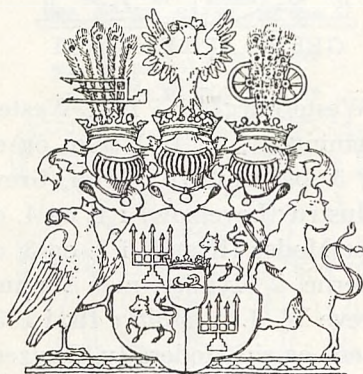

GREVE AF LERCHE, II.

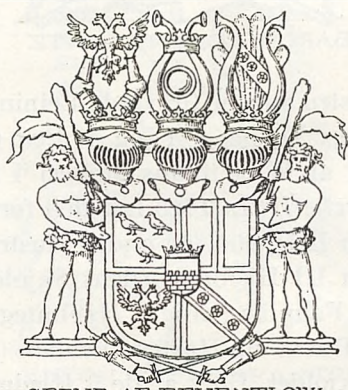
Hustru var en Grevinde Leiningen-Westerburg, fik i 1751 Westerburgs Vaaben i 1. og 4. Felt og Leiningen som II Hjælm og en Del af Wibe (hans Moder) i 2. og 3. og som III Hjælm. Greve *Lerche II* fra 1818 har den første Hustru (Levetzow) i 1. og 4. og som II Hjælm, og anden Hustru eller Moder (Krogh) i 2. og 3. og som III Hjælm, medens Skjoldholderne, 2 Mynder, maa stamme fra Familien Kroghs Hjælmtegn. Greve W. J. A. *Moltke* fik i 1834 en Del af sin Hustrus Vaaben (Lütken) og sin Moders (v. Oertzen) i Skjoldet. De 2 af de 3 Hjælme og Skjoldholderne blev taget fra Københavns Vaaben. Han havde været Overpræsident i København. Da Adam Gottlob *Moltke* i 1750 fik sit Grevepatent, optoges

GREVE HOLSTEIN
AF HOLSTEINBORG.GREVE HOLSTEIN
AF LEDREBORG.

en Del af hans første Hustrus Brüggemanske Vaaben i 1. og 4. Felt, og hendes Hjælm optoges som Nr. III. Greve Ulrik Adolph *Holstein* til *Holsteinborg*, hvis Hustru og Moder var af Slægten Reventlow, fik 1708 den Reventlowske Mur i 1. og 4. Felt og sin Farmoders Vaaben, Schwerin, i 2. og 3., og de to Slægters Hjælme som Nr. II og III. Derimod bestaar det *Holstein-Ledreborgs*ke Vaaben af 1750 kun af Slægtsvaabenet, og man har nøjedes med at hædre hans Hustru og Moder ved den Vindske Hjælm som Nr. II og den Bülowske Hjælm som Nr. III.

GREVE RABEN
AF CHRISTIANSHOLM.

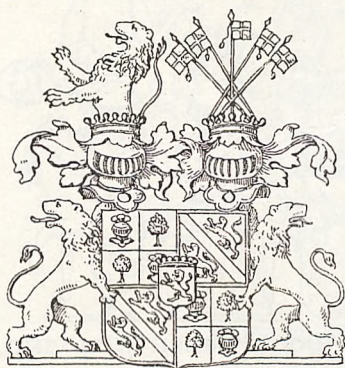
GREVE AF REVENTLOW.

Moders og Farmoders Vaabener finder man i Vaabenet Greve *Raben* af 1734 — Plessen og Levetzow — med de respektive Hjælme. Greve *Reventlow* af 1673 har sin Moders, Farmoders og Farfaders Moders Vaabener — Rantzau, Sperling og Below —. I Skjoldets mindst fornemme Felt, det 4., er v. Halles Vaaben, der ogsaa ses som den III Hjælm, ligesom man maa formode, at de 2 jærnklaedte Arme, der krydser 2 Sværd, som findes under Vaabenet, har sin Oprindelse fra Halle Vaabenet, under hvilket der i det gamle Adelslexicon ses een jærnklaedt Arm holdende et Sværd. I Grev Conrad Reventlows Ahnetavle træffer man som hans Mormoders Mormoder Christine v. Halle, den bekendte Statholder Henrik Rantzaus Hustru. At hente et Vaaben saa langt tilbage i Ahnerækken, og tilmed paa Spindesiden, er mærkeligt; men man

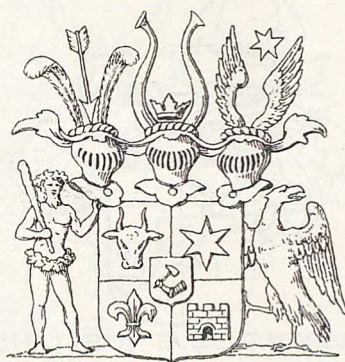
maa formode, at Christine v. Halle har været en saa central Figur i Slægten Rantzau, at det var naturligt at mindes hende — og af Conrad Reventlows Moders 4 Ahner var de 3 Rantzauer. De 3 Hjælme er Below, Reventlow og Halle.

Baron *Løvenskiold* fik i 1773 sit eget Vaaben i Hjerteskjoldet, sin Hustrus, Numsen, og sin Svigermoders, v. Ingenhaef, i Skjoldets Felter, og Løvenskiold og Numsen paa Hjælmene.

Et andet Tilfælde i Retning af Anbringelse af en Svigermoders Vaaben har man i Greve *Schaffalitzky de Muckadells* Patent af 1783 med Slægtsvaabenet i Hjerteskjoldet, Reedtz i 1. Felt for

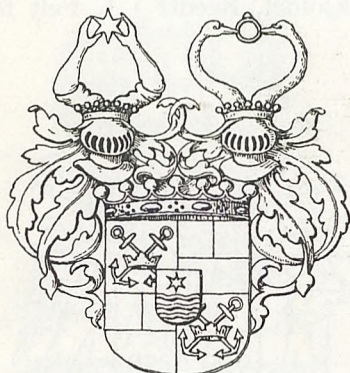
BARON LØVENSKIOLD.

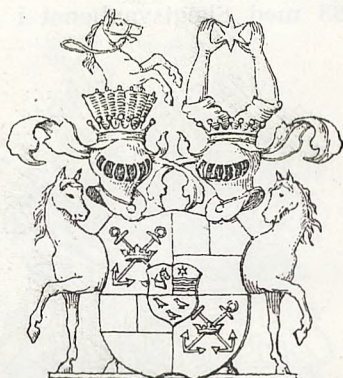
SCHAFFALITZKY.
GREVE AF MUCKADELL.

Grevens tredie Hustru, hvem han ægtede i 1773, og som i 1774 havde født ham den eneste Søn, der fortsatte Slægten, v. d. Lühe i 4. for den i 1750 afdøde første Hustru, med hvem han kun havde en Datter, og i 3. Weyse for denne Hustrus Moder. Ifølge Adelsaarbogen og Familietraditionen skulde 2. Felts seksoddede Guld Stjerne hentyde til Berthe Kirstine Juel Reedtz's Farmoder, der var Datter af Baron Jens Juel; i saa Fald maa man undre sig over, at de 3 Sølv Strømme fra det Juelske Vaaben er udeladt. Hjælmene er Reedtz, Schaffalitzky og paa Nr. III er der en seksoddet Guld Stjerne, der kan hentyde til Juel, mellem en Guld og en blaa Vinge, som kan tænkes at stamme fra Arenfeldts Hjælm, hvis Vinger ganske vist er hvide og røde. Berthe Kirstine Juel Reedtz's Moder var født Arenfeldt.

Et Tilfælde, hvor et Grevevaaben synes at have optaget den nye Greves Svigerdøtres Vaabener i sit Skjold, er det *Schimmelmann*-ske, hvis 1. og 4. Felt er det rigsgrevelige Rantzauske Vaaben og 3. det Ahlefeldtske, der vel ogsaa ses i 2., skønt Vingen i Feltets højre Halvdel vender opad, saa Vaabenet maaske skal være Rumohr. Patentet er udstedt 1779, og da var Grevens ældste Søn gift med en Rantzau, og en anden Søn med en Ahlefeldt, og begge Svigerdøtre levede i det nævnte Aar.

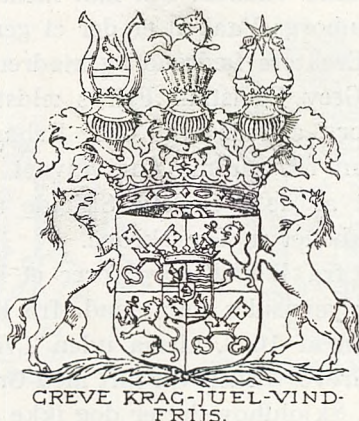
BARON JUEL AF JUELLING.

BARON KRAGH-JUEL-VIND.

Det kan endnu nævnes, at Baron Jens *Juel* saavel i 1672 som i 1680 fik sin første Hustru, Vibeke Skeels, Vaaben optaget i sit friherrelige Skjold, begge Gange ledsaget af Ankere, der vel skulde hentyde til hans maritime Virksomhed, der i 1699 skaffede ham Stillingen som Generaladmiral og Chef for Admiralitetet. Efter Jens Juels Datters Ægteskab med Frederik *Krag* blev hendes Ægtefælle i 1684 Baron med Tilladelse »til at føre det Baronerne af Juling 12—3—1680 forundte Vaaben«, og i det delte Skjolds 1. Felt var Kragernes Vaaben; men efter denne første Hustrus Død i 1685 førte han dog kun de Krageres Skjold med paasat Friherrekrone. En Søn af en anden Datter af Baron Jens Juel fik 1708 som Arving til Baroniet Juellinge Friherrepatent som Baron *Juel-Vind* med Morfaderens Vaaben af 1680 med Tilføjelse af det Vindske Vaaben (hans eget) ved Siden af det Juelske i Hjerte-

skjoldet og med Vinds og Juels Hjelme i Stedet for Juel og Skeel. Da Baron Jens Juel-Vinds Søn med Baronesse Ide Helle Margrethe Krag ifølge sine to Mostres Bestemmelse overtog Stamhuset Steensballegaard, fik han Navnet *Krag-Juel-Vind* og et dertil svarende Vaaben med kun den Ændring fra Faderens Vaaben, at det Kragiske Vaaben indgik i det nu tredelte Hjerteskjold. Baronens yngste Søn ægtede Mette Johanne Reedtz, (hvis Farmoder var Mette Johanne Arenfeldt), og hun overtog Stamhuset Sæbygaard, hvorefter de ifølge Patent af 1827 føjede Navnet Arenfeldt

til deres eget og tilføjede denne Slægts Vaaben som et indskudt Felt umiddelbart over Hjerteskjoldet. En ældre Broder til denne første Baron *Krag-Juel-Vind-Arenfeldt* arvede efter sin Moder, der var født Gram, Grevskabet Frijsenborg, og i 1867 udstedtes Patent som Greve *Krag-Juel-Vind-Frijs* og et Vaaben med et firdelt Hjerteskjold med et Midterskjold med Slægtsvaabenet Vind, og Krag og Juel i henholdsvis 3. og 2. Felt, medens Frijs som repræsenterende det store Grevskab findes 2 Gange, baade i 1. og 4. Hovedskjoldet er som Hovedskjoldet i det grevelige Frijseske Vaaben af 1671. Naar man betragter dette efter danske Forhold temmelig sammensatte Vaaben, maa man finde, at det er baade smukt, regelmæssigt og harmonisk. Midterskjold og Hjerteskjold rummer paa den kønneste Maade 4 enkle gamle danske Adels-

vaabener, der svarer lige saa godt til hinanden, som de 4 korte velklingende Enstavelses-Navne paa nogle af vore kendteste gamle Adelsætter af ren dansk Oprindelse. De sidst beskrevne Vaabener kan tages som et Tegn paa, at man nødig fraviger Regelen om, at et Greveskjold skal have 3 og et Friherreskjold 2 Hjælme, for til Trods for de henholdsvis 4 og 3 Navne er der kun 3 og 2 Hjælme, idet man stadig har udeladt det Kragiske Hjælmtegn. Det Krag-Juel-Vind-Arenfeldtske Vaaben har kun en Baronkrone, ingen Hjælme. Som Skjoldholdere anvendes stadig Heste, stammende fra det Vindske Vaaben. Det kan bemærkes, at endogsaa i Grevskabet Frijsenborgs Vaaben er der et genealogisk Moment, da det er delt af Erektors fædrene og mødrene Vaabener, Friis og Gyldenstierne. Grev Christian Friis's ældste Datter, der var Arving til Frijsenborg, ægtede 1743 Grev Erhard Wedel af Jarlsberg Linien, og han fik samme Aar Navnet *Wedel-Friis* og et Vaaben sammensat af de 2 firdelte Skjolde med deres Hjerteskjolde og over Vaabenet en Grevekrone.

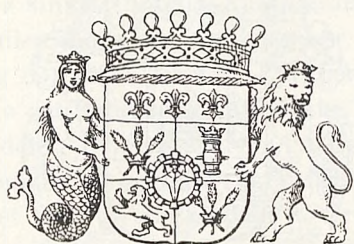
Familien *Wedell* fra *Wedellsborg* fører et blaat Skjoldhoved, hvori 3 Guld Lillier jævnsides stammende fra Hannibal Sehesteds franske Grevevaaben af 1663, altsaa uden Tvivl de Bourbonske Lillier. Den første Greve Wedell var gift med Grev Hannibal Sehesteds eneste Datter. Skjoldhovedet er dog ikke officielt anerkendt uden ved det Vaaben, som Baron Joachim *Wedell-Neergaard* fik i 1893 ved Tiltrædelsen af Familiegodset Svenstrup, ved hvilken Lejlighed det Neergaardske Vaaben fik Plads i 1. og 4. Felt, medens de ellers 2 Gange gentagne Figurer fra det Wedellske Hovedskjold anbragtes i 2. og 3. I de Wedellske Vaabener er Slægtens oprindelige Mærke anbragt paa Hjerteskjoldets Plads uden at være omgivet af noget Skjold, hvad der er meget ualmindeligt.

Baronesse *Rosenkrantz-Huitfeldt* fik 1805 sin Faders og sin Moders Vaabener forenede i eet Skjold, hvorover der er 3 Hjælme, idet der foruden hendes Forældres Hjælme ogsaa er Mormoderens Rabenske Hjælm. Den ene af Skjoldholderne er Slægten Rabens.

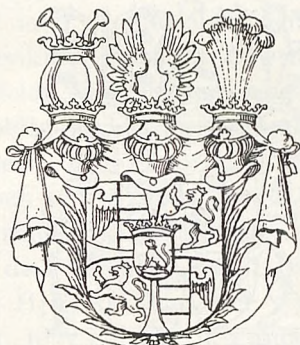
Da Grev Christen *Scheel* i 1725 optoges i Grevestanden, mindedes han sin Farmoder, Birgitte Rosenkrantz, og sin Farfaders Moder, Jytte Brok, der bragte Gammel Estrup fra Brokerne til

Skeelerne, ved at sætte deres Hjælme som henholdsvis Nr. III og II over Skjoldet, der i Hjerteskjoldet og som Skjoldholdere har Svaner, valgte fordi det Skeelske Hjælmtegn er 2 Svanehalse, der holder en Guld Ring med blaa Sten.

Andre Tilfælde, hvor indgiftede Kvinders Hjælmtegn benyttes, er *Petersdorff*, hvor Greven 1810 i Anledning af Erektionen af Grevskabet Roepstorff faar sin Hustrus Juelske Hjælm foruden sin egen og Grev Roepstorffs, medens han i Skjoldets øverste Del har sit eget Vaaben og i dets 2 nederste Felter de 2 Roepstorffske

BARON WEDELL-
NEERGAARD.

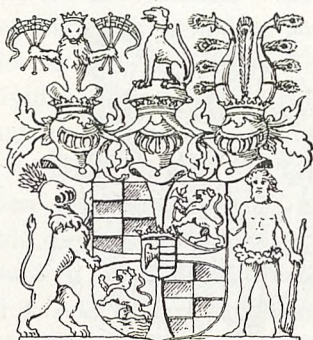

GREVE AF AHLEFELDT.

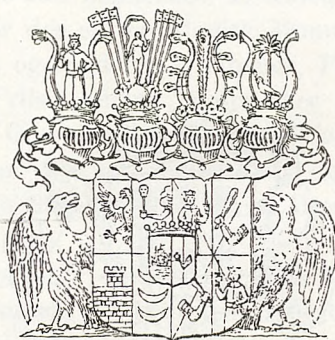
Figurer. Baron *Holsten* faar i 1778 sit Slægtsvaaben forøget med 2 Ørne som Skjoldholdere, valgte efter den halve Ørn i Skjoldets 1. Felt, og med sin Hustrus Rantzauske Hjælm, der ogsaa pryder hans 2 Sønnesønners Skjolde, da deres fædrene Vaabener i 1852 og 1880 kombineres med Carisius.

Grev *Burchard Ahlefeldt* til *Eskildsmark* fik 1672 sin Moders Rantzauske Hjælm som Nr. II af de 3 Hjælme. Derimod førte han ikke den Ahlefeldtske Hjælm, men dennes lille Hund paa Pudren har faaet den ærefulde Plads i Hjerteskjoldet, medens Slægtens Vaaben er i 1. og 4. Felt. Samme Aar fik Grev *Frederik Ahlefeldt* som 4. Hjælm de Blomeske 3 + 5 Paafjer. Begge hans Bedstemødre var født Blome. I 1. og 4. fik han Ahlefeldt og Rixingen og i 2. og 3. Grevskabet Langeland, som man ogsaa genfinder — sammen med Grevskabet Laurvig — i nogle af de senere Ahle-

feldtske Vaabener, bl. a. i *Ahlefeldt-Laurvig-Bille*, hvor Bille er i 1. og 4. og paa den III Hjælm i Anledning af Overtagelsen af Stamhuset Egeskov, som stammede fra Familien Bille-Brahe, og i *Ahlefeldt-Laurvig-Lehn*, hvor Lehn er i 2. og 3. og paa III Hjælm i Anledning af Overtagelsen af Baroniet Lehn. Begge disse Vaabener fører som Hjælme, foruden den Ahlefeldtske Hund, den gyldne Leopard med Fanerne fra det Vaaben, der i 1655 blev givet Ulrik Frederik Gyldenløve, for hvem Grevskabet Laurvig erigeredes. Endelig maa nævnes, at Baronesse S. C. F. Dehn til

GREVE AHLEFELDT-
LAURVIG-BILLE.

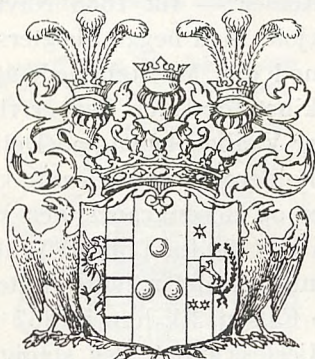
DE FALSEN BARON
AF ZYTPHEN-ADELER.

det Dehnske Fideikommis ægtede C. F. U. Ahlefeldt, der 1783 fik Bevilling til at føre Navnet *Ahlefeldt-Dehn* og et Vaaben, der ganske enkelt var sammensat af de 2 Slægters Vaabener med begges Hjælme. Paa ganske tilsvarende Maade — uden Anvendelse af fremmede Vaabener — er S sammensætningerne *Schack-Rathlou* og *Holstein-Rathlou* 1771 og 1828 ved Overtagelsen af Stamhuset Rathlousdal, idet dog i sidstnævnte Tilfælde den Rathlouske Hjælm er udeladt.

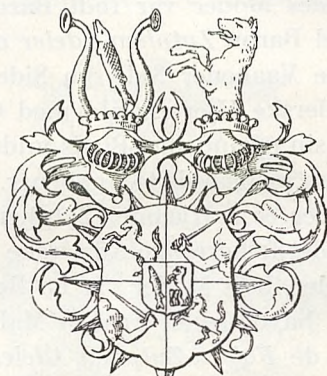
Grevinde Anna Sophie Schack født Rantzau, der testamenterede Giesegaard som Stamhus til sin Stedsøns anden Søn, mindes ogsaa ved, at den Rantzauske Hjælm er Nr. III paa Grevevaabenet af 1749 og i det Vaaben, som i 1826 tildeltes denne Greve Schacks Dattersøn, Greve Henrik Adolph *Brockenhuus-Schack* til Giesegaard.

Foruden de allerede nævnte Eksempler paa, at Overtagelsen af et Majorat har medført Vaabenforøgelse, kan der være Aarsag til at nævne Greve *Scheel-Plessen*, hvor i 1830 den Plessenske Tyr med de 2 Haler blev Hjerteskjold i det Skeelske Vaaben og med begge Slægter repræsenterede saavel i Hjælmene som i Skjoldholderne. Her er altsaa kun 2 Hjælme over et Greveskjold. Kammerjunker G. F. O. Zytphen, hvis Hustru, — der var født Løvenskiold — senere var Besidderinde af Baroniet Adellersborg, — hendes Moder var født Baronesse Adeler — fik 1838 Navn og Titel Baron *Zytphen-Adeler* og et Skjold med begge Slægters firdelte Vaabener Side om Side blot med den Mærkelighed, at det Adellerske Hjerteskjold med Orlogsskibet for fulde Sejl er flyttet fra sin oprindelige Plads midt i Adeler Vaabenet hen paa Delingslinien mellem de to Vaabener. Skjoldholdere er de Adellerske Ørne, og der er 3 Hjælme; Zytphen, Adeler og Rosenkrantz, den sidste fra det friherrelige Adellerske Vaaben af 1784 for Conrad Wilhelm Adeler, hvis Moder var en Rosenkrantz. Da det nævnte Ægtepars Søn havde ægtet Frøken Malvina de Falsen, fik han i 1867 Navnet de *Falsen-Zytphen-Adeler*, og Hjerteskjoldet, der stadig sad paa Delingen mellem de to Skjolde, blev delt og fik i anden Halvdel det Falsenske Vaaben, og dettes Hjælm ses paa Fjerdepladsen. Da Kammerherreinde Berner født Baronesse Holsten, hvis afdøde Moder var født Friccius v. Schilden, havde overtaget det v. Schilden jydsk Fideikommis, fik hendes Mand i 1860 Navnet *Berner-Schilden* og de to Slægters Vaabener, hvorved bemærkes, at det sidstnævnte er sammensat af Slægten Schildens Vaaben med Friccius Vaabenet som Hjerteskjold, idet Familien stammer fra et Ægteskab Friccius-Schilden. Da Kammerherreinde Berner-Schilden efter sin Faders Død overtog Baroniet Holstenshuus, føjedes i 1880 Familien Holstens Navn og Vaaben til de hidtil førte. Vaabenet er 2 Gange delt, i 1. Felt det delte Holstenske Vaaben, i 2. det Bernerske og i 3. det delte Schildenske, saaledes at det samlede Vaaben synes at være delt i 5 meget smalle Felter, hvoraf det midterste er dobbelt saa bredt som de andre, hvad der er mindre kønt og ikke heraldisk rigtigt. Det korrekte vilde have været at anbringe Slægtsvaabenet Berner som Hjerteskjold, Holsten

i 1. og 4. Felt og Schilden som 2. og 3. Naar Berner ikke fik Plads i Hjerteskjoldet, skyldes dette formodentlig, at Holsten Vaabenet — ifølge Lehnsbaron A. C. Berner-Schilden-Holstens Udsagn — ikke maatte underordnes et andet Vaaben, og dette vilde ske, saafremt Berner Vaabenet sattes paa den fornemste Plads i Skjoldets Midte. Over det samlede Skjold er der en Baronkrone og derover Hjælmene Holsten, Berner og den ene af Schildenernes 3 Hjælme. Skjoldholderne er de 2 Holstenske Ørne.

BARON BERNER-SCHILDEN-
HOLSTEN.

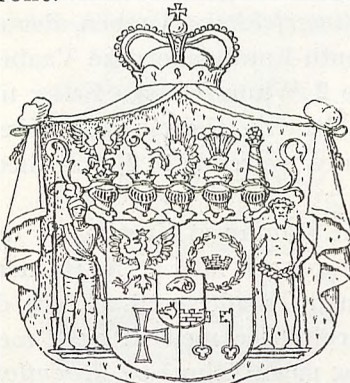
BARON GIEDDE
AF WINTERSBORG.

Blandt de Majorater, som ved Arv gennem Kvinder har været besiddet af forskellige Slægter, som i den Anledning har erholdt Udvidelse af deres Vaabener, kan — foruden bl. a. ved de ovenfor nævnte Lehnske Baronier, — nævnes Friherreskabet Wintersborg og Substitutionen for samme. Erektor af dette var Helmuth Otto Winterfeldt, der 1671 fik Friherrepatent, hvorved Slægtens oprindelige Vaabenfigur, en rød Ræv, ændredes til en hvid Ulv, maaske under Paavirkning af, at Baronens Hustru var en Friherreinde Ulfsparre, paa hvis Hjælm I der bl. a. forekommer en halv hvid opspringende Ulv. Fra det friherrelige Ulfsparre Vaaben er maaske endvidere taget den væbnede Arm i det nye Winterfeldtske Vaabens 2. og 3. Felt. I 1725 og 1742 udstedtes Patenterne v. Eickstedt Baron af Wintersborg og Baron Giedde af Wintersborg, i begge Tilfælde med Bibeholdelse af det Winterfeldtske Hovedskjolds 4 Felter, og med et Hjerteskjold, henholdsvis med Eick-

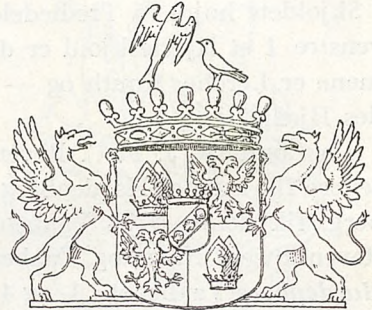
stedt Vaabenet alene og med Giedde jævnsides med det Winterfeldtske Hjerteskjold. Familien *Holck-Winterfeldt* førte, — ifølge Kancelliskrivelse af 1769, — begge Slægters Vaabener jævnsides. Oftest førte de kun en Krone over Skjoldet, men undertiden har de ført de 3 Hjælme fra det grevelige Reventlowske Vaaben af 1673. I alle de nævnte Tilfælde hviler Vaabenet paa en 12-oddet Stjerne, som dog ikke findes i det Patent af 1942, der fastsætter Udseendet af det grevelige *Knuth-Winterfeldtske* Vaaben, der er seksdelt med de 4 Felter fra det Knuth-Knuthenborgske Vaaben i Skjoldets højre to Trediedele og de 2 Winterfeldtske Felter tilvenstre. I et Hjerteskjold er de 2 Vaabeners Hjerteskjolde. Hjælmene er Lerche, Knuth og — 1 Sølvulv, svarende til Baron Gieddes Hjælm II.

Da Comtesse J. F. C. Reventlow til Stamhuset Krenkerup, der senere fik Navnet Hardenberg, var blevet gift med C. A. Hardenberg, fik denne 1774 Vaabenbrev med Tilladelse til at føre de Reventlows Navn og Vaaben i Forbindelse med sit eget, med *Hardenberg* Vaabenet i 1. og 4. Felt og paa Hjælm I og *Reventlow* Vaabenet i 2. og 3. og paa Hjælm II. C. A. Hardenberg blev 1814 preussisk Fyrste. Kombinationen af disse 2 Vaabener genfindes i flere senere Vaabener indenfor Ægteparrets Descendens. Første Gang er, da deres Søn i 1814 faar Grevepatent med Hardenbergs og Reventlows Vaabener i Hjerteskjoldet og et Vaaben, der er hans tyske Fyrstevaaben. Der er 5 Hjælme og en hermelinforet Vaabenkappe, bærende en fyrstelig Krone. Aaret efter oprettede han Grevskabet Hardenberg-Reventlow, der arvedes af hans Datter, der var tre Gange gift, og hvis to sidste Mænd i 1842 og 1856 blev Grever *Gersdorff-Hardenberg-Reventlow* og *Almaforte-Hardenberg-Reventlow* med uforandret Hovedskjold og Tilføjelse i Hjerteskjoldet af deres Slægtsvaabener, der ogsaa repræsenteredes paa den midterste af de 5 Hjælme. I førstnævnte Tilfælde er tillige Hjælm III taget fra Baron Gersdorffs Vaaben. Med den første Mand, Grev Harald Holck, havde Besidderinden en Søn, der overtog Grevskabet og førte Navnet Holck-Hardenberg-Reventlow, uden at det ses, at han har opnaaet Bevilling dertil. Efter at han var død barnløs, tiltraadtes Grevskabet af hans Næst-

søskendebarn, Prinsesse Schönaich-Carolath, hvis Ægtefælle i 1886 fik Navnet *Haugwitz-Hardenberg-Reventlow* og et Vaaben svarende til de sidstnævnte, blot med Haugwitz i Stedet for Gersdorff og Almaforte og med 5 Hjælme, der fra højre er: den preussiske Ørn, Haugwitz, preussisk Greve Haugwitz, Hardenberg og Reventlow. Alle de nævnte fire danske Grevevaabener har Fyrstekrone.

GREVE HAUGWITZ-HARDENBERG-REVENTLOW.

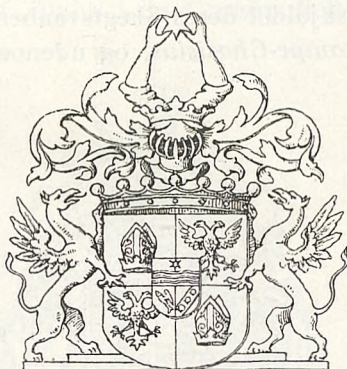
BARON VON STIEGLITZ-BROCKDORFF.

Noget af en Særstilling indenfor dansk Heraldik indtages af nogle af de Vaabener, der er knyttede til Baroniet Schelenborg, idet de ser bort fra den nye Families Slægtsvaaben og nøjes med at benytte dennes Hjælmtegn. Det gamle Eskebjerg erigeredes i 1680 af Frederik Baron Vittinghof kaldet Schel til Baroniet Schelenborg, der altsaa endnu den Dag i Dag bærer sidste Del af Opretterens Navn, medens første Del af Navnet mindes ved, at samtlige besiddende Slægter har Vittinghofernes røde Skraabjælke med de 3 hvide Ibskaller i deres Hjerteskjold. De har alle i Hovedskjoldet bevaret Opretterens Bispehue i 1. og 4. Felt og den flakte Ørn i 2. og 3. Baron Vittinghofs Datter ægtede Schack Baron Brockdorff, og dette Navn har derefter været fast knyttet til Besiddelsen, ligesom den Brockdorffske Flyvefisk bliver en fast Bestanddel af de forskellige Vaabener, undtagen for *Stieglitz-Brockdorff*, der nøjes med det Vittinghofske Vaaben og kun

over dettes Baronkrone anbringer Flyvefisken og en Stillids — fra Stieglitz Vaabenet — uden nogen Hjælm — en ganske usædvanlig Fremgangsmaade. Baron *Brockdorff* har over Kronen en Hjælm med Slægtens Hjælmtegn og i Hjerteskjoldet *Brockdorff* og *Vittinghof*, ganske som *Buchwald-Brockdorff*, der dog har 2 Hjælme, *Brockdorff* og *Buchwald*, medens *Iuel-Brockdorff* kun

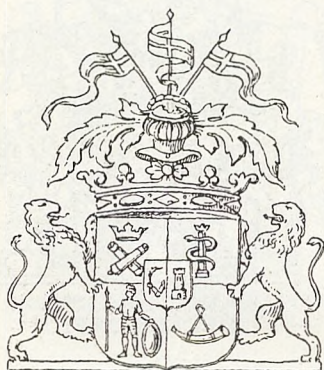
BARON BUCHWALD BROCKDORFF.

BARON AF JUEL
BROCKDORFF.

har den Iuelske Hjælm, men til Gengæld i Hjerteskjoldet baade *Iuel*, *Brockdorff* og *Vittinghof*.

Stamhuset Constantinsborg, der i 1799 blev substitueret, havde — efter at de først successionsberettigede Linier var uddøde — den mærkelige Arvegang, at det skulde tilfalde den ældste mandlige Descendent af Christian Charisius, og derved succederede flere ældre Mænd af forskellige Slægter, uden at de kunde efterfølges af deres Børn. De skiftende Besiddere fik Tilladelse til at føje Navnet Charisius til deres eget og til at føre Baron Constantin *Marselis's* Vaaben i Forbindelse med deres Slægtsvaaben. Paa denne Maade mindedes Oprefteren af Stamhuset, Sophie Elisabeth Charisius, ved det nye Navn, som Erhververen skulde føre, og hendes afdøde første Mand, Baron Constantin Marselis, mindedes saavel gennem Vaabenet som ved Stamhusets Navn. Medlemmer af Familien Marselis havde haft Jærnværker og leveret

Krigsmateriel og havde haft Ledelsen af Postvæsenet i Norge, og man kan formode, at de korslagte Kanoner og Hornet i Baron Marselis's Vaaben hentyder hertil. I 2. Felt er Charisius Vaabenet og i Hjerteskjoldet et Taarn, der gaar igen i samtlige 7 med Charisius kombinerede Vaabener. *Holsten-Charisius* ordner Kombinationen ganske simpelt ved at forene de to Vaabener i et delt Skjold, *Barner-Charisius* og *Krabbe-Charisius* forener blot i Hjerteskjoldet deres Slægtsvaabener med Taarnet. Noget lignende gør *Stampe-Charisius*, og udenom Marselis Vaabenet er der 5 af de

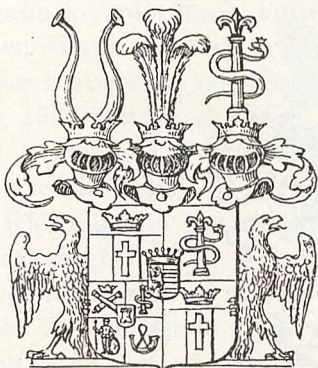
BARNER-CARISIUS.

BARON ROSENKRANTZ
CHARISIUS.

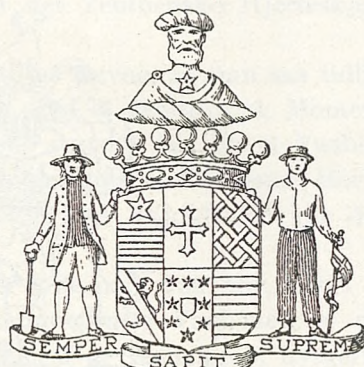
øvrige Felter fra Baron Stampes Vaaben, idet man udelader 4. Felts af en Slange omslyngede Søjle, idet en ganske lignende Figur forekommer i Marselis Vaabenets 2. Felt. *Rosenkrantz-Charisius* sætter Taarnet som Midterskjold i det Rosenkrantzeske Slægtsvaaben, der atter er Hjerteskjold i et Vaaben, hvis Felter er Sehested, Roklenge, den Charisiske Søjle og Hornet. To af de andre Vaabener er ogsaa komplicerede. *Holsten-Lehn-Charisius* har Slægtsvaabenet som Hjerteskjold; 1. og 4. Felt er Lehn, 2. Charisius og 3. Marselis. *Stemann-Charisius* har de forskellige Dele af sit eget Vaaben i Hjerteskjoldet og 1. og 4. Felt, og ligesom det foregaaende Charisius og Marselis i 2. og 3. To Brødre af Slægten Fædder fik, den ene 1788 og den anden 1845, Tilladelse til at antage Navnet Charisius og Baron Constantin Marselis's Vaaben. Det er muligt, at de kun har ført dette Vaaben

alene, da der i Dansk Vaabenbog ikke er aftegnet noget Vaaben Fædder-Charisius.

Et Vaaben af helt genealogisk Opbygning er det seksdelte Vaaben, som den engelskfødte Baron Charles Joseph *Selby* fik 1796, men dette støtter sig paa en Afbildning paa en af »College of Arms« i London 1796 udfærdiget Stamtavle for Familien *Selby* og er altsaa helt af engelsk Oprindelse. Foruden at der i 1. og 6. Felt er det Selbyske Slægtsvaaben, findes i de 4 andre Felter

BARON HOLSTEN-LEHN-CHARISIUS.

BARON SELBY

Vaabenerne Percehay, Lounde, Fauconberg og Darcy. Baron Charles Joseph Selbys Farmoder, Barbara Percehay, har været, hvad der paa engelsk kaldes heiress eller co-heiress, det vil sige, at hun ingen Brødre har, eller at hendes Brødre er døde uden Livsarvinger, — og hendes Mand har da Ret til at føre hendes Vaaben som et »Escutcheon of Pretence« — som et Hjerteskjold i sit eget Slægtsvaaben, medens deres Børn anbringer Forældrenes Vaabener i et 4 delt Skjold, der videreføres af deres Arvinger. Nogle af Barbara Percehays meget fjærne Formødre af Slægterne Fauconberg, Darcy og Lounde har været heiresses eller co-heiresses, hvorfor hun har haft Ret til at føre et firdelt Vaaben med disse Slægters Mærker i Forbindelse med sit eget, og alle 4 Vaabener har derfor efter engelsk heraldisk Sædvane fundet Optagelse i hendes Sønesøns Vaaben, der i denne — i Henseende til Oprindelse —

fremmede Udformning har faaet dansk Anerkendelse. I 1. Felts Selby Vaabens øverste Del er der et femoddet blaat Sporehjul, der ogsaa stammer fra engelsk Heraldik, da det er et »Mark of Cadency«, der kendetegner Indehaveren som tredie Søn af en Majorsbesidder. De øvrige Sønner har andre Bitegn, den ældste Søn saaledes en Turnerkrave, den anden Søn en liggende Halvmaane, den fjerde en Merlette (Fugl uden Næb og Fødder) og saa fremdeles. De mange Slægter er dog ikke repræsenterede af deres Hjælme, idet der over Friherrekronen kun er det Selbyske Sara-

cenerhoved, der ifølge Traditionen skal angive, at en af Slægtens Forfædre har været med i Korstogene. Hovedet har det blaa Sporehjul paa Halsen. Skjoldholderne er ligesaa engelske som Vaabnets øvrige Dele, nemlig en engelsk Bonde og en Matros.

Som en meget ejendommelig Form for et sammensat Vaaben maa endelig nævnes Baron Zeuthen fra 1843, i hvis Hjerteskjold ses det oprindelige Vaaben, medens 2. og 4. Felt er Felter fra Baron Zeuthens Hustrus Schulinske Vaaben, ligesom den anden Hjælm og den anden Skjoldholder. I Skjoldets højre Halvdel findes Vaabener for de Slægter, der i gamle Dage har ejet tre af de under det nyoprettede Baroni hørende Gaarde: Oxe for Peder Oxe, der byggede Tølløse, Ravensberg, der har ejet Sonnerup, og Vaspyd, der har ejet Søgaard. Da Ægteparret Zeuthen ikke efterlod sig Børn, arvedes Baroniet først af Baronessens Broder og

derefter af en anden Broders Søn, der begge — henholdsvis 1867 og 1873 fik Tilladelse til at føre Navnet *Schulin-Zeuthen* og det Zeuthenske Vaaben af 1843, altsaa uden Kombination med hele det grevelige Schulinske Vaaben af 1750; men væsentlige Dele af dette var jo, som nævnt, optaget i det Zeuthenske Vaaben, dog ikke Slægtsvaabenet fra Hjerteskjoldet og Hjælmen, og den første Grevinde Schulins Vaaben, Møsting. Den Greve Schulin-Zeuthen, der i 1873 fik ovennævnte Tilladelse, erholdt imidlertid i 1912 Patent paa at maatte føre et Vaaben, der bestod af det Schulinske, blot med Tilføjelse af det Zeuthenske Hjerteskjold og en Hund paa den 3. Hjælm.

Der kan endnu være Anledning til at nævne, at man saa tidligt som 1560 kender et dansk Vaaben med et genealogisk Moment, idet Lagmand i Oslo *Pros Lauridsen* nævnte Aar fik et Vaaben, der var sammensat af hans fædrene og mødrene Vaabener, Hørby og Kjørning, da hans mødrene Slægt paa Skjoldsideen var død og afgang.

Det ligger nær at spørge, om der i de over 250 Aar, hvori de i det foranstaaende undersøgte sammensatte Vaabener er opstaaede, er sket væsentlige Ændringer i de Principper, hvorefter de er dannede, hvad der vilde være meget naturligt. Den foregaaende Undersøgelse vil have vist, at der i Hovedsagen ikke er sket nogen større principiel Forandring, hvad man maa erkende, naar man sammenligner Opbygningen af Vaabenerne Greve Reventlow af 1673, Greve Knuth af Knuthenborg — 1714, Greve Thott — 1767, Kaas-Lehn og Rantzau-Lehn — 1804 og Baron Reedtz-Thott — 1805, der alle medtager forskellige Formødres Vaabener — eller Baron Høeg — 1681, Baron Rodsteen — 1703, Greve Bille-Brahe — 1798 og Greve Lerche II — 1818, der indeholder Hustrus og Moders Vaabener.

Der kan være Grund til at anføre, at ved Ophøjelser i Greve- og Friherrestanden har de paagældende i det langt overvejende Antal Tilfælde faaet firdelte Vaabener, medens de Vaabenforbedringer, der skyldtes Tiltrædelse af Majorater, som oftest bestod i, at man Side om Side anbragte den nye Slægts Vaaben og det Vaaben, der repræsenterer Majoratet, f. Eks. Holstein-Rathlou,

Wedel-Friis, Bille-Brahe, eller i at man foretager en tilsvarende Sammenstilling i Hjerteskjoldet, f. Eks. Juel-Vind, Moltke-Huitfeldt og nogle af de Slægter, der føjede Navnet Charisius til deres eget. Dette sidste er en naturlig Følge af Patenternes Bestemmelse om, at Besidderne skulde føre det til Majoratet knyttede Navn og Vaaben.

Som det af det ovenfor fremførte vil ses, spiller det genealogiske Moment en meget stor Rolle i Opbygningen af den danske Heraldiks sammensatte Vaabener, og da ethvert adeligt Vaaben er arveligt og uløseligt knyttet til Slægten, er det jo ganske naturligt, at dets forskellige Felter kan optage i sig Skjoldemærker, der tilhører indgiftede Slægter, og som viser Indehaverens Afstamning.

Vaabentegningerne er gengivne efter H. Storcks: Dansk Vaabenbog.

OM ADELIGE GRAVMINDER FRA SEN- RENAISSANCENS OG BRUSKBAROKKENS TID

Af *Chr. Axel Jensen.*

Mellem danske Historikere er Knud Fabricius den, som bedst har kendt Troels-Lund og udrettet mest for denne enlige Forsker, om hvem det er sagt, at han uden at danne Skole dog udøvede en vidtrækkende Indvirkning paa sin Samtid. Troels-Lunds Skrifter naaede sidst i forrige Aarhundrede ogsaa ned til en Gymnasiast, som blev en ivrig Læser af »Dagligt Liv« og senere Museumsmand, og hvem det derfor nu falder naturligt at behandle et Æmne, tangerende Detailler i Troels-Lunds Værk. Det ligger ikke blot paa Linje med saa mange af hans egne Studier, men kan ogsaa udtrykke en Tak til Fabricius for den Maade, hvorpaa han har værnet vor store kulturhistoriske Forfatters Minde.

* * *

En Stand, der i saa høj Grad som den danske Adel ved Aar 1600 var bleven en Kaste, maatte nødvendigvis værne og smykke Slægtens Grave. Dens Privilegier, Frihed og Frelse, hvilede jo paa det adelige Blods Renhed og Ublandethed, og Gravmonumenterne gav ikke blot Udtryk for en almenmenneskelig, kristelig og for Datiden selvfølgelig Pietet, men med deres Rækker af Aneskjolde blev de ogsaa Vidnesbyrd om Slægtens uplettede Adelsskab.

Et af de mest betegnende Exempler paa denne Interesse for Forfædrenes Grave, er Rosenkrantzernes Mausoleum i Hornslet Kirke. Allerede Jørgen Rosenkrantz hentede sine Forfædres Gravsten fra nedlagte Klostre til Sognekirken ved Rosenholm, og den

lærde Holger fortsatte hans Værk; 1642, da Boller Gaard og Gods fra deres rette Arvinger var forandret, har han »sin Olfader, hans Hustru samt sin Olfaders Søster deris Beene udi Boller Sogen Kircke Woid Kircke ladet optage oc tillige med de Steene, som der sammested paa dennom fantis, hid til dette Sted ladet føre oc dennem til en hederlig Amindelse, hos andre deris Olfædre oc Slegt nederlegge«¹⁾. Paa lignende Maade handlede Jakob Ulfeldt 1616, da han efter Salget af Ulfeldtsholm (Holckenhavn) flyttede Slægtens Kister og Gravsten fra Vindinge til Kapellet ved Kværndrup, hvor et Stenpanel med Adelsvaaben og græske Indskrifter yderligere minder om de afdøde.

Slige Gravflytninger var og blev dog noget ekstraordinært. Andre Forhold kom til at virke i modsat Retning, paa visse Punkter betegner Christian 4's Tid endogsaa en Tilbagegang i Sammenligning med Frederik 2's, og særligt gælder dette de adelige Gravsten.

Endnu gennem hele det 16. Aarh. vedblev de til Gravene under Kirkegulvet bundne Stenheller at være den rigtige, uundværlige Form for et Gravminde, og de især i Aarhundredets sidste Aartier fremtrængende, nye Monumentformer følte stadigt som Tillæg til Stenene. Mange Adelsfolk bekostede ligesom velhavende Borgerfolk baade Gravsten og Epitafier. I nogen Grad begyndte dog den faste, middelalderlige Forbindelse mellem Graven og Gravstenen at løsnas, Gravkældrene skød sig ind som et skillende Mellemled, og Stenene selv, der efter Renaissancens Gennembrud behuggedes i kraftigere Relief end de gotiske, mistede lidt efter lidt den traditionelle Gulvflise-Karakter. Der mærkes en stigende Tendens til enten at hæve dem op over Gulvet paa Forhøjninger, hvad Regeringen af gode Grunde bekæmpede, eller at opsætte dem paa Væggene i Koret eller Gravkapellet. Saaledes undslap de Gulvrelieffernes Forbandelse, Sliddet af Kirkegængernes Fodtrin. Men Udsmykningen ændredes ikke af den Grund, der er ingen Forskel paa en liggende og rejst Gravsten, og selvom de sidstnævnte en sjælden Gang kan faa et Tillæg af Topstykker og Side-

1) C. A. Jensen, Hornslet Kirke, i Rosenkrantz: R. og Rosenholm 1924. 144.

Fig. 1. Gravsten med epitafieagtige Tillæg. Jacob Høg i Kastbjerg. 1604.

vinger, bevarer selve Midtstykket ganske den sædvanlige Type. Heller ikke gik Gravstenene tilbage i Tal. Fra Aarhundredets sidste Tredjedel er der bevaret c. 150 Gravsten, gennemsnitlig c. 50 pr. Tiaar, hvoraf det overvejende Flertal, omkring de fem Sjettede, er smykkede med Portrætrelieffer af de afdøde.

Efter Aar 1600 bliver Forholdene anderledes, og de adelige Gravstens Tal falder brat; allerede fra Tiaaret 1601—10 tælles der kun c. 15 bevarede Adelssten, hvoraf de 9 med Figurrelieffer, og medens de to følgende Tiaar opviser nogenlunde tilsvarende Tal, synker det for 1631—40 ned til 4, 1641—50 til næppe mere end et Par Sten. Skønt Optællingen hverken tør siges at være fuldstændig eller fejlfri i Bestemmelsen af Stenenes Tilvirkningstid, der som bekendt kan afvige stærkt paa begge Sider af Døds-aarene, taler Statistikken dog saa tydeligt, at den ikke levner Tvivl om Hovedresultatet. Og det er fristende at se Fænomenet som et af de mange Indicier paa den gamle Adels Dekadence. Men det er kun delvis rigtigt. Andre Forhold, baade af kulturhistorisk og kunstnerisk Art, medvirkede til Gravstenstallets Nedgang.

Allerede Troels-Lund har i »Livsafslutning«²⁾ malende skildret, hvorledes Interessen for Ligkisterne og deres Udstyr voksede efter Reformationen, og de i stort Tal bevarede Kister, som han ikke kunde naa at studere, stadfæster hans Fremstilling. Der ofredes virkeligt meget paa at smykke Kisterne standsmæssigt. Grundformen, den læderbetrukne Rejsekuffert, ændredes endnu ikke, men den overbroderedes med kostbare Messingbeslag, Krucifixer og Jesumonogrammer, basunblæsende Engle og skrivende Evangelister, Adelsvaaben, et Par eller helst flere Aner, og Plader med udførlige graverede Indskrifter i ornamentale Rammer; selv de bronzestøbte Søms Hoveder udformedes rigt i heraldiske Figurer eller hele smaa Vaabenskjolde. Den ægte Forgyltning, som forekommer paa de aller ældste Beslag, gik af Brug, efterhaanden som Metallet bredte sig, men endnu gennem hele Christian 4's Tid var Beslagene gedigent Arbejde af svært Materiale, ofte ud-

²⁾ Troels-Lund: Dagligt Liv XIV, 1. Udgave, 205—213.

Fig. 2. Gravsten af provinsielt Arbejde. Jomfruerne Svave i Skamby.

førte af dygtige Guldsmede, og først omkring 1660 opdagede man, at dette i Grunden var overflødigt; naar Kisterne først havde prunket paa Begravelsesdagen, gik der ikke mere Slid af dem, og man kunde da lige saa godt nøjes med tyndt Messingblik.

Til selve Kisterne kom mange andre Tillæg. Gamle Skikke bevarede og forøgedes med nye, og Skridt for Skridt nærmede man sig den fyrstelige Kulmination af Begravelsesceremonierne, som vi kender fra Birgitte Skeels Regnskab over Udgifterne ved Niels Rosenkrantz' Ligbegængelse i Københavns Nicolaikirke 1676³⁾. Ganske bortset fra den afdødes kostbare Ligdragt var der Kaarderne, som nedlagdes paa Krigernes Kister, Gravharniskerne og Ligbegængelsesfanerne, hvide, røde og sorte med malede Vaaben og forgyldte Indskrifter. Og de trykte Ligprædikener svulmede i Omfang og udstyredes med kobbertrykte Portrætter og Anetavler. Det var rimeligt, at man ønskede meget af denne Pragt bevaret i Kirken, hvor selv et Exemplar af Ligprædikenen kunde finde Plads, bundet i solidt Metalbind og fastgjort med Jernlænke, som det endnu ses i Hornslet Kirke ved Erik Rosenkrantz' Mindesmærke (1681). Og Maalet naaedes bedst, naar Kisterne og de andre Kostbarheder opstilledes i særlige Gravkapeller, hvis laasede Døre kunde holde nysgærrige paa Afstand og dog tillade alle et Indblik til Herlighederne. Derfor efterlignede man gerne Christian 4's kongelige Exempel og opstillede de kunstfærdigt smedede Gitterdøre⁴⁾, hvorpaa Aarhus Domkirke er saa rig, medens andre foretrak Træskranker med Billedskærerarbejde.

I denne Vrimmel af Gravudstyr maatte Stenene i stigende Grad føles som forældede og umoderne, overflødiggjorte af Kisterne og ikke nær saa fornemme som Epitafierne.

Ogsaa Kunstens Udvikling gik Gravstenene imod. I den gryende Baroks Dage krævedes der Livfuldhed, Bevægelse og Effekt; Malerne dyrkede Clairobscur, Billedhuggerne Friskulptur eller højt Relief med kraftige Lys- og Skyggevirkninger. Det mærkes, at Gravstensspecialisterne forsøgte at vinde med i denne Udvikling. Caspar Markdanners og Sofie Oldelands Gravsten i Rønninge fra

³⁾ Danske Samlinger 1. Række V, 353.

⁴⁾ F. Beckett: Caspar Fincke, i Tidsskrift for Industri 1913, 33—49.

Fig. 3. Knælende Epitafiestatue. Albert Skeel i Ribe Domkirke.

1602 har en ganske anden Holdning end Højrenaissancens Værker; den indrammende Arkade med dens bevægede Dødninghermer spiller sammen med det livfuldt skildrede Ægtepar, hvis Trivelighed vel lige saa meget skyldes Modens Krav som Ønsket om Portrætlighed. Stenen i Kastbjerg over Jacob Høg fra 1604 har lignende Præg, Krigeren staar i Balletpositur, og Fruens Arme svulmer, i stilmæssig Kontrast til de tyndarmede Adelsdamer fra Frederik 2's Tid. Livfuld er ogsaa Familiegruppen paa Stenen i Holbæk over Christoffer v. Pachs (død 1608).

Fra de følgende Aartier er det især i Skaane, man kan træffe danske Adelsgravsten af nogenlunde tilsvarende Kvalitet. Den store Mængde, især i Jylland, blev kun mat Efterklang, som alene ved Figurerne Drøjde og ved de nye Dragtmøder afviger fra det foregaaende Aarhundrede. De provinsielle Stenhuggere formaaede ikke at indblæse den nye Tids Aand i deres modvillige Materiale, den haarde gotlandske Kalksten, som ikke vilde føje sig efter Barokkens Krav.

For Bruskstilens kraftige skulpturelle Virkninger egnede baade Træ og Sandsten sig langt bedre. Det var sikkert ikke blot af Sparsommelighed, men ogsaa af Smagshensyn, at enkelte Adelsfolk slog to Fluere med et Smæk og lod opstille en Altertavle eller en Prædikestol til Minde om bortgangne Slægtninge, som f. Ex. Jytte Gyldenstjerne i Fakse 1615 og Jomfru Ide Skinkel i Odense Vor Frue 1639. Sligt kunde dog kun blive Surrogater for Gravmonumenter, især da Tidens Billedskærere ikke formaaede at forme Portrætskikkelser. Selv Hans Gudewerth den yngre i Eckernførde, som var en af Fagets mest fremragende Dygtigheder, drev det ikke videre end til de Krigere i Mødedragter, der holder Vagt foran Borchards Ruds Kapelgitter i Halsted, og af hans Kolleger var det alene den mærkelige Monogramist A S, der skabte monumentale Gravstatuer, først paa Ulfeld-Monumentet fra det skaanske Borsjö, siden paa Thomas Juels Epitafium over Korbuen i Galten ved Randers⁵⁾.

Til Gravmæler kunde Træet, selv det solide Egetræ, aldrig blive det rette Materiale. Det var godt nok til Bøndernes Kors og Grav-

⁵⁾ Otto Rydbeck: Två märkliga Konstnärer, Stockh. 1918 S. 99 og 123.

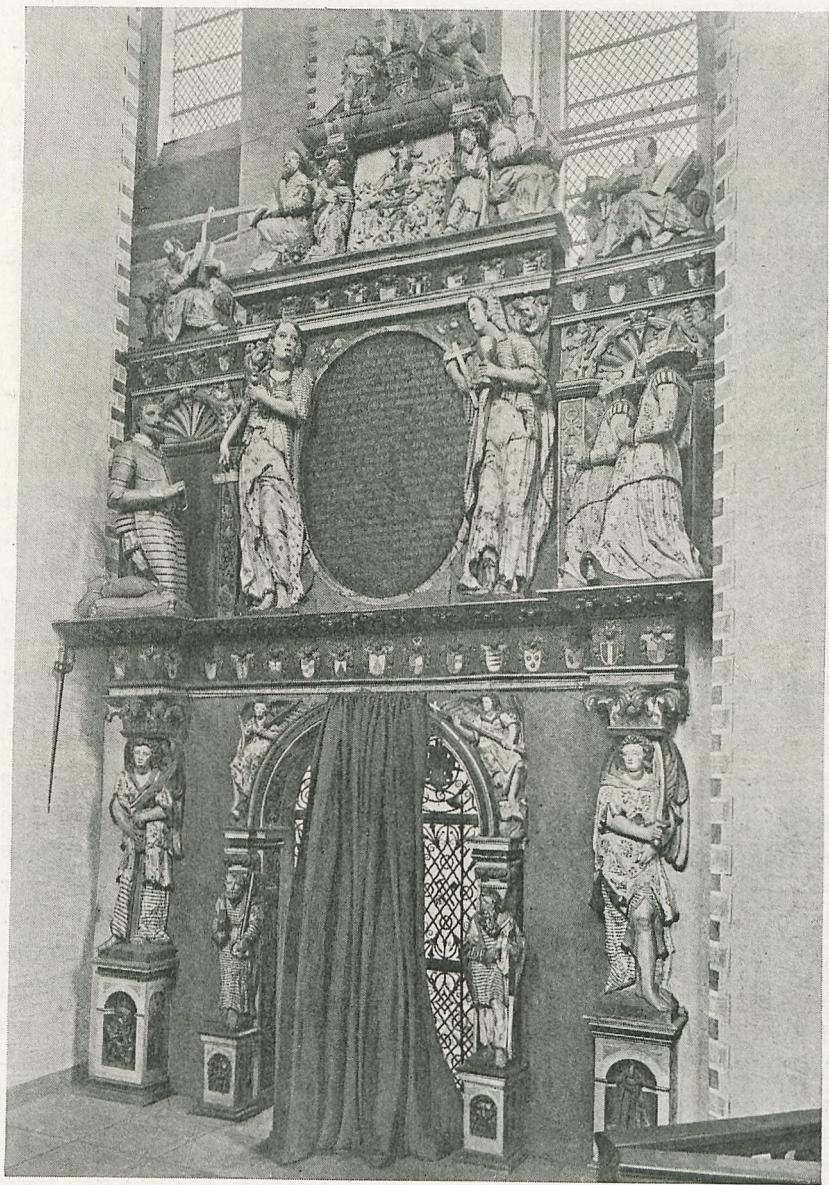

Fig. 4. Epitafium sammenkomponeret med Gitterdør. Jørgen Skeel i Aarhus Domkirke. 1634.

træer, som smuldrede paa Kirkegaardene, og til Borgernes malede Epitafietavler paa Købstadkirkernes Vægge. For Adelen syntes det hverken holdbart eller fornemt nok, den foretrak Epitafier af Sten, saaledes som de brugtes i de forbilledlige Nabolande, Tyskland og Nederlandene. Frederik 2's Forbud af 1576 mod de fritstaaende Tumbaer blev ikke overtraadt, men velvilligt fortolket kunde Recessen siges at tillade Vægepitafier, naar de ikke udførtes i Alabast, og naar de placeredes i særlige Gravkapeller, og heraf benyttede man sig uden at tage det altfor nøje med Betingelserne. Allerede i Aarene 1576—1600 rejstes der en Række monumentale, arkitektonisk komponerede Vægepitafier, og de fik statelige Efterfølgere under Christian 4, der selv valgte denne Monumentform, omend han aldrig naaede at faa sit Mindesmærke opstillet i Roskilde⁶). Som særligt anselige kan fremhæves Preben Gyldenstjernes i Ulfborg, Albert Skeels i Ribe, Ebbe Munks i Odense, Lungernes i Aalborg Vor Frue, Knud Brahes i Nørup⁷), Jørgen Skeels og Laurids Ebbesens i Aarhus Domkirke og Chr. Friis' i Sorø. Talrige blev disse kostbare Mindesmærker dog aldrig. Alt i alt, ogsaa mindre Exemplarer medregnet, kommer de ikke højere i Tal, end Stenepitafierne allerede var naaet før Aar 1600, gennemsnitlig 5—6 pr. Tiaar, og efter 1630 synker Tallet endda lidt, til 3—4 pr. Tiaar.

Til Epitafietypen hører normalt knælende Portrætfigurer, og det er Udtryk for dens Yndest og Fornemhed, at den formaaede at tvinge den danske Adel i Knæ. Trods Kongernes ophøjede Exempel var Adelsfolkene ikke meget tilbøjelige hertil! De var vant til at se sig selv afbildede paa Gravstenene i utvungne, staaende, verdslige Stillinger, og selv om kun Rigsmarsk Jørgen Lunge og hans Hustru vovede at anbringe Statuer af tilsvarende Art paa deres Epitafium, viser de malede Epitafiebilleder, at Adelsstanden fastholdt Gravstensrelieffernes stolte Tradition. Medens Mindelserne om den malede nordeuropæiske Portrætkunsts gamle Sam-

⁶) Henry Petersen: Om det oprind. Monument til Kristian 4's Kapel, i Tidskrift for Kunstindustri 1890, 96.

⁷) Hans H. Fussing: En Stenhuggerkontrakt fra 1624, i Fra Arkiv og Museum. (Smaastudier, tilegn. C. A. J.) 104—9.

menhæng med Altertavlernes Stifterbilleder holdt sig længe og sejt i de borgerlige Epitafier, forsvandt de næsten ganske fra Adelens Kreds; Billedet paa Lindenberg af Rigmarsk Jørgen Urne (død 1642) og hans knælende Familie er en Sjældenhed, og ved Aarhundredets Midte var der næppe andre end den lærde Holger Rosenkrantz og Sofie Brahe, som lod sig afmale med Hænderne foldede til Bøn. Paa den anden Side synes man at have undset sig ved at bringe Tidens almindelige, verdslige Portrætmalerier i Forbindelse med Gravminderne; af de store Stenepitafier er det kun Rigsadmiral Claus Daas i Ravnstrup og Wenzel Rothkircks i Tjæreborg, der indrammer Billeder af denne Art. Skønt Malerkunsten i høj Grad formaaede at opfylde Tidens Krav til Livfuldhed, og skønt Christian 4's Adelsfolk var gode Kunder hos Kontrafejerne, formaaede den ikke at bringe Fornyelse. Først efter 1660 vandt Dagligstue-Portrætterne for Alvor ind i Sepulchral-kunsten.

Hvorvidt den stigende Verdsliggørelse af Aandslivet, som Portrætterne udtrykker, kan have bidraget til at svække Adelens standsmæssige Interesse for sine Gravminder, lader sig vanskeligt udmaale. Men større Rolle har den næppe spillet. Hele det 17. Aarhundrede levede man jo videre paa det gamle Grundlag. Efter Enevældens Sejr blomstrede den nye Hofadels Gravminder kostbarere og pragtfuldere end nogensinde tidligere, og først i det kritiske 18. Aarhundrede skete der gennemgribende Forandringer.

Trods alle andre medvirkende Faktorer maa det dog være de økonomiske Forhold, som har stækket Adelens Iver.

Sammenligner man Danmarks adelige Gravminder med de jævaldrende svenske, bliver det klart, at disse Monumenter afspejler de to Nabonationers Skæbne. Før Aar 1600 er de danske absolut overlegne, men i Løbet af Trediveaarskrigen sakker de agterud. Og næsten endnu kraftigere taler en Sammenligning med Gejstlighedens og Borgerstandens Epitafier, der næsten paa Trods af Danmarks politiske Ulykker gaar fremad baade i Tal og i Kostbarhed, medens Adelsmonumenterne stagnerer eller gaar tilbage. Netop dette Forhold mellem Stænderne illustrerer klart den Forskydning i Samfundsforholdene, som endte med den gamle Adels Fald.

GAMLE HAANDVÆRKERNAVNE

Af *Gunnar Knudsen*.

Som et lille Bidrag til Haandværkets Historie i Danmark skal jeg her bringe en kort Oversigt over de middelalderlige Haandværker-Tilnavne. Stoffet er hentet fra Seddelkartoteket til »Danmarks gamle Personnavne«¹⁾, der indeholder en saavidt muligt fuldstændig Samling af danske Personnavne fra de ældste Tider indtil omkring Aar 1500. Nu er Værkets Udgivelse saa vidt fremskreden, at vi, om alt gaar vel, skulde kunne afslutte første Del, Fornavnene, i 1946, hvorefter Udgivelsen af anden Del, Tilnavnene, skulde tage sin Begyndelse.

Tilnavne kan være af meget forskellig Art, det kan være faste Slægtsnavne, som vi kender det fra Adelen, det kan være Navne, som sigter til Nationalitet eller Hjemsted (Egn, By), det kan være Navne, som betegner Stilling eller Erhverv, og det kan endelig være individuelle Øgenavne. Det er et broget og afvekslende Stof, vi møder, paa mange Maader interessantere end Fornavnene, men ogsaa vanskeligere at behandle; mange Tilnavne trodser ethvert Tolkningsforsøg, det nytter ikke at søge Hjælp i Ordbøgerne, andre kan være flertydige, men de fleste af dem ser alligevel ud til at kunne gennemskues. I sproglig Henseende er Materialet af stor Interesse, det udvider vort Kendskab til det middelalderlige Ordforraad og giver ældre Eksempler paa mange Ord. Ogsaa i kulturhistorisk Henseende kan der læres adskilligt af det.

¹⁾ Danmarks gamle Personnavne. Paa Carlsbergfondets Bekostning udgivet af Gunnar Knudsen og Marius Kristensen †, under Medvirkning af Rikard Hornby. 1.—9. Hæfte. A—Thrugils. Kbh. 1936 ff.

Haandværker-Tilnavnene, som vi her skal beskæftige os med, bringer maaske ikke saa meget Nyt. Vi ved jo ganske god Besked med Haandværksforhold i gamle Dage; der er mange Kilder til Oplysning om det middelalderlige Haandværk, f. Eks. Lavsskraaer, gamle Regnskaber, Museumsgenstande og meget andet, men dog kan Tilnavnene sikkert bringe en eller anden Tilføjelse til det, vi ad anden Vej har erfaret, hvad enten det er om Eksistensen af Fag, vi ellers ikke har hørt noget om, eller Spørgsmaalet om Dateringen af visse Fags første Optræden paa dansk Omraade. Men Statistik kan der ikke bygges paa Tilnavnene. Dels er det meget tilfældigt, hvilke Haandværkere der overhovedet er nævnt i middelalderlige Kilder, og dels er det vel kun et mindre Tal af Haandværkere, der har baaret deres Fagbetegnelse som Tilnavn; der kan f. Eks. være mange Murere, der kun optræder med Navne som Jakob Nielsen eller Peder Olufsen. Paa den anden Side tør det ikke fastslaaes, at alle, der bærer et Haandværker-Tilnavn, selv har udøvet Faget; der er Eksempler paa, at Gejstlige har baaret Haandværkernavne, men i saa Fald viser Tilnavnet i det mindste, at Faget har været kendt paa det paagældende Tidspunkt.

Jeg skal nu bringe en alfabetisk Liste over de mange Slags Haandværkere, som kendes gennem Tilnavnene, idet dog kun de relativt sikre Fagbetegnelser medtages. Først nævnes selve Tilnavnet, derefter bringes, om fornødent, en Oversættelse eller Forklaring. Ses Tilnavnet at være baaret af flere Personer, anføres Antallet af disse, i Regelen kun omtrentlige Tal, da Materialet endnu ikke er bearbejdet. Til sidst nævnes det ældste Eksempel, med Angivelse af Tid og Sted. Som en særlig Gruppe har jeg udskilt de latinske Haandværkernavne.

Aarelader. Herman Aderlater, Ribe. 1418.

Askebrænder. Fikkone, dicto Askebrennere, Ringsted. 1408.

Bager. c. 180. Saxonis Bakæræ, Roskilde. 1347.

Barker, »Barkgarver«? Petrus barkare, Skaane. 1347.

Bartskeer, »Barber, Saarlæge«. c. 25. Ekerd Barscher, Flensborg. 1445.

- Becher, Bekker*, ty., »Bager«. c. 80. Johannes Bekere, Kbh. 1370.
Beckmester, »Bagermester«. Jep Beckmester, Aarhus. 1495.
Beledemester, »Billedskærer«. Henricus Beledemæster, Odense. 1423.
Beschleger, ty., »Beslagsmed«? Jacobus Beschleger, Flensborg. 1379—1428.
Blymand, »Blystøber, Blytækker«? Peder Blymand, Lisbjærg H. 1486.
Blymester, s. Bet.? 8. Mattes Blymester, Aalborg. 1457.
Bogbinder. 5. Hans Bogbinder, Kbh. 1494.
Bolsmidt, ty., »Boltesmed«? Sebby Bolsmitte, Flensborg. 1407.
Brolægger. 3. Pether Brolegger, Kbh. 1486.
Bruwer, ty., »Brygger«. 3. Bege Bruwersch, Flensborg. 1399.
Brygger. c. 50. Hemmingus Bryggeræ, Roskilde. 1337.
Bryggersvend. Jens Bryggerswen, Kbh. 1403.
Brynjemester. 2. Hyldebrandi Bryniamestere, Lund. 1334.
Brøyer, »Brygger«? 4. Hartwici Brøyer. 1380.
Budelmaker, ty., »Pungmager«. 3. Klawes Budelmaker, Flensborg. 1445.
Buntmager. 17. Niels Buntmager, Aalborg. 1431.
Buntwerker, ty., s. Bet. Fabianus Buntwerker, Flensborg. 1512.
Bægermager. 2. Nys Bekermaker, Flensborg. 1476.
Bødker, ty. Bodeker. c. 50. Petrus Bodikere, Kbh. 1370.
Bøssemester. Margrete Byszemesters, Kbh. 1488.
Digsmed, »Grovsmed«? 5. Oloff Digsmedh, Viborg. 1466.
Drager. 7. Martinus Draweræ, Kbh. 1370.
Drejer. 13. Heneric Dreyer, Flensborg. 1377—90.
Driver, »Kalfatræ«? »Kusk«? 11. Johannes Driwæræ, Kbh. 1370.
Dynemager. Esbernus Dynemageræ, Kbh. 1370.
Farver. 4. Vicke Farwer, Husum. 1477.
Fejer, »Polerer«? 2. Pauel Ffeyer, Aarhus. 1478.
Formand, ty., »Vognmand, Fragtmand«. 11. Hinrik Vorman, Slesvig. 1406.
Fyrbøder. Jens Fyrbøder. 1494 (eller 1594?).
Gerwer, ty., »Garver«. 2. Kord Gherwer, Slesvig. 1406.
Glarmand, »Glarvester«. Pether Glarmand, Aarhus. 1491.

- Glarmester.* 17. Johannes Glarmester, Ringsted. 1404.
- Glasewerter*, ty., »Glasarbejder«. Hinrik Glasewetters. 1455.
- Glasmager.* 5. Bernd Glasmaker, Slesvig. 1406.
- Glasmester.* 4. Clawes Glazemester, Flensborg. 1407.
- Grovsmed.* Niels Groffsmedh, Kbh. 1499.
- Grydermand*, »Pottemager«? Peder Grydermandt, Ribe H. 1494.
- Grydestøber.* c. 45. Anna Grydestøbere, Kbh. 1403.
- Gropengeter*, ty., »Grydestøber«. 8. Hinrik Grapengeter, Slesvig. 1406.
- Groper*, ty., »Grydestøber«. 2. Marquard Rennow kaldet Groper. 1365.
- Guldsmed.* c. 140. Hermannum Gulsmith, Lund. 1389.
- Gordelmager*, ty., »Bæltemager«. Hinrik Gordelmager, Flensborg. 1476.
- Handskemager.* Gerardo dicto hanskæmakæra, Næstved. 1261.
- Harniskmager.* 3. Tile Harnskmaker, Flensborg. c. 1420.
- Hattemager.* 2. Anne Hattemagers, Kbh. 1496.
- Heckler*, ty., »Hegler«. Bertrwm Hekelær, Kbh. 1487.
- Hestemøller.* Pawil Hesthemøllere, Køge. 1445.
- Hjulmand.* Seurin Hiwæلمان, Hornum H. 1480.
- Hovsmed*, »Beslagsmed«? Michil Hofsmeth, Aalborg. 1457.
- Hugger*, »Tømrer«. 10. Clawes Huggher, Slesvig. 1376—1439.
- Huskok.* Hans Huscock, Odense. 1482.
- Hutfilter*, ty., »Hattemager«. 9. Wylke Hotviltter, Flensborg. 1441.
- Kalkslager.* Nis Kalcksleger, Flensborg. 1508.
- Kandegyder*, »Kandestøber«. Madtz Kandegyders, Lund. c. 1496.
- Kandestøber.* 10. Mathias Kannestøber, Lund. 1446.
- Kannegeter*, ty., »Kandestøber«. 13. Hinrik Kanneghiters, Flensborg. 1428.
- Kardrejer*, »Bødker«? Pauel Karedreyger, Flensborg. 1514.
- Karmand*, »Bødker«? Niels Karmandt, Odense. 1520.
- Karmmager*, »Karetmager«. Hinric Karmmagers, Maribo. 1462.
- Karver*, »Billedskærer«. Ingemar Carfer, Kbh. 1370.
- Kedelbøder*, »Kedelflikker«. 4. Kellebøderen, Flakkebjerg H. 1419.
- Kedelmager.* Hemingh Kedelmager, Aarhus. 1488.
- Kedelsmed.* 13. Morten Kellesmets, Roskilde. 1449.

- Kistemager*. Hans Kistemaker, Flensborg. 1379—1428.
- Klejnsmet*. c. 35. Hermen klensmet, Husum. 1438.
- Klinker*. 5. Clawes Klinckers, Flensborg. 1451.
- Klipkenmaker*, ty., »Træskomand«. Luder Klipkenmaker, Flensborg. 1498.
- Klipper*, »Haarskærer«? Henrich Klipper, Aalborg. 1473.
- Klokkegyder*, »Klokkestøber«. Nicholaus Klokgyther, Ribe. 1394.
- Klokkemager*. Herman Klockemager, Kbh. 1448.
- Klokkengeter*, ty., »Klokkestøber«. 2. Dyderik Klockengeter, Flensborg. c. 1420.
- Klokkestøber*. 3. Hermen Klockestøbere, Lund. 1454.
- Knivsmed*. 7. Mette Kniffsmed, Odense. c. 1245.
- Knokenhouwer*, ty., »Knoglehugger, Slagter«. 14. Berent Knokenhoyer, Flensborg. 1379—1428.
- Kok*. c. 180. Thagi Kock. Udat. Valdemar II el. IV.
- Koppersleger*, ty., »Kobbersmed«. Grete Copperschleger, Flensborg. 1379—1428.
- Krukkemand*, »Pottemager«? Hermen Cruckeman, Flensborg. 1429.
- Kødmanger*, »Slagter«. 10. Conradh Kødmanger, Flensborg. 1395—1418.
- Køgemester*. 4. Torstenn Kiøgemester, Musse H. 1315.
- Køler*, ty., »Kulsvier«. 8. Kølre, Sønderjylland. 1351.
- Lader*, »Aarelader«? 5. Jacob Later, Kbh. 1463.
- Lemdecker*, ty., »Lerkliner«. Clawes lemdecker, Husum. 1438.
- Lerman*. 2. Christen Nielsen Lerman, Aarhus. 1486.
- Lerslager*. Bern leerslaer, Odense. 1520.
- Lygtemager*. 2. Lyktemaker, Flensborg. 1399.
- Lyksesnoer*, »Lysestøber«? 4. Jens Pætherssøn Liwsæsnowe, Kbh. 1448.
- Læstemager*. 2. Tomas Lestemageris, Kbh. 1496.
- Maler*. c. 35. Hans Maler, Slesvig. 1406.
- Maltmager*. Per Maltmakare, Lund. 1493.
- Meler*, ty., »Maler«. 11. Thydyk Meler, Flensborg. 1377—90.
- Mestmaker*, ty., »Knivsmed«. 11. Martinus Messemaker, Flensborg. 1379—1428.

- Mestwert*, ty., »Knivsmed«. 2. Iohan mestwertker, Slesvig. 1457.
- Moldenhauer*, ty., »Trughugger«. Moldenhawer, Svans. 1463.
- Moller*, *Molner*, ty., »Møller«. c. 35. Henneke Moller, Slesvig. 1353.
- Motesmed*. Betydning? Petrus Motæsmith, Lund. 1348.
- Murer*. c. 20. Matheus Murer, Malmø. 1359.
- Murmand*, jysk, »Murer«. 7. Las Murmand, Randers. 1430.
- Murmester*. c. 50. Thomas Murmester, Roskilde. 1344.
- Mursvend*. 2. Hemmingus Murswen, Kbh. 1370.
- Møller*. c. 60. Bondi mylnær, Ullerup. 1291.
- Møllersvend*. 3. Hans Mülswen, Flensborg. 1379—1428.
- Mønter*. 5. Papæ Myntær, Ribe. 1346.
- Møntmester*. 5. Frwe Marine mynththemesters, Malmø. 1454.
- Negler*, ty., »Sømsmed«. Albertus Neghler, Aalborg. 1404.
- Neteler*, ty., »Naalemager«. Hans Neteler, Flensborg. 1450.
- Nybagere*. Betydning? Martinus Nybagere, Kbh. 1352.
- Orgelmester*, »Orgelbygger«? 3. Anders Orghemester, Kbh. 1488.
- Overskærer*. c. 50. Clawes Overscerer, Slesvig. 1406.
- Pandemager*. Hans Pandemaker, Flensborg. 1498.
- Pansermager*. Hans Pansszermager, Aarhus. 1491.
- Patinemager*, ty., »Træskomager, Tøffelmager«. 2. Henrik som kalless Pathinmagher, Ribe. 1481.
- Pebermøller*. Maaske egl. et Spottenavn; nederty. *Peppermüller* bruges om Ejeren af en ikke ydedygtig Mølle, spottende kaldt *Pfeffermühle*. Katerina Pepermølersk, Flensborg. 1379—1428.
- Peltser*, ty., »Buntmager«. 17. Gyseke Pelzer, Flensborg. 1379—1428.
- Pergamentmager*. Oluff Permentmager, Kbh. 1491.
- Perlestikker*. Hans perlinstycker, Kbh. 1512.
- Pladeslager*. 2. Clawus Pladeslawer, Kbh. 1370.
- Polerer*. Arnt Assgotz pollieres. 1509.
- Possementmager*. Oluf Pusementmager, Kbh. 1491.
- Potter*, ty., »Pottemager«. Peter Potter, Flensborg. 1513.
- Pulvermester*, »Krudtmager«. Hans Puluermester, Kbh. 1487.
- Pungemager*. Boo Pwngemager, Kbh. 1499.
- Potker*, ty., »Pottemager«. Potker, Slesvig. 1450.
- Rademager*, »Hjulmand«. 2. Andrea Ratmagere, Kbh. 1481.

- Rebslager*. 8. Beghe Reepslager, Flensborg. 1379—1428.
- Rebvinder*, »Rebslager«. Hermannus Reebwindere, Kbh. 1370.
- Remsnider*, »Sadelmager«. c. 85. Bundi Remsnider, Flensborg. 1379—1428.
- Rishouwer*, ty., »Rishugger«. Johannes Rishower, Flensborg. 1362—1526.
- Sadelmager*. 9. Anders Sadelmager, Kbh. 1448.
- Sadelmagersvend*. Nis Sadelmagerswendt, Aarhus. 1494.
- Sadelvirker*, »Sadelmager«. 2. Johannes Ascerssøn dictus Sadelvirker, Slagelse. 1382.
- Savmand*. Nis Sawman, Aarhus. 1485.
- Scherer*, ty., »Skærer«, »Bartskeer«? Peter Scherer, Helsingborg. 1425.
- Schradere*, ty., »Skrædder«. Oluff Schradere, Roskilde. 1422.
- Schroderknecht*, ty., »Skræddersvend«. Thideke Schroderknecht, Flensborg. c. 1420.
- Sedeler*, ty., »Sadelmager«. 2. Hinrik Zedeler, Slesvig. 1406.
- Sejrmager*, ty., »Urmager«. Dithrik Sigermager, Aarhus. 1491.
- Semmelbecker*, ty., »Simmelbager, Hvedebrødsbager«. Jacobus Semmelbecker, Slesvig. 1485.
- Skedemager*. Abele Schedemakers, Flensborg. 1428.
- Skibbygger*. 11. Anders Skibbygger, Aalborg. 1441.
- Skeefmaker*. Betydning? Skeefmaker, Flensborg. 1379—1428.
- Skiller*, ty., »Skjoldmager«. 4. Tideman Skiller, Malmø. 1397.
- Skinder*, »Garver«. c. 55. Nicolaus Skinner, Saksild. 1346.
- Skomager*. c. 110. Peder Skomager, Hjelmslev H. 1319.
- Skrædder*. c. 550. Sylvester skreders, Odense. c. 1245.
- Skrøder*, ty., »Skrædder«. c. 170. Gødekino Skrødere, Roskilde. 1340.
- Skærer*, »Haarskærer«? 2. Morten skere, Svendborg. 1485.
- Slagter*. 2. Gerd Hanssøn Slacter, Aalborg. 1459.
- Smed*. c. 1000. Túki smiþr paa Hørning- og Grensten Runestenene; Hænikæ Smith, Kalundborg. 1291.
- Smedemand*. 2. Tymme Smedeman, Svans. 1464.
- Smedesvend*. Clemen Smedeswend, Aarhus. 1498.
- Snedker*. 17. Claus Snideker, Aalborg. 1441.

- Snider*, »Skrædder«? »Billedskærer«? 3. Hennicke Snidere, Kalundborg. 1424.
- Soldemand*, »Soldmager«? Peter Soldemand, Sundevad. 1483.
- Soldmager*. Olef Soldemaker, Als. 1483.
- Speger*, »Røgmand«? 6. Henniche Specker, Hads H. 1379.
- Spolemand*. Hans Spoleman, Slangerup. 1460.
- Sporesmed*. 12. Andreas Sporesmyth, Kbh. 1370.
- Stakensnider*, ty., »Stageskærer«. Henrich Stakensnyders, Slesvig. 1484.
- Steger*. 11. Jens Stegers, Roskilde. 1346.
- Stenpikker*, »Brolægger«. Jep Stinpicker, Aarhus. 1485.
- Stenwerker*, ty., »Stenhugger«. Lambert Stenwerkes, Skanør. 1399.
- Stolemager*. Jesse Stolemaker, Flensborg. 1484.
- Strygemager*, »som laver Strygespaan«? Magnus Strygæmaker, Laholm. 1399.
- Stryger*, »Kornmaaler«? 6. Jep Strygere, Kbh. 1496.
- Støber*. 3. Johannes Støpæræ, Roskilde. 1346.
- Suder*, »Skomager«. c. 250. Tacho Sutæræ, Vendsyssel. 1355.
- Suderbager*. Betydning? Johannes dictus Suderbagere, Næstved. 15. Aarh.
- Sudersvend*. 2. Sueren Jenssen Suderswend, Aarhus. 1485.
- Svarver*, »Drejer«. 16. Sveno Swarver, Nordjylland. 1345.
- Sværdfejer*, »Sværdpolerer«. 28. Hans Sverdfegger, Svendborg. 1438.
- Sværdsliber*. Andreas Niclissz dictus Swersliber, Vendsyssel. 1395.
- Sømmer*, »Skrædder«? Petrus Sømmer, Lund. 1395.
- Taskemager*. 2. Detmer Taschemaker, Flensborg. c. 1420.
- Tegeler*, ty., »Teglbrænder«. 7. Hinrik Tegeller, Flensborg. c. 1450.
- Teglmester*. 2. Herman tegelmester. 1495.
- Teglslager*. 22. Nicolaus Tighlslawæræ, Roskilde. 1386.
- Tensnider*, »som skærer Rokketene«. Marine Tenesnyders, Flensborg. 1399.
- Trøjestikker*. Suno dictus Troiæstikkæræ, Lund. 1348.
- Tvætterske*. Ælsæbe thwettterske, Kalundborg. 1474.
- Tækker*. 4. Lasse Teckere, Roskilde. 1351.
- Tøjmager*, »Harniskmager«. Woghæn toymagær, Jested v. Ribe, 14. Aarh.

- Tømmemager.* Jess Tømmager, Viborg. 1487.
- Tømmerknecht.* Herman Tymmerknecht, Flensborg. 1450.
- Tømmermand.* c. 75. Petrus Tymberman, Randers. 1354.
- Tømmersvend.* Jes Lassen Temerswend, Randers. 1497.
- Tømrer.* Jens Tymbere, Stege. 1418—52.
- Tømsleger*, ty., »Tømmespinder«. 9. Jacob Tomslegher, Flensborg. 1441. Hans Tømelslawere, Kbh. 1496.
- Tøndemager.* Nis Tønnemager, Viborg? 1498.
- Ungsmed*, maaske »Vognsmed«, da *Vogn* paa Vestjysk udtales *uwn*. Nis Jennsen Vngsmed, Hing H. 1474.
- Wagner*, ty., »Karetmager«. 2. Seueren Jenssen Waghner, Aarhus. 1482.
- Vandsnider*, ty., »Gevantskrædder«. Gerdh Wandhsnidher, Aalborg. 1467.
- Wegener*, ty., »Karetmager«. 6. Johannes Wegener, Slesvig. 1439.
- Velhauer*, ty., »Fælhugger, Hjulmand«. 3. Jacob Velehauer, Flensborg. 1420.
- Verwer*, ty., »Farver«. 9. Drewes Verwer, Husum. 1438.
- Wisker*, »Sværdfejer«? Pether Wisker, Kbh. 1487.
- Vogndriver.* 2. Jwen wagendriuier, Flensborg. 1452.
- Vognfører.* 3. Hans Wagenfør. Aalborg. 1441.
- Vognkarl.* 6. Knut Wagnkarls, Kbh. 1432.
- Vognmand.* 4. Peder wognmandt, Aarhus. 1401.
- Vognsvend.* 3. Olaus Voghenswen, Skovkloster. 1467.
- Værkmester*, »Forfærdiger af Armbrøster, Bøsser«. c. 60. Johanni Werkmester, Bangsbo. 1364.
- Vævemester?* Erik Wiffuemester, Roskilde. 1479.
- Væver.* 6. Anders Væuæræ, Roskilde. 1461.
- Æskemand.* 2. Anders Eskeman, Sallinge H. 1493.

Latinske Tilnavne.

- Barbitonsor*, »Bartskærer«. Bartholomeum barbitonsorem, Odense. 1493.
- Amphorifusor*, »Kandestøber«. Petrus Amphorifusor, Landskrona. 1491.
- Aurifaber*, »Guldsmed«. 8. Swenonis Aurifabri, Roskilde. 1359.

- Cocus*, »Kok«. 4. Johannem Cocum, Sjælland. 1288.
Epitonsor, »Overskærer«. Andreas Epytonsor, Lund. 1416.
Faber, »Smed«. 20. Hennike faber, Kbh. 1370.
Langsutor. Betydning? Hermæth Langhswtor, Vestjylland. 1350.
Lapiscida, »Stenhugger«. Regnarus lapiscida, Lund. 13. Aarh.
Lotrix, »Tvætterske«. 2. Botildi lotrici, Lund. 1358.
Molendinarius, »Møller«. Johannes molendinarius, Lund. 13. Aarh.
Monetarius, »Møntslager«. 2. Haquinus Monetarius, Lund. 13. Aarh.
Murator, »Murer«. Petrus Murator, Kbh. 1370.
Pellifex, »Buntmager«. 3. Johanne pellifice, Ringsted. c. 1260.
Pelliparius, »Garver«. Svenoni Pellipario, Lund. 1410.
Pictor, »Maler«. Johannes Pictoris, Roskilde. 1413.
Pistor, »Bager«. 22. Pistor Thorkyllus, Lund. 13. Aarh.
Portator, »Drager«. 3. Boecius Portator, Flensborg. 1379—1428.
Sartor, »Skrædder«. 33. Nicholaus Sartor, Slangerup. 1349.
Sellator, »Sadelmager«. Jacobus Sellator, Kbh. 1370.
Sutor, »Suder, Skomager«. c. 90. Karolus Sutor, Næstved. 1309.

I Tilnavnene faar vi en særdeles fyldig Repræsentation af Haandværkernavnene, men ingenlunde nogen udtømmende Liste over dem; vi savner f. Eks. gamle Fag som *Kurvemager* og *Gørtler*, hvad der maa bero paa en Tilfældighed. Men de fleste Faggrupper er dog repræsenterede. De dominerende er *Smedene*, med c. 1000 Eksempler; dernæst kommer *Skrædder* (*Schröder*, *Sartor*) med c. 750 og *Skomager* (*Suder*, *Sutor*) med tilsammen c. 450; lidt lavere ligger *Bager* (*Becker*, *Pistor*) med c. 280, *Kok* med c. 180 og *Guldsmed* med c. 150. Bygningshaandværkere som *Tømrer* og *Murer* ligger under 100, og *Maler* naar knap 50. *Møllere* er der omtrent 100 af, *Brygger* overstiger 50, hvorimod *Slagter* (*Kødmander*, *Knockenhauer*) kun udviser c. 25. Jeg skal ikke her fortsætte med at opregne de forskellige Fag, selv om det ikke er uden Interesse at se, hvilke der har floreret stærkest og skabt de fleste Tilnavne, for som statistisk Materiale duer det alligevel ikke. Det kan vi se af, hvordan Forholdet er med *Væverne*. Naar vi har c. 750 *Skrædder*- og c. 50 *Overskærer*-Tilnavne, maa vi

antage, at der ogsaa har været en hel Del Vævere i Landet, men mærkværdigt nok er der ialt kun 6 Personer, der har baaret Væver-Tilnavnet, og det er der jo intet Forhold i, selv om der ogsaa maa regnes med en betydelig Indførsel af udenlandske Klædevarer.

En særlig Interesse frembyder de talrige Specialfag, som Navnene bærer Vidnesbyrd om; paa visse Omraader synes Fagspecialiseringen at være drevet endnu videre end Tilfældet er i Nutiden; man behøver blot at nævne Fag som *Bægermager*, *Dynemager*, *Kistemager*, *Lygtmager*, *Læstemager*, *Pandemager*, *Pebermøller*, *Pungemager*, *Skedemager*, *Strygemager*, *Tensnider* og *Æskemager*. Man skulde synes, at saa snævre Rammer for en Virksomhed maatte give sin Indehaver et magert Levebrød, men ligesom en Sadelmager i vore Dage bestiller meget andet end at sy Sadler, og en Guldsmed arbejder i andre Metaller end Guld, har disse Specialister i gamle Dage vel ogsaa kunnet paatage sig beslægtet Arbejde af forskellig Art.

Nylig har Træskomageriets Historie i Danmark været Genstand for Behandling. I »Sprog og Kultur« 1944 har Harald Nielsen som Indledning til en Skildring af Træskomageriet i Rye Sogn i 19. Aarhundrede været inde paa Spørgsmaalet, og han siger, støttet til Oplysninger fra Dr. Axel Steensberg og Professor P. Skautrup, at Træsko ikke er ældre herhjemme end omkr. 1500. Før den Tid gik man med Læderfodtøj. Sandsynligvis har vi herhjemme lært Kunsten at lave Træsko af Hollænderne. Det formentlig ældste Vidnesbyrd om Træskoens Tilstedeværelse her i Landet er fundet af Prof. Skautrup i et dansk Haandskrift fra 1481 (AM 23, 8vo), hvori der findes en Tegning af en »Fynbotræsko«.

Her kan Tilnavnene give visse supplerende Oplysninger. Ganske vist mangler *Træskomager* og *Træskomand* blandt Tilnavnene, hvad der jo kunde stemme godt med Antagelsen af, at Træskomageriet skulde være et Fag, som først kom frem ved Aar 1500. Men vi træffer Eksempler paa tyske Betegnelser for disse Haandværkere, nemlig *Patinemager*, middelnedertysk *Pattinenmaker* »Træskomager, Tøffelmager«, og *Klipkenmager*, middel-

nedertysk *Klippekenmaker* »Træskomager«. Det første kender vi fra Ribe: Henrik som kalless Pathinmagher, 24. Juni 1481, og fra København: Gywde Patynmagerske, 17. Juni 1492. Det andet kender vi fra Flensborg: Luder Klipkenmaker, 1498. Iøvrigt kender vi fra Middelnedertysk ikke ganske faa Betegnelser for Træsko og Trætøfler: *Holsken, Holschen, Holschen* (d. e. *Holzschuhe*), *Klapglotzen, Klippen, Klipken, Klotzen, Klumpen, Pattinen*²⁾ og *Trip-pen*; nogle af Ordene er belagt allerede fra 14. Aarhundrede. De mange Ord betegner forskellige Slags Træsko og Trætøfler; saaledes er *Pattinen* nogle særlig høje Træsko eller Tøfler, medens *Klipken* er Tøfler med Træbund og Overlæder, men uden Hæl-kappe. Begge Slags Fodtøj er Luksustræsko og har særlig været brugt af Kvinder. Navnet *Klipken* er et helt Lydmaleri; man lige-som hører de rappe Trin klip-klappe over de toppede Brosten. Terminologien viser ganske bestemt, at disse Træskoformer er indkommet fra Tyskland, hvad der ogsaa i geografisk Henseende stemmer godt med, at de først optræder i Ribe og Flensborg. Jeg har foreløbig ikke fundet andre Træskospor blandt Tilnavnene, men i et Vokabular fra 1514 (citeret af Kalkar) finder vi endvidere Ordene *klodse* og *klodssemagere*, der ogsaa er tyske Laaneord. Alle Forhold taget i Betragtning vil det derfor være rimeligt at drage den Slutning, at den samlede Træfodtøjs-Teknik er indkommet fra Tyskland i det 15. Aarhundrede, og ikke, som antaget af Dr. Steensberg og Prof. Skautrup, fra Holland.

Iøvrigt vilde jeg tro, at Haandværker-Tilnavnene ogsaa for andre Fags Vedkommende kunde oplyse et og andet om Fagenes Alder og Herkomst, men det maa andre om; jeg har kun villet pege paa Materialets Kildeværdi i saa Henseende.

Naar Listen udviser saa mange rent tyske eller tyskfarvede Fagbetegnelser, er det i nogen Grad fordi vi igennem de bevarede

²⁾ Ordet er ikke af tysk Oprindelse, men indkommet fra de romanske Sprog og gaar tilbage til det middelalderlatinske *patinus*, der af Du Cange defineres som »Sandal af Træ, der med Læder er fastgjort til Foden, undertiden ogsaa jernbeslaaet«. Jfr. fransk *patin* »Sko med tyk Træsaal, Skøjte« og italiensk *pattino* »Skøjte«. Muligvis stammer vore Træsko og Trætøfler derfor til syvende og sidst fra de sydeuropæiske Træsandaler.

»Broderlister« fra Gilder og Lav i Flensborg og Slesvig ved særlig god Besked med Haandværkerne i disse Byer; takket være disse Byers Beliggenhed maa der tidlig være sket en ret betydelig Indvandring af tyske Haandværkere her, men iøvrigt viser Materialet, at disse ogsaa har kunnet finde Vej til andre danske Købstæder, om end ikke i samme Omfang. Men allerede den Omstændighed, at Flertallet af de danske Fagbetegnelser, f. Eks. *Bødker*, *Garver*, *Skrædder*, *Snedker*, og overhovedet Sammensætningerne med *-mager*: *Buntmager*, *Sadelmager*, *Skomager* o. s. v., er oprindelig tyske Laaneord, viser, at Haandværket i overvejende Grad hører til den Kulturstrøm, der er tilflydt os sydfra.

De latinske Fagbetegnelser, som jeg har opført særskilt, er langt fra saa talrige. Da de næsten udelukkende forekommer i Dokumenter eller Tekster, som er affattet paa Latin, maa man i Almindelighed gaa ud fra, at det er danske (eller tyske) Tilnavne eller blot Standsbetegnelser, der er blevet oversat til Latin, og overhovedet maa det anses for meget tvivlsomt, om nogen Haandværker i Middelalderen har baaret et latinsk Tilnavn; derimod kan et saadant naturligvis være baaret af latinkyndige Gejstlige, som har fundet det interessant at anlægge saadanne Navne. Der findes saaledes flere middelalderlige Prælater, der har heddet *Cocus*, *Faber* o. lign., og i Renæssancetiden bliver det en Mode at bære latinske eller latiniserede Navne; vi finder bl. a. Præstenavne som *Agricola* »Bonde«, *Aurifaber* »Guldsmed«, *Cypræus* »Kobbersmed«, *Hortulan* »Gartner«, *Pistorius* »Bager«, *Prætorius* »Foged«, *Sadolin* »Sadelmager« og *Sartorius* »Skrædder«.

Kære Professor Fabricius, nu naaede jeg endelig til et Sted, hvor jeg kan faa Plads til Deres berømte Navn. Jeg har allerede væltet mine Seddelkasser af for Deres Fod og vist, at Navnet ikke forekommer i dansk Middelalder, og jeg kan tilføje at heller ikke udenfor Danmark har jeg fundet middelalderlige Spor af det, hvorimod det i 16. Aarhundrede kommer frem i flere europæiske Lande. Navnet kan derfor ikke være nogen direkte Fortsættelse af det klassisk-latinske Navn *Fabricius* — hvor tiltalende det ellers vilde være at bringe Dem i Familie med den berømte Gajus Fabricius Luscinius, der fordrev Pyrrhus fra Italien, og som for Eftertiden stod som et Mønster paa gammelromersk Dyd og Ret-

sindighed. Nej, det maa, som ogsaa almindelig antaget, være et latinsk Tilnavn, som er dannet i Renæssancetiden eller senere.

Ret beset er Navnet et Adjektiv, afledt af Substantivet *faber* »Smed« med Suffixet *-icius*, med hvilket man, i Henhold til Madvig, Latinsk Sproglære § 186, danner Adjektiver, som betegner Stof eller Enhøren til. Som Paralleller til Adjektivet *fabricius* »smedelig, hvad der hører til en Smed« skal nævnes *gentilicius* »som angaar gentiles, Familiemedlemmerne«, *natalicius* »som hører til Fødselsdag«, *patricius* »som hører til patres; adelig«, *sodalicius* »som hører til Kammeratskab«, *sputalicius* »som er til at spytte ad« og *venalicius* »som hører til Køb eller Salg«. Og der er enkelte andre, men Gruppen er ikke særlig talrig.

Muligvis har H. Bahlow (*Deutsches Namenbuch* p. 110) Ret i, at Kendskabet til det berømte latinske Slægtsnavn *Fabricius* har været Grunden til, at tyske Humanister af Navnet *Schmidt* har oversat dette Navn til *Fabricius*. For Danmarks Vedkommende synes Forholdet at være det, at *Fabricius* er blevet antaget som Slægtsnavn af Præster, der nedstammede fra en Smed. Navnevalget vidner i saa Fald om solide latinske Kundskaber; man har været Eksperter i Orddannelseslæren og vidst Besked om, at med Suffixet *-icius* danner man Adjektiver, som betegner et Tilhørsforhold. Begrebet »Smedesøn« lod sig ikke udtrykke elegantere end ved Ordet *Fabricius*. Et inderligere Tilhørsforhold kan jo ogsaa vanskeligt tænkes. Den fabricianske Genealogi skal jeg ikke her komme ind paa, den er grundigt behandlet andetsteds, men ogsaa den fører tilbage til Smeden som Stamfader.

Det danske Haandværk har alle Dage været anerkendt for solidt og elegant Arbejde. Naar jeg, i taknemlig Erindring om vort mangeaarige Samarbejde og Venskab, er med til at hylde Dem, Professor Knud Fabricius, paa Deres Halvfjerdsdaarsdag, har jeg derfor valgt et Emne, som har Tilknytning til det gamle Haandværk, hvis bedste Traditioner — jeg har næsten Lov at sige Familietraditioner — De altid har vidst at holde i Ære, og alt, hvad der er udgaaet fra Deres »Værksted«, er derfor gedigent Arbejde. — »Dansk Arbejde« i Ordets bedste Forstand.

BEMÆRKNINGER TIL KOLDING SKOMAGERLAVS HISTORIE

Af *Helge Søgaard.*

Skønt Kolding altid har været en lille By, har den dog som oftere omtalt haft et rigt udviklet Lavsvæsen¹⁾. Man maa imidlertid her som andre Steder i Provinsen stemme sine Fordringer ned, og udtrykt i Medlemstal har Lavene i Sammenligning med Hovedstadens været smaa. Fra Lavenes Slutningstid, da de afgjort havde naaet deres største Omfang, findes en Oversigt²⁾, der viser Forholdene 1853. Der fandtes paa den Tid følgende, hvis Medlemmer fordelte sig, som nedenstaaende Tabel viser det.

Haandværkerlav i Kolding 1853.

	Mestre	Svende	Drenge	Frimestre	Ialt
Handskemagerlavet ..	7	2	0	0	9
Sadelmagerlavet	10	9	8	0	27
Skomagerlavet	50	20	18	0	88
Skræderlavet	19	12	9	0	40
Smedelavet	16	9	14	1	40
Snedkerlavet	18	15	16	1	50
I alt...	120	67	65	2	254

1850 havde Byen 2865 Indbyggere, saa omtrentlig regnet har hver tiende været udøvende Haandværker. De enkelte Tal viser, at de forskellige Fag endnu stod paa et gammelt Stade. Antallet

¹⁾ P. Eliassen: Kolding, Kolding 1910, 378 ff., Georg Bruun og Niels Jacobsen: Koldings gamle Lav, Særtryk af »Byraadsbogen« 1938—40.

²⁾ Indberetninger fra Amtmændene om Antallet af de i de enkelte Købstæder bestaaende Laug samt om disses Tilstand, afgivne i Henhold til Cirkulære af 1. April 1853, Journ. Nr. F. 857, Rigsarkivet. Indenrigsministeriet, 1. Dept.

af Mestre er næsten lige saa stort som af Svende og Læredrenge tilsammen. Der har været mange smaa Værksteder, hvor Indehaveren selv har arbejdet, ofte alene, undertiden med en Svend eller Dreng til Hjælp.

Foruden de i 1853 eksisterende Lav har Kolding haft to endnu — Bagernes og Feldberedernes. Det første ophørte 1775, men dets Privilegium, der indskrænkede Hvedebrødsbagernes Antal til 6, havde Gyldighed lige til 1843, et Vidnesbyrd om at almindelige Haandværkeres Erhvervsmonopol under Enevælden ikke var afhængigt af Lavsordningen. Feldberederlavet var endnu til 1800.

Tabellen viser et Billede, som ikke er forskelligt fra det, andre Provinsbyer frembyder. Handskemagerlavet er i Tilbagegang uden Tilgang af Lærlinge, medens det i det 18. Aarhundrede havde haft gode Kaar, Sadelmagerlavet er lille, og Faget havde i Provinsbyerne i øvrigt kun Lav i Aalborg, Odense og Horsens. Som alle andre Steder var Skomagerne de talrigeste.

Det vilde være en interessant og udbytterig Opgave at undersøge Traditionen mellem Haandværkerne. Man vilde paa Forhaand være tilbøjelig til at tro, at deres stærke Vedhængen ved Lavstvangen og høje Vurdering af denne Organisations Fordele vilde have bevaret en Mængde Overleveringer om Lavenes Alder og Funktion, men i de allerfleste Tilfælde har man haft en yderst kort Hukommelse, og nogen virkelig Tradition om Lavets Alder og Historie har kun været til Stede hos de færreste og da altid støttet paa en skriftlig Overlevering af en eller anden Art. Naar Snedkerne i Kolding kunde føre deres Lav tilbage til dets Oprettelse 1598, skyldtes det udelukkende den Omstændighed, at de havde bevaret deres originale Skraa fra dette Aar, og Skomagerne anede i 1800 intet om den lange Historie, deres Lav besad, idet de ved en Indberetning dette Aar til Danske Cancelli kun meddelte, at de havde Artikler af 4. Nov. 1682. Det var Enevældens almindelige Lavsvedtægter, som var blevet indført over hele Landet efter Regeringens kraftige Indgriben ved Forordningerne af 23. Dec. 1681 og 6. Maj 1682³⁾. Man maa saaledes stille sig

³⁾ Cirkulære 1. Febr. 1800 angaaende i hvilke Købstæder der findes Laug og om disses Hjemmel herfor. Danske Canc. 5. Dept. Rigsarkivet.

meget forbeholden over for den sikkert noget overvurderede Tradition hos Haandværket, der næppe vilde have undladt at anføre alle de Beviser paa høj Ælde, der kunde fremskaffes, fordi Stolt-heden over at høre til et Lav, hvis Begyndelse strakte sig tilbage til en graa Fortid, atter og atter træder frem. Et Lavs Historie burde kunne studeres gennem den Overlevering, det selv har efterladt i sit Arkiv, men det er kun sjældent, at denne Vej er far-bar, og det vil ofte vise sig, at de store Trængselsaar for Haand-værket under Christian den Femte er den yderste Grænse, hvor-til man kan trænge tilbage i Provinsen. Ikke sjældent, som det er Tilfældet for Skomagerne i Kolding, kan man kun naa tilbage til det 18. Aarhundredes Midte.

Det er for Skomagernes Vedkommende saa meget mere be-klageligt, som enkelte Antydninger viser, at Lavet maa være meget gammelt. Det ældste Vidnesbyrd om dets Tilværelse er et Signet, i sin Tid fundet ved Hollænders Teglværk. Det er cirkel-rundt, i Midten med et Vaabenskjold med to Skomagerredskaber og udenom en Indskrift i Minuskler: Sigillū conviviij cutorum in Coldinge. Det maa formentlig henføres til det 16. Aarhundrede før Reformationen. En tilsvarende Omskrift, ligeledes med cutorum for sutorum, findes paa Svendborg Skomageres Segl, der stammer fra samme Tid. Signetet er det eneste Vidnesbyrd om Kolding Skomagerlav før 1536, og fra den følgende Tid er Meddelelserne lige saa sparsomme.

Paa Museet for Koldinghus Len gemmes en Tinkande med en Terning i den gennembrudte Bund. Den har Indskriften: *Hans Jacob Fries Vorsteher, Peter Hinrich Knutzen Krugvater, Johan Christian Lange Altgesell. 1567*. Kanden er blevet henført til den Tid, Aarstallet angiver, men næppe med Rette. Lykkebægeret — som Navnet er paa disse Genstande — hører efter sin Form at dømme snarest til i Tiden omkring 1700, og et Svendelav med Vorsteher, Krugvater og Oldgesell er ikke dokumenteret fra an-dre Kilder fra en saa tidlig Tid. Selv i en saa fremskreden By som Helsingør nævnes en Svendekro først i Smedesvendenes Ar-tikler af 1591⁴⁾, og endelig er Skikken med flere Fornavne ukendt

⁴⁾ Laurits Pedersen: Haandværksskik i helsingørske Lav, Helsingør 1917, 51.

i Danmark i det 16. Aarhundrede. Bægeret maa derfor udgaa af Rækken af gode og troværdige Kilder.

Skomagerens Lavrets nævnes første Gang 13. Okt. 1579 i Anledning af en Klage fra Faget over, at mange brugte Erhvervet uden at staa i Lavet, og at fremmede Skomagere fra Landet og andre Steder blev optaget i Byen og arbejdede i Borgernes Huse, samt at fremmede Skomagere solgte Sko og Støvler paa Tider, da der ikke var noget frit Marked. Magistraten fik Ordre til at sørge for, at Lavets Rettigheder blev overholdt, men det har dog næppe hjulpet stort, da en lignende Befaling maatte udstedes det følgende Aar⁵⁾.

Skomagerne og Smedene havde en Ligbaare i Fællesskab. Efter hvad J. J. Fyhn har meddelt, stammede den fra 1728, og først 1811 ophørte Fællesskabet i Ligbæring for de to Lav, hvorefter Skomagerne fik deres egen Ligkasse⁶⁾.

1752 begynder Overleveringen i Lavet med en Protokol for Mestrene. Den suppleres med en tilsvarende for Svendelavet, der begynder 1769 og gaar til 1838⁷⁾. I Tiden 1752—1861 optoges i alt 135 Mestre, der fordeler sig gennem Aarene paa følgende Maade:

1752—60.....	7
1761—70.....	9
1771—80.....	7
1781—90.....	4
1791—1800.....	10
1801—10.....	10
1811—20.....	20
1821—30.....	13
1831—40.....	12
1841—50.....	23
1851—60.....	20
1861.....	0
1752—1861.....	135

⁵⁾ Kanc. Brevbøger 13. Okt. 1579 og 14. Juni 1580.

⁶⁾ Mesterlavets Prot. fol. 71 v.

⁷⁾ Begge findes i Museet for Koldinghus Len, der velvilligst har tilladt Benyttelsen.

Tallene er meget karakteristiske med det udprægede Minimum i Decenniet 1781—90, der som bekendt tidligere er paavist som en kritisk Periode for Tilgangen til vore Provinsbyers Erhvervsliv⁸⁾, meget talende er ogsaa Nedgangen 1821—40, hvor de trange Aar ikke fristede til at nedsætte sig som selvstændig Mester. Hvor kritisk Tilstanden har været, ser man af det Træk, at enkelte Mestre frasagde sig Medlemsskabet. Det gjaldt Hans Chr. Boldt, der 14. Okt. 1793 fremstod for aaben Lade og sagde sig fri for al Ret og Rettighed, som han havde til Kolding Skomagerlav⁹⁾. Han var blevet Mester 1791, saa Glæden over denne Titel var kun kort. Anders Mortensen udtraadte 1814, men det lykkedes ham dog at komme ind igen 3 Maaneder efter¹⁰⁾. Jakob Kripping, der var blevet Mester 1811, frasagde sig sine Lavsrettigheder 1825¹¹⁾.

Det har for Provinslavene været et tvivlsomt Gode, at de ved Lavsartiklerne i 1680'erne blev inddraget under Regeringens Kontrol og blev underkastet de Regler, Centraladministrationen i København fastsatte. Lavsartiklerne har muligvis været meget gode for de store Organisationer i Hovedstaden, for Provinsens smaa Lav passede de ikke, men var som en Kæmpes Klæder til en Dværgs Legeme. De blev da heller ikke overholdt. Hvad den svenske Gesandt i 1698 skrev om Danmark, at der ikke fandtes et Rige i Verden, hvor der udkom saa mange Love og Forordninger, og hvor de mindre blev overholdt¹²⁾, finder sin fulde Stadfæstelse hos Skomagerne i Kolding. Det gamle Mestersvendear var for Provinsens Vedkommende ophævet 1832, men ikke desto mindre vedblev man at kræve det overholdt. Den første, der blev Mester uden denne Forsinkelse, var Carl Jørgensen 1849¹³⁾. Før 1832 var man imidlertid villig til at stryge det mod nogle Modtydelser fra Svendens Side. I et Møde 9. Okt. 1830 blev det vedtaget af hele Lavet, at en Svend straks kunde blive Mester, hvis

⁸⁾ Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid, 50 ff. (Acta Jutlandica IV, 2).

⁹⁾ Mesterlavets Prot. fol. 46 v.

¹⁰⁾ Mesterlavets Prot. fol. 80 v—81 r.

¹¹⁾ Mesterlavets Prot. fol. 110 r.

¹²⁾ Danske Saml. II R., 6. Bd., 52.

¹³⁾ Mesterlavets Prot. fol. 158 r.

han giftede sig med en Mesterenke¹⁴⁾. 1774 var det vedtaget, at den Svend, som ægtede en Enke, kun skulde betale 6 Rdlr. til Lavet, og ganske vist skulde Mesterstykket skæres paa Lavshuset, men han fik den Begunstigelse at maatte sy det hjemme uden Kontrol¹⁵⁾. De 6 Rdlr. var en overordentlig billig Betaling for at blive Mester, da Omkostningerne var meget højere, i 1801 i alt 16 Rdlr.¹⁶⁾. I Kolding var man dog billigere end i Ribe. Her var Udgifterne ved at blive Mester over 38 Rdlr.¹⁷⁾. Efter Møntforandringen viste det sig da ogsaa, at man ikke kunde blive ved de lave Takster. 1817 fastsattes følgende Betaling for Mesterstykket. Den Dag, Lavet samles for Indskrivning til Mesteraar, 4 Rdlr., til Lavsskriveren 2 Mk., til Fattigbøssen 1 Mk. Naar der skæres Mesterstykke, betales 2 Rdlr. og til Magistraten 4 Rdlr., Afkortning af Mesteraaret kostede 8 Rdlr. Desuden skulde Lavet have 20 Rdlr. og Lavets Fattigbøsse 2 Rdlr., hvis der fandtes Fejl ved Læderets Tilskæring. Den Dag, Mesterstykket blev forevist, betalt 4 Rdlr. for Samlingen af Lavet, 2 Rdlr. til Oldermændene, 2 Rdlr. til Lavets Fattige, 1 Rdlr. i Tidepenge, 1 Rdlr. til Lavsskriveren og 3 Mk. til Fattigbøssen, som desuden skulde have 2 Rdlr., hvis der var Fejl i Syningen. Tilsammen blev det 53 Rdlr., beregnet i Sølvværdi¹⁸⁾.

Saa mange Afgifter var ganske mod Loven, og man kan vanskeligt vægre sig mod den Tanke, at de var saa store, fordi der paa denne Tid var mange, der vilde være Mestres. Decenniet 1811—20 viser en Stigen paa 100 pCt. mod det foregaaende.

Om Mesterstykket kan i øvrigt bemærkes, at det i 1847 blev vedtaget, at det skulde bestaa i et Par ungarske Støvler, 14 Tommer lange i Skafterne og udvendigt spandet med hul Naad og syet med opstukken Rand. De skulde forevises affumlede uden at blokkes eller sværtes i Skafterne¹⁹⁾. Paa denne Tid blev Læ-

14) Mesterlavets Prot. fol. 123 v.

15) Mesterlavets Prot. fol. 317 r.

16) Mesterlavets Prot. fol. 318 r.

17) Jy. Saml. 2, II, 21.

18) Mesterlavets Prot. fol. 88—89.

19) Mesterlavets Prot. fol. 314 v.

deret glattet eller affumlet med et Fummelholt, formentlig sva-
rende til den nu anvendte Spidsknogle²⁰⁾. Til Mesterstykket hørte
desuden et Par Dame-Korksko.

Bortset fra Ribe og Tønder, hvor gamle Haandværkertraditioner
havde hjemme, har ingen Købstad paa den jyske Vestkyst haft
Lav. Medens en Svend, der blev udlært i Kolding, kunde faa Ar-
bejde alle Steder paa sin Vandring, gjaldt dette ikke for Skoma-
gere, der ikke var udlært hos Lavsmestre, men saadanne Mestre
kunde som »bisatte Mestre« slutte sig til Lav i andre Byer, hvor-
ved deres Svende opnaaede de samme Begunstigelser som de i et
Lav uddannede. Kun 3 udenbys Mestre søgte til Skomagerlavet
i denne Anledning. De stammede alle fra Varde. Begyndelsen
skete med Peder Falk Dyreby, som 16. Marts 1818 blev optaget
i Lavet. I den Kontrakt, der blev sluttet, blev det bestemt, at
Læredrenge skulde staa 5 Aar i Lære, Forbundtere 2 Aar. Udlær-
lingene fik Ret til at aflægge Svendeproeve i Varde og skulde blot
indsende Magistratens Attest for at have bestaaet, hvorefter han
fik Ret til at drage paa Vandring under Navn af Koldinger. Om
denne Betegnelse skal der senere tales²¹⁾. Endnu 2 Mestre fra
Varde blev samme Aar optaget i Lavet²²⁾.

Lavets vigtigste Opgave og egentlige raison d'être var at hævde
Monopolet for Medlemmerne. Det kom frem allerede 1579—80, og
der er næppe Tvivl om, at især Landskomagerne har trængt
Lavet haardt. Det viser sig bl. a. i den Skrivelse til Stiftamtet fra
Magistraten, der er aftrykt i Taubers »Breve fra Kolding«, 89—91,
hvori det foreslaas, at ingen af de Drenge og Svende, som har
lært i Kolding, maa nedsætte sig ude paa Landet under Paaskud
af at sy Bøndersko (hvad der var tilladt efter Danske Lov 3—13
—23), men at de skal være forpligtet til at blive i Byen, med min-
dre de ganske frasagde sig Haandværket og stillede Lavet Kau-
tion herfor. Modsætningen mellem Haandværkere paa Landet og
i Købstaden gaar helt tilbage til Middelalderen²³⁾, og frembyder

²⁰⁾ Velvillig Oplysning af Skomagermester Bruun, Aarhus.

²¹⁾ Mesterlavets Prot. 316.

²²⁾ Mesterlavets Prot. fol. 92 v, 93 r.

²³⁾ Jvfr. f. Eks. Slagelses Skomagersvendens Skraa fra ca. 1450, C. Nyrop: Gilde-
og Lavsskraaer II, 135.

mange endnu uopklarede Sider, her skal det blot fremhæves, at Lavet maatte holde Justits baade udadtil og indadtil. 1808 vedtog det, at man ikke maatte lade noget nyt Arbejde forfærdige hos nogen uberettiget under en Bøde paa 4 Rdlr.²⁴⁾. Man søgte ligeledes at opnaa, at Mestrene kun udførte bestilt Arbejde. 1826 blev det vedtaget, at ingen maatte indfinde sig paa noget Heste- eller Krammarked og sælge Skomagerarbejde, og 1828 fastsloges det, at ingen Mester maatte falholde Arbejde i Byen eller paa Landet, uden det var bestilt, Overtrædelser skulde straffes med en Bøde til Fordel for Lavets Fattige paa 1 Rdlr. Sølv²⁵⁾. Da en Mand fra Odense uberettiget havde falbudt Skotøj i Kolding 1816, blev det konfiskeret og solgt paa Raadstuen. Udbyttet, 52 Rdlr. N. V., blev fordelt med Halvdelen til Lavets Fattige og Halvdelen til Byens²⁶⁾.

I Løbet af forrige Aarhundrede foregik imidlertid en afgørende Ændring i Lavets Stilling til Skomagerne ude paa Landet. Det skarpe Skel blev nedbrudt, idet man optog Læredrenge herfra som Svende. Begyndelsen skete med en Læredreng fra Christiansfeld 1823, 1840 fulgte en anden efter fra samme Sted²⁷⁾. Ved Lavstidens Slutning blev andre optaget, og dermed havde Lavet i Virkeligheden afgørende brudt med den Grundsætning, som havde behersket dets Politik fra den ældste Tid. Skellet mellem Byhaandværker og Landhaandværker blev nedbrudt af Lavet selv, og under denne Synsvinkel turde det være berettiget at hævde, at Næringsloven af 1857 kom i rette Tid, skønt Lavene selv bekæmpede den skarpt.

I Svendelavets ovenfor omtalte Protokol findes en Liste over dem, der har arbejdet i Kolding, med en Hjemstavnsbetegnelse tilføjet hvert Navn. Betegnelsen angiver Lærestedet eller det Sted, hvor den udlærte blev gjort til Svend, som det blev fremhævet, da Mestrene fra Varde blev optaget i Koldinglavet 1818, og det bliver paa denne Maade muligt at faa et Indtryk af, hvorfra Svendene kom. Fra 1770 kan følgende Tabel forsøgsvis opstilles.

²⁴⁾ Mesterlavets Prot. fol. 66 r.

²⁵⁾ Mesterlavets Prot. fol. 110, 315 r.

²⁶⁾ Mesterlavets Prot. fol. 87 r.

²⁷⁾ Mesterlavets Prot. fol. 104 r, 141 v.

Hjemsted for Skomagersvende i Kolding 1770—1830.

	Kolding	Nørrejylland	Fyen	København	Øvrige Kongerige	Sønderjylland	Holsten og Lauenburg	Tyskland	Norge	Sverige	Uangivet	I alt
1770.....	2	2	2	2	1	1	2	3	»	»	»	15
1771.....	»	3	»	2	»	1	»	»	»	»	»	6
1772.....	4	2	»	»	»	1	»	2	»	1	1	11
1773.....	3	1	3	2	»	2	»	»	»	»	»	11
1774.....	1	»	»	»	»	3	2	4	»	»	»	10
1775.....	1	2	»	»	»	3	»	2	»	»	1	9
1776.....	»	1	»	»	»	2	»	1	»	»	»	4
1777.....	3	»	1	1	2	2	»	»	»	»	»	9
1778.....	5	1	1	»	»	1	»	1	»	»	»	9
1779.....	5	»	3	1	3	»	»	»	»	»	»	12
1780.....	»	»	»	2	»	2	»	»	»	»	»	4
1781.....	1	2	»	»	2	1	»	»	»	1	1	8
1782.....	5	»	»	1	1	1	»	»	»	»	»	8
1783.....	2	3	1	1	1	2	»	1	»	1	»	12
1784.....	5	2	1	1	»	2	»	1	2	1	»	15
1785.....	3	1	1	4	5	»	»	»	»	»	»	14
1786.....	2	1	»	»	3	4	»	»	1	»	»	11
1787.....	4	»	»	»	»	3	1	1	»	»	»	9
1788.....	3	2	»	2	»	6	»	»	»	»	»	13
1789.....	1	1	1	»	1	4	»	»	»	»	»	8
1790.....	1	3	1	1	»	2	»	»	»	»	»	8
1791.....	3	1	1	»	»	»	2	»	»	»	»	7
1792.....	1	2	»	1	»	4	1	»	»	»	»	9
1793.....	2	3	1	»	»	1	»	»	1	»	1	9
1794.....	4	»	»	»	»	1	»	1	»	»	1	7
1795.....	3	»	»	3	»	»	»	1	»	»	»	7
1796.....	2	»	1	1	»	3	»	»	»	»	1	8
1797.....	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3
1798.....	4	»	»	»	»	1	»	»	1	»	»	6
1799.....	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
1800.....	2	»	1	»	»	1	»	»	»	»	»	4
1801.....	5	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	6
1802.....	4	1	1	»	1	»	»	»	»	»	»	7
1803.....	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3
1804.....	9	»	2	»	1	»	1	»	»	»	»	13
1805.....	3	1	»	1	»	1	»	3	»	»	»	9

	Kolding	Nørrejylland	Fyen	København	Øvrige Kongerige	Sønderjylland	Holsten og Lauenburg	Tyskland	Norge	Sverige	Uangivet	I alt
1806.....	4	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	6
1807.....	1	1	»	»	»	1	1	1	1	»	1	7
1808.....	6	1	1	»	»	»	»	2	1	»	2	13
1809.....	2	1	»	1	»	7	4	6	»	»	»	21
1810.....	1	2	»	1	»	2	»	2	»	»	3	11
1811.....	1	»	»	»	2	3	»	3	»	»	»	9
1812.....	5	2	»	1	»	3	1	2	»	»	1	15
1813.....	1	2	»	»	»	4	4	»	»	»	»	11
1814.....	3	1	»	»	1	1	2	»	»	»	1	9
1815.....	1	1	»	»	»	2	»	1	»	»	»	5
1816.....	4	1	»	3	»	»	1	2	»	»	1	12
1817.....	1	3	1	4	2	2	»	1	»	»	»	14
1818.....	2	2	1	6	1	2	1	1	»	1	3	20
1819.....	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	4	6
1820.....	4	1	»	1	»	»	»	»	»	»	10	16
1821.....	3	3	2	5	1	2	3	»	»	»	9	28
1822.....	2	3	1	4	3	»	»	2	1	»	»	16
1823.....	5	8	2	1	»	1	1	2	»	»	1	21
1824.....	4	1	»	5	»	2	1	2	1	»	1	17
1825.....	1	5	1	5	3	3	4	2	3	»	1	28
1826.....	2	5	»	2	1	»	1	3	»	»	»	14
1827.....	4	7	1	2	»	1	1	»	»	»	»	16
1828.....	2	5	»	4	2	3	1	»	»	»	»	17
1829.....	8	4	»	2	1	3	»	»	»	»	1	19
1830.....	2	3	3	2	2	3	»	4	»	»	1	20
1770—1830...	167	100	35	77	41	101	35	57	12	5	46	676
pCt., afr.....	24,7	14,8	5,2	11,3	6,1	14,9	5,2	8,4	1,8	0,7	6,8	

Det er her af Værdi at fremhæve, at blot en Fjerdedel af Svendene stammede fra Kolding, og at Resten er kommet fra andet Sted. En lignende Fordeling kendes i andre Byer, og vore Provinslav har trods den tilsyneladende Isolering været i livlig Forbindelse indbyrdes. Hovedstaden har leveret et stort Kontingent, og det samme er Tilfældet med det nærliggende Sønderjylland.

Svendelavets vigtigste Opgave var Understøttelse ved Sygdom og Død. Svendenes Pengeløn var ikke stor, for Tiden 1759—60

nævnes en Ugeløn paa 2 Mk. 8 Sk.²⁸⁾. 1755 vedtoges det, at Sven-
denes Lade skulde staa hos Mestrene, men at Oldgesellen skulde
have Nøglen til den²⁹⁾. 1791 blev det bestemt, at en syg og senge-
liggende Svend skulde have 3 Mk. ugentlig i Understøttelse og
2 Mk., hvis han kunde gaa oppe, og Laden betalte desuden det
halve af Udgiften til Læge og Apotek³⁰⁾. Svende, der blev under-
støttede, kaldtes »Styrbrødre«. 1827 fastsloges det, at ingen skulde
have Styr uden Forevisning af Lægeattest til Bevis for, at de ikke
kunde arbejde.

Sammenligner man Tilgangen af Svende med Tilgangen af
Mestre, vil det ses, at der for Svendene findes et Minimum et De-
cennium senere end det tilsvarende for Mestrene i Perioden 1791
—1800.

Skønt Koldinglavet kun var af lokal Betydning, fik det sin Til-
gang fra hele Monarkiet foruden en Del fra Nabolandene. Det
maa dog fremhæves, at det var de nærmest liggende Byer og
Egne, som gav det største Tilskud, som det var naturligt, og ud-
trykt i Tal for de enkelte Aar har den fremmede Arbejdskraft
ikke været stor. I denne Tilgang er der ingen væsentlig Forskel
paa Tiden før og efter 1800; de samme Aarsager maa have gjort
sig gældende for hele den Periode, Tabellen omfatter. Endnu til
langt ned i forrige Aarhundrede havde Skomagerne i Kolding de
samme Vilkaar paa dette Omraade som i 1700'erne.

Ved at anlægge kulturhistoriske Synspunkter kan Danmark de-
les i forskellige Kulturprovinser med tydeligt afsatte Grænser.
Det gælder ikke for Haandværkets Vedkommende, hvor de samme
Arbejdsformer og det samme Værktøj genfindes i alle Byer og
de fleste Steder paa Landet. Aarsagen er den gensidige Tilflyt-
ning og Udvandring, som her er paavist for Kolding. Det lille
Skomagerlav bliver et beskedent Udsnit af det store Hele, Haand-
værket danner, med alle de Træk, der findes hos de store og be-
tydningsfulde Organisationer.

²⁸⁾ Mesterlavets Prot. fol. 15.

²⁹⁾ Mesterlavets Prot. 10 v.

³⁰⁾ Svendenes upaginerede Prot., der ligeledes er Kilde for det følgende.

STEPHAN KLOTZ INDENFOR FLENSBORGS PORTE

Af H. F. Petersen, Flensborg.

Af de Mænd, som har levet indenfor Flensborgs Byporte, er den første Generalsuperintendent for Slesvig og Holstens kongelige Del, Dr. *Stephan Klotz*, der henlevede ikke mindre end 32 Aar af sit Liv i Flensborg, uden Tvivl den navnkundigste.

Da han i 1636 kom til Byen, var han ingenlunde en brødløs Flygtning fra Trediveaarskrigens Rædsler, ej heller en fattig Udlænding paa Jagt efter et Embede indenfor de danske Riger, men han kom dertil, kaldet af Kongen for sit Rys Skyld og for at overtage et vigtigt nyoprettet Tilsynsembede. Heller ikke maa man glemme, at han nedstammede fra velhavende Borgerpatrierslægter i Westfalen og Rhinlandet.

En af hans Samtidige, Præsten og Digteren i Wedel ved Elben, *Johann Rist*, har en Gang i Anledning af en af Klotz' Døtres Bryllup udtalt sig om Klotz' Betydning i pathetiske, men ikke usande Vendinger¹⁾:

Der Hochbegabter Mann / der billig wird verehret
Durchs gantze Cimperland / dem weiland *Christian*
Der alter Norder Leu²⁾ / der nun die Himmels Bahn
Betretten hat / schon längst sein grosses Land vertrauet /
Ein Land / das beide Meer' an seinen Ufern schauet /
Ein Land von Flüssen / Holtz / Guht / Vieh und Früchten
reich

¹⁾ Neuer Teutscher Parnass, Lüneburg 1652, S. 346 f.

²⁾ Christian den Fjerde som Nordens Løve.

Ein Land / dem auff der Näh ist kaum ein Anders gleich.
 Dem steht ja rühmlich vor im Lehren und im Leben
 Der wehrter *Klotz* / dem selbst der Neid muss Zeugnüß
 geben /

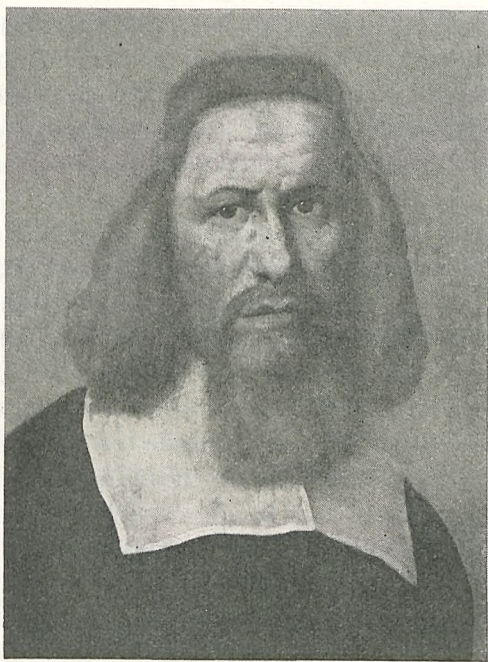
Dass seine Gaben in dess Höchsten Kirchen-Hauss
 Alss ein begrünter Palm sich herlich breiten auss.
 O treuer Gottes Knecht in Lehr' und Kunst geübet!
 Was Wunder / dass der Held von Mitternacht³⁾ Euch
 liebet /

Der *Grosser Friederich* / der Held von Raht und Taht /
 Der Euch sein Land und uns hoch anbefohlen hat?
 Gott frist' Euch manches Jahr / dass Wir der edlen Gaben /
 Womit Ihr seid geziert / uns zu bedienen haben
 Noch lange liebe Zeit / dass unser Volk gelehrt /
 Und Gottes Reich dadurch werd' überall vermehrt.
 Ich aber rühme Mich und kan es nicht vergessen /
 Dass Ich zu Rostok Euch zur Seiten bin gesessen /
 und bei der Taffel dass gehört auss Eurem Mund' /
 O wehrter Propst / dass Ich noch preise diese Stund' /
 An Eurer Wissenschaftt / die nummehr so gewachsen /
 Dass Holstein /Meklenburg / Westfalen / Brunswick /
 Sachsen /
 Ja was man Teutschland heist / Euch billich gibt den
 Ruhm /
 Dass Sie die Wissenschaftt verbleib' Eur Eigenthum.

Med Rette leder Rist Opmærksomheden hen paa Rostock, hvor *Klotz* havde studeret og manuduceret, hvor han blev en søgt Professor og Prædikant og hvor han blev gift ind i den rige Borgmesterslægt *Runge*⁴⁾. Ikke mindst det sidste blev af Vig-tighed for ham, idet han medbragte til Flensborg en Livsled-sagerinde, der var hans daglige Lykke. Det er betegnende for

³⁾ Kong Frederik den Tredie.

⁴⁾ Hans Hustru Catharina Runge var født i Rostock 11. Nov. 1604. 1623 æg-tede hun Pastor Joachim Engelbrecht, som døde 1628 og efterlod sig 5 Børn. Hun døde i Flensborg 5. Juni 1666.

Stephan Klotz. Udsnit af Maleri i Flensburg Nikolaj Kirke.

denne ombejlede Mand, at han i sin Haandbibel⁵⁾, hvor han optegner Mærkedage i sit Liv, ikke skriver ret meget om den Ære og Berømmelse; han opnaaede, men derimod — han, den senere saa stærkt angrebne Mand, som man nærmest fraskrev enhver menneskelig Følelse — om sit Ægteskab skriver: »A. 1630 den 23 Nouemb. habe ich Hochzeit gehalten cum suauissima mea uxore« (holdt jeg Bryllup med min meget søde Kone).

Endelig skal jeg nævne de Forhandlinger mellem Kongen og Klotz, som gik forud for Klotz' Komme til Flensburg. De viser nemlig dels, at han kunde stille Betingelser, og dels, at det var ham, som ønskede at bo i Flensburg, ikke i Rensborg eller andensheds.

⁵⁾ Dänische Bibliothec, Siebendes Stück, Copenhagen 1745, S. 370.

Den 13. Maj 1636 indberettede⁶⁾ Tyske Kansler, *Ditlev Reventlow*, fra Rostock til Christian IV, at han i Følge en kongelig Instruks af 6. Maj paa Kongens Vegne har »abermahl« talt med Klotz angaaende Kongens »ihm auffgetragene Vocation« og at Klotz har næret Betæneligheder med Hensyn til den ham tilbudte Løn, idet han som Professor og Præst i Rostock havde 600 Rigsdaler i Indtægt foruden fri Bolig og Accidenser og Provsten i Haderslev ogsaa fik 600 Rigsdaler i Løn. Derfor foreslaar Reventlow at yde ham 800 Rigsdaler plus fri Bolig. Desuden beder han Kongen om at afgøre, hvorvidt han skal bo i Rensborg eller Flensborg, eftersom han sidst havde indberettet, »das er lust zu Flensburg zu wonen«, samt hvordan der skulde forholdes med Hensyn til Rejseudgifterne ved Bispévisitatserne.

Kongens Svar kendes ikke, men Reventlows fornyede Samtale med Klotz har sandsynligvis fundet Sted i Forbindelse med Reventlows Moder Sophia født Sperlings Begravelse i Jakobskirken i Rostock den 18. Maj, ved hvilken Lejlighed Klotz holdt Ligprædikenen. Resultatet blev, at Klotz den 28. Maj tog imod Kaldelsen, og den 25. September udfærdigedes hans Bestalling, efter at Klotz forinden havde prædiket i Rensborg.

I Følge Haandbibelens Meddelelser⁷⁾ drog Klotz bort fra Rostock den 12. August 1636 og ankom til Flensborg den 17. ds. Den 19. April 1639 kaldtes han desuden til Sognepræst ved Nikolaj Kirke i Flensborg og Provst over Flensborg Provsti⁸⁾. Som Sognepræst fik han en Løn af 489 Mark. Hertil kom saa Naturalia fra Kongens Mølle etc.

*

Det Løfte, Kongen havde givet med Hensyn til fri Bolig, indfrie han, saa snart det lod sig gøre, og paa bedste Maade. 26. Maj det følgende Aar gav Kongen Amtmanden *Kay von Ahlefeldt* Ordre til efter Købet af von Oesedes Hus til Embedsbolig

⁶⁾ T. Kanc. IA — 1670 V. Breve fra Kansler Ditlev Reventlow.

⁷⁾ Dän. Bibl. S. 370.

⁸⁾ Sst.

for Generalsuperintendenten at istandsætte det nødtørftigt⁹⁾. Denne »Nødtørftighed« viste sig dog at være ret omfattende, idet Omkostningerne beløb sig til ikke mindre end 3780 # 53 β 3 S. Den 20. Juni begyndte Murmester *Claus Hinz* Arbejdet og den følgende Dag Grovsmed *Diederich Schmidt*. 2. August reves Gavl-
len ned og byggedes op paa ny for 200 Mark L.

Ved Hjælp af Regningerne er vi i Stand til at danne os et Billede af Haandværkernes Priser og en Embedsbolig i Flensborg paa den Tid. Jeg skal give nogle Eksempler:

Snedker *Johan Noll* har selvanden arbejdet i 5½ Dage for 1 Mk. om Dagen; derefter i flere Maaneder for samme Betaling.

Slotsforvalteren, Husfogeden paa Duborg, *Hinrich Brammer*, som stod for Regnskabet, har hos *Matthias Michelsen* paa Kollund Teglværk ladet hente 2800 Mursten og betalt dem med 3 Skilling pro Hundrede.

Apoteker *Christian Schiffer* har solgt 32 Pund »Brunrodt« (Farve) for 5 Mk. 7 Sk. 6 Penning samt 1 Pund Linolie (Leinohll) for 6½ Sk. og for 1 Skilling »Sylbergledt«.

Saa findes udførlige Regninger om Søm, Sand, Borde, Bænke, Skabe, Skamler, Kakkellovne og Sten, som er hentet i Gaarden, i »Krautgarten« (jævnfør det aabenraaske Udtryk »Krudtgaard — udtalt Kru'gó«) eller i Møllestrømmen. En særlig nydelig Regning findes fra Klejnsmed *Heinrich Kall*.

Regningen fra Glaser *Jürgen Helmers* giver vel nok bedst Mulighed for at danne sig et Indtryk af Rummenes Antal og Størrelse, saa den skal gengives helt. Udtrykket »Fenster« skal ikke forstaas som et helt Vindue, men som en Rude.

Verzeichnuss was in des H: Superintendenten Haus an Newren Fenstern gemacht ist vndt seindt bedinget jeder Stück 20 β Lübsch.

In die echternste (bageste) Stube 32 Fenster	40 #
Im Schlaffhause 32 Fenster	40 #
Im Pesell 48 Fenster	60 #
Im Vorhause 90 Fenster	112 # 8 β

⁹⁾ Flensborg Amts Regnskab 1636—37.

Binnen Hauses an der Seite, da die Stube ist, 45 Fenster	56	℥	4	β
In die Küche 9 Fenster.....	11	℥	4	β
Bey der pesellthüer 2 Fenster.....	2	℥	8	β
In die Neddenste (nederste) Stube 33 Fenster.....	41	℥	4	β
Auff des H: Doctors Studier Stube 24 Fenster.....	30	℥		
das ander gemack Negst bey 24 Fenster.....	30	℥		
Noch eine Lucht daselbst 6 Fenster.....	7	℥	8	β
do. 9 »	11	℥	4	β
Im Haue (Haven) in Eine Kammer 8 Fenster.....	10	℥		
Raum im giebell 2 Fenster.....	2	℥	8	β
Im Backhause vndt daneben 10 Fenster.....	12	℥	8	β
Im Haue Ein Gebeute 6 Fenster.....	7	℥	8	β
Bauen der Stuben Nach der Strassen 10 Fenster ...	12	℥	8	β
Lateris 402 Fenster.				
Im pesell 15 Ferkante eingesetzt so von den				
Hausleiten ist zerbrochen mit dem Sthengeuese				
jeder Stück 1 β, thuet	15	β		
Noch 14 Stücke.....	14	β		
noch 6 »	6	β		
Den Gesellen vor 402 Fenster Nagelgelt jeder Fenster 1 β,				
thuet 25 ℥				
Summa 529 ℥ 13 β				

Kvitteret 5. December 1637.

Det Hus, som Kongen indrettede til Bispegaard for Klotz og som denne beboede til sin Død, var i 1558 bleven erhvervet af Borger og Handelsmand *Gerdt von Oesede*, der som saa mange andre Vestfalere flyttede til Flensborg i Modreformationens Tid. Hans Søn *Balthasar von Oesede* (død 1652) var Raadsherre, og dennes Søn, *Gerdt von Oesede*, blev Borgmester i 1673. Deres Vaaben, tre Fisk oven over en femkantet Stjerne, findes indmuret i den Nybygning, som staar ved Siden af Klotz' nedrevne Hus¹⁰⁾.

¹⁰⁾ Zeitschrift für Schl.-Holsteinische Geschichte, 1931, S. 39 f.

Klotz kom saaledes ikke til at bo i Præstegaarden ved Siden af Nikolaj Kirke, det saakaldte Provstehus. Men da hans Datter Dorothea Christiana i 1656 blev gift med Byskriver Caspar Schwenck og kom til at bo deri, er han sikkert kommet der meget, bl. a. ved det aarlige Kirkeregnskab, som han for Resten undertegner med forskellig Stavemaade af sit Navn: Stephanus Klotz og Stephanus Clotz¹¹).

Embedsboligen laa ved den gamle Klostergrund i Nærheden af Latinskolen med Haven ned til Møllestrømmen og Forsiden mod Søndertorv lige overfor Storegade, nu Holm, og omtrent paa Hjørnet af Angelbogade. Det har sikkert været en statelig Residens, og en Mængde høje Herrer, baade gejstlige, adelige, akademiske og borgerlige, er i Aarenes Løb gaaet over dets Tærskel.

Da Frederik den Tredie var bleven Konge, skænkede han under 1. August 1648 Huset til Klotz som Paaskønnelse for hans Tjenester under Kongens Ophold paa Flensborghus¹²). I dette Hus skrev Klotz sine Indberetninger til Kongen, sine Prædikener og opbyggelige Skrifter. Herfra styrede han sit store Stift, der strakte sig fra Kolding Fjord til Elben med ialt 199 Kirker — udenom den gottorpske Del. Paa dette Sted skal dog ikke gaaes nærmere ind paa disse Ting, som vilde kræve en hel Bog, men jeg skal forsøge at fortælle lidt om Klotz' huslige Liv.

Det er ikke let — 300 Aar efter — at give en Skildring af en stor Mands »stille Liv« bag de ydre Dokumenter. Men vi er saa heldige at have bevaret en god Kilde til Belysning af Klotz' Privatliv, nemlig Confitentregistret for Nikolaj Sogn samt andre Meddelelser fra Kirkebøgerne.

Blandt Nadvergæsterne i 1637 findes 20. Søndag efter Trinitatis Stephan Klotz med Hustru og Hermannus Kreienkamp, D. Clotzens Diener. 23. S. e. Tr. er opført Studiosus Gerhard Clotz og D. Clotzii Magd Maria. Palmesøndag 1638 er til Her-

¹¹) Kirchenrechnung St. Nicolai 1662 (Clotz), 1663 (Clotz), 1664 (Klotz), 1666 (Klotz); i sin Ungdom skrev han sig Clotz.

¹²) A XVII No. 977 (Litt. A) Staatsarchiv Kiel. Koncepten i Registrerede Koncepter (og Indlæg) til Patenter VIII 1646—69 i Rigsarkivet.

rens Bord D. Clotz, Hustru, Kreienkamp og Student Clotz. 2 andre Søndage nævnes Klotz' Magd uden Navn. 22. S. e. Tr. D. Clotz, seine Frau und Junge und Christian Studiosus.

Fra 1639 har vi særlig mange Oplysninger: 8. Januar døbes den 4. Januar fødte Datter Sophia. 3. Søndag efter Epiphantias er Klotz alene til Alters. Misericordias Domini er til Alters D. Stephanus Clotz Superintendens und die Frau samt des Herrn Superintendenten Magd Maryke. Exaudi nævnes Nicolai Gutbier bei dem H. Superint., 11. S. e. Tr. der H. Sup. und die Frau Katharina, 12. S. e. Tr. Katharina Clauses, des Superint. Amme, 16. S. e. Tr. Nicolaus Gutbier, Diener des H. Sup., 24. S. e. Tr. ein Schneidergesell bei dem H. Sup., 1. Søndag efter Jul Clotz med Frue og Dienerin, Christianus Rodbertus und Nicolaus Gutbier.

I 1640 er Klotz til Alters 3 Gange, hver Gang sammen med Hustruen, 1 Gang med Familie og 1 Gang med Tjener. 7. Februar 1641 døbes Sønnen Caj Johannes. Cantate og 15. S. e. Tr. er Klotz til Alters med Frue og Familie. I 1642 er Klotz til Herrens Bord 3 Gange. Første Gang, 1. S. e. Epiphantias, nævnes Klotz med Frue, Datter og Sønnen Caspar, Nic. Gutbier Præceptor og Friedrich Diener. De 2 Børn er hans Stedbørn, som hans Hustru havde bragt med fra sit første Ægteskab med Pastor Engelbrecht i Rostock.

Disse nævnes ogsaa 9. S. e. Tr. i 1643: der Herr Superintendens D. Steph. Klotz und Frau Katharina. Caspar Engelbrecht und Katharina Engelbrecht, ihre Kinder. Friedrich N B der Schreiber. Dorothea Johannsen, ihre Maget. Jürgen Hansen des H. Sup. Knecht. Andreas Tyxenius, der Præceptor desselben. I 1644 er Klotz til Alters 4 Gange, 1 Gang alene, de andre Gange med Familie og Tjenerskab. 18. S. e. Tr. nævnes Frue og 2 Døtre. Sexagesima Søndag 1645 nævnes Klotz med Frue og 2 Døtre og Præceptor og Skriver, 1. S. e. Epiph. 1646 Klotz med Hustru, Søn og Datter. 3. Søndag efter Epiph. 1647 er Klotz til Herrens Bord med Hustru, 2 Døtre og Tjeneren Clauss Berndes-Famulus; de samme er til Alters 1. S. e. Tr. og 20. S. e. Tr. I 1648 er Klotz 2 Gange til Alters sammen med Hustru og 2 Døtre. Den 18. Sep-

tember samme Aar vies hans Datter Eva til Johannes Ebsen, Præst i Rensborg. Hun var den Gang 16 Aar gammel¹³⁾.

1652 indgaar Datteren *Agneta* Ægteskab med Pastor *Andreas Hoier* i Itzehoe, 1656 som nævnt Datteren *Dorothea Christiana* med *Caspar Schwenck* (der kommer 10 Børn i dette Ægteskab, deraf 6 i Klotz' Levetid) og 1660 Datteren *Sophia* med Pastor *Gregorius Michael* fra Esgrus, som bliver Klotz' Efterfølger som Præst ved Nikolaj og Provst.

Ogsaa som Fadder optræder Klotz en hel Del Gange:

- ¹⁴/₁ 1637 ved Dr. med. Joachim Mancinus' ene Tvillingsøn Joachimus' Daab.
 2. S. i Advent s. A. sammen med Borgmester Carsten Beyer.
¹⁷/₅ 1639 sammen med Balthasar von Oesede Fadder ved Johannes Petri, Skolemesterens Søns Daab.
²⁵/₁₁ 1640 atter ved Dr. Mancinus' Barnedaab.
⁴/₅ 1648 ved Klejnsmed Jacob Voss' Søn Stephanus' Daab.
⁷/₇ s. A. ved Organist Alberts Søn Stephanus Daab.
¹⁷/₁ 1649 ved Vognmand Jürgen Karstensens Barnedaab.
¹¹/₅ 1651 i Rensborg ved Dattersønnen Stephan Jebsens Daab.
¹/₅ s. A. ved Skolemestersønnen Steffan-Christoffers Daab.
⁶/₂ 1652 ved Henrik Walters Barnedaab.
²⁷/₆ s. A. ved Konrektor Johannes Wigandus Barnedaab.
²⁴/₆ 1653 ved Vognmand Jess Petersens Barnedaab.
²/₁₀ s. A. ved Høker Hans Petersens Barnedaab.
⁵/₃ 1657 ved Tobias Eniecelius' Barnedaab.
⁶/₁₀ 1658 ved Pastor Adrian Wengelters Barnedaab i Eggebeck.
⁴/₄ 1659 ved Købmand Karsten Thomsens Barnedaab.
⁹/₃ 1660 ved Kollegaen Olaus Mollers Barnedaab, sammen med Pastor Johann Brekling.

¹³⁾ Klotz' Børn: Eva, født 5. Marts 1632 i Rostock,
 Barbara, født 20. Februar 1633 sst., døde snart,
 Agneta, født 4. November 1634 i Rostock,
 Stephanus, født 23. Januar 1636 i Rostock,
 Christiana, født 4. April 1637 i Rostock,
 Sophia, født 4. Januar 1639 i Flensborg,
 Caius Johannes, født 7. Februar 1641 i Flensborg.

- ¹⁵/₇ 1660 ved Dattersønnen Caspar Schwencks Daab.
¹²/₁₂ s. A. ved Jürgen Petersen im Rathskellers Barnedaab.
²⁹/₉ 1661 ved Dattersønnen Stephanus Schwencks Daab.
²⁰/₁₂ 1662 ved Johannes von Kalens Barnedaab.
²/₇ 1663 ved Pastor Olaus Mollers Barnedaab.
³¹/₁ 1664 ved Organist Ludvig Seehausens Søns Stephanus' Daab.
⁵/₇ 1666 ved Daab i Adelby.

Listen vidner ikke just om Hovmod, snarere om et vist Forhold til Befolkningens forskellige Lag, hvilket er saa meget mere iøjnefaldende, som Klotz paa Grund af Visitatserne, Synoder, Overkonsistorialsager, kongelige Befalinger om at indfinde sig i København, Odense osv. det meste af Aaret maatte være fraværende. Dertil kom hans Rejser til Herregaardene for at holde Ligprædiken over adelige Personer. I Flensborg forrettede han ofte Gudstjenester paa Flensborghus Slot¹⁴), hvor han ogsaa døbte Christian den Fjerdes Sønnesøn den 15. April 1646. I 1658 kørte Kurfyrsten af Brandenburg, skønt reformert, ofte til Klotz' Gudstjeneste i Nikolaj Kirke¹⁵).

*

Naar Klotz havde ønsket at bo i Flensborg, skyldtes det vel ikke blot, at der i Forvejen fandtes saa mange Slægter fra Vestfalen, men ogsaa, at Flensborg paa den Tid var en meget levende Handels- og Skibsfartsby, dertil ret centralt beliggende mellem Danmark og Tyskland. Flensborg havde ca. 9000 Indbyggere, København det dobbelte Antal og Aarhus, Odense og Husum hver 3—4000¹⁶).

Med Hensyn til Skibe overgik den langt København, som i 1635 skal have haft 88 Skibe mod de over 200 Skibe, som havde

¹⁴) Vel navnlig i Tiden fra April 1654 til Juni 1655, da »Kong Frederik III og Dronningen ikke var til at drive bort fra Flensborghus« (Vilh. la Cour Danmarks-historie II, S. 87).

¹⁵) Freiherr Louis Ferd. von Eberstein: Kriegsberichte, Berlin 1889, S. 36 ff., jævnfør S. 33, hvorefter Klotz ogsaa prædikede for Kurfyrsten i Husum Kirke.

¹⁶) la Cour II, S. 18.

hjemme i Flensborg¹⁷⁾. Og det var ikke usandt, hvad Sognepræsten ved Helliggejsts Kirke i København, Esajas Fleischer, udtalte ved Hans Nansens Ligbegængelse den 25. November 1667: »Holsten hans Fædreneland lader sig neffne med Ære / som det hvilcket fra Arilds Tjd har været begaffvit med et stridbar oc mandhafft Folck / hos hvilcke Flenssborg hans Fødeby var i forrige Tider Fyrstendometz Mur og Støtte / oc Handelsmandens Velkomstis Sted«¹⁸⁾.

Det stridbare Sind fremgaar ogsaa af Amtsregnskaberne, hvor man læser om de Bøder, stridbare Flensborgere maatte af med, f. Eks. i

1635: Peter Mikkelsens Kone har slaaet Simon Paulsens Kone i
Jens Mikkelsens Hus Mulkt 1 # 2 β.

Didrik Nielsen og Hans Becker har brugt Skældsord mod hinanden, Mulkt for hver 2 #.

Peter Hansen har overfaldet Nis Brunkertsen i hans Hus, og der er opstaaet stort Postyr (groet parlament) Mulkt 4 #.

Hans Petersens besvangrede Pige har fornærmet Sophie thor Schmede Mulkt 6 #.

Hans Børnsens Kone har bagtalt Peter Skoflikkers Kone Mulkt 2 #.

Det var en stridbar Tid og Slægt. Heller ikke Præsterne stod udenfor. Kongen benyttede derfor Kirken som Samfundets Politi og Opdragelsesorgan. Publikums Vrede over de strenge Tøjler gik saa igen mest ud over Præsterne og deres Tilsynsmænd, hvis de som Klotz holdt Orden. Fra Flensborg har vi opbevaret en interessant Skrivelse desangaaende. Den er dateret den 12. September 1649 og indeholder Magistratens Klage til Kongen¹⁹⁾ over en Skrivelse fra Kongen af 1. September, hvorefter Magistraten skal holde Borgerne og Indvaanerne til Guds Ord og fornemme-

¹⁷⁾ Jürgens: Zur schl.-holst. Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts, 1914, S. 87.

¹⁸⁾ Ligprædikenen, Kbh. 1668, S. 93.

¹⁹⁾ T. Kanc. IA — 1670 VI c Indkomne Breve.

lig gaa foran med et godt Eksempel. Den svarer, at den har en god Samvittighed, ihvorvel der er mange Haandværkere og Skibsfolk, som forsømmer Ugedagsprædikenerne; men dette skyldes, at de ikke kan afse Tiden fra deres Arbejde. Endvidere maa det beklages, at Præsterne ikke altid begynder Gudstjenesten i rette Tid og ofte prædiker saa urimelig længe, »dass sie darüber einen gantzen halben tag verabseumen vnd nahrlos sitzen müssen, auch alte Leute,* so dan schwangere vnnd seugende, die Langwirigkeiten nicht zu ende abwarten können«. Magistraten beder derfor deres naadigste Konge og Herre om at give Gejstligheden Anvisning i saa Henseende. Det stridbare Sind udløses her i overdrevne Paaavisninger.

I andre Henseender stod Gejstlighed og Magistrat pænt ved hinandens Side, bl. a. ved Forsøgene paa at ophjælpe Byen efter de lidte Krigsskader²⁰⁾.

*

Klotz' sidste Aar i Flensborg blev svære. Først var der Svenskerkrigene, som forjog ham og alt Borgerskabet fra Flensborg. Den 25. Juli 1658 skrev han fra København i en Stambog de betegnende Ord »Omnia somnia«²¹⁾ — alt er Forfængelighed, hvilket ikke blot skyldtes Tiderne, men ogsaa personlig Sygdom. Han havde sit Bohave, især sine mange Bøger med sig, og i Juli 1660 udsteder Kongen et Pas for hans Gods, for at hans Tjener Andreas Lowsen kunde bringe Klotz' Sager hjem til Flensborg med Skipper Jürgen Nissens Skib²²⁾.

Saa kom i Juni 1666 hans Hustrus Død paa en Tid, hvor han selv var meget syg. I sin Ligprædiken over hende den 19. Juni skildrer Pastor Olaus Moller hende som en Gud hengiven Kvinde, der flittigt gik til Kirke saa vel Søndag som Hverdag »ungeachtet

²⁰⁾ Se f. Eks. Fællesskrivelsen af 18. Nov. 1665. T. Kanc. IA. A 10. Patenten.

²¹⁾ Paa et løsrevet Stambogsblad, som jeg tilfældigt fandt i Lutherseminariet i Wittenberg. I Personalialia til Ligprædikenen over Klotz' første Hustru nævnes, at Klotz i det Aar pintes af Sten og Colica, ja en farlig, dødelig Sygdom, som Lægerne »fast desperiret« over.

²²⁾ T. Kanc. IA. — 1670 II a 1660—63 Patenten.

ihrer weitleufftigen Haussgeschäfte, welche sie so lang über die Seite setzte« og fremhævede hendes lange lykkelige Ægteskab »eine gewünschte, gesegnete und gantz vergnügliche Ehe mit ihrem Herrn in die 36 Jahr geführt«. Hverken overfor sin Mand eller andre var hun »störrisch oder ungeberdig oder unfreundlich«. Hun begravedes i Koret i St. Nikolaj, efter at Klokkerne havde ringet i 16 Timer — uden Betaling, som der anføres i Kirkeregnskabsbogen.

Det følgende Aar løsnedes Klotz fra Flensborg, idet han afgav sine Embeder som Sognepræst og Provst for at følge Kaldelsen som Kongens Kirkeraad med Bopæl i København, med Forpligtelse til hvert Aar at opholde sig i Hertugdømmerne i sin Egen-skab af Generalsuperintendent. Lige forinden — den 29. Juli — havde Kongen skænket ham Gaarden Adelbylund lige udenfor Flensborgs Porte. Man faar det Indtryk, at Kongen med begge Udmærkelser vilde sige Klotz Tak for hans 30aarige Embeds førelse i samme Stilling.

Den 7. November 1667 holdt Klotz sin Afskedsprædiken i Flensborg over Teksten »Giv Kejseren, hvad Kejsersens er, og Gud, hvad Guds er«. Anekdoten fortæller, at han udtalte, at han ikke undte Flensborgerne at beholde hans Knogler; men i Ligtalen over ham fremhæves, at han kun nødig vilde forlade Flensborg.

Kongen havde bevilget ham 300 Rigsdaler i Flyttepenge og stillet to Skibe til Raadighed for Transporten af hans Bohave, især hans mange Bøger. Men inden han flyttede, holdt han i Stilhed Bryllup med en Borgerdatter fra Nyborg, Maria Boesen, der var bleven Enke efter Dr. juris Peter Christian Thode i Glückstadt. Vielsen foregik 7. April 1668, men Ægteskabet varede kun en Maaned, idet han allerede døde Onsdag efter Pinsedag, nemlig den 13. Maj.

Han havde været meget syg siden Aarets Begyndelse og prøvet de bedste Læger i Landsdelen, men mistede ligesom al Lyst til at leve længere. Han laa i Sengen uden at spise eller tale og afkræftedes mere og mere. Hver Gang hans Kollega, Olaus Møller, fremsagde en Bøn, tog han Nathuen af. Kun da man bad hans Yndlingssalme »Herr Jesu Christ, wahr Mensch und Gott«, bad

han inderligt med. Derefter døde han ganske stille, medens en voldsom Storm for hen over Byen og bl. a. rev Hanen paa Nikolajkirken og Latinskolen ned — et Varsel om solche Traurighed?

Pastor Olaus Moller holdt Ligtalen over Klotz og gør et Forsøg paa at give et sandfærdigt Billede af ham. Fornavnet Stephan = Krone giver ham Udgangspunktet til Prædikenen (Klagesangene 5,16: »Kronen faldt af vort Hoved, ve os, at vi har syndet«). — Lige i Begyndelsen hedder det »Also klagen und sagen, wo nicht alle (denn wer kans allen gleich machen?), dennoch viele fromme Leute im Land und Stadt, viele fromme Prediger und insonderheit das hiesige Stadt-Ministerium: Unser Hochgeehrter Herr Superintendens, der uns so manche gute Predigt gethan, so manchen guten Rath und Unterricht gegeben, so mannigmal die hülfliche Hand in unserm Ampt geboten, der mit seinen hohen Gaben, mit seiner gewaltigen Lehre, mit seinem messigen und züchtigen Wandel uns als eine Crone gezieret«.

For Moller stod Klotz som en ikke blot berømt, men en virkelig stor Mand, især som Prædikant, »ob ers gleich bisweilen zimlich lange machte«, og som Videnskabsmand. Han vender sig derfor mod dem, som skænder store Mænds Ære. Men samtidig gør han opmærksom paa, at Klotz var en ydmyg Mand, der erkendte sig som en Synder: »bey seinem Glück und Ehren nicht Stoltz und Hoffertig, sondern Demühtig und Freundlich gegen jederman; Nicht unmässig, sondern mässig, nüchtern und eingezogen im Gebrauch des Zeitlichen; Nicht Unbarmhertzig gegen Nothleidende, sondern Mitleidig, Tröstlich, Mild ud Barmhertzig; Nicht sicher, sondern mitten im Wolstand Fürsichtig und Sorgfältig, gedenckend: Homo sum«²³). Flere Gange fremhæver han, at han var taalmodig i sin Lidelse og tilgivende overfor sine Tjenere. »Man muss nicht Böses mit Bösem vergelten, sondern Gott rathen lassen war sein immerwehrendes Sprichwort«.

²³) Jævnfør, at han i 2 forskellige Studenters Stambøger (19. Dec. 1641 og 20. Dec. 1667) skrev det samme: *Via Domini Misericordia et Fides* (Herrens Veje er Barmhjertighed og Trofasthed). Ny kgl. S. 358 h og Ny kgl. S. 524.

Om Klotz' Udseende siges: »Seine gerade Statur hat sein auffrichtiges Gemüht angezeigt und aus seinem Gesicht hat man bedes eine gravität und Freundlichkeit gemercket«.

Dette Billede fra Ligprædikenen svarer til det Maleri af ham, som findes den Dag i Dag i Nikolaj Kirke, hvor han fik sit sidste Hvilested sammen med sin første Hustru, medens Klokkerne ringede i 19 Timer fra Nikolaj og Marie Kirketaarne.

HENRIK THOTT OG HOLBÆK LEN

Af *Albert Thomsen*.

I første Bind af »Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige« (1906) giver *Knud Fabricius* S. 156 ff. en Redegørelse for de udviklede Forhandlinger, som 1660—61 førtes mellem den danske og den svenske Regering om det Vederlag, der skulde ydes for Tilbagegivelsen af Bornholm til den danske Konge.

Resultatet blev en Overenskomst af 3. Juli 1660, ifølge hvilken Bornholm skulde overgives til Kong Frederik, mod at Kongen til Gengæld tilvejebragte 8500 Tdr. Hartkorn skaansk, adeligt Jordegods, som skulde overleveres til den svenske Krone inden næstfølgende St. Hans Dag. Kongen skulde opkøbe Godset, og en Kommission med svenske og danske Medlemmer fik til Opgave at forhandle med Ejerne og taksere de Ejendomme, der kunde blive Tale om.

I Marts 1661 forelaa der fra de danske Kommissærer en Liste over 14 Godser »som til Kongl. Maj. og Kronen Sverige for Boringholms Vederlag kan cederes og afstaas«; men da Svenskerne efter en indgaaende Undersøgelse kasserede en Del af det tilbudte, og egentlig kun var tilfredse med 4 af Godserne, maatte man fra dansk Side komme med andre Forslag; man nævnte saaledes Henrik Thotts Ejendom, Gladsakse, i det østre Skaane. En ny Liste præsenteredes d. 23. April; Svenskerne accepterede, men i sidste Øjeblik kom der Bud fra København, at man gerne vilde have strøget to af Aksel Urups Gaarde, Belteberg og Hviderød, af Listen og i Stedet afgive Henrik Thotts Gladsakse og

Svabesholm. Og saaledes blev det. Den 5. Maj var Vederlagets Størrelse og Art endelig bestemt. Nu blev det saa Kong Frederiks Sag at holde de Adelsmænd skadesløse, som havde stillet deres Godser til hans Raadighed; de maatte have Compensation i dansk Krongods. De tre, som havde afgivet mest, var Joakim Gersdorff (c. 3000 Tdr. Htk.), Ove Gedde (c. 1740 Tdr. Htk.) og Henrik Thott (1450 Tdr. Htk.).

For Thotts Vedkommende ordnedes Sagen saaledes, at Kongen i Skøde af 20. Aug. 1661 overdrog ham Holbæk Slot med Ladegaarden og en Del Bøndergods.

* * *

*Henrik Thott*¹⁾ til Boltinggaard var født 1606 som Søn af Christen Thott og Sophie Below. Han studerede nogle Aar ved udenlandske Universiteter, var siden 1628 ansat i Kancelliet, til han 1635 gik ud i Provinsstyrelsen som Lensmand, først 1635—41 i Stavanger, derefter 1641—48 paa Bergenshus og 1648—60 paa Dronningborg, med en Afbrydelse under Svenskekrigen. I Stavangertiden havde han som Oberstløjtnant Kommandoen over to Fænniker Knægte.

Han ejede Tid efter anden adskillige store Godser, paa Fyen Boltinggaard ved Ringe, i Jylland Faarup, Kjeldkær, Hastrup og Halvparten af Bjørnsholm, og i Skaane Gladsakse og Svabesholm (Svinebjerg). Nogen fremragende Administrator eller Økonom har han næppe været, thi store Gældsforpligtelser²⁾ tvang ham efterhaanden til at sælge det ene efter det andet af Godserne. Og Afstaaelsen af de to skaanske Ejendomme 1661 ruinerede ham fuldstændig.

Gladsakse laa tæt Vest for Simrishamn og Svabesholm c. 15 km Nord for denne By; begge Godser var i god Drift og særdeles værdifulde. Alene Gladsakse var sat til 470 Dalers aarlig Indtægt, og medregnedes det tilhørende Bøndergods, Møller og Skove

1) Dansk biogr. Leksikon, 2. Udg. 24. Bd. 43. — Danmarks Adels Aarbog 1900, 443.

2) Han nævnes saaledes 1647 blandt den lange Række Adelsmænd, der skyldte den rige Holbæk-Borgmester, Mogens Christensen, Penge.

(til 850 Svins Olden), kunde Gaarden give c. 2000 Daler om Aaret³⁾.

Det vilde derfor være naturligt, om Thott kviede sig ved at afhænde disse Ejendomme, da de danske Kommissærer henvendte sig til ham, og først Dagen inden den endelige Overenskomst blev de enige med ham; han har sikkert givet efter, fordi han forstod, at han kunde vise Kongen en Tjeneste ved at bringe dette Offer. Og saa har han naturligvis slaaet sin Lid til Kommissærernes Forsikring om, at Majestæten vilde holde ham fuldt ud skadesløs med Krongods Vest for Øresund.

Under 9. April 1660 var Henrik Thott udnævnt til Stiftslensmand over Aarhus Stift og fra 1. Maj s. Aar tillige til Amtmand over Aarhusgaard Len⁴⁾. Men allerede næste Aar, d. 23. Juni, fik han Ordre til at overtage Posten som Amtmand over Holbæk Len, aabenbart samtidig med, at han har indvilget i at modtage Holbæk Slot med tilhørende Krongods som Kompensation for de skaanske Godser. Hans Amtmandsværdighed over det nye Holbæk Amt, der kun bestod af Merløse og Tuse Herreder, varede dog ikke længe; allerede 1. Maj 1662 fritoges han for Administrationen heraf⁵⁾.

Kongens Skøde⁶⁾ paa Holbæk Godset er dateret 20. August 1661, og herefter faar han til Ejendom for sig og sine Arvinger »efterfølgende Vores Gods, liggendes udi Vort Land Sjælland, som hidtildags haver ligget til Vort Slot Holbæk, med al dets Herlighed og rette Tilliggelse nemlig først Slottet med tilliggende Lade- gaards Enge og Mark samt Skoven, som er sat og takseret til- sammens for tresindstyve tre Tønder halvfemte Skæppe Hart- korn, samt og den forefundne Bygning Dernæst efterskrevne Gaarde og Gods«, ialt c. 780 Tdr. Hartkorn i Merløse og Tuse Herreder.

³⁾ Fabricius' anf. Bog, Noterne.

⁴⁾ Bloch: Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark, S. 107.

⁵⁾ Anf. Sted S. 22.

⁶⁾ Rigsark. Original Saml. p. Pergament, Holbæk Slot No. 1. Trykt i Uddrag i »Kronens Skøder« II 98.

Henrik Thott. Efter Maleri paa Gaunø (Kopi fra 18. Aarh.).

Thott maa hurtigt efter at have holdt sit Indtog paa det lille Slot have faaet et Indtryk af, at Herlighederne var noget større paa Papiret end i Virkeligheden. Og som et Supplement modtog han efter kgl. Skøde⁷⁾ af 2. Juli 1662 noget mere Jordegods i de to Herreder; blandt andet de saakaldte »Slottens Huse«, nogle Lejevaaninger, som Holbækkerne af tidligere Lensmænd havde faaet Lov at bygge paa Slotsgrunden.

Ved disse Mageskifter var Prisen paa 1 Td. Hartkorn sat til 50 Rdlr.; de skaanske Godser beregnedes til 920 Tdr. 1 Skp.,

⁷⁾ »Kronens Skøder« II 138.

hvilket giver 46.009 Rdlr. 1 Ort og 5 Skill. I Stedet herfor modtog Thott Krongods for 51.802 Rdlr. 1 Ort 11 Skill.; Differencen ordnedes ved en Afregning af 2. Nov. 1661. Saa skulde begge Parter være tilfredse.

Men det var Thott ikke. Efterhaanden som han fik gennemgaaet Godsets Jordebøger og set, hvad de enkelte Gaarde skulde svare i Afgifter, og sammenlignet det med, hvad Bønderne i Realiteten svarede, blev han klar over, at han havde gjort en daarlig Handel.

Hvorledes var da Tilstanden paa dette gamle Krongods nu efter Svenskekrigene?

Selve Slottet, der bestod af to middelalderlige Stenhuse og et Par nyere Bindingsværkslænger, blev i den Grad molesteret under den svenske Besættelse, at det kun med store Bekostninger lod sig sætte i beboelig Stand igen. Da hverken Thott eller de følgende Ejere havde Mod og Lyst til at gøre noget videre ved det, forfaldt det mere og mere; den ene Bygning efter den anden maatte brydes ned, og ved Aar 1700 var der næppe andet end Voldstedet og Gravene tilbage.

De to Kommissærer, *Christian Daa* og *Niels Parsberg*, der for Kommissionen af 13. Dec. 1660 til Besigtigelse af Kronens Gaarde vedrørende Tilstanden efter Svenskekrigen, skulde undersøge Holbæk Slots og Lens Tilstand, har udarbejdet en Beretning, der bilagt med et Inventarium og nogle Tingsvidner har ligget i Kommissionens Arkiv i Rigsarkivet, men desværre har de vigtige Bilag, som kunde give Oplysninger om Forholdene efter Krigene, ikke været til at finde i mange Aar⁸⁾.

Derimod findes der en *Jordebog over Holbæk Len*⁹⁾, dateret 15. Februar 1661 og udarbejdet af Thotts Forgænger, Lensmand *Erik Banner*. Det hedder heri: »Belangende Ladegaarden, saa er til den en temmelig Del Jord, men en hel Hob af samme Jord er ikke tjenlig at dyrke eller saa udi, hvoraf i forrige Tider, den Stund Bonden var ved Magt, aarligen ungefær er

⁸⁾ De manglede allerede, da Bidstrup i 1901 skrev »Østifternes Købstæder under Svenskekrigen«, i »Arkiv og Museum« I 252.

⁹⁾ Rigsarkivet.

blevet saaet 20 Tdr. Rug og 150 Tdr. Byg. Desligeste kan og ungefær aarligen avles 150 Læs Hø. Men nu befindes Bønderne her til Slottet liggendes saa forarmede og foruden Bæster og Kvæg, at de ikke er gode for at pløje til 30 Tdr. Sæd«.

Samme Jordebog giver tillige en temmelig trøstesløs Oversigt over Tilstanden paa selve Krongodset, der bestod af 725 Tdr. 1 Skp. Hartkorn, fordelt med 405 Tdr. $\frac{1}{2}$ Skp. $1\frac{1}{2}$ Fdk. $2\frac{1}{2}$ Alb. $1\frac{1}{2}$ Penning Hartkorn i Merløse Herred og 320 Tdr. 1 Skp. $\frac{1}{2}$ Fdk. i Tuse Herred, heri medregnet Værdien ogsaa af de øde Gaarde. I Skødet til Henrik Thott var Krongodset ansat til c. 780 Tdr., mens Erik Banner altsaa her kun sætter det til c. 725 Tdr., saa det er næppe hans Jordebog, der er mageskiftet efter.

I denne hedder det saa videre, at i Merløse Herred var 13 af Kronens Gaarde »øde og af Fjenden afbrudt«, 6 »øde«, 1 »slet øde«, 7 »øde og slet afbrudt«, 24 Bønder betegnes som »forarmede« og kun 2 er »temmelig ved Magt«. Det ser ligesaa trist ude i Tuse Herred: 5 Gaarde »øde og af Fjenden afbrudt«, 16 »øde og afbrudt«, 6 »øde«, 3 Bønder kaldes »ganske forarmede«, 9 »slet forarmede«, 4 »helt forarmede«, 1 »helt forarmet og Gaarden ruineret, saa den er næsten øde«, 3 »var øde, er nylig besat«, 1 Selvejergaard »temmelig ved Magt«, en anden »slet forarmet«, og kun 4 Fæstegodser er »temmelig ved Magt«. Nær ved 100 Bøndergaarde er saa forringede i Tilstand og Værdi, at det maa være en Selvfølge, at de ikke kan svare de Ydelser, de er sat til, og 54 af dem er slet ikke beboede.

Næste Aar, 1662, lod Thott udarbejde en Jordebog¹⁰⁾, som giver et lignende Billede. Ved en Mængde Gaarde staar der »øde« eller »afbrudt«, og han opgør det Gods, »som er øde og næsten slet afbrudt«, til 314 Tdr. $2\frac{1}{2}$ Fdk. 3 Alb. Hartkorn. En tredje Jordebog¹¹⁾ fra 7. Aug. 1663 sætter Tallet til 359 Tdr. 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb. Hartkorn.

Om Ladegaarden hedder det i Matriklen 1662, at »den er gammel og brøstfældig, med 50 Fag gamle Ladehuse«. Dens Jord-

¹⁰⁾ Kommiss. til Besigtigelse over Kronens Gaarde m. m. vedr. Tilstanden efter Svenskekrigen. Rigsark.

¹¹⁾ Samme Kilde.

tilliggende og Udsæd omtales i lignende Udtryk som i Erik Banners førnævnte Jordebog, idet der dog gøres opmærksom paa, at den ene Tredjedel hviler hvert Aar, saa der ialt kun kan blive Tale om en aarlig Udsæd paa 113 Tdr. 2 Skp. Rug og Byg. Der findes nok »en temmelig Del Jord, dog en Del deraf er ej synderlig frugtbar eller tjenlig til Sædeland«. Arealet beregnes stadig som i Skødet til 63 Tdr. $4\frac{1}{2}$ Skp. Hartkorn.

Skoven, som omtales i Skødet, var dels »Skaret« ved Jyderup, dels Holbæk Lund, Vest for Slottet; denne kan ikke takseres i Matriklen, »eftersom det er øde og aleneste nogle faa Træer derude, som Toppen findes at være afhuggen«.

Slottets »Gadehuse« er ikke indført i nogen Jordebog, og Beboerne har ingen Avl og svarer derfor heller ikke Landgilde, Ugedage eller Arbejde. At de derimod svarede en Pengeafgift, nævnes ikke her i Matriklen.

Den lille Slotsmølle, som drives af Vandets Fald fra Voldgraven til Fjorden, kaldes »øde og ubrugelig«.

Tilstand og Vilkaar var naturligvis ikke værre her paa Holbæk Slots Godser end i de fleste andre Egne, der havde været besat af de fjendtlige Tropper, men det undskylder jo ikke, at man fra Regeringens Side havde baaret sig mindre pænt ad overfor Henrik Thott, da man fik ham til at modtage dette Gods, ligesaa lidt som man forstaar, at han ikke grundigere undersøgte dets reelle Værdi inden Mageskiftets Afslutning.

Kun et Par Aar fik han Lov at være Herre paa Slottet; han har ogsaa boet her en kort Tid; i en Strid om Stolestader i St. Lucius Kirke tales der om de fem Stolestader »som altid har ligget til Holbæks Slot og ere benyttede af Henrik Thott, hans Frue og Tjenere¹²⁾. Men Forholdene i den lille, forfaldne Gaard indbød ikke til længere Ophold.

Det varede ikke længe, inden hans Kreditorer begyndte at lade høre fra sig, og naar han ikke kunde klare for sig med rede Penge eller andre Værdier, tog de Stykke for Stykke af hans Jordegods. Allerede i 1666 og 67 mistede han Slottets 63 Tdr. Htk., saaledes

¹²⁾ Tingsvidne af 26. Maj 1678.

de 35 Tdr. efter en Højesteretsdom¹³⁾ 22. Aug. 1667 for 1000 Rdlr., som han skyldte til et Legat for tyske Præstenker i København. Thott protesterede og ansøgte om, at en Indførselsforretning i Godset maatte blive kasseret, dels fordi den medtog Slotsmøllen, som ydede 2 Pund Mel aarligt, og Slottets Gadehuse, som svarede 30 Rdlr. aarlig, og disse Værdier var i Indførslen udlagt for intet, og desuden tilbød han at stille andet Jordegods til Disposition, blot hans Hovedgaard maatte blive skaanet. Men Højesteret afviste hans Protest, blandt andet fordi han ikke havde fremlagt nogen Specifikation paa det Gods, han vilde udlægge til sine Kreditorers Fornøjelse.

Den lærde og meget vindskebelige Filolog, Professor *Bertel Bartholin* (1614—90) opkøbte Fordringerne paa Slotsgodset og blev derved fra 1669 Thotts Efterfølger som Ejer af Holbæk Slot og Ladegaard. Til gode Priser solgte han først Slottets Gadehuse til Borgerne, derefter Skovene og Overdrevet ude ved Jyderup og endelig 1676 Hovedparcellen med Slot og Ladegaard. Ved denne sidste Forretning var han ved at komme i Klemme¹⁴⁾, idet han først solgte til Friherre *Mouritz v. Putbus*, Løvenborg, d. 19. Jan. 1676 for 3000 Rdlr. og derefter fortrød det, nægtede at give Skøde og d. 25. solgte Godset til Fru *Hilleborg Rosenkranz*, Vognserup, som tog det i Besiddelse og tilbød det til Friherren for 4000 Rdlr.! Men Putbus klagede til Konsistorium, der dømte Bartholin til at skaffe ham et lovligt Skøde, og Højesteret stadfæstede Dommen 20. Juni; saa d. 29. fik Friherren sit Skøde og blev den nye Herre til Holbæk Slot.

Men ogsaa de 780 Hartkorn Bøndergods, som Henrik Thott havde faaet af Krongodset, blev lidt efter lidt frataget ham af Kreditorerne, saa han til sidst kun havde de øde, afbrudte og ubeboede Gaarde tilbage.

Som en gammel og fattig Mand tog han Bolig i Sorø; alle hans Hovedgaarde var gaaet tabt, de sikre Indtægter som Lensmand havde han ikke mere, selv Amtmandsstillingen i Holbæk havde

¹³⁾ Top. Saml. p. Papir. Holbæk Slot Nr. 22 b.

¹⁴⁾ Holb. Købstads Historie I 326.

han maattet give Afkald paa; tilbage var kun en Del spredt Bøndergods, især i Holbæk Amt, men det havde ringe Værdi. 1671 solgte han en øde Gaard i Søllinge paa Fyen, vistnok den sidste Rest af hans fædrene Gods, Boltinggaard. I Sorø boede som Enke hans Søster, den bekendte lærde Skribent og Oversætter, Fru *Birgitte Thott*; maaske har hun givet ham en Haandsrækning, naar det kneb mest.

Herfra Sorø sendte han saa d. 9. Aug. 1672 en Ansøgning¹⁵⁾ til Christian den Femte om en liden Forlening til Underhold i hans høje Alderdom; i Skrivelsen henviser han til, at han i 1661 afstod Gladsakse og Svabesholm til Kongens salig Fader og fik i Stedet Holbæk Slot med tilliggende Gods, men af dette var 357 Tdr. Hartkorn ganske øde, mens hans svenske Gods var fuldt besat med Bønder. Ved det Mageskifte havde han lidt et Tab paa 15.725 Rdlr. Den gamle Konge havde da ogsaa lovet ham nogen Erstatning, og nu sidder han i stor Armod og Vidtløftighed og savner Midler til at betale sine Kreditorer med.

9. September sendte Kongen et Missive til de tilforordnede i Kammerkollegiet og krævede en Indstilling; denne forelaa d. 31. Oktober¹⁵⁾, og Kollegiet erindrer her om, hvorledes Thott med stor Villighed afstod sine skaanske Godser, mens andre undslog sig, og indrømmer, at Holbækgodset var »helt ringe og øde«, saa han led et stort Tab ved Mageskiftet, og nu har hans Kreditorer berøvet ham det hele, saa han lever i stor Armod, hvorfor det indstilles, at der forundes ham og hans Hustru en livsvarig Pension.

Nedenunder Indstillingen har Kongen med enevældig Ortografi bemærket: »paa Mig skal intet fattis, wed I kun medel Dir til«.

Det ser imidlertid ikke ud til, at de høje Herrer har fundet Middel dertil, og da Vinteren er gaaet, skriver Henrik Thott igen til Kongen, dat. Sorø 31. Marts 1673¹⁶⁾. Hans Kreditorer har taget hans bedste Gods, hvorfor han ikke i nogle Aar har kunnet svare Kontribution af sit tiloversblevne øde Gods, og han »indflyer til Eders kong. Maj. med allerunderdanigste Bøn og Begæring om

¹⁵⁾ Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv. L. A.

¹⁶⁾ Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv. L. A.

naadigste Forskaansel for den Skat, som rester af 46 Tdr. (Htk.) øde Gods, hvilket Gods jeg muligens kunde herefter faa besat eller solgt til mit Underhold og daglig Fornødenhed«. Han henviser til, at Frederik III tidligere engang eftergav ham Skatten af noget øde Gods, som Kreditorerne derefter tog i Betaling. »Og dersom Gud havde længere sparet min sal. og højlovlig Konge, da havde mig visseligen bleven givet nogen Restitution for min erlidende nogle Tusinde Rigsdalers Skade og for min tro Tjeneste i Freds- og Fejdetid Saadan Eders kongl. Maj.s store Naade imod mig gamle Mand med Hustru og Barn vil vi bede Gud den almægtig rigeligen at belønne og Eders kongl. Maj. udi et langvarigt Regimente erholde, forblivendes med Liv og Blod Eders kongl. Maj.s allerunderdanigste tro Tjener Henrich Thott«.

Ansøgningen er d. 10. April paategnet af Holbæk-Amtmanden, *Jørgen Bielke*, som bekræfter Sandheden i Thotts Ord og peger paa, at Kongen ikke er tjent med, at de 46 Tdr. Htk. bliver konfiskeret, for det vil da blive endnu vanskeligere at faa dette Gods »besat« med Bønder eller solgt.

Det drejede sig om nogle Gaarde i Grandløse, Bonderup, Tjørnede og Sandby, af Holbæk Slots Bøndergods.

Længe varede det ikke, før Thott, som utaalmodig ventede paa en Afgørelse, igen skrev til Kongen; d. 4. August samme Aar (1673) beder han om en lille aarlig Understøttelse paa Grund af Tab ved det bornholmske Vederlag. I Brevet kalder han Majestæten: »en Gud paa Jorden:«¹⁷⁾

Men et Par Uger senere indkom en Ansøgning til Kongen¹⁷⁾, skrevet af Datteren, *Sophie Thott*, paa sin Faders Vegne. Han har nemlig, som hun skriver, bragt i Erfaring, at en saadan aarlig Pension kun kan opnaas som særlig kongelig Naadesbevisning og ikke kan søges som en »Pretention«, og derfor »har han befale mig, at efterdi hans høje Alder og bekymrede Sind ikke tilstødte ham saadan sin ydmyge Ansøgning selv efter sin skyldige Underdanighed at fremføre, at jeg da af datterlig Lydighed skulde iføre mig den Dristighed paa hans Vegne hos Supplikationen at

¹⁷⁾ Holb. Slots Ladegaards Godsarkiv.

lade indlægge denne ydmygste Memorial«. Hun beder derefter om, at hvis Kongen ikke vil give Faderen en aarlig Pension, at han da maa forundes noget øde Gods med Skattefrihed i nogle Aar, indtil det er kommet paa Fode igen, og desuden Eftergivelse af nogle gamle Skatterestancer paa det øde Gods, han endnu har i Behold. »Hvilken min kære Faders underdanigste Begæring jeg i dybeste Ydmyghed indstiller for Eder, allernaadigste Herre og Konge, og venter Eders kongl. Majestæts mildeste Resolution ...«. Brevet er dateret København d. 19. Aug. 1673.

Skatkammerkollegiet foretog nu en Opgørelse over Thotts Ønsker; man fandt ud af, at noget af det Gods, han maatte overtage ved Mageskiftet i 1661, var Gæsteri, men det blev alligevel regnet for Hartkorn; Bønderne havde i 1633 af Christian IV faaet Afslag i deres Landgilde¹⁸⁾, men Gaardene blev dog solgt til ham som fuldt Hartkorn, og Kongen solgte ham ligeledes i Skødet noget Arbejde af Kirketjenere i Lenet, men det viste sig bagefter, at de var sat til at svare Arbejde til andre, især Præster, saa de var ham til ingen Nytte. Disse Fejl har i de forgangne 12 Aar betydet en Indtægtsforringelse for ham paa mange Hundrede Daler.

Derefter fulgte saa d. 4. Oktober en Indstilling fra Skatkammeret til Kongen¹⁹⁾. Det hedder heri, at Thott nu anholder »om at maatte, for sin underdanigste tro Tjeneste i forrige Tider af velmente Redebonhed til at afstaa sit besatte Gods i Skaane, saa og for nogen Misregning med samme Mageskifte, nyde noget øde Jordegods til Ejendom, hvorved han kunde have med Kone og Børn nogen Livsophold i sin høje Alderdom; saa beregner han sine Prætentioner til 15.725 Rdrl. og for Misregning i Udlæget 37½ Tdr. Hartkorn, og derfor begærer af kongelig Naade 200 Tdr. Htk. af det øde Sorø Gods, som er blevet tilovers fra det fyenske Regiment, med nogle Aars Frihed for Skat, indtil han kan faa det bebygget. Saa er vitterligt nok, at Henrik Thott ej aleneste altid haver tjent trolig og vel, mens endog især lod sig hel villig finde til at afstaa sit Gods i Skaane, den Tid andre undslog sig

¹⁸⁾ Holbæk Købstads Historie, 188 ff.

¹⁹⁾ Holb. Slots Ladegards Godsarkiv. Og Bil. til Skødeprotokol, Skøde Nr. 163, 22. Nov. 1673, paa Jordegods i Vordingborg Amt til Henrik Thott. (R. A.)

derfra, og at Holbæk Amt var helt ringe og øde, saa at det næsten altsammen er ham frtaget af hans Kreditorer Den Misregning belangende, saa bevises nu med en gammel Jordebog, underskrevet af forrige Lensmand i Holbæk, at den Gæsteri-Havre er ham for Hartkorn beregnet, og importerer den Diffents 37½ Td. Htk. Det Gods, han underdanigst begærer, er ganske øde, og ingen har det villet antage, hvorfor det indstilles til Eders kongl. Majestæts egen Naade alene, om han for sin erlidne Skade, saa og Misregning, ialt maatte nyde af kgl. Naade 100 à 120 Tdr. Htk. i Nestelsø By og hosliggende Landsbyer, som er ganske øde, med tre Aars Frihed for Skatterne. Ligeledes indstilles, at han fritages for de før omtalte Skatterestancer for 46 Tdr. Htk. øde Gods, c. 600 Rdlr., og endvidere faar 3 Aars Skattefrihed for dette Gods«.

Kongen fulgte Indstillingen og bevilgede alt det ansøgte, saaledes at der under 22. Novbr. 1673 kunde udstedes et kgl. Skøde til Thott paa det øde Gods omkring Nestelsø, ved Næstved.

Om hans senere Skæbne ved vi ikke noget. Sandsynligvis har Kreditorerne snart skilt ham af med dette Gods som med alt det andet.

Til Henrik Thotts uendelige økonomiske Bekymringer føjede sig en lang Række Sorger i Familielivet²⁰). Hans første Hustru, *Lisbeth Huitfeld*, døde efter tre Aars Ægteskab 1638 i Barselseng i Landskrona. Datteren, Elisabeth Thott, døde som nyforlovet ung Pige 1656, kun tyve Aar gammel, af Kopper. Hans andet Ægteskab med *Beate Rosenkrantz* varede i 5 Aar, saa døde hun (1647) og efterlod 4 Børn, en Pige, der døde som spæd, to Drenge, som begge faldt som Offer for den frygtede Koppesygdom under deres Ophold i Sorø, og endelig Datteren Sophie Thott. To Aar efter Fru Beates Død fik han kgl. Bevilling²¹) til at ægte Jomfru *Birgitte Friis*, som var beslægtet i 3. Led med hans første Hustru, men maatte betale 200 Rdlr. til de fattige i København for at opnaa Bevillingen; 21. Juli 1650 blev de viet i Odense. Naar hun er

²⁰) D. Adels Aarbog, 1900, 443—44.

²¹) Sjæll. Registre 22, 248.

død, er uvist; hun omtales endnu 1673 i den førnævnte Indstilling af 4. Okt. fra Kammerkollegiet. De to sidste Hustruer er begravet i Ringe Kirke.

Datteren, *Sophie Thott*, som 1673 skrev til Kongen paa sin gamle Faders Vegne, var født 1645; hun blev sindssyg og maatte holdes indespærret; først nogle Aar i Citadellet, 1685 sendtes hun over til Hammershus, og endnu i 1693 boede hun hos Amtsskriveren der.

Sine sidste Aar levede Henrik Thott i Fattigdom og Glemsel. Mærkeligt er det, at det hidtil ikke har været muligt at oplyse, naar og hvor han er død; de sidste Gange han nævnes²²⁾, er da han 12. Nov. 1675 giver Friherre v. Putbus Skøde paa noget Bøndergods, og d. 5. Juli 1676, da han giver samme Friherre Skøde paa et Hus i Kisserup. Derefter er der fuldkommen Taushed om hans Navn. Og han var dog engang en rig og anset Adelsmand, mangeaarig Lensmand og en Tid tillige Amtmand, tilhørte en af Nordens mest kendte Adelsslægter, sidste mandlige Ætling af en af de navnkundige ni Akselsønner.

Men ogsaa sidste svage Skud paa Stammen, født til Rigdom og store Godser, men uden Evne til at bevare dem og derfor ogsaa nu i Adelens Forfaldstid som adskillige af sine Standsfæller prisgivet de entreprenante borgerlige Jordspekulanter, der myldrede frem i Efterkrigsaaarene.

Men det skal dog ikke glemmes, at i en vanskelig Situation, »da andre undslog sig«, gjorde han Kongen og Landet den Tjeneste at afstaa sine bedste Godser til det bornholmske Vederlag, og naar vi til sidst ser ham som en ynkværdig Supplikant hos den guddommelige, enevældige Kongemagt, saa er det jo kun for ydmygeligst at kræve gammel Uret gjort god igen. Slet var han blevet lønnet for sin skikkelige Eftergivenhed, da man gav ham det »ringe og øde« Holbækgods i Mageskifte, og selv om han vel var en daarlig Økonom, saa blev dette kongelige Mageskifte alligevel hans Ruin.

²²⁾ Sjællandske Landbrugs Skødeprotokol 13. Sept. 76. (L. A.)

AF DET ÆLDRE DANSKE VEJVÆSENS HISTORIE

GENERALVEJKOMMISSIONENS VIRKSOMHED

Af *Knud Klem.*

Det er en bekendt Sag, at det danske Vejvæsen efter i Aarhundreder at have henligget i en yderst slet Tilstand, under hvilken man Tid efter anden vel stræbte at gennemføre Forbedringer, som imidlertid aldrig fik nogen varig Betydning, endelig i sidste Halvdel af det 18. Aarh. blev rationelt nyorganiseret samtidig med, at Planer blev lagt for et meget omfattende nyt Vejsystem. Foregangsmanden i dette Arbejde blev den franske Vejingeniør Jean Marmillod, som i April 1764 indkaldtes til Danmark, hvor han virkede indtil 1775. Under Marmillods Ledelse nyanlagdes Roskildevejen og Fredensborgvejen, ligesom Grunden lagdes til det Vejkorps, som siden fortsatte Vejarbejdet under dansk Ledelse efter Marmillods Afrejse fra Danmark. Vejvæsenets Udvikling i denne første Periode er skitse-mæssigt behandlet af forskellige Forskere, bl. a. Edv. Holm. For Marmillods Arbejde er der gjort nøjere Rede i J. T. Lundbyes og V. Hermansens Bog »Roskilde Landevej gennem Tiderne«. Her skal gives nogle Oplysninger om Vejarbejdet i Slutningen af Aarhundredet, baseret paa Rigsarkivets Materiale, især det af B. L. Paulsen udfærdigede Repertorium over Vejvæsenets Udvikling indtil 1823.

I administrativ Henseende laa Vejarbejdet i Begyndelsen ikke fast. Under de første Aars Arbejde med Roskildevejens Nyanlæg var dette Arbejde henlagt under en særlig Direktion for »den nye Indretning med Vejene«, der dog kun virkede i Perioden 1763—67. Dernæst fulgte vekslende Overstyrelser: Vejkommissionen 1769—

70, Generalitets- og Kommissariats Kollegiet 1770—71 samt Overbygningsdirektionen 1772—78.

Endelig blev der i sidstnævnte Aar truffet en forholdsvis varig administrativ Ordning, idet der ved Reskript af 7. Jan. 1778 nedattes en Vejkommision, bestaaende af Chefen for Ingeniørerne og Artilleriet General Wilh. v. Huth, Generalprokurør Henrik Stampe og Deputeret i Finanskollegiet Grev Joachim Godsche Moltke. Sidstnævnte var tillige Direktør for Fonden ad usus publicos, fra hvilken Fond der i en Periode senere ydedes Midler til Vejarbejdet. Af Kommissionens Sammensætning fremgaar tydeligt den Interesse, man fra Regeringens Side nærede for, at der skulde komme Realiteter ud af Sagen. Man havde her stræbt efter at sikre saavel den tekniske Sagkundskab som de økonomiske Midler, ligesom Generalprokurørens fremragende juridiske Kundskaber og hans bekendte Reformiverborgede for, at der kunde udarbejdes de fornødne Lovanordninger til Sikring af Reformarbejdets Gennemførelse. I Kommissoriet fik de Herrer nemlig Paalæg om at gennemgaa de allerede gældende Anordninger og de paabegyndte Foranstaltninger og fremsætte Forslag til eventuelle nye Anordninger »samt derefter om bemeldte Veie forfatte en saadan med Landet og Vores havende Øiemed passende Plan som siden kunde følges«. Det udtaltes ligeledes, at det var Majestæten's Ønske, at Kommissionen bestandig skulde forestaa Vejarbejderne, ligesom han ønskede Forslag til eventuelle Tilskud fra Kongens Kasse, som maatte være fornødne til Reformens Gennemførelse. Kommissionen gik med megen Iver i Gang med sit Arbejde, og allerede under 2. Nov. 1778 udstedtes en kongelig Resolution, der indeholdt nærmere Bestemmelser om Vejarbejdet, og ved Reskript af samme Dato ophøjedes Kommissionen til Generalvejkommisionen.

Ønsket om at bevare Kommissionens nære Tilknytning til Regeringsadministrationen tilkendegaves ved de Nybesættelser, som i den forløbne Tid fandt Sted, og som fulgte tilsvarende Nybesættelser indenfor Kollegierne. Rentekamret blev saaledes i den følgende Tid i Kommissionen repræsenteret ved Kommitteret Søren Engelbrecht, Deputeret Chr. Ludvig Stemann, der indtraadte i

1781 ved Moltkes Afgang fra Rentekamret, men som selv afgik i 1782, da han blev Finansminister, Kommitteret Johan Zoëga og første Deputeret Chr. Numsen. Det blev i det hele taget Skik, at den første Deputerede i Rentekamret sad i Generalvejkommisjonen. Derfor erstattedes Numsen ogsaa i Dec. 1783 af Heinrich v. Schilden Huitfeldt, der gled ud ved Regeringsomvæltningen i 1784 og erstattedes med den nye første Deputeret Grev Chr. Ditlev Reventlow. Ved Kommissionen ansattes tillige en Sekretær; fra 1778—81 virkede Johan Gottfried Meer, 1781—84 Fuldmægtig i Rentekamret Niels Paulsen, 1784—91 Kammerraad Brodahl og derefter Chr. L. Sander. Desuden var der ved Kontoret en Kopist, som paa Grund af de voksende Forretninger i 1783 forfremmedes til Fuldmægtig.

Revisionen af Vejkasse- og Materielregnskab vedblev, som før 1778, at være henlagt under Rentekamret.

Udførelsen af selve Vejarbejdet blev forestaaet af Vejkorpsen, der i Marmillods Tid kom i fast Form og under hans Ledelse og Skoling i teknisk Henseende opnaaede en saadan Kvalitet, at man kunde betro det den store Opgave at nyanlægge Danmarks Veje. Efter Marmillods Afgang fik Løjtnant Hans Frederik Rosenberg fra 1. Maj 1775 Overledelsen af Vejarbejdet. I 1776 udnævntes han til Overvejinspektør. Ved Vejarbejdets Nyorganisering i 1778 ændredes hans Titel til Overvejimester. Samtidig fik Vejingeniør Frederik Rosenberg Bestalling som Vejimester. I Maj 1780 oprettedes endnu et Vejmasterembede, hvortil udnævntes Kaptajn Christopher von Stockfleth, der i 1773—77 som »officier geograph« havde foretaget Opmaalingsarbejder i Norge.

Under Vejmasterne var der desuden et Par Konduktører ved Navn Tangermann og Meldahl. Sidstnævnte blev Dec. 1782 udnævnt til Vejmaster, hvorefter Sekondløjtnant Bartholomæus Rummelhoff i Marts 1783 ansattes som Konduktør. Paa dette Tidspunkt var Vejkorpsens faste Officersstab altsaa vokset til en Overvejimester, tre Vejmaster og to Konduktører, men Tid efter anden ansattes desuden efter Behovet midlertidige Vejembedsmænd udvalgte blandt Officerer. Rangerende under disse fandtes et Slags Underofficerskorps, bestaaende af de saakaldte Pikører.

Indtil 1777 var der 7 saadanne. Deres Arbejde var især at komme Vejrestrene eller de i deres Sted kommanderende Officerer til Hjælp ved Liniernes Afstikning. De havde ligeledes Tilsyn med, at Grøftningen, Planeringen og Stenslagningen m. m. blev forsvarligt udført. Da der i 1779 arbejdedes paa fire forskellige Veje, maatte Kommissionen ansætte to midlertidige Pikører, og da Vejarbejdet senere yderligere tiltog, indgik Kommissionen med Forestilling om, at der efterhaanden maatte ansættes ialt 19 Pikører, hvilket bevilgedes. Samtidig blev Tangermann paa Grund af sin Duelighed forfremmet fra Pikør til Konduktør. I de følgende Aar reduceredes Pikørernes Tal dog væsentligt, saaledes at der i 1785 kun var 8.

Vejkorpset var i Begyndelsen et blandet militært og civilt Korps. Konduktør Meldahl var saaledes ikke Militærperson. De øvrige var vel Officerer, men Forholdet mellem deres militære Grader svarede ikke til deres indbyrdes Forhold i Korpset. Det blev derfor nødvendigt at foretage en Regulering og efter Generalvejkommisionens Indstilling blev det da ved kgl. Resolution af 31. Aug. 1785 fastslaaet, at Vejkorpset skulde betragtes som et militært Korps. Alle Vejvæsenets Embedsmænd fik tillagt Rang som Infanteriofficerer. Overvejimesteren fik Rang som Major, Vejrestrene som Kaptajner og Konduktørerne som Løjtnanter. Uniformerne blev som hos afskedigede Officerer af Infanteriet, dog med andre Distinktioner, nemlig hvide Opslag og Kraver uden Rabatter samt hvide Knapper. Af Udvidelser og Ændringer i Korpset skal nævnes, at Løjtnant Andreas Gram von Heide i Marts 1788 udnævntes til Konduktør. I Marts 1790 blev Vejkonduktør Rummelhoff udnævnt til Generalvejmaster i Christianssands Stift, og i April s. A. blev Vejmaster Meldahl Amtmand i Island. Dette gav Anledning til, at Vejrestrenes Gager ved kgl. Resolution af 2. Juli 1790 blev regulerede, ligesom der indførtes en Graduering indenfor Vejrestrenes Kreds. Første Vejmaster fik 750 Rdlr., anden 650 Rdlr. og tredie Vejmaster 500 Rdlr. aarlig. De ledige Poster besattes med Løjtnant Heide, der blev tredie Vejmaster med Løfte om Avancement til de højere Vejmaster-

grader ved indtrædende Vakance, og Premierløjtnant, Landinspektør Guldbrand, der blev Konduktør.

Den førnævnte kgl. Resol. af 2. Nov. 1778 gav paa Grundlag af Generalvejkommissionens Indstilling de første almindelige Regler for Vejarbejdet efter Nyordningen. Saavel Nyanlæg som Vedligeholdelse skulde bestyres af Kommissionen, men indenfor de enkelte Amter forestaa af Amtmanden tillige med to Mænd fra Amtet samt en i Vejvæsen kyndig Ingeniør. Den sidstnævnte skulde foretage de fornødne Nivelleringer og iøvrigt forestaa selve Vejanlæggene. Arbejdet skulde foreløbig kun omfatte Landevejene fra København til Korsør og videre over Fyn til Assens samt Fredensborg-, Helsingørs- og Køgevejen. Med Hensyn til den økonomiske Ordning bibeholdtes Vejfonden, som allerede eksisterede forinden, og hvorfra der hvert Aar fra den kongelige Kasse udbetaltes Midler til Vejarbejdet til den under Kommissionens Opsyn staaende Vejkasse. Der gaves desuden forskellige Regler for selve Vejarbejdet, Vejføringen og Vejenes Art. De saakaldte Chausseer skulde kun anlægges paa de Steder, hvor det var uomgængelig nødvendigt, iøvrigt skulde man klare sig med Grusveje. Vejkassen skulde udrede de fornødne Summer til Materialer og Arbejdsløn saavel til Opførelsen af Broer og Stenkister som til den fremtidige Vedligeholdelse af disse, endvidere til Dagløn for de talrige militære Arbejdere, som var nødvendige til Lægning af Sten, Bortryddelse af Træer og Planering af Vejene, til Anskaffelse af de Redskaber, som Bønderne ikke i Almindelighed var forsynede med samt til Milepæle. Hvad der kom til udover de nævnte betalte Arbejder skulde derimod udredes af Bønderne indenfor de paagældende Amter. Samtlige Bønder skulde i Forhold til deres Hartkorn uden Betaling levere og tilkøre, hvad der var fornødent af Grus, Sten og Jord til Vejene saavel som de Sten, der skulde benyttes til Broerne, ligesom de ogsaa skulde indgrøfte Vejene og afgive de fornødne Haandlangere til Brolægningen og Planeringen. Det Tab, som den enkelte maatte lide enten ved selve Vejanlæggene eller i Anledning af disses Udførelse saasom ved Jord- og Grusgravning, og som ikke fuldt erstattedes ved

Udlægning af de gamle Veje, vilde Kongen godtgøre efter forudgaaende Undersøgelse og Forestilling fra Rentekamret i ethvert enkelt Tilfælde af sin egen Kasse, saaledes at denne Udgift skulde være Vejkassen uvedkommende. Naar en Landevej var fuldført, skulde den fremtidig vedligeholdes vederlagsfrit af Beboerne, idet Amtsbetjente foretog den fornødne Opmaaling og ved Pæle og Mærker markerede det Vejstykke, som hvert Herred, Sogn og By og hver Gaard skulde tildeles.

For at fremskynde Vejarbejdet skulde der arbejdes i flere Amter paa en Gang, men Kommissionen skulde dog lægge Plan og Overslag for hver 3 à 4 Mil ad Gangen og gøre Forestilling herom til Kongen forud for Arbejdets Paabegyndelse. Der blev samtidig givet Bestemmelser for de mindre Veje, som paatænktes udenfor de egentlige Landeveje, og hvor man skulde gaa frem paa tilsvarende Maade, men disse Bestemmelser fik foreløbig ingen Betydning, da det varede længe, inden man naaede til saadanne Veje. Endelig blev det paalagt Kommissionen til sin Tid at forelægge Kongen til Resolution et Udkast til en almindelig Vejanordning, ved Hjælp af hvilken man kunde forebygge Mishandling og Beskadigelse af Vejene og fastsætte Straf for Forsømmelser ved Vejarbejdet.

Det var i Resolutionen fastsat, at Vejarbejdet skulde finde Sted paa den for Bonden bekvemteste Tid. Det blev derfor en Regel ikke at forlange Vejarbejde i Saa-, Højbjergnings- eller Kornhøstens Tid, men denne Regel blev næppe altid nøje overholdt. I 1780, 1790, 1791 og 1793 startede man f. Eks. Arbejdet tidligt paa Sommeren og vedblev til ind i November, i 1780 dog især paa Grund af en Brobygning, der jo udførtes ved betalt Arbejde. Arbejdet udførtes i Almindelighed godsvis efter foretagen Inddeling. Det saakaldte Flengsarbejde, hvor alle arbejdede i Fællesskab, anvendtes kun, hvor betydelige Jordarbejder ikke tillod en Fordeling. Fremgangsmaaden var sædvanligvis saaledes, at det Vejarbejde, som ifl. kongelig Resolution skulde udføres det enkelte Aar, blev af Overvejmesteren fordelt paa Hartkornet efter en fra Amtsstuen modtagen Fortegnelse over Hartkornet i Amtet. Denne Fordelingsliste, hvorpaa stod opført saavel ethvert Gods'

eller Sogns Hartkorn som den Vejstrækning, Godset eller Sognet som Helhed skulde anlægge det paagældende Aar, blev forinden Arbejdets Paabegyndelse af Kommissionen sendt til Amtmanden, der lod den cirkulere til hver Godsejer i Amtet. Naar derefter den Vejbetjent, som havde Tilsynet med Vejarbejdet, havde udarbejdet et Overslag over, hvor mange Mænd og Vogne, der var fornødne til Arbejdets Udførelse, forhandlede der med vedkommende Amtsforvalter om, hvilke Godser, Sogne eller Gaarde, der skulde tilsiges til Arbejdet. Tilsigelsen tilgik ikke de enkelte Bønder paa Godset, men Godsejeren som den, der efter de ældre Vejforordninger burde indestaa for, at det Vejarbejde, der tilkom hans Gods, blev udført. Vejbetjentene havde derfor kun at undersøge, om det pligtige Mandskab og Vognantal mødte. Hvis der i det enkelte Aar, naar Sæsonen var sluttet om Efteraaret, resterede noget af det Vejarbejde, som paahvilede Godset, opførtes dette som en Restance, der skulde indhentes det følgende Aar.

Til Lettelse for Befolkningen blev der indført nærmere Regler for Sten- og Grustagningen. Man skelnede her mellem nærmere og fjernere boende, idet man med de sidstnævnte forstod Folk, som boede en Mil og derover fra Vejarbejdet. Ved kgl. Resolution af 8. April 1782 fik de arbejdspligtige, som boede nærmest Vejene, i Vintertiden 1. Okt.—31. Marts Eneret til at samle Sten paa deres egen Grund til saa mange Aars Vejparter, som Amtmanden efter bedste Skøn mente nødvendigt til de Parter af Vejene, der laa nogenlunde belejligt for Transport af Sten fra deres Marker. Paa de øvrige Tider af Aaret maatte det være de fjernere boende tilladt at samle Sten; dog skulde Amtmanden fastsætte, hvor stort et Kvantum disse sidstnævnte kunde bevilges, efter at de i Forvejen var tildelt en Strækning af den gamle Vej. Man benyttede nemlig den fornuftige Trafik at forbeholde Stenene fra de gamle Veje og fra »Milehøjene«, d. v. s. Stensætningerne om de gamle Milepæle, for de fjernere boende. Betalingen for Stenene skulde være 2 Sk. pr. Læs eller 48 Sk. pr. Kubikfavn til Grundejeren eller Beboeren. Af denne Prisberegning vil det bemærkes, at Læssene kun var smaa. Der indførtes Bøder og Konfiskation for Overtrædelser af disse Regler saavel som for de Tyverier af andres op-

lagrede Sten og Grus, som var særdeles almindelige. Mens Harpning af Grus til Brug for samme Aars Vejparter endnu fandt Sted, var det enhver forbudt at harpe mere Grus end der udkrævedes til dette Aar. Det var ligeledes Grundejere eller andre forbudt at harpe Grus eller samle Sten til Salg. Hvis det kunde lette Transporterne at aabne et Hegn, som tilhørte en anden, og køre over hans Grund, var dette tilladt, hvis Ejeren forud underrettedes derom. Satte vedkommende Ejer sig derimod, havde Amtmanden Beføjelse til at træffe Afgørelse i Sagen. En Ejer kunde saaledes ikke sætte sig imod en saadan Fremgangsmaade, men evt. Tab skulde naturligvis godtgøres ham. Paa tilsvarende Maade var der givet de fjernere boende Tilladelse til at lade deres Heste græsse paa de Græsmarker, som laa i Nærheden af Vejarbejdet, for en billig Græsleje, som Amtmanden skulde aftale med Grundejeren eller om fornødent fastsætte. Ogsaa Menneskenes Forplejning blev der taget Hensyn til, idet Kommissionen i 1791 fik gennemført, at Rentekamret efter Kommissionens Begæring uden Hinder af Anordningerne om Krohold paa Landet kunde give Husejere eller Værter Tilladelse til i Arbejdstiden »til Nødtørftighed« at forsyne Vejbetjente, Brolæggere, Haandlangere og andre til Vejarbejdet knyttede Personer med hvad Slags Spise- og Drikkevarer de maatte forlange. Om disse mange Smaakroer virkede særlig fremmende paa Vejarbejdet var maaske et andet Spørgsmaal.

Omend der saaledes var givet forskellige Lempelser og Begunstigelser, vedblev Vejarbejdet dog at være en stor Byrde baade for Bønder og Godsejere, og det var i høj Grad upopulært hos Befolkningen. Det havde ganske vist været kendt tidligere, men voldte nu mere Besvær ved sit betydeligt større Omfang. I 1782 ansøgte en Del Proprietærer i Roskilde Amt om Ændringer i Vejarbejdet, men navnlig var Etatsraad, Landsdommer Neergaard til Svenstrup kontrær. Ved alle mulige Lejligheder søgte han at lægge Hindringer for Vejarbejdet, og skønt Kongen tilkendegav Proprietæerne, at han »med Mishag vilde anse al den Hindring, der maatte gøres i de af Generalvejkommissionen til de nye Vejes Anlæg føjede Anstalter«, mens det derimod vilde være Kongen til Velbehag, »om samtlige Jordegodsejere saavel i dette som i øvrige

Amter, hvor der blev arbejdet paa de nye Veje, viste sig velvillige til at befordre Vejenes Anlæg, som for Landet var saa nyttige og nødvendige«, vedblev Etatsraad Neergaard at fastholde sin afvisende Holdning og fik sine Bønder til at vise sig opsætsige, saaledes at de benægtede Amtmandens Bemyndigelse til at udstede Befalinger og paa det mest uforskammede beegnede Amtsforvalteren, da han optraadte paa Embeds Vegne i et Vejanliggende. Etatsraad Neergaard fik derefter en Bøde paa 500 Rdlr. til Vejkassen, ligesom hans Bønder blev mulkterede. Misdæderne fik imidlertid Lejlighed til at prøve et Sagsanlæg mod sig, og under Sagens Gang døde Neergaard, hvorefter Bønderne slap for videre Tiltale, fordi de havde fejlet mere af Vildfarelse end af Ondskab. Denne og andre Sager gav Anledning til, at Smaaforseelser mod Vejvæsenet og Vejarbejdet, for at man kunde undgaa vidtløftige Processer, maatte undersøges og paakendes ved en Politiret, og Dommen bringes til Udførelse, efter at den havde modtaget Amtmandens Approbation.

Under Generalvejkommissionen udførtes i Perioden fra 1778 til 1793 følgende Vejstrækninger: Roskilde—Korsør, Vejen fra Klovtofte til Køge, Hovedparten af Vejen fra Roskilde til Kalundborg, Vejen fra Usserød til Helsingør, samt Vejen fra København til Dragør. Endelig blev der paabegyndt Anlæg af en ny Vej til Frederiksborg.

Det var i Resolutionen af 2. Nov. 1778 forudsat, at man snarest skulde fortsætte Vejanlæggene over Fyn til Assens. Der blev ogsaa iværksat en Opmaaling af forskellige Vejstrækninger, ligesom Vejføringen fra Nyborg til Vissenbjerg og derfra dels til Assens og dels til Middelfart blev vedtaget, men disse Vejarbejder, saavel som en planlagt Vej i Jylland fra Haderslev over Gram ad Ribe til, blev ikke foreløbig bragt til Udførelse.

Forarbejder til *Korsørvejen* blev allerede paabegyndt i 1770. Paa dette Tidspunkt var der opmaalt en Strækning af 3 Mil mellem Roskilde og Ringsted. Ved kgl. Resolution af 25. Maj 1770 beordredes General Landvæsens Kollegiet til at besørge Strækningen gennem Antvorskov Distrikt fra det saakaldte Postriderhus til Korsør, omtrent 3 Mil, optaget og indpælet med Henblik paa

Nyanlæg. I Fortsættelse heraf befaledes det, at de 5 Mil fra den anden Mil hinsides Roskilde indtil Postriderhuset skulde behandles paa samme Maade. Dette Arbejde foregik under Marmillods Ledelse. Under 25. Jan. 1779 approberedes Linien for Vejanlægget fra Roskilde til Ringsted med Ret for Generalvejkommissionen til at foretage evt. paakrævede Smaaændringer for at gøre Vejarbejdet billigere og mindre byrdefuldt for Befolkningen. Samtidig fik Ejeren af Gliims og Ousted Kroer tilstaaet 800 Rdlr. af den kongelige Kasse til Kroernes Flytning til den nye Vej. I Marts 1779 approberedes Vejføringen fra Ringsted over Slagelse til Korsør. 22. Marts 1784 bevilgede Kongen 300 Rdlr. af Vejkassen til Antvorskovs og Korsørs Amter for at disse kunde blive i Stand til at indhente en Del Restancearbejde. Beløbet skulde anvendes til ved Daglejere at bestride en Del af det vanskeligste Arbejde. Da det desuden blev uoverkommeligt for Korsør By med egne Kræfter at fuldføre sit Vejarbejde ligesaa tidligt som de tilstødende Amter, fik Byen i 1786 Hjælp af 100 Mand Militær til Indgrøftning og Planering af de resterende Vejstrækninger. Udgifterne hertil blev forskudsvis udredet af Vejkassen. I 1787 fik Byen paa samme Maade Hjælp af 50 Mand Militær, ligesom Sorø Amt i 1790 fik anvist 100 Soldater til Hjælp for sit Vejarbejde. Den hele Strækning fra Roskilde til Korsør udførtes i Aarene fra 1779 til 1791. Den samlede Vejlængde omfattede 38.819 Favne, og her var paa Strækningen 12 Broer og 102 Stenkister. Den samlede Bekostning udover det af Befolkningen udførte Pligtarbejde omfattede 200.149 Rdlr.; heraf androg Vejvæsenets Gager 45.116 Rdlr., mens Erstatningen til Lodsejerne udgjorde 20.138 Rdlr.

Køgevejen gik Generalvejkommissionen i Lag med straks efter sin Overtagelse af Vejarbejdet. Her var ogsaa foretaget en Del Forarbejder. Allerede 28. Dec. 1778 afgaves Indstilling herom. Kommissionen mente, at man fra København enten skulde følge den daværende gamle Vej over Bakkehuset forbi Valby og Flaskekroen til Store Vejlebro eller Vejen over Bakkehuset gennem Valby, Hvidovre og Avedøre til Store Vejlebro; derfra til Lille Vejlebro, herfra til Lopholmskro, og Korporalskroen, og derfra i lige Linie til Skillingskroen og til Køge. Paa en Del af de nævnte

Strækninger var Vejen allerede afstukket og indgrøftet. Af økonomiske og praktiske Grunde approberede Kongen den 4. Jan. 1779 den førstnævnte Vejlinie. Kort efter denne Resolution indgav imidlertid Amtmanden over Københavns Amt, Geheimeraad Scheel Plessen efter Anmodning fra adskillige Proprietærer Forestilling om, at det formentlig vilde være fordelagtigere og lettere for Bønderne, naar Vejen i St. f. at gaa over Flaskekroen blev fulgt fra København til Damhuset og anlagt over Hvidovre Mark til Vejlebro, hvorved Anlæg og Vedligeholdelse af næsten en Mil vilde spares. Da man endvidere ved Anlægget af Vejen fra Køge til Skillingskroen gjorde den Erfaring, at Vejen langs Stranden paa Grund af det løse Sand selv med forøget Bekostning vanskeligt lod sig udføre solidt, anstillede Kommissionen nye Undersøgelser for at finde ud af, hvilken Linie, man burde vælge, naar Vejen ikke skulde lægges over Flaskekroen. Man kom da til den Erkendelse, at Vejen burde følge Roskildevej indtil Valby Mose paa den anden Side af Roskilde Kro og derfra kom til at gaa tværsover Taastrup Valby Mark til Østenden af Greve og Karlslunde Byer, over Solrød Mose til Skillingskroen. Betydelige Besparelser vilde derved indvindes.

Generalvejkommissionen indstillede denne Vejføring til Kongen. Samtidig bemærkede man, at det vilde blive meget byrdefuldt for de 4022 Tdr. Hartkorn af Roskilde Amt, som det tilkom at anlægge Roskilde Amts Vejpart, at udføre dette Arbejde. Naar Københavns Amt ved Vejforlæggelsen da nød en betydelig Lettelse, var det kun billigt, om Københavns Amt hjalp Roskilde Amt med Vejens første Anlæg, saaledes at man paatog sig et større Stykke end til Amtsskellet. 17. Aug. 1780 ændrede Kongen da sin Beslutning derhen, at Vejen skulde føres fra Roskilde Kro til Skillingskroen, og at Københavns Amt ved Anlægget af Vejstykket fra Valby Mose til Skillingskroen skulde tildeles en lige saa stor Strækning som Roskilde Amt, hvorimod hvert Amt skulde paatage sig Vedligeholdelsen af de Vejstykker, der løb igennem det paagældende Amt. For at Arbejdet des hurtigere kunde fremmes, bevilgede Kongen samtidig 3000 Rdlr. af Fondet ad usus publicos.

Udførelsen af Køgevejen skete i Aarene fra 1778 til 1788. Vejens Bredde var 20 Alen, Vejlængden udgjorde 12.818 Favne, der tilsammen kostede 52.160 Rdlr. Lønningsudgifterne androg 14.798 Rdl. og Erstatninger til Godsejerne omfattede 6605 Rdl. Vejen havde 6 Broer og 26 Stenkister.

Vejen fra *Roskilde til Kalundborg* approberedes af Kongen 1. Maj 1779. Paa Strækningen fra Roskilde Bys Mark til Kornerup havde den en Bredde af 16 Alen, Resten var 18 Alen bred foruden Grøfterne. Anlægget fandt Sted i Aarene fra 1779 til 1793. Fra 1779 til 1781 incl. fandt kun Flengsarbejde Sted paa denne Vej; fra 1782 var Sten- og Grusarbejdet saavel til det egentlige Vejanlæg som til Bro- og Stenkistebygningen reparteret paa Godserne, mens Jordarbejdet, der var vanskeligere at fordele, blev udført som Flengsarbejde. Vejlængden var 8218 Favne, Bekostningen androg 35.880 Rdlr., hvoraf faste Lønningsudgifter omfattede 9551 Rdl. og Erstatningskravene 4263 Rdl. Til Vejarbejdet var ialt afgivet 168.139 Mand og 43.412 Vogne.

Vejføringen for *Vejen fra Usserød til Helsingør* blev fastlagt i kgl. Resolution af 22. Febr. 1779; det er den samme Vej, som nu betegnes Kongevejen. Vejen var 20 Alen bred, dens Længde 9445 Favne. Til Vejens Anlæg var under Hørsholm Amt henlagt 1045 Tdr. Hartkorn, under Kronborg Amt 4063 Tønder, men da Vejlængderne i de to Amter var henholdsvis 2316 Favne og 5465 Favne, faldt Byrden ved Anlægget højst forskelligt ud, som det iøvrigt efter Beregningsmaaden ofte maatte blive Tilfældet ved disse Vejanlæg. I Hørsholm Amt maatte 1 Td. Hartkorn derfor anlægge 2 Favne, 1 Fod og $1\frac{1}{2}$ Tomme Vej, mens 1 Td. Hartkorn i Kronborg Amt kunde klare sig med 1 Favne, 2 Fod og 1 Tomme. Vejen anlagdes i Aarene 1779 til 1793. Bekostningen androg et Beløb af 36.683 Rdlr., hvoraf Lønningsudgifterne beløb sig til 10.925 Rdlr. Til den nye Vej blev indtaget et Areal af 790.828 Kvadratalen, mens der blev udlagt 262.476 Kvadratalen af den gamle Vej. Der gik saaledes et Areal af 528.352 Kvadratalen tabt. Erstatningssummerne androg tilsammen 4876 Rdlr. Til Udgangen af 1789 var der til Vejarbejdet afgivet 197.913 Mand og 36.347 Vogne. Som et Kuriosum skal nævnes, at Tabet paa Grund af

Regnvejr og Forsømmelser udgjorde 4404 Mand og 502 Vogne, der maa forekomme bemærkelsesværdigt lidt. Vejarbejdet skete ved Repartition, idet Flengsarbejde praktisk talt ikke fandt Sted, hvilket maa betyde, at der ikke forekom større koncentrerede Jordarbejder.

Da *Dragørvejen* var yderst slet, indgav Generalvejkommisionen i April 1780 Forestilling om Nyanlæg, hvilket bifaldtes af Kongen den 8. Maj s. A. Vejen skulde være 20 Alen bred, fra Sundby-øster og videre dog kun 14 Alen. Hertil kom Grøfter paa 3 Alen, senere udvidet til $3\frac{1}{2}$ Alen. Husmænd med Haver fik paalagt Arbejde med Grøftning og Harpning af Grus, jordløse Husmænd blev fritaget for Vejarbejde; dog skulde Dragørs Beboere til Hjælp for Store Magleby Sogn udrede 70—80 Rdlr. aarlig til Lønning af Haandlangere, et Beløb, som blev repareret efter Erhvervsindtægter. Alt det øvrige Vejarbejde skulde derimod fordeles og lignes paa Hartkornet, Føgdernes Hartkorn dog undtaget. Efter Landevejens Anlæg skulde Vedligeholdelsen ligeledes paahvile Hartkornsbrugerne, idet Husmændene og Dragørs Beboere fik en vis Del af Grøfterne og Jordvejen at vedligeholde.

Dragørvejens Anlæg fandt Sted i Aarene fra 1780 til 1790. Chausséens Længde paa selve Amagerlandet var 5040 Favne, men hertil kom paa Staden Københavns Grund 111 Favne Stenbro og 144 Favne Chaussé samt i Hollænderbyen 382 og i Dragør 116 Favne Stenbro. Amagers Hartkorn omfattede ialt 1152 Tønder, hvorved der blev 4 Favne, 2 Fod og 11 Tommer Vej at udføre for hver Tønde Hartkorn, altsaa væsentligt mere end paa Helsingørvejen. De til Vejanlægget udbetalte Beløb androg 18.834 Rdlr. Heraf udgjorde de faste Lønningsudgifter 5858 Rdlr., en bemærkelsesværdig stor Andel, mens Erstatningssummerne androg 2615 Rdlr. En Mil af Dragørvejen kostede 13.602 Rdlr. i Gennemsnit. Skønt de sjællandske Veje blev nyanlagt indenfor den samme Periode, var der en iøjnefaldende Forskel i Udgifterne hertil. Vejen fra Usserød til Helsingør kostede gennemsnitlig 15.692 Rdlr. og Køgevejen 16.276 Rdlr. pr. Mil. Aarsagen maa ligge i Forskellen i de Hindringer, som Naturen lagde Vejteknikerne i Vejen. At det flade Amagerland maatte give den billigste Vej, er kun na-

turligt, og der var paa Dragørvejen desuden ikke en eneste Bro. Paa Helsingørvejen var der en enkelt Bro, Jellebro, paa Køgevejen derimod som nævnt 6: Skillingsbro, Thorslunde, Solrød, Onde-aftens, Ølby og Karlstrup Broer.

For i Sammendrag at give et Indtryk af det Vejarbejde, som gennemførtes af Generalvejkommisjonen i Perioden fra 1778 til 1793, meddeles følgende Oversigt:

	Det egtl. Vej- arbejde	Løn- nings- udgifter	Erstat- nings- beløb	Ialt	Udført Vejlængde	
	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Rdlr.	Mil	Favne
1778.....	1.553	4.420	273	6.246	} 1	2672
1779.....	5.521	4.420	971	10.912		
1780.....	10.339	4.420	1.817	16.577		
1781.....	16.932	5.470	2.977	25.380	2	1409
1782.....	19.189	5.570	3.374	28.133	1	2137 ¹ / ₂
1783.....	35.716	5.520	6.280	47.516	3	3236
1784.....	22.570	5.520	3.968	32.059	1	475
1785.....	17.180	5.800	3.020	26.001	1	1982 ³ / ₄
1786.....	17.121	5.800	3.010	25.931	1	2662
1787.....	17.660	5.800	3.105	26.566	1	950
1788.....	12.891	5.600	2.266	20.757	1	600 ⁴⁷ / ₇₂
1789.....	8.805	5.600	1.548	15.954	} 1	2092 ⁴¹ / ₇₂
1790.....	1.009	5.600	1.760	17.369		1514 ¹¹ / ₁₂
1791.....	15.141	5.570	2.662	23.374		
1792.....	4.171	5.570	733	10.475		1282 ² / ₃
1793.....	4.151	5.570	729	10.450		1196
Ialt...	218.958	86.250	38.500	343.708	18	2211 ¹ / ₁₂

Det bemærkes, at i den ovenstaaende Oversigt er Mark og Skilling udeladt.

Med Datidens Prisforhold maa de til Vejarbejdet anvendte Summer siges at betegne en meget betydelig Indsats i dette vigtige Reformarbejde, især naar det tages i Betragtning, at det Pligtarbejde, som paahvilede Befolkningen, var saa omfattende, ligesom ogsaa Militæret blev anvendt saa stærkt i Vejarbejdet. De ovennævnte Summer medgik udelukkende til Nyanlæg, men ogsaa Vedligeholdelsesarbejdet maa tages i Betragtning, naar man skal danne sig et Overblik over den ydede Indsats. Som det vil

erindres forudsatte Vejreskriptet af 2. Nov. 1778, at Vedligeholdelsesarbejdet skete ved Pligtarbejde, men paa dette Punkt fik man meget snart Betænkeligheder. Det gik hurtigt op for Mynighederne, at det vilde være en daarlig Økonomi, hvis Roskilde- og Fredensborgvejene, som var anlagt med saa stor Omhu og saa betydelige Udgifter, skulde udsættes for en hastig Forringelse ved en daarlig Vedligeholdelse. Ved Kabinettsordre af 20. Aug. 1779 indførtes derfor den Nyordning, at Bøndernes Pligtarbejde for disse Vejes Vedkommende ene skulde omfatte Transporten af Gruset til Reparationerne, mens saavel Grusets Gravning, Harpning og Udlægning paa Vejene, som det havde været Tilfældet forud for 1778, fremdeles skulde forestaaes af Vejvæsenets Folk og udføres af lønnede, erfarne Arbejdere. Derimod skulde de øvrige Veje, der efterhaanden anlagdes, helt vedligeholdes ved Pligtarbejde. Til Vedligeholdelsesarbejder paa Roskildevejen og Fredensborgvejen efter dissers Færdiggørelse blev der paa denne Maade anvendt henholdsvis 41.093 Rdlr. og 55.497 Rdlr., ialt et Beløb af 96.590 Rdlr.

Til delvis Dækning af de store Udgifter, som Vejreformen medførte, opkrævedes Bomafgifter paa de forskellige Veje. Paa Fredensborgvejen var der 5 Bomme (ved Vibenshus, Vangede, Gjelskov, Hørsholm og Heslerød), paa Vejen fra Usserød til Helsingør 2 (Niverød og Rørtang), paa Roskildevejen 4 (Damhuset, Vridsløselille, Baldersbrønde og Roskilde), paa Strækningen Roskilde—Korsør yderligere 9 (Glim, Boruphus, Ortved Skov, Ringsted, Fjenneslevmagle, Sorø Mølle, mellem Kindertofte og Slagelse, Ormslev og Korsør), paa Køgevejen 3 (Kildebrønde, Karlstrup og Ølby), paa Kalundborgvejen 2 (Kornerup og Lindensborg Kro) samt endelig paa Dragørvejen en Bom ved Acciseboden ved Amagerport. I Perioden indtil 1793 indkom ved samtlige 26 Bomme en Sum af 171.852 Rdlr. I en Aarrække ydedes der af den kgl. Kasse 5000 Rdlr. aarlig til Vejkassen. I de forløbne 16 Aar vilde der saaledes normalt ydes et Beløb af 80.000 Rdlr., der lagt til Bomindtægterne giver ialt 251.852 Rdlr., et Beløb, der langt fra strakte til til Dækning af de samlede Udgifter for Nyanlæg og Vedligeholdelse, der androg 440.298 Rdlr., naar endda kun Ved-

ligeholdelsen paa Roskilde- og Fredensborgvejen tages i Betragtning. Moltke, der jo baade var Medlem af Generalvejkommisjonen og Direktør for Fondet ad usus publicos, fik derfor i 1781 kongelig Resolution for, at Fondet skulde udbetale de Summer til Vejarbejdet, som Kommissionen rekvirerede, men allerede det følgende Aar maatte Moltkes Efterfølger C. L. Stemmann erklære Fondet ude af Stand til disse store Udbetalinger. Der blev derfor i Aarenes Løb fra den kgl. Kasse i de Aar, Finanserne viste Overskud, udbetalt de Summer, som var nødvendige, i 1783 saaledes paa en Gang 33.000 Rdlr., siden andre store Beløb.

Siden sin Nedsættelse i 1778 havde Generalvejkommisjonen været betænkt paa at følge Kongens Paalæg om at forberede en almindelig Vejforordning, der gik mere i Detailler end det foreløbige Grundlag, der skabtes ved den kgl. Resolution af 2. Nov. 1778, og hvori nedfældedes de Erfaringer, som Kommissionen indhøstede under sit Arbejde. De ovennævnte økonomiske Besværligheder gjorde Kommissionen betænkelig ved at fortsætte Vejarbejderne i Landets øvrige Amter, før en saadan almindelig Vejforordning var udstedt. Chr. Ditlev Reventlow udarbejdede derfor en Plan hertil, som efter at være blevet behandlet saavel af Kommissionen som af adskillige andre Autoriteter, blev endelig udarbejdet af Generalprokurør Chr. Colbiørnsen og derefter fik Kongens Underskrift den 13. Dec. 1793 med Lovkraft fra 1. Jan. 1794. Denne Forordning, paa Grundlag af hvilken alt Vejarbejde i Danmark i $\frac{3}{4}$ Aarhundrede kom til at hvile, er et stort, velovervejet Lovkompleks paa 97 Paragraffer, der giver Regler for alle Detailler af Virksomheden. Der er ikke her Lejlighed til nærmere at redegøre herfor. Det skal kun oplyses, at der i Loven skelnes mellem tre Vejklasser: Hovedlandeveje, mindre Landeveje og Biveje. Ved Hovedlandeveje forstaas Landeveje, som forbinder en Provins med en anden. Paa Sjælland var Vejene fra København til Korsør, Kalundborg-, Vordingborg- og Helsingørvejene Hovedlandeveje; paa Fyn var det Ruterne Nyborg—Odense—Middelfart samt Nyborg—Assens—Faaborg. I Jylland skelnedes mellem en østlig Hovedvej: Aalborg—Hobro—Randers—Aarhus—Skanderborg—Horsens—Vejle—Snoghøj og fra Vejle til Kolding og Snog-

høj samt en vestlig Hovedvej: Haderslev—Ribe—Varde—Ringkøbing—Holstebro—Lemvig samt Holstebro—Viborg—Hobro. Paa Falster var det Linien Gaabense—Guldborg og paa Lolland: Guldborg—Sakskøbing og derfra til Maribo og Rødby. De mindre Landeveje var de Veje, som førte fra en Købstad til en anden eller til de almindelige Færge- og Ladesteder. Bivejene var Resten, d. v. s. Sogne-, Kirke- og Mølleveje etc.

Med de ovenfor refererede Vejarbejder og Forordningen af 12. Dec. 1793 er omtalt Generalvejkommissionens væsentligste Virksomhed. Kommissionen bestod ganske vist til 1808, da den ophævedes ved en kongelig Resolution af 22. Marts, hvorefter dens Funktioner lagdes ind under Rentekamret, men efter 1793 udførtes kun faa Vejarbejder. Baggrunden for denne Ophævelse var den Standsning, som Krigsaarene havde bragt i Vejarbejdet. Med Undtagelse af nogle Smaaarbejder kom der først paany Gang i Virksomheden i 1820-erne, og Vejprogrammet fuldførtes først langt over Midten af 19. Aarh., da Jernbanerne allerede havde mindsket Betydningen af Landevejene.

Vejforordningen af 1793 afløstes af en ny Forordning af 12. Sept. 1841, men en virkelig gennemgribende Ændring kom først med Loven af 21. Juni 1867, der fra 1. April 1868 lagde Vejarbejdet over i Aamtsraadenes Hænder.

BYGNINGSHISTORISKE BRANDFORSIKRINGS- ARKIVALIER

Af *Hans Knudsen.*

Alerede i det første Bind af »Fortid og Nutid« har Pastor P. Severinsen i en lille Artikel »En historisk Kilde« gjort opmærksom paa, at vi i Brandtaksationsprotokollerne for Landbygninger besad et værdifuldt Kildemateriale til Oplysning om Bygninger paa Landet fra 1800 og videre frem. Den Gang laa disse Arkivalier endnu hos Branddirektørerne, men da de i 1922 er blevet afleveret til Landsarkiverne i hvert Fald til 1872, og da disse i Forvejen laa inde med Sager vedrørende Bygningsforsikring i Købstæderne, kunde der være Anledning til at give en Oversigt over dette i flere Henseender værdifulde Kildemateriale.

Bygningsbrandforsikringens Historie her i Landet skal dog ikke opridses her, da J. O. Bro Jørgensen i »Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede« har gjort det i den Henseende fornødne, hvortil kommer, at de forskellige Forsikringsselskaber har fejret deres Jubilæer med Udsendelse af statelige Skrifter som »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«, 1906, »Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911, et Bidrag til Kjøbenhavns Historie«, 1913, J. Goldschmidt: »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892«, K. Hammerich: »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1871—1920«, »Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring«, 1942, Mich. Petersen: »Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger 1792—1892«, 1892, og Jens Christensen: »Brandforsikringen gennem 150 Aar«, 1942. I disse Værker findes oftest foruden vedkommende Institutions Historie gode Redegørelser for den almindelige Bag-

grund for deres Oprettelse og Virksomhed. Det, der her skal meddeles, er derfor blot supplerende Oplysninger om det Arkivmateriale, disse Institutioner har afsat til midt i 19. Aarhundrede, dog med den Begrænsning, at alt, hvad der vedrører interne Forhold og Regnskabsvæsen, forbigaaes, mens Vægten lægges paa Vurderingsforretningerne som det Stof, der har mest almindelig Betydning, men som ifølge de vekslende Administrationsforhold findes spredt i forskellige Embedsarkiver, hvorfor det til Tider kan være vanskeligt at vide, hvor det skal søges.

I.

Fra *Københavns Brandforsikring* er til Landsarkivet for Sjælland afleveret et stort og velordnet Arkiv, som strækker sig fra Oprettelsen i 1731 til ca. 1909. Kernen i dette er Taksationsforretningerne, som haves fra 1731 til 1908. De er for hver Ejendom samlede paa det nugældende Matrikulsnr., saaledes at man her har en fortsat Kæde af Vurderinger, de ældste er ganske vist ret summariske, men Bygningsbeskrivelserne bliver hurtigt meget fyldige og præcise m. H. t. Maal, Bygningsmateriale og indbyrdes Beliggenhed og med Gennemgang af de enkelte Rum til Oplysning om Panelværk, Vindues- og Dørkonstruktioner og Kakkelovne. Arkitekturhistorien har her en uvurderlig Kilde, som bliver flittigt benyttet, ligesom det ogsaa for Personahistorien kan være af Betydning at faa autentisk Viden om det Hus og de Rum, i hvilke de skildrede Personer har levet. Under Forsikringen var endelig ogsaa inddraget, hvad der fandtes af fast installeret Maskineri i Bygningerne med Beskrivelse og Vurderinger af sagkyndige, saaledes at der her er givet en Mulighed for at følge Industrialiseringens Vækst.

Der haves altsaa her en meget nøje Beskrivelse af Bygningerne i det gamle København inden for Voldene, men da der først efter den ødelæggende Brand i 1795, som medførte Insolvens for Forsikringen, udstedtes et Paabud om, at alle baade offentlige og private Bygninger, bortset fra de militære, skulde indtegnes i Brandforsikringen, kan man altsaa først efter dette Tidspunkt

være sikker paa at finde en Ejendoms Vurdering, selv om der altid er en overvejende Sandsynlighed derfor. Denne Forsikrings-
tvang bestod til 1. August 1870, da Loven af 15. Maj 1868 om
Brandvæsenet i København traadte i Kraft¹⁾. De friere Forsik-
ringsforhold efter 1870 medførte dog ikke nogen Tilbagegang i
Forsikringernes Antal, og i 1889 fik ogsaa Grundejerne i For-
stæderne Adgang til at indtegne deres Ejendomme i Københavns
Brandforsikring, hvilket heller ikke afstedkom større Foran-
dringer²⁾.

Foruden Vurderingsforretningerne rummer Brandforsikringens
Arkiv adskilligt andet værdifuldt Stof. Der er mange Bind og
Pakker omhandlende Ildebranden 1795 og Bombardementet 1807,
baade vedrørende Skaderne og den finansielle Afvikling af de
opstaaede Vanskeligheder. Nævnes kan ogsaa »København Stads
General Mandtal 1728«, som dog ikke er et Mandtal, men en
Matrikul med Angivelse af Ejere 1728—46 og Ejendommenes
Grundtakst, Kvarterbøger over Stadens 12 Kvarterer 1806 med
Ejerlister til ca. 1818, »Fortegnelse over Ejendomme, som alde-
les eller for Størstedelen ere af Bindingsværk« 1835, blandt hvilke
man endog finder »Det nye Raad- og Domhuus«, der da var assu-
reret for 120.000 Rdlr. Sølv, Designation over Maskinerier 1846
og Designation over Fabriksindretninger og faste Genstandes As-
surancepræmie, som giver en hurtig Oversigt over alt, hvad der
fandtes af den Art inden for Voldenes København.

II.

Efter at Københavns Brandforsikring var organiseret, maatte
det være nærliggende ogsaa at løse denne Opgave for *Købstæ-*
derne. 16. December 1735 udgik der da et kgl. Reskript til Stift-
amtændene om at gøre Forslag til en almindelig Brandkasses
Indretning for alle Købstæder i deres Stift. Da Sjællands Stiftamt-
mand Gersdorff var stærkt interesseret i at fremme denne Sag,
paalagde han i en Ordre af 31. December s. A. Købstæderne at

¹⁾ Københavns Brandforsikring S. 378, 408.

²⁾ Københavns Brandforsikring S. 389, 402.

indsende Taksationsforretninger for Husene i dem. Det skulde for hver Bygning anføres, »om den er med Sten- eller Straatag, med Brandmur eller Tavleværk eller med Lervægge, og om den er i beboelig Stand eller forfalden«. Resultatet foreligger i en Pakke Taksationsforretninger 1736 fra alle Stiftets Købstæder, derimod kom der foreløbig ingen Forsikringsordning ud af disse Bestræbelser, men for Forskningen er det mindre væsentligt i Forhold til Værdien af de her bevarede Oplysninger om samtlige sjællandske og bornholmske Købstæders Byggesæt i 1736³).

En Brandforsikring for alle Danmarks Købstæder indrettedes først adskillige Aar senere ved Anordningen af 13. Januar 1761, der paabød, at alle Købstæders Bygninger, hvad enten de var private eller »publique«, store eller smaa, nye eller gamle, skulde takseres og i Forhold hertil bidrage til Erstatning for dem, der ved Brand havde tabt Hus og Hjem.

Taksationsforretningerne skulde affattes gadevis med deres Huse og Bygninger enhver separat for sig med Nummer samt Beboerens eller Ejerens Navn og Angivelse af Bygningernes Placering som Forhus, Sidehus eller Tværhus. Hvert 10. Aar skulde en helt ny Taksation foretages, og hvis i Mellemtiden ny Bygninger opførtes eller Ombygninger foretoges, skulde disse Forandringer indføres i den sidste almindelige Taksation. Taksationsprotokollerne skulde udfærdiges i tre Eksemplarer, saaledes at Købstadens Magistrat, Stiftamtmanden og General Landets Økonomi- og Kommercekollegium fik hver et.

Selv om disse Taksationer af Købstædernes Bygninger er noget knappere med Oplysninger end de københavnske, er de dog udmærket egnede til nærmere Aldersbestemmelse af bevarede ældre Bygninger. Omtaksationerne hvert 10. Aar gør det let at følge de enkelte Bygninger, om end Brandforsikringsnumrene kan være ændrede, idet der altid i den nye Taksation henvises til det forrige Nummer. Da der som Regel mangler Realregistre til Købstædernes ældre Skøde- og Pantebøger, til hvilke Samtiden hyppigst

*) Sjællands Stiftamts Arkiv: Taksationsforretninger over Ejendomme i Købstæderne 1736 (Landsarkivet).

kun har ført Personregistre, er Serien af Brandtaksationer en udmærket Hjælp ogsaa til at følge en bestemt Ejendoms Besidderække, ligesom Brandforsikringsnumrene hurtigt fandt Anvendelse som Ejendomsbetegnelse i Skøde- og Pantebøgerne, hvor man tidligere kun var i Stand til at bestemme en solgt eller pantsat Ejendom ved dens Beliggenhed i en opgiven Gade mellem Nabo-huse, hvis Ejeres Navne tillige anførtes.

Der foretoges Omvurderinger 1771, 1781, 1791, 1801 og 1811, men paa Grund af den Forvirring, som Inflationen og Pengeforandringen afstedkom i de nærmest følgende Aar, blev der i Henhold til Plakat af 17. Juni 1817 allerede i dette Aar foranstaltet en ny almindelig Omvurdering, som derefter gentoges hvert 10. Aar til 1867⁴⁾.

I Købstædernes administrative Forhold indtraadte der dog i disse Aar den Forandring, at de ved den store Omfordeling af Danmarks Amter, der i Henhold til kgl. Resolution af 4. September 1793 foretoges i de nærmest følgende Aar, ophørte at sortere under Stiftamtmandene og underlagdes de lokale Amtmænd. Deraf følger, at man kun til 1791 kan vente at finde hele Rækken af Købstadstaksationer for Stiftet i Stiftamtets Arkiv. Mangler her kan ofte suppleres ved Benyttelse af de Eksemplarer, der findes i Raadstuearkiverne, men den, der haaber at kunne gaa til hele Samlingen af Taksationer for samtlige Landets Købstæder i Kommercekollegiet, hvortil det tredje Eksempplar indsendtes, bliver skuffet. De synes paa et eller andet Tidspunkt at være blevet totalt kasseret, dog har Købstædernes almindelige Brandforsikrings Hovedkontor i København, da det 1872 fra Staten overtog Centraladministrationen af Købstædernes Brandforsikring, faaet overført Rækken af ældre Forsikringsprotokoller fra ca. 1827—1867 for samtlige Købstæder, men ikke Taksationsprotokollerne.

Ogsaa i en anden Henseende indtraadte der i disse Aar en ny Organisation af Landets Brandforsikringsvæsen. Da Købstædernes Brandforsikring oprettedes i 1761, var der blevet givet Proprietærer og andre paa Landet Adgang til at faa deres Bygninger

⁴⁾ J. Goldschmidt: Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892 S. 24.

forsikret under Købstædernes Brandforsikring, og denne Mulighed var efterhaanden blevet udnyttet i et saa stort Omfang, at det blev paakrævet at udskille alle Landbygninger, hvilket skete ved de paa Skuddagen den 29. Februar 1792 udstedte Brandforsikringsanordninger henholdsvis for Købstæderne og for Landet.

Herefter skulde Købstædernes Forsikring alene omfatte Købstadbygninger, men den var dog stadig obligatorisk for disse, og der blev givet nøje Instruktioner for Taksationernes Affattelse. Hver Længe skulde beskrives og takseres for sig med Angivelse af Bygningens Beskaffenhed, om den var af Grundmur, Blendingsmur eller klinet, Ege- eller Fyrrebindingsværk, hvormange Fag eller Alen lang og dyb, hvormange Etager høj, om den var forsynet med Kvist og Kælder, samt Oplysninger om Værelserne, hvorledes de var indrettede med Panel, Betræk, Gibsning, Kakkellovne, indmurede Kedler, med eller uden Skorstene, og om der var tækket med Sten eller Straa!

Baade de enkelte Taksationsforretninger og de hvert 10. Aar foretagne Hovedtaksationsforretninger skulde fremdeles affattes i 3 Eksemplarer, saaledes at Stadens Magistrat eller Byfoged, hvem Forsikringsvæsenets Administration paa Stedet paahvilede, beholdt et, mens Stiftamtmanden og Kommercekollegiet skulde have de to andre. Med de lokale Amtmænds Overtagelse af Købstæderne i Henhold til den kgl. Resolution af 4. September 1793 synes dog ikke at være fulgt Pligten til i Amtsarkivet at opbevare Taksationsforretningerne, idet de kun sjældent forekommer der efter 1793, og hvad der er indgaaet til Kommercekollegiet, er som før nævnt tabt. Tilbage bliver da Taksationerne i Købstædernes Raadstue- eller Byfogedarkiver, hvor de ogsaa kan findes, men ikke i ønskelig Fuldstændighed.

Købstædernes Brandforsikring blev nemlig omordnet ved Lov af 14. Maj 1870, ifølge hvilken Forsikringstvangen ophævedes fra 1. April 1875⁵⁾. Ved Bekg. af 9. April 1872 blev der truffet Bestemmelse om de fremtidige Administrationsforhold, idet der beskikkedes Branddirektører, som Regel en for hver Købstad,

⁵⁾ J. Goldschmidt: Kjøbstædernes almindelige Brandforsikring 1792—1892 S. 21 f.

der skulde overtage de stedlige Forretninger fra 1. Oktober 1872, og i et Cirkulære af 3. September s. A. fra Justitsministeriet til samtlige Borgmestre og Byskrivere beordredes de til at aflevere alle ved Byskriverkontorerne værende Brandtaksationsprotokoller, Forsikringsprotokoller og andre Brandforsikringen vedkommende Arkivsager til Branddirektørerne i Købstæderne. I deres Arkiver skulde altsaa de ældre Taksationer m. v. være at finde, men en almindelig Aflevering af dem til Landsarkiverne er ikke blevet paabudt, dog har de fra nogle Branddirektører modtaget de ældre Protokoller og Arkivalier, som derefter er blevet indlemmet i de Købstadsarkiver, hvorfra de i sin Tid er blevet udtaget; men naar bedre Tider oprinder, vil det forhaabentlig ved Brandforsikringens Hjælp være muligt at faa gennemført en systematisk Aflevering af alt, hvad Branddirektørerne maatte ligge inde med af Arkivalier, som skriver sig fra Tiden før deres Embede blev oprettet.

III.

De mest komplicerede Forhold frembyder dog *Landbygningernes Brandforsikring* indtil 1800. Som foran nævnt kunde de optages i den 1761 oprettede Brandforsikring for Købstæderne, men allerede i Aarene før og den nærmest følgende Tid vistes der tillige paa dette Omraade et ret kraftigt privat Initiativ, navnlig for at sikre Herregaardsbygninger, Ladegaarde, Møller og Kroer, mens Trangen var mindre stor for de egentlige Bøndergaarde, f. s. v. de ikke var Selvejendom, da Bygningerne som Regel var Godsherrens Ejendom, saaledes at Genophbygning efter Brand paa-hvilede ham, og ved Landsbysamfundets gensidige Hjælp var en Bondegaaards Genrejsning ikke kostbar.

Det ældste af de private Selskaber er de fynske Herregaardes Brandsocietet, hvis første Konvention af 12. Februar 1749 kun omfattede Ladegaardsbygninger, men allerede Aaret derpaa udvidedes den til Herregaardsbygninger. Societetet bestod til 1822, og der er bevaret Assuranceprotokoller for hele Perioden, men da de kun oplyser Taksationssummerne, er de ikke af større Værdi

for Bygningshistorien, dog haves der fra Aarene 1819—20 85 Syns- og Taksationsforretninger.

Fra en Brandforsikringsforening for dem, som bo paa Landet i Sjælland, kgl. konfirmeret 28. Juli 1752, haves ingen Arkivalier, kun en trykt Specification over Interessenter og de indtegnede Summer fra 1757, men da en Højesteretsdom 1768 gik Selskabet imod i en betydelig Erstatningssag, opløstes det⁶⁾.

Ogsaa i Nørrejylland oprettedes der et Brandsocietet for Herregaarde og Selvejergaarde, kgl. konfirmeret 24. Februar 1758, samt et for Præste-, Degne-, Skole- og Bøndergaarde, som ikke blev af lang Varighed, dog haves der 4 Forsikringsprotokoller for hvert af Societetene, stiftsvis fordelt, samt nogle Dokumenter til 1763.

Adgangen til at forsikre under Købstædernes Brandforsikring bevirkede, at de private Brandsocieteter mistede Tilgang og sygnede hen, mens et stadigt stigende Antal Landbygninger fandt Vej til Købstædernes Forsikring. Som foran omtalt sorterede disse under Stiftamtmandene, hvilket medfører den administrative Mærkelighed, at de lokale Amtmænd, der dog i alle andre Sager administrerede alt vedrørende Landet i deres Amter, intet havde med Landbygningernes Brandforsikring at gøre, saaledes at Taksationsforretninger for Landbygninger for hele Stiftet skulde være at søge i Stiftamtets Arkiv. Denne Ordning kom kun til at gælde for Tiden 1761—1787, thi i Henhold til kgl. Resolution af 24. Oktober 1787, meddelt Stiftamtmand og Amtmænd ved Kommercekollegiets Promemoria af 30. s. M., skulde herefter Taksationsforretninger for Landbygninger i tre Eksemplarer tilstilles Amtmændene i Stedet for Stiftamtmandene, der skulde befries for dette efterhaanden meget betydelige Ekspeditionsarbejde.

Samme Ordning bevaredes, da Landbygningerne helt udskiltes af Købstædernes Forsikring ved Brandforsikringsanordningen for Landet af 29. Februar 1792. Nu som før byggede man her paa den frivillige Tilslutning, saaledes at man ingenlunde kan stole paa altid at kunne finde en Gaards Bygninger beskrevne og vurderede saaledes som i Købstæderne og fra 1795 i København.

⁶⁾ J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark S. 291—93.

Taksationsforretningerne udfærdigedes som hidtil i tre Eksemplarer, der af Bygningernes Ejer indleveredes til den stedlige Amtmand, som leverede det ene tilbage til Ejeren med Paategning om, hvad Dag det var modtaget, henlagde det andet i Amtsarkivet og indsendte det tredie til Kommercekollegiet. Dog kunde man for Bygninger paa Københavns Grund (uden for Voldene) nøjes med to Genparter, da Taksationsmændenes originale Forretninger, forrettede af Haandværksmestre i København, forblev ved Raadstueskriverstuen.

Det store Salg af Bøndergaarde til Selvejendom og det af Real-krediten dikterede Krav om Forsikring af prioriterede Ejendomme medførte imidlertid i disse Aar en saa voldsom Tilgang af Forsikringer, at denne paa Amtmændenes Medvirken baserede Ordning blev saa besværlig for disse, at den kun opretholdtes til 1800, da en helt ny Organisation ved Branddirektører for Landet gennemførtes, men inden der gøres Rede for denne, vil det være rimeligt først at behandle Amternes Brandforsikringsarkivalier angaaende Landbygninger.

I Sjællands Stiftsamts Arkiv findes adskillige amtsvis fordelte Taksationsforretninger for Landbygninger 1761—87 og særskilte Pakker for Københavns Forstæder 1761—94, men derefter er det mere spredt med Forekomsten af Taksationer op til 1800 i Amtsarkiverne, hvor de skulde være at finde, efter at de lokale Amtmænd havde overtaget Administrationen af Brandforsikringen af Landbygninger. Der findes en Del i Københavns Amt, gl. Frederiksborg og Kronborg Amter, i Holbæk Amt, for Samsø samt i Sorø Amt, men ellers ikke som let tilgængelige Samlinger, da de kan gemme sig i Korrespondancesagerne. I Lolland-Falster Stiftsamts Arkiv er der en Pakke diverse Brandtaksationsforretninger 1770—94, ordnet efter Stednavne. Fra Fyns Stiftamts Arkiv kan noteres amtsvis fordelte Taksationsforretninger 1761—94.

Paa nørrejydsk Omraade er det dog ikke i Stiftamternes Arkiver, man skal søge Brandtaksationerne for Landet, idet de ældre Taksationsforretninger fra Tiden før 1787, der ved Amtmændenes Overtagelse af Brandforsikringens Administration blev overleveret til disse, ikke ved Amtsarkivernes Ordning er blevet tilbage-

ført til Stiftamtmandenes Arkiver, men er blevet liggende i Amtmændenes Arkiver. Fra de nordlige Amter findes der kun meget lidt, men i Koldinghus-Vejle Amt forekommer de i stor Mængde, hvilket staar i Forbindelse med det store Krongodssalg, da de solgte Bøndergaarde skulde være forsikrede af Hensyn til de i dem indestaaende kongelige Penge. Endelig findes der i Branddirektoratsarkiverne fra Grenaa, Skanderborg, Kolding og Holsted ældre Brandtaksationer for Landbygninger, som fra Amtsarkiverne blev overgivet Branddirektørerne, da deres Embede oprettedes, og som ikke siden ved deres Aflevering til Landsarkivet i Viborg er ført tilbage til de Amtsarkiver, de hidrørte fra.

Den endelige Organisation af Landbygningernes Brandforsikring som en selvstændig Embedsvirksomhed skete ved Forordningen af 26. Maj 1800 om Branddirektører paa Landet i Danmark. Baade for Amterne og for Kommercekollegiets Brandforsikringskontor var den stadigt stigende Strøm af Forsikringer blevet en urimelig stor Byrde, hvorfor der nu beskikkedes Branddirektører paa Landet i Danmark, ligesom det allerede tidligere var sket i Hertugdømmerne.

Der beskikkedes een i hvert Amt samt yderligere een paa hver af de betydeligste Øer. De skulde hver i sit Omraade føre Tilsyn med alle Foranstaltninger til Afværgelse af Ildebrand og overtage Administrationen af Landbygningernes Forsikring, der i Modsætning til Købstædernes stadigt beroede paa frivillig Tilslutning.

De vigtigste Protokoller, der er fremgaaet af Branddirektørernes Embedsvirksomhed, er Taksationsprotokollerne og Forsikringsprotokollerne, der som Regel er herredsvis fordelt. I Taksationsprotokollerne er Forretningerne indført i den tilfældige Rækkefølge, i hvilken de er foretagne, som Regel med et Nummer for alle paa eet Sted foretagne Taksationer og Undernumre for de enkelte Ejendomme. Det er derfor vanskeligt i dem at finde netop den Ejendom, man søger Oplysninger om, men her kommer Forsikringsprotokollerne til Hjælp, idet Ejendommene i dem er anført sognevis, hver med sin Forsikringssum og med Henvisning til Taksationsprotokollen.

Til Landsarkiverne er afleveret alt, hvad Branddirektørerne havde af disse to Protokolrækker fra 1800 til ca. 1872 samt, hvad de havde af ældre Sager fra Tiden før 1800 hidrørende fra den ældre Ordning; men hist og her er der dog Huller, saaledes mangler for Lollands Vedkommende alle Forsikringsprotokoller før 1853, mens Taksationsprotokollerne som andet Steds haves fra 1800.

Et særligt vanskeligt Omraade er Københavns Forstæders Brandforsikring, der henhørte under Landbygningernes Brandforsikring under noget vekslende Administrationsformer. Tilmed er der en Del Huller i Materialet, men ved nogle i Landsarkivet udarbejdede Registre, affattet efter Matrikulsnumre, er der søgt raadet Bod paa en Del af Manglerne.

Bortset fra de private Brandsocieteter sorterede altsaa Landbygningernes Brandforsikring 1761—1787 sammen med Købstædernes under Stiftamtmandene, 1787—1800 under Amtmændene og fra 1800 under Branddirektørerne, som dog var underordnet Amtmændene, der skulde modtage alle Ordre dem vedrørende fra Kollegiet, men de var nu fritagne for den egentlige Administration af Brandforsikringsvæsenet paa Landet.

IV.

Centralorgan for alt Brandforsikringen vedrørende var Brandforsikringskontoret under General Landets Økonomi- og Kommercekollegium 1761—1792, der 1792 deltes i to Kontorer, nemlig Købstædernes Brandforsikringskontor 1792—1872 og Landbygningernes Brandforsikringskontor 1792—1872. Disse var fra 1816 underlagt Danske Kancelli og fra 1848 Justitsministeriet, hvorfra deres Sager er afleveret til Rigsarkivet.

Som foran omtalt vil man her forgæves søge Oplysninger om Bygningstaksationer, idet det bevarede Materiale hovedsagelig er af ren administrativ Art, dog findes der i Købstædernes Kontor 47 Pakker »Brandskader i Kjøbstæderne« 1792—1872 og i Landbygningernes Kontor 274 Pakker »Brandskader paa Landet« 1820—1872, som giver gode Oplysninger om brændte Bygninger, men

i øvrigt maa her henvises til Registraturen i »Vejledende Arkivregistraturer I, Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner«, 2. Udgave, ved Bjørn Kornerup, 1943.

Da Forholdene i Hertugdømmerne ikke kunde behandles under eet med de kongerigske paa Grund af afvigende Lovgivning, og da der i »Vejledende Arkivregistraturer VI, Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, en Oversigt ved Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt«, 1944, er givet fyldestgørende Oplysninger om de sønderjydske Branddirektoratsarkiver, skal de ikke gøres til Genstand for nærmere Omtale her.

Sluttelig beder jeg mine Kolleger, Landsarkivarerne Aakjær og Hatt, modtage min bedste Tak for beredvilligt givne Meddelelser om Brandforsikringsarkivalier i Landsarkiverne i Viborg og Odense.

STATSBANKEROTTEN I OVERLEVERINGEN

Af H. P. Hansen.

Den mundtlige Overlevering, det, der fortælles fra Slægt til Slægt, udgør ofte et værdifuldt og friskt Supplement til det i Almindelighed tørre Stof, der kan uddrages af Arkivalierne. Men, det skal naturligvis bruges med Kritik, idet man maa være klar over, at der er store Muligheder for Vanskninger. Nogle opfatter, husker og fortæller bedre end andre, og nogle har en mere livlig Fantasi end andre.

I Almindelighed gælder det dog, at Kærnen i Traditionen, hvor det drejer sig om Personer eller bestemte Begivenheder, er virkelig nok. Der er større Tumbleplads for Fantasien, hvor der berettes om Emner, der hører ind under Overtroen for Eksempel.

I mange Tilfælde er Overleveringen endog den bedste, maaske ogsaa den eneste Kilde, man kan øse af. Det vil man undertiden komme til at sande, naar den nuværende Verdenskrig er forbi, og hvad vilde Saxos Danmarkskrønike have været, hvis Forfatteren ikke havde nyttet Overleveringen, eller, hvad vilde en Skikkelse som Niels Ebbesen have været for os, hvis vi ikke havde den Overlevering, der blev fæstnet i Visen om ham.

Blandt de større Begivenheder, der for godt Hundrede Aar siden i lange Tider greb ind i vore Forfædres Tilværelse, var den saakaldte Statsbankerot fra 1813—18, da Seddelpressen fik saa travlt, at Sedlernes Værdi sank ned til $\frac{1}{150}$ af deres paalydende Værdi, ja Kurantsedlerne var endog en Tid nede paa $\frac{1}{600}$ af den Værdi, de lød paa. Statsbankerottens Historie er velkendt, men fra den mundtlige Overlevering har jeg i Aarenes Løb optegnet en Del

Træk fra det dengang saa afsidesliggende og fattige Midtjylland, der giver Smaabilleder af de økonomiske Forhold her i hine Tider.

For ret at forstaa Bøndernes Kaar maa man vide, at det kun var faa Produkter, de kunde sælge, hvis de havde noget at undvære, og at Priserne paa disse var meget smaa. Faa Køer havde man, og da man i Almindelighed hverken kendte til Brugen af Mergel, Kunstgødning, Græs- eller Kløverfrø eller Rodfrugt, var Foderet, Dyrene fik, af en saare ringe Kvalitet, og Mælkeydelsen var ubetydelig. Kunde en Bonde om Sommeren sælge en Smule Smør, fik han kun 8—10 Skilling for Pundet før Statsbankerotten, og det er betegnende, at Gr. Begtrup i sit ellers saa fortræffelige Værk, Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, 1803—12, hverken nævner Smør- eller Ægpriserne. Salget og Priserne maa have været underordnet for Datidens Landmænd. I sin Beskrivelse over Ringkøbing Amt, 1833, skriver J. C. Hald, at Smørret fra Hedeegnene i den senere Tid er gaaet til England, »hvor det for største Delen skal bruges til Uldens Indsmøring«. Priserne opgives heller ikke af Hald, men fra Overleveringen vides, at Smør her fra Midtjylland undertiden betaltes med mindre, end Vognsmørelse kostede, og en gammel Mand fortalte mig følgende Træk, der er saare betegnende: Han stod som lille Dreng, var født 1853, ved sin Moder, da en fremmed Kone, der havde været henne hos Købmanden, just kom forbi. Drengens Moder spurgte: *Nå, hwa fæk du for di Smør?* Svaret lød: *A fæk sandle sæjs Skjælling for æ Pu'nd!* Forbavset udbrød Moderen: *Æ de så dy'r, så ska'n sandle stræf o saml Smör!*

Æg var praktisk talt usælgelige i ældre Tid, idet man ikke kunde fragte med disse paa større Afstande. En af mine Meddelere fortalte, at hans Fader, Mathias Skovgaard i Vind, engang solgte »en Wål«, d. v. s. 80 Æg, til en anden Mand for — fire Skilling!

Men var Indtægterne smaa, saa var Hedebøndernes Livsfornødenheder nødvendigvis ogsaa nede paa et Lavmaal, der næsten er ufattelig. En arm Hedebonde fra Skaaphus Hede gav følgende betegnende Svar, da en Gaardmand udtrykte sin Forbavselse over,

at der kunde leve Folk der ude paa Heden: *Å, de go'r endda, for æ Juw'r fø-er wås, æ Fo'r kle-er wås, o så hå'r vi snår et' and-er Ud-gywt'er end te Tobak, Sålt o Træs-ker!*

Men, der var noget, der hed Kongelige Skatter; undertiden skulde der ogsaa Løn ud til Folkene, hvis Bonden ikke kunde drive Ejendommen med egne Børn, og det hændte, at en Mand havde et privat Laan. Og da Pengeforvirringen satte ind, gik det galt for mange.

De Livsfornødenheder, man skulde købe, var som sagt faa, men Skraatobak *skulde* Manden have. Kathrine Børgesen, der var født i Holing 1808, fortalte som gammel Kone, at hendes Fader, der var Skomager, syntes det var for galt, da en Kardus kom til at koste 20 Daler, og saa holdt han op med at skraa. Men, det blev et haardt Savn, og Manden blev saa gnaven. Da kom hans Moder en Dag hen til Kathrine og sagde: Aa, lille Kathrine, her er tyve Daler, spring hen til Vesterholm efter en Kardus Tobak — din Fader er ikke til at være hos i disse Dage!

En anden Fortæller sagde, at en Kardus, et Par Træsko og et Par Kvindehoser gik op i 48 Rigsbankdaler, og den samme Pris kostede et Pund Sæbe, men den Slags kunde undværes, thi de fleste vaskede Uldtøjet i Urin.

I Overveje ved Ulfborg boede en Fæster under Nr. Vosborg, hvis Enke blev kaldt *Ma Vøj*. Denne Kone fortalte, at hun engang gik til Ringkøbing med tre Pund Uld, som hun fik 30 Rigsbankdaler for i Sedler; men hun vilde hellere have haft fire Skilling Kurant (i reelle Penge), men det kunde hun ikke faa. Og *Tærp'en* i *Hæl-musdål* kunde huske, at Ulden gik op i 50 Rigsbankdaler, men det kostede en Kardus Tobak ogsaa, og Pengene blev efterhaanden saa lidt regnede, at enkelte Mænd lavede Fidibusser af Femdalersedler til at tænde deres Pibe ved.

En Mand, der solgte en Hest, fik saa mange Papirspenge, at han maatte have disse i en Sæk, som han sad paa, da han kørte hjem. Manden i Nedergaard, Høgild i Rind S., kom en Dag hjem med en Hoben Penge, som han havde faaet for et Par Stude. Da sagde Konen: Nu ska du betale, hvad vi skylder. Nej, svarede Manden, nu vil jeg købe et Par andre, som jeg atter kan tjene

paa. Priserne steg jo fra Dag til Dag. Det gjorde han, men Pengene blev værdiløse, og en Tid efter maatte de gaa fra Gaarden.

I Begyndelsen af 1800aarene købte Lars »Sjællænder« Herninglund i Herning S. Under Pengekrisen solgte Lars et Par Bøller til Herredsfoged Casper Møller paa Højris i Ikast for 1400 Daler. De havde en Kvie, som han var budt 500 for, og havde de solgt den, kunde de have betalt al deres Gæld; men Konen satte sig imod Salget, og saa gik de en Tid efter fra Gaarden af Armod.

En Søn af disse Folk var Mads »Dyrlæge« i Sinding. Han blev tilbudt Gaarden Søvnal kvit og frit og skattefri i 6 Aar, naar han vilde nedsætte sig der som Dyrlæge, men det turde han ikke den Gang; senere byggede han paa en Parcel fra Gaarden. Andre har fortalt mig, at Søvnal kunde faaes for en Kardus Tobak under Statsbankerotten.

Der var jo en Del Mænd, der gik i *Fjærretåf* (Fjertab), som man sagde, blot fordi de ikke kunde betale de Kgl. Skatter, der dog, set med vore Øjne, var usle smaa, og havde de laant Penge, og disse blev sagt op, gik de som Regel fra Hus og Hjem.

Bjerg i Sdr. Felding var en ret stor Gaard, og der var ingen Gæld paa den, men Manden, Pæ Bjerg, havde laant 100 Daler, og da disse blev sagt op, red han rundt i tre Dage for at laane Beløbet af andre. Det mislykkedes, han maatte gaa fra Gaarden, og siden gik han paa Omgang i Sognet.

Rasmus Pedersen, Hedegaard i Assing S., gik fallit, fordi et Laan paa 400 Daler blev sagt op. Saa flyttede de til Skibild i Arnborg, hvor de i Førstningen boede i et Jordhus.

En gammel Mand, Jacob Frandsen i Arnborg, fortalte mig, at hans Oldefader af samme Navn under Statsbankerotten købte Skjærlund i Brande S., hvortil der den Gang hørte 2700 Tdr. Land, og denne Ejendom kunde han betale med en Hest.

Troldtoft i Vind blev paa den Tid solgt for 16 Rigsbankdaler (Sølv). Gaarden var paa 1600 Tdr. Land; men bag efter fortrold Manden dog, at han havde solgt Gaarden, og nu forlangte Køberen et Pund Skraatobak i Opslag.

Mange Ejendomme, der gik til Auktion, blev solgt for en Slik, men ved Siden af skulde Skatterestancerne naturligvis betales.

En Gaard i Olling ved Kibæk kostede kun en Specie, en Gaard i Snejbjerg kostede heller ikke mere, og en Gaard i Fjederholt i Rind gik for fem Rigsbankdaler. Meldgaard i Vognstrup, Vinding S., kostede heller ikke mere end en Specie, for blot at nævne enkelte Eksempler.

Hist og her var der jo velhavende Folk, der kunde ride Stormen af. Saaledes kunde Jens Stoubæk i Aulum baade købe og betale den ene af Hallundbæk-Gaardene; men den kostede rigtig nok kun 50 Rigsbankdaler.

Kræ Larsen i Egebæk, Nøvling S., handlede og var velhavende, og han havde Raad til at borge Folk; men det gik galt for ham, under Pengekrisen fik han kun en Mark for hver Hundrede, han havde til Gode, og saa gik han fra Gaarden.

Den største Gaard i Hodsager, den var paa 8—10 Tdr. Hartkorn, blev solgt skattefri til 1845, men Køberen forpligtede sig til at bygge Gaarden, der var meget forfalden, op.

»Bikuben« havde Penge staaende i en Gaard i Trælund, Manden gik fallit og Gaarden skulde sælges ved Auktion; men kort før denne rev Manden en Del af Taget af, saa Bygningerne kom til at se elendige ud. Følgen var, at ingen vilde byde, og saa beholdt han Gaarden. Der skulde have været holdt Auktion over flere Gaarde i Trælund, men der blev kun solgt to; den ene kostede 5 Rbd. og den anden, der var meget større, kostede 50. Saa turde Herredsfogden ikke fortsætte, thi der var kommen *en Hjår Mænd* rundt om fra, og de mødte alle med *en Slatræ' i æ Nöw!*

Men, da Pengeforholdene blev ordnet i 1818, blev det især galt. Havde en Mand for Eksempel købt en Hest før, og den skulde betales efter, at Nationalbanken var traadt i Virksomhed, kunde en saadan Handel godt jage Manden fra Gaarden. En gammel Kone i Assing sagde en Dag: *I Law' æ Pæng blöw gjor gu-e, wa dæ manne, dæ fæk djæ Knæk!*

Skyldte Folk mindre Beløb for Kgl. Skat, blev der som Regel pantet et Kreatur; men i Herredsfoged Casper Møllers Tid blev der vistnok ingen solgt, i hvert Fald var der mange, der kunde trække hjem igen med deres Dyr, fordi der intet Bud faldt.

Herredsfogden tog praktisk paa en saadan Forretning. Da en Mand mødte med en Ko, som han grumme nødig vilde af med, aabnede Casper Møller Auktionen med at sige, at han ikke haabede, at nogen var saa uforskammet at byde paa et Kreatur, som Manden maatte skille sig af med af Nød! Saa raabte han Koen op, og et Øjeblik efter lød det: Intet Bud! Nu kunde Manden trække hjem med sin Ko, og Herredsfogden kunde indberette, at han havde holdt Auktion, men der var intet Bud sket!

Gaardejer P. Donsig i Kollund skulde møde med en udpantet Stud, men, da Dyret under en Hedebrand blev brændt i den ene Fod, lod han Dyret blive hjemme. Da Herredsfogden raabte Dyret op, forklarede P. Donsig, at Studen ikke var med, hvortil Casper Møller bemærkede: Da ingen vilde byde paa de andre Dyr, saa er der vel heller ingen, der vil byde paa din Stud — gaa hjem til din Stud!

Senere sendte Regeringen to Mænd til en Auktion i Snejbjerg Kro for at byde Kreaturerne ind. Dyrene blev ogsaa solgt, men lukket ind i en Gaard Natten over. Da skal Herredsfogden have sagt til Mændene, der kom med Dyrene: I er nogle Fæ, hvis I ikke trækker hjem med eders Kreaturer! Og det gjorde de.

Casper Møller var en dygtig Mand, men han kunde ikke klare sig i de abnorme Tider, saa forgreb han sig paa betroede Midler og hængte sig i 1825. Efterhaanden var der indgaaet en Del Skatterestancer, men det viste sig ved hans Død, at Skatterne ikke var blevet skrevet af paa hans Lister, og der var Folk, der stod med ti Aars Restancer.

Der kom Tilladelse til, at Bønderne maatte betale deres kgl. Skatter med Rug i Stedet for Penge, efter hvad Jens Chr. Dinesen, der var født i Fjederholt i Rind, 1832, fortalte. En Mand fra Vovlund i Rind kørte til Ringkøbing med et Kvantum Rug paa sin simple Vogn ad en lang og trang Vej paa 60 km. Men da Fuldmægtigen saa Kornet, sagde han: Det er desværre saa urent, at jeg maa kassere det! Da blev Bonden saa mismodig, at han gav sig til at græde. Nu vilde Fuldmægtigen have nærmere Besked paa, hvor det var Bonden boede, og da han havde faaet det,

sagde han: Saa har jeg jo været paa Jagt der engang. Ja saa skal jeg alligevel tage Rugen god!

Om Tjenestefolkenes Kaar under Statsbankerotten har jeg kun enkelte Træk. Palle »Smo'krog« i Sunds fik et Aar 35 Rigsdaler i Løn, det var naturligtvis i Sedler, men da Pengevæsenet blev ordnet fik han kun lige saa mange Mark for et Aar.

Jens Krænsen, født i Gjellerup, 1843, fortalte, at hans Fader, Chr. Jacobsen, og dennes tre Brødre drog ud i Østeregnen for at tjene til Klæderne. Et Aar tjente Christen hos en Købmand for Vadmel og næste Aar for Farvesager til Tøjet. Og Ane Kirstine Larsdatter fra Toudal i Arnborg, hun var født 1789, fortalte, at hun tjente som voksen Pige et Aar og fik i Løn et Par Træsko og Farvesager til et Skørt. Men ved Bedømmelsen af Lønforholdene den Gang maa man huske paa, at Føden var den væsentligste Del af Lønnen.

Under Statsbankerotten var der private Folk, især Købmænd, der gav sig til at udstede Pengesedler, som de naturligtvis selv skulde indløse. I vore Provinsmuseer er opbevaret adskillige af disse primitive, trykte Sedler, der gjaldt 4—8 og 16 Skilling. Sedlerne var forsynet med Udstederens Navn og Bopæl, og de bar hans egenhændige Underskrift. Men andre nøjedes med at skrive saadanne Sedler. Paa en, der var skrevet af Jens Pedersen i Lind ved Herning, havde en vittig Mand skrevet:

Luseknækkeren i Lind
skal løse denne Seddel ind.

Og da en Bager i Snebjerg ogsaa gav sig til at lave Pengesedler, fik en af disse følgende Paategning:

Kringlevrideren i Snebjerg By
skal løse Sedlen ind paa ny.

Trods Folk i Midtjylland gennemgaaende var fattige, og deres Indtægter var smaa, klarede de dem maaske bedre, end Bønderne gjorde i mange af de bedre Egne, thi de var vant til stor Flid og Nøjsomhed, og de havde deres Bindehose. Bindetøjet

kunde let gøres i Penge, og de fleste klarede baade den Gang og senere deres Skatter ved Hjælp af de fem Hosepinde.

Engang blev Kollund-Mændene, der hørte til Egnens bovneste, pantet for Skat. En bestemt Dag skulde de møde med de udpan-tede Kreaturer ved Snebjerg Kro. Da Mændene en Tid før var samlet, sagde P. Donsig, der var mest *framtålend*: *A fåsto'r et', hon' de vel go', ski'er dæ et' en Mirakl, så gor vi jo fræ wå Gor åld-sam'!* Miraklet indtraf. Natten før, de skulde afsted, blev det et forrygende Snevejr, saa der aldrig kunde være Tale om at trække Dyrene til Snebjerg. Auktionen blev udsat, og inden den næste Auktion blev »berammet«, fik Kollund-Mændene strikket saa meget, at de kunde klare Skatterne.

Men ogsaa langt senere i Tiden var det de fem Hosepinde, der reddede mange Hjem fra at gaa til Grunde. Det kunde hænde, at alle, Mandfolk og Kvindfolk, Gamle, Unge og Børn, blev jaget ind til Bindehoserne, selvom det var i Sommerens travleste Tid, naar Manden stod og manglede Penge til Skatten.

Fra hine trange Tider under Statsbankerotten citerede min Barndomslærer, W. Fr. Lind i Gullestrup, følgende Rim:

Attenhundrede og syv
kom Engelskmanden, den forbandede Tyv.
Attenhundrede og otte
var Flaaden borte.
Attenhundrede og ni
gik vi paa Kaperi.
Attenhundrede og elleve
gik Sølv et til Helvede.
Attenhundrede og tolv
gik Banken Fanden i Vold.
Attenhundrede og tretten
kom Sagen for Retten.
Attenhundrede og fjorten
trak de Kongen af Skjorten. (Norge!)

EN KILDE TIL STEDHISTORIE

Af *H. Lausten-Thomsen.*

S tår man over for et stort mosaikbillede, kan man enten se de enkelte småsten eller helheden, ikke begge dele på samme tid; men de enkelte stenes plads er fastsat således, at de er med til at danne det hele, der bliver fællesvirkningen af dem alle.

De enkelte dage i et menneskeliv kan synes tomme og ligegyldige, men sammenlagt bærer netop de enkelte dage hele det spand af år, der er rammen for et menneskes tilværelse.

Den slags tanker giver mig mod til at bringe min lille skærv til den bog, der skal være tak og hyldest til professor Fabricius. Det lille emne, jeg kan sige noget om, er dog en af de små mosaiksten, der er med til at danne billedet af Danmarks historie, som igen får sit rette lys fra andre landes, fra Europas, fra jordens historie.

Ethvert lille dansk samfunds historie følger sig ind i, føjes efter, får sit præg af hele landets historie. I denne gensidige påvirkning ligger landsbyhistoriens værdi for fædrelandshistorien.

I de senere år er interessen for stedshistorien tydeligt blevet større. Der er oprettet »historiske samfund« for enkelte sogne, sognearkiver især ved hjælp af tidligere lærer Møller i Brahetrolleborg, og mange steder har man kunnet samle sig om sognehistorie. Enkeltmand har taget det brydsomme arbejde på sig at gennemsøge arkiver og lytte til gamle sogneboeres minder. Eller man har sluttet sig sammen for at løse opgaverne, og hver gang en sådan opgave har været stillet, har man været ked af, hvor få, hvor spredte og tit hvor utilstrækkelige kilderne har været.

I Sønderjylland har man mange steder i så henseende været heldigere stillet for det sidste par slægtleds vedkommende end de fleste andre steder i vort land. Man har haft »skolekrønikerne«, lovbefalede årlige optegnelser ved hver enkelt skole, vel tænkt i nogen mon som de gamle klostres annaler, yderst forskellige i omfang og i værd, men sjældent helt værdiløse.

Den kongelige prøjsiske regering i Slesvig pålagde skolelærerne ved forordning af 29. september 1873 at føre skolekrøniker. Kreds-skoleinspektøren i Haderslev giver 14. august 1880 lærerne ordre til i disse at optage:

1. Stedets historie med omtale af dets grundlæggelse og beliggenhed, tydning af bynavnet, meddelelse om oldtidsminder og om hændelser i gammel tid.

2. Skolens grundlæggelse og historie, dens patronat og første virkeomraade, de første lærere og deres kår, deres indtægter og andre hverv; skoleinspektører, inventar, formue, de skiftende lærere, mærkelige hændelser.

3. Stedets nuværende tilstand; tal på huse og indbyggere; offentlige bygninger, pladser o. l.; indbyggernes næringsveje, kirkelige, politiske og kommunale forhold; embedsmændenes navne.

4. Skolens nuværende tilstand; skolens beliggenhed; størrelse; rumfang pr. barn; nuværende lærers levnedsløb; indtægter; hverv udenfor skolen; elevtal; gymnastik; håndarbejde; skolefester.

5. Skolekronik i hvert skoleår fra 1. maj til 30. april.

I Mejlbys skoles krønike er indklæbet en trykt indledning af præsten Reinicke i Schauen i Harzen, hvori det hedder, at formålet med bogen er at skabe pålidelige historiske kilder. »Jo bedre og samvittighedsfuldere læreren udfører sin gerning som skolekronikør, des skønnere og varigere vil det minde være, som han sætter sig selv i kommunen jævnsides med hans embedsvirksomhed«.

Der er næppe nogen af alle Sønderjyllands lærere, der har prøvet på helt at svare på de fremsatte spørgsmål og desværre er ikke få af skolekrønikerne gået tabt. De ny lærere, der kom ved genforeningen, kunde sjældent tyde, hvad tidligere lærere havde skrevet på tysk med gotiske bogstaver; men ikke få er dog frelst

fra undergang, og af disse findes de fleste på det sønderjydske landsarkiv i Åbenrå.

Der er adskillige lærere, der virkelig prøver på at fortælle landsbyens historie, således lærerne i Langetved og flittigt i Øster Lindet; Varnæs, i Bækken og i Ketting; tydninger af bynavne er tit meget fantasifulde. »Tved« i Langetved tydes således af det plattyske talord »twe«, fordi åen deler landsbyen i to dele! Rejsby hedder således, fordi byen først lå længere mod vest, men så »rejste« østpå, og Lintrup har navn efter lindetræ.

Kun sjældent er der meddelt noget om oldtidsminder, en enkelt gang noteres udgravning af en kæmpehøj i Jels fra museet i Kiel, en anden om sløjfning af en kæmpehøj i Nustrup, og der er næppe meddelt et eneste virkelig stedfæstet sagn.

På langt sikrere grund står lærerne, når det gælder at fortælle om kirke og skole, især naturligvis skolen. Således bringer Kamptrup krønike i skoleåret 1902—03 en udførlig skildring af kirkens klokkeringning. Skolens ydre kår og lærernes økonomiske stilling indtager naturligvis de fleste steder en stor plads. Man får således af og til indtryk af, at der er øvet et ret stærkt, om end meget skematisk tilsyn med skolernes hygiejne — det synes dog tit at svigte over for tuberkulose, og især får man også indtryk af de enkelte læreres skiftende åndelige indstilling i langt over en menneskealder. Nævnes kan, at lærer Hansen i Nustrup giver en god skildring af sin seminarietid i Tønder 1858—61.

Skolekrønikerne er jo ført på tysk, tit i den første tid af de dansk uddannede lærere på meget ufuldkomment tysk, præget af lærerens danske modersmål, og man kan helt op til verdenskrigen i deres ord og vendinger skelne de indfødte nordslesvigske læreres stil fra sydfra indvandrede kollegers oprindeligere tyske sprog.

Sindelaget giver sig kun sjældent udtryk. Lærerne indfører de skrivelser og pålæg, de får fra deres foresatte, og da bøgerne forelægges disse til revision, er der ingen plads til kritik. Nogle giver tværtimod udtryk for deres næsegruse underkastelse under alt, hvad der kommer fra oven; men de fleste lærere er saglige og rolige i deres fremstillinger. Lærere, om hvem man i dag ved, at de var udpræget dansksindede, indfører uden tilføjelser, hvad der

dekreteres imod dansk sprog og tanke. Der er næppe i nogen af de skolekrøniker, der findes endnu, nogen som helst ytring om reskriptet af 18. december 1888, der indfører udelukkende tysk undervisning i Nordslesvigs folkeskoler. Da lærer Bork i Sommersted blev afskediget, fordi hans datter »havde taget begejstret del i en demonstrationsrejse til København i juli 1884«, meddeles det kort af hans efterfølger; Læreren i Skodborg nævner i samme sammenhæng med skadefryd desuden Andersen i Stepping og Petersen i Brøns; og kun i et enkelt tilfælde hoverer en lærer lidt over, at hans dansksindede formand i embedet ikke mere kan påvirke børnene nationalt. Ellers ses dansk sindelag mest af det, der ikke står i bøgerne.

Det er jo også almenkendt, at der i denne henseende holdtes streng justits. Det er ikke kun med hensyn til, at børnene går i tysk skole. Regeringen i Slesvig udsender 5. 3. 1884 et cirkulære om, at børn kun kan fritages for skolepligten, når der på anden måde sørges tilstrækkeligt for skoleundervisning, og dette opfyldes ikke ved besøg på en skole i indlandet — det gælder særligt også for Tørninglen. Børnene skal lære at tale og læse tysk. Det indskræpes yderligere i et cirkulære af 31. 3. 1892, da kredsskoleinspektør Schøppe i Tønder har lagt mærke til, at børnene i Vestslesvig ikke kan tale flydende tysk.

Der øves også kontrol med lærerens sprog. Skolens regnskab i Kamtrup skal føres på tysk (2. 5. 1885), og læreren skal i frikvarteret tale tysk med børnene (8. 10. 1887). En lærer får pålæg om flittigt at studere det tyske sprog, om at tale langsomt, højt og tydeligt og — ikke at give sig af med bornholmernes sekt!

Allerede 8. 12. 1876 skriver landråd Rosen i Haderslev til kirkevisitatorerne i Haderslev og Tørninglen provstier, at den kongelige regering har udtalt, at de lærere, der ved valgene af valgmand til den prøjsiske landdag har stemt på de af det danske parti opstillede valgmænd, fuldstændigt har miskendt deres embedsstilling og eftertrykkeligt må henvises til deres embedspligter.

»Det er enhver embedsmands første og helligste pligt at modvirke statsfjendtlige bestræbelser, hvor og hvorledes de end optræder«, og det er et utilgiveligt brud på embedspligten offentligt

ved et valg at vise sin sympati med et statsfjendtligt partis tendenser. Det meddeles til alle lærere, »navnlig også under hensyn til det forestående rigsdagsvalg.«

20. 1. 1888 gør sognepræsten i Nustrup særligt opmærksom på, at man ifølge forordning af 8. okt. 1887 må sørge for kun at lade kvinder undervise i håndgerning, når de kan tysk, og at de tilholdes at give undervisningen på tysk.

En skoleforstander afsættes fordi han har taget kejserbillederne ned af sin stuevæg og har hængt dem op på loftsværelset. Der er indgående undersøgelse i 1895 mod sognepræsten i Rødding, fordi han i en prædiken har talt om, at ved den yderste dom går det ikke til som ved amtsretten i Rødding, hvor det måske kan komme an på kuløren. Der fortælles udførligt derom i skolekrøniken, og ved næste lærerkonference gennemgår skoleinspektør Schlichting da også statsministeriets forordning af 12. 4. 1898 og uddrager en række hovedpunkter:

1. Læreren må være af ægte tysk sindelag.
2. Lærerens hjemmesprog må være tysk.
3. Læreren må deltage i den tyske forening.

I Jels sad der i firserne en på Skårup uddannet lærer, der i 1888 fik den kongelige hohenzollerske husorden overrakt. Han afskriver 1. april 1889 en cirkulæreskrivelse fra landråden om tyske flag ved skolerne. Lærerne skal gemme flagene omhyggeligt. Jels fik dog intet flag før 1902, da overpræsidenten i Slesvig bevilligede 45 mark til en flagstang. Derimod fik bl. a. Østerlindet. Stangen rejstes den 17. april 1889, næste morgen var den borte. 29. juli blev der sat en ny; natten mellem 3. og 4. august blev den molesteret og 1.—2. oktober knækket. Der var stort forhør af amtsretten i Rødding, og endelig lykkedes det at finde en af gerningsmændene. Hvad straf, han fik, er desværre ikke meddelt, men 18. oktober lod ministeren højtideligt overrække et kejserbillede til skolen, og året efter blev skoleforstanderne idømt en bøde på hver 30 mark, fordi de ikke vilde stille straffekrav imod de unge mennesker, der havde øvet gerningen mod flagstængerne, og så blev der jo sat en ny. Alt det fortælles der

roligt og sagligt om uden et ondt ord. Man tvivler alligevel lidt om ægtheden af lærerens tyske sindelag.

I Skodborg skænker amtsforstander Meyer en flagstang, den saves om den 16. okt. 1894. 2 dages forhør afslører ikke gerningsmanden. Heller ikke her tilføjes nogen kommentar. Alligevel må man tro, at læreren her er tysk. Det er ham, der hoverer over lærer Borks afskedigelse, og han fortæller, at Junggreen har holdt et meget dårligt foredrag i Skodborg. Også andensteds går det ud over flagstængerne. Udførligt fortælles derom fra Kampstrup.

Morsomt virker det, når landråden påbyder (23. 3. 1889), at flagstængerne af hensyn til lynnedslag skal gemmes på skolens loft, og af hensyn til kejserbillederne skal der sørges for, at skoledøren låses om aftenen (13. 2. 1892). Der er dog tit en stille passiv modstand mod det fremmede, mest fra de ældre læreres side.

Det er den ene og ikke den mindst tiltalende side af billedet; den anden side viser kryberiet, snobberiet og indvandrede læreres og andre embedsmænds brist på forståelse, stundom sammen med et hovmod, der i dag kan synes særdeles pudsigt.

Der kommer ret tidligt lærere og lærerinder sydfra til Nordslesvig uden at kunne tale eller endda forstå børnenes sprog. Således kom der 1. febr. 1889 en lærerinde fra Schwaben til Oksenvad, men allerede 15. okt. bad hun om sin afsked, »fordi hun ikke kunde holde disciplin.« Man forstår, hvilke bryderier hun er kommet ud for. Et stærkt indtryk får man også af en notits fra Kragelund i Bov sogn. Denne skole havde allerede siden 1883 haft udelukkende tysk undervisning; men 13 år senere skriver læreren, at der er kommet 6 nye børn i skole, og af dem forstod kun 2 tysk. Således eller endnu mere bagvendt har den tyske skoles stilling været i hele Nordslesvig.

Myndighederne passer på alle vegne, at børnene ikke kommer under for stærk dansk påvirkning. Da sprogforeningen udsendte et lille hæfte med stambogvers, påbyder regeringen, at det skal fratages børnene og gemmes til forældrene kræver det tilbage (20. 4. 1899). 1891 er læreren i Barsmark dybt forarget over, at børnene får bøger som gaver fra sprogforeningen. Han laver

lister over bøgerne og over, hvem børnene har fået dem af. En fader har endogså »fået en bog om de danske konger. Denne bog har jeg ikke set!«

Året efter skriver han om, at Gustav Johannsen ved et møde i »Den tyske Kro« i Løjt (den var dansk), har brugt skolens kateder som talerstol.

Naturligvis fortæller alle lærerne om de patriotiske fester i skolerne, på kejserens fødselsdage, til ære for Bismarck og Moltke, til minde om slaget ved Sedan, om Prøjsens oprettelse til kongedømme, om den tyske digter Körner og meget andet. De nævner de sange, der blev sunget, og de taler, de holdt. Det skulde der stå i skolekrønikerne. Mange går dog videre, meddeler om oprettelsen af tyske foreninger og disses fester og om fortyskningsstræb i og udenfor skolen.

Børn må ikke konfirmeres for tidligt, for så tager de bare på danske skoler. Børn, der ikke må lære tyske lektier hjemme, skal sidde efter og lære dem i skolen (16. 5. 1894). Børn, der ønsker dansk religionsundervisning, må kræve det i en skrivelse på tysk (juni 1912). I Blans er der 1901 ingen børn, der udelukkende får tysk religionsundervisning; men læreren skriver, at han arbejder for den tyske sag. Et barn, der var født uden for ægteskab, overtales til at tage udelukkende tysk religionsundervisning; formynderen klagede, men amtsretten vedtog som overformynder, »at formynderen ikke havde noget at sige i denne sag.« Så var der en enkes barn. »Denne gang var jeg forsigtigere og gik selv hen og spurgte moderen. Hun havde ikke noget imod det. En 80-årig kone havde sat sådan en rædsel i moderen, at hun vilde tage meldingen tilbage; men det blev afslået.« Således lykkedes det læreren til 1. maj 1902 at få 26 børn til at give afkald på religionsundervisning i modersmålet. Man fatter med hvilken stolthed, han har forelagt sine foresatte beretningen.

Der er fortalt om skoleudflugter til tyske krigsskibe eller til Kiels havn, til Dybbøl og Sønderborg, og skolerne får indbydelse til den tyske flådeforenings møder. Læreren i Stenderup ved Toftlund er dog ked af, at kun 8 elever fulgte indbydelsen. Des flere var med til krigslege i Allerup, det var tvungent; men ved

sådanne rejser, skriver læreren i Tornum, udvides de unges forståelse stærkt; især måtte de dog til deres forundring opdage, at kulturen til trods for den danske ophidselsespresses modsatte mening også blomstrer syd for Kongeåen. Læreren, der skriver dette, var selv fra Kiel. Læreren arbejder også for indførelse af tyske gudstjenester; i Rødding er der så mange indvandrede tyskere, »— ifølge bosættelsesforeningens rastløse virksomhed«, — at der er grundlag for sagen. Læreren meddeler det med glæde, og læreren i Hjerting stemmer i med. Han håber da heller ikke, at frimenighedsmedlemmerne, de såkaldte grundtvigianere skulde få lov til at lade kirkeklokkerne lyde ved jordefærd. Tilladelsen blev ikke givet. I 1893 kommer der en ny amtsforstander til Rødding. »Med ham synes der at være kommet en god støtte til Nord-slesvig til fremme af vor tyske sag.«

Man forstår, med hvilken stolthed der meldes om indvielse af lokalbaner, om overpræsidenten v. Köllers eller endogså om en ministers besøg. »Alt strømmer til for at overbevises om, at Rangstrup nu også virkelig står i verdensfærdselens tegn. Den gamle skolebygning ryster forundret sit trætte hoved.«

Det lønner sig at være tysk; det kan give personligt løntillæg »for fremme af tyskheden,« men for virkeligt tyske mennesker kan det hele synes dumt og ufatteligt. En sådan lærer fra Syd-slesvig kan skrive:

»Hvad vil denne egn, den mest udprægede danskvenlige landsby i vor kære hjemstavn bringe mig? Overalt møder jeg mistillid. Ingensteds regner man skolen for noget; thi vi har kun behov at sende vore børn på en dansk højskole, og så lærer de mere end i hele skoletiden. De har ret. De lærer foragt og had og det mere end i hele deres skoletid. Er det godt? Sådanne forældre skulde skamme sig, der vover at smæde vor skole, de fortjener ikke at have børn Måtte også her fornuften bryde det ufornuftige stivsind til mit elskede hjemland Schleswig-Holsteins vel. Det er mit indgangsønske. Måtte det gå i opfyldelse.«

To år senere rejser læreren atter sydpå, og da har han lært: »Folk her vindes ikke ved hård optræden, men ved mildhed.« Mange andre lærte det samme.

Så kommer verdenskrigen; dens omskiftelser kan følges i enkelte af bøgerne. Læreren i Roost er i 1914 ikke nået videre i forståelse end til at skrive: »Når danskerne i denne tid ikke indser, hvad der tjener til deres bedste, så må de have mistet mere end forstanden.« Der er fuldt op af smukke tirader, der er også udtryk for ægte følelser; der kan her uddrages ikke lidt til forståelse af krigens sindstilstande og stemninger, både i selve befolkningen i Sønderjylland og især hos den tyske folkeskoles lærere; men med krigen holder skolekrønikerne op.

I det national-socialistiske rige har man taget sagen om skole- og by-årbøger op på bredere basis. Her er der kort prøvet at vise, hvorledes de virkelig indeholder emner til både skole- og anden stedshistorie. Kanske vilde og skulde vi ønske en anden form for skoleannaler, men der ligger i hvert fald her en uudnyttet mulighed for at fri stedlige historiske emner og kilder fra undergang. Det har jeg gerne villet pege på.

KILDERNE TIL BESÆTTELSESTIDENS HISTORIE

Af *Johan Hvidtfeldt*.

Naar man læser den parlamentariske omfangsrige publikation igennem og nærmere studerer de indgaaende forhør over de ansvarlige politikere og militærpersoner, bliver man gang paa gang slaaet af, i hvor høj grad de paagældende er ude af stand til at huske selv ret vigtige begivenheder fra dagene omkring den 9. april 1940. Det er næppe, fordi de er i besiddelse af en daarligere hukommelse end de fleste andre mennesker — tværtimod. Man behøver heller ikke at have megen historisk skoling for at kunne se, at de samtidige eller omtrent samtidige beretninger, der er optaget i bilagene til betænkningen har meget større historisk værdi end de redegørelser, som er blevet til flere aar efter begivenhederne.

For den, der har lidt kendskab til menneskenes erindringsevne og har arbejdet lidt med historiske beretningers kildeværdi, er dette ikke overraskende. Man maa gøre sig klart, at om nogle faa aar vil mindet om det, der skete i den onde tid, være blegnet, enkelthederne vil være forsvundet fra erindringen og kun hovedlinierne vil blive husket. Om 60—70 aar vil glemselens slør have sænket sig over næsten alt, som ikke er blevet optegnet eller som ikke har nedfældet sig i det officielle aktmateriale.

Naar historikeren skal skildre en periodes begivenheder og forhold, bygger han først og fremmest sin fremstilling paa de offentlige embeders væld af betænkninger og skrivelser eller paa private personers dagbøger, optegnelser eller breve. For den nyere tids vedkommende spiller aviserne ogsaa en vigtig rolle som histo-

risk kilde. Men i besættelsesaarene svigter en stor del af dette kildemateriale. Avisernes indhold har vi vist alle i saa god erindring, at en nærmere undersøgelse af dets kildeværdi er overflødig. Den illegale presse afbøder i nogen grad savnet af paalidelige, frie aviser, men dens formaal var — og maatte selvfølgelig være — ganske andre end den almindelige presses, dens historiske kildeværdi er derfor heller ikke den samme.

De private optegnelser og breve skal man sikkert heller ikke vente sig for meget af. Udsigten til razziaer og husundersøgelser hang som en stadig trusel over alle, og der er vist næppe mange, som ikke har brændt alt det, de mente gestapo kunde bruge imod dem. Nogle enkelte har vel faaet deres papirer gemt paa et sikkert sted, men de fleste har uden tvivl betragtet kakelovnen eller centralfyret som det sikreste arkiv. Hertil kommer, at mange, som ellers vilde have ført dagbog eller gjort optegnelser af anden art, har afholdt sig herfra af frygt for, at disse kunde falde i tyskernes hænder. Fremtidens historikere maa ogsaa gøre sig klart, at de breve fra besættelsestiden, som de eventuelt vil komme til at staa overfor, ikke rummer den fulde sandhed. Der var vist faa mennesker, som i deres breve gav fuldt udtryk for deres stemninger overfor tyskerne. Ingen vidste, om brevet blev opsnappet undervejs, eller om det paa anden maade kunde falde i uvedkommendes hænder. Den, der virkelig skal faa noget ud af krigstidens privatbreve, maa i hvert fald være dygtig til at læse imellem linierne.

Med hensyn til det officielle aktmateriale i administrationens arkiver stiller det sig uden tvivl betydeligt bedre. Det danske central- og lokalstyre blev jo aldrig sat ud af spillet, men mange — meget vigtige — forhold var fuldstændig unddraget de danske myndigheders kontrol. Og paa de offentlige kontorer havde man ogsaa den stadige trusel om razziaer og husundersøgelser hængende over sig. Den officielle korrespondance indeholder sikkert i mange tilfælde kun den halve sandhed, og det vides med sikkerhed, at en del af de vigtigste papirer er blevet tilintetgjort paa de særligt kritiske tidspunkter, først og fremmest i dagene efter 9. april og i tiden omkring 29. august 1943.

Naar fremtidens historikere skal skildre besættelsestidens begivenheder, dens mange store og smaa problemer, vil de derfor uden tvivl være daarligt stillet, hvis de skal nøjes med de kilder, som de ellers plejer at arbejde med. Heldigvis vil de dog kunne finde delvis erstatning i det omfattende kildemateriale, der er blevet skaffet til veje efter besættelsen. Der er først og fremmest tyskernes papirer, som er blevet beslaglagt af frihedsbevægelsen og de offentlige myndigheder. Men ogsaa dette vil være mangelfuldt. En stor del af gestapos arkiver blev ødelagt ved de tre bombardementer paa gestapo-hovedkvartererne, og mange papirer er blevet tilintetgjort i dagene lige før kapitulationen. Men heldigvis kunde personerne ikke saa let forsvinde som papirerne, og en del af hovedmændene for den tyske terror — med de herrer Best og Pancke i spidsen — sidder nu bag de samme gitre, hvor de før anbragte deres ofre. Det danske politi har optaget indgaaende forhør over alle de største tyske krigsforbrydere og deres danske haandlangere. Forhørsprotokollerne vil blive et uhyggeligt, men interessant, historisk kildemateriale, selvom det vel ikke bliver let at trænge igennem det væv af usandhed, som disse løgnens mestre har spundet. De forbrydere, som har hovedansvaret for angrebet paa Danmark og for indførelsen af terroren herhjemme eller mishandlingen af danske i tyske koncentrationslejre og fængsler, sidder nu paa anklagebænken, hvis de ikke for evigt er blevet tavse. Processen mod Quisling og de store krigsforbrydere i Nürnberg har allerede givet os lidt begreb om, hvad de ledende nazister ved at fortælle om forhold, som har haft afgørende betydning for dansk historie, og man maa haabe, at det store anklagemateriale, som de allierede anklagere har skaffet til veje, vil blive publiceret, eller i hvert fald gjort tilgængeligt for videnskabsmænd fra de forenede nationer. Vore forskere vil herigennem faa adgang til et rigt historisk stof.

Danske historikere staar saaledes langt fra paa bar grund, naar de skal søge at trænge til bunds i dette dystre kapitel af Danmarks historie. Lægmænd, der i boghandlervinduerne har set de næsten talløse beretninger om lidelserne i koncentrationslejrene, om frihedskampen og danske i udlandet og meget andet, vil sikkert

synes, at de stakkels historikere da maa drukne i stof. Der kan heller ikke være tvivl om, at mange problemer, f. eks. vedrørende modstandsbevægelsens ydre forhold, er blevet godt belyst. Men alligevel er der ingen tvivl om, at det kildestof, som nu foreligger, er utilstrækkeligt til i alle enkeltheder at forklare Danmarks skæbne under besættelsen. Men den generation, som oplevede disse fem lange aar, har forpligtelse til at efterlade efterkommerne et rigt og fuldstændigt billede af disse skæbneaar i dansk historie. Det er ikke bare en pligt overfor videnskaben, men ogsaa overfor de kommende generationer af det danske folk, thi historien er nu engang den store læremester, og vi maa og skal lære af den, saa vi ikke om 25 eller 50 aar kommer til at staa overfor en ny 9. april. Her tænkes ikke alene paa den rent militære lære, den tyske besættelse har givet os, men ogsaa paa, at vi maa forstaa faren ved ikke at være paa vagt overfor dem, der kommer som tyv om natten. Vi ved nu, at spioner og 5. kolonne-folk ikke maa taales mere, hvad enten de bor syd eller nord for Kongeaaen. Og politiske partier, som vil undergrave vor politiske og nationale selvstændighed, maa vi ikke af misforstaaet frisind lade øve deres nederdrægtige gerning.

Erkender man denne pligt til at overgive eftertiden den størst mulige viden om Danmark under besættelsen, og gør man sig samtidig klart, at kildematerialet til tidens historie er for utilstrækkeligt og upaalideligt, melder sig spørgsmaalet: Kan der da gøres noget for at bøde herpaa? Og svaret bør absolut være ja. Og det maa straks tilføjes, at opgaven maa løses ved at faa de mennesker, som var medspillere i det store drama, til at give deres viden fra sig. I dette tilfælde er det ikke nok at indsamle papirer. Det er ikke mindst vidnesbyrd fra levende mennesker, vi mangler. Endnu lever de fleste af de mennesker, som i disse aar har haft afgørende indflydelse paa Danmarks skæbne. De findes baade indenfor og udenfor landets grænser. Nogle sidder paa anklagebænken i Nürnberg eller i de allierede fængsler, andre er gæster hos det danske politi. Andre — og heldigvis langt de fleste — er frie mennesker. Hvad enten det nu er allierede eller danske politikere, embedsmænd og militære. Og rundt om i landet sidder

utallige folk, som vel aldrig fik afgørende indflydelse indenfor det politiske liv og modstandsbevægelsen eller kom til at indtage ledende stillinger indenfor centralstyret. Men ogsaa de gjorde deres indsats for at hjælpe det danske samfund saa uskadt som muligt igennem de svære tider. Det er disse mange forskellige mennesker, som kan stoppe det hul, der er i vor viden. Den enkelte kan ikke gøre det, kun gennem de mange vidnesbyrd kan vi naa frem til den fulde sandhed.

Det er ikke hensigten med denne artikel at give positive anvisninger paa, hvorledes denne meget omfattende opgave kan løses, men kun at fremhæve, at der her er et problem, som historikere og politikere maa have opmærksomheden henvendt paa. Skal man have tyskere udenfor landets grænser til at tale, maa dette selvfølgelig ske ad diplomatisk vej. Det samme gælder de ledende personligheder i de frie lande. Staten vil kunne afkræve sine embedsmænd redegørelser for de forhold, som de i kraft af deres embedsvirksomhed har haft kendskab til. Vanskeligere er det med hensyn til ledende politikere og modstandsfolk. Man vil selvfølgelig kunne henstille til dem, at de giver en udførlig fremstilling af deres viden om begivenheder og forhold. En del værdifulde oplysninger vil uden tvivl komme frem gennem den nye parlamentariske kommissions arbejde, men dens opgave er jo i forhold til det, det gælder om, af begrænset omfang. Hvis man kan supplere de oplysninger, der kommer frem her, ved direkte udspørgen baa- de af dem, kommissionen har forhørt, og andre, vil vor viden uden tvivl komme til at hvile paa et sikrere grundlag.

Den opgave, der her er skitseret, er af meget stort omfang. Den kan ikke løses af private, kun statsmagten er i stand til at gennemføre et saadant historisk indsamlingsarbejde.

Der har hidtil været tale om det mere almindelige kildemateriale, der skal belyse de store afgørende beslutninger og de skelsættende begivenheder i den historiske udvikling gennem de fem aar. Men besættelsen var jo ikke noget, der kun angik ministrene og rigsdagen, frihedsraadet og departementcheferne. Alle danske mærkede de onde tider i vort land. Modstandsfolk fandtes i hvert sogn hele landet over. Statens og kommunernes embedsmænd

maatte ustandselig forhandle med tyskerne, utallige andre danske borgere blev nødt til at have kontakt med de fremmede, og paa næsten alle livets omraader mærkedes besættelsen. Man behøver bare at tænke paa de økonomiske følger: landbrugets stigende forrentningsprocent, den høje arbejdsløn indenfor visse erhvervsgrene, betinget af tyskernes udnyttelse af den danske arbejdskraft til bygning af flyvepladser, befæstningsanlæg m. m. Der er vist ikke mange danske, som ikke har et eller andet at fortælle fra besættelsestiden. Borgmesteren og de kommunale tjenestemænd kan berette om de vanskelige forhandlinger om indkvartering og beslaglæggelser, pressefolk om avisernes vanskelige kaar, amtslægen om besættelsens indflydelse paa sundhedstilstanden, forrentningsfolk om kampen for ikke at sælge mere end højst nødvendigt til de grønne, arbejderne ved at fortælle om sabotagehandlinger paa arbejdspladsen eller den passive modstand, der gav sig udslag i nedsat arbejdstempo. De, der arbejdede paa de tyske arbejdspladser, har vist ogsaa mange mærkelige — og for tyskerne lidet flatterende — ting at berette om. Og selv de, der er sluppet for at komme i berøring med tyskerne, vil have en del at berette. Vi husker endnu alle en del af de stemninger, vi gennemlevede. Fortvivlelsen den 9. april og under Frankrigs sammenbrud, glæden og optimismen, naar B. B. C. bragte en god efterretning ude fra den frie verden, eller den virkning Gøbbels' sidste artikel i »Das Reich« havde paa vore lattermuskler. Og helt har vi vel ikke glemt de mange historier og anekdoter, som i korte glimt gav udtryk for hele befolkningens indstilling og maaske mere end noget andet fik os til at føle os som medlemmer af »sammensværgelsen Danmark«, og ofte i de tunge dage var det lille lysglimt, der gav os troen og haabet tilbage.

Ja, vil man sige, selvfølgelig husker vi alle den slags ting, men har det noget med historie at gøre? En saadan betragtning er i bund og grund forkert, thi historie er ikke bare fortællingen om afgørende krigsbegivenheder eller de store historiske skikkelser. Historikeren kan ikke nøjes med at redegøre for drøftelserne i stats- eller ministerraadet og forhandlingerne mellem Ribbentrop og Scavenius eller referere frihedsraadets publikationer. Ministre

og frihedsraadets medlemmer er hovedpersonerne paa det historiske dramas store scene, vi andre er kun statister. Men vi er trods alt uundværlige, thi det er i virkeligheden os, der bestemmer spillets gang. Havde den danske befolkning ikke saa energisk afvist tyskernes bejlerier, saa afgjort gennemskuet deres tomme fraser og vist dem den kolde skulder, saa havde Danmarks skæbne i dag været en anden. Derfor er det nødvendigt, at vi faar at vide, hvorledes forholdene var ude omkring i landet. For at forstaa besættelsestidens historie til bunds behøver vi et utal af oplysninger om, hvorledes livet levedes af den store befolkning, hvorledes de forskellige erhverv klarede sig økonomisk, hvorledes man behandlede tyskerne og bedømte krigens gang og ikke mindst om, hvilke stemninger, der var herskende under besættelsens forskellige stadier. Danmarks historie i disse aar er mere end nogen sinde hele det danske folks historie. De officielle akter, forhørsprotokollernes udsagn og de ledende personligheders beretninger vil først og fremmest kunne kaste lys henover de storpolitiske problemer. Selvfølgelig vil ogsaa mange af de spørgsmaal som angaar »statisternes« forhold, blive belyst af det mere officielle kildemateriale, men der er dog ingen tvivl om, at dette vil svigte paa en række meget vigtige punkter. Hvad vil vi f. eks. vide om befolkningens stemning og indstilling, naar der er gaaet 75 aar, og ingen nulevende kan fortælle derom. Det er jo muligt, at der i de beslaglagte tyske arkiver findes »Stimmungsberichte«, men mon vi er tjent med at bygge vor viden paa grundlag af stikkeres indberetninger? Vil vi helt trænge ind i besættelsestidens historie, vil vi helt forstaa det danske folks vilkaar og stilling i disse »fem forbandede aar«, saa maa vi nu i saa vid udstrækning, det er muligt, fæstne mindet derom til papiret.

En saadan opgave er af meget stort omfang. Fra alle byer og sogne maa vi have oplysninger om de forskellige forhold, som har interesse i denne forbindelse. Men et saadant indsamlingsarbejde er jo ganske uoverkommeligt, hvis det skal udføres af en enkeltmand eller en enkelt institution. Jeg vil tro, at opgaven maa løses lokalt, ude i de enkelte egne af landet. Den vil jo ogsaa fordre et betydeligt kendskab til, hvorledes forholdene udviklede sig paa de

forskellige steder, ligesom det vil være af betydning at have en vis viden om, hvem der kan tænkes at kunne give oplysninger af værdi.

De historiske amtssamfund har ikke bare til opgave at udgive historiske artikler og bøger. De fleste betragter det ogsaa som en selvfølge, at de søger at bevare de historiske minder, hvad enten det nu er værdifulde gamle bygninger, jættestuer eller arkivalier. I flere tilfælde har de ogsaa gjort et positivt arbejde for at skaffe beretninger til veje om fortidens begivenheder og forhold. Det synes derfor naturligt at spørge, om det ikke vilde være nærliggende for de historiske amtssamfund at tage denne store — og vigtige — opgave op. Deres lokale arbejdsfelt er forholdsvis begrænset, saa arbejdet for deres vedkommende bliver overkommeligt. De sidder inde med en autoritet, som gør det muligt at opnaa resultater der, hvor andre maa give op, og de har netop den fortrolighed med forhold og personer, som er nødvendig. Selvfølgelig vil løsningen af opgaven lægge et ikke ringe beslag paa bestyrelsens — specielt sekretærens — arbejdskraft, men overbevisningen om at udføre et arbejde til gavn ikke blot for historieforskningen, men for hele vort samfund, vil sikkert være rigelig belønning for al møje og besvær. Iøvrigt er der jo intet i vejen for, at man lader en del af det almindelige skrivearbejde udføre af afskrivningsbureauer eller træffer aftale med en kyndig maskinskriverske. Samfundene er vel ikke fattigere, end at de vil kunne ofre nogle hundrede kroner til dette formaal.

Men hvorledes griber man saa opgaven an? Hvorledes udfører man indsamlingen i praksis? Det er klart, at det er vanskeligt at give almindelige regler for indsamlingsarbejdet, idet der er store forskelligheder mellem de forskellige egne. Det følgende, der selvfølgelig ikke maa betragtes som noget fuldt udarbejdet forslag, er væsentligst bygget paa erfaringer fra Sønderjylland, hvor Historisk Samfund for Sønderjylland har planlagt en omfattende indsamling.

Det første, man maa gøre sig klart, er, til hvem man skal rette henvendelser om skriftlige redegørelser for deres viden om de forhold under besættelsen, som eftertiden kan have interesse i at faa

belyst. Først og fremmest vil man vel komme til at tænke paa modstandsbevægelsens forhold. Med hensyn til den rent militære modstand, der sorterede under byledelserne og Regionerne, ligger det — i hvert fald nogle steder — saaledes, at Regionerne paa grundlag af indberetninger fra byledelserne vil udarbejde samlede redegørelser for de militære begivenheder og forhold. Iøvrigt maa man formodentlig regne med, at visse militære forhold — f. eks. oplysninger om efterretningstjenesten — af militære grunde unddrager sig omtale. Det naturligste vil sikkert være, at man søger forbindelse med regionsledelserne for ad denne vej at faa oplyst, hvorledes man de enkelte steder har tænkt sig at gaa frem (Jylland f. eks. var inddelt i 3 Regioner: Region I med sæde i Viborg, Region II i Aarhus og Region III i Kolding). Formodentlig vil der ikke være grund til i højere grad at beskæftige sig med den militære modstand. Derimod kan man ikke regne med, at Regionernes materiale i større grad omfatter lokalkomiteerne og deres arbejde. Det vil derfor være naturligst at foretage en henvendelse til de enkelte lokalkomiteer og søge at formaa dem til at udarbejde redegørelser for den side af modstandsarbejdet, som ikke berøres af byledelsernes og Regionernes beretninger. Det bedste vilde selvfølgelig være, om lokalkomiteen selv gav en samlet skildring og samtidig formaaede de personer, som paa en eller anden maade har spillet en fremtrædende rolle i det civile modstandsarbejde, til at give en fremstilling af deres andel i kampen mod tyskerne.

Men som det tidligere er fremhævet, er det ikke blot frihedsbevægelsens indsats, der skal belyses gennem indsamlingen. Det gælder ogsaa om at faa redegørelser fra de mange folk, som uden at være tilknyttet den illegale bevægelse gjorde det dagens arbejde, som maatte gøres. Og selvom de paagældendes arbejde ikke havde nogen direkte tilknytning til krigen og modstanden mod tyskerne, vil deres beretninger dog kunne kaste lys henover mange forhold, som vi maa kende til bunds for at forstaa problemerne. Det er vanskeligt paa forhaand at sige, hvem man skal prøve paa at komme i forbindelse med, men jeg vil dog tro, at man i hvert fald bør prøve en henvendelse til følgende: Militære personers, bl. a. de personer, som havde ledelsen den 9. april og den 29. august,

politikere, herunder rigsdagsmænd og formændene for de politiske foreninger, pressefolk og administrationens mænd saasom politimestre og vagtværn, dommere, amtmænd, amtsraadssekretærer og amtsfuldmægtige, sogneraadsformænd, borgmestre, rektorer, biskopper, provster, overlæger og amtslæger. Der vil sikkert ogsaa være en del foreningsmænd, som det vil være naturligt at foretage en henvendelse til, ligesom der i hvert amt naturligvis vil findes en mængde enkeltpersoner, som uden at høre til de nævnte grupper vil kunne give værdifulde bidrag til tidens historie.

Der er sikkert mange, som gerne vil fortælle, men maaske kniber det med tid. Og maaned efter maaned gaar, uden at man faar noget svar. Samfundene maa i saadanne tilfælde sende de paagældende en fornyet henvendelse. Maaske svarer folk i første omgang, men glemmer deres løfte, og der sker intet. Ogsaa overfor disse folk maa man gennem brev eller telefonisk og personlig samtale virke ansporende, saa de giver sig i lag med opgaven. Det bliver ikke noget ringe arbejde, men skal opgaven løses, maa det gøres.

Der vil sikkert være en hel del mennesker, der siger: jeg forstaar godt betydningen af denne indsamling, men det, jeg har at fortælle, er af en saadan karakter, at jeg ikke ønsker, at mere eller mindre tilfældige mennesker skal have adgang til at læse mine optegnelser. En saadan betragtning kan i visse tilfælde være berettiget, og det vil derfor være naturligt i henvendelsen at pointere, at de indsendte beretninger selvfølgelig skal opbevares under saadanne forhold, at kun virkelig kompetente og paalidelige mennesker faar adgang til dem. Det naturligste vil uden tvivl være, at materialet deponeres i landsdelens Landsarkiv, hvor det dog kun gøres tilgængeligt paa nærmere fastsatte vilkaar, f. eks. med det paagældende amtssamfunds eller landsarkivarens samtykke. En saadan begrænsning vil næppe tilfredsstille alle, det vil i visse tilfælde uden tvivl blive nødvendigt at give forfatterne adgang til at aflevere deres optegnelser i forseglet tilstand, saaledes at de først kan benyttes, efter at et vist antal aar er forløbet. Saa vidt muligt bør man dog undgaa bestemmelser, der gør optegnelserne helt utilgængelige i længere tid, og i mange tilfælde vil det vel

være tilstrækkeligt, at det bliver fastslaaet, at beretningerne kun maa benyttes med forfatterens tilladelse.

Hvis de udsendte anmodninger om beretninger fra de ledende personligheder i amtet bliver efterkommet, om ikke fuldstændigt, saa dog i nogen grad, kan der ikke være tvivl om, at man herigen- nem vil faa et historisk kildemateriale, som eftertiden vil være os dybt taknemmelig for. Spørgsmaalet er dog, om man paa denne maade vil kunne komme i besiddelse af netop alle de enkeltheder, som kan give et rigt facetterede billede af Danmarks frihedskamp og den danske befolknings vilkaar under besættelsen. De fleste af de personer, til hvem der sker henvendelse, vil uden tvivl vise sig at bo i byerne. Men ogsaa landboerne blev berørt af tyskernes tvangsherredømme, ogsaa de tog del i kampen mod undertryk- kerne. Mange af de forhold, som vi netop maa have oplysninger om, vil derfor næppe blive belyst gennem beretninger fra de mere fremtrædende personligheder, og der er næppe tvivl om, at vi her staar ved et af indsamlingens vanskeligste problemer, et problem, som vil fordre en betydelig indsats fra samfundenes side og kun kan løses ved den største imødekommenhed fra de enkelte mænd rundt om i sognene. Men kan det løses, vil materialet ogsaa blive af enestaaende værdi for al historieforskning langt ud i fremtiden. Thi her skal ikke bare fortælles om daad og bedrift, eller om be- sættelsens fortrydeligheder og ondskab, men ogsaa om de økono- miske og kulturelle vilkaar, hvorunder vort folk levede, ikke bredtskildrede almindeligheder, men konkrete oplysninger sogn for sogn hele landet over, saa vi lærer baade hdebondens og ve- sterhavsfiskerens, proprietærens og lærerens arbejde og indstilling at kende. Vi kender alle de mange præsteindberetninger fra det 18. aarhundrede til Thura, Bloch og Hoffman m. fl., indberetnin- gerne til kommercekollegiet 1735, amtsbeskrivelserne fra begyn- delsen af det 19. aarhundrede. De har været uvurderlige kilder til dansk historie, men kan det lykkes at faa indgaaende redegørel- ser for de danske sognes vilkaar under besættelsen, vil der kunne skabes en historisk kilde, som vil faa endnu større betydning for fremtidens historikere.

Ja, vil man sige, det er i og for sig rigtigt, men mon man ikke

bør begrænse opgaven til kun at samle oplysninger om de forhold, der direkte angaar besættelsen. Det kan være meget godt med saa fyldige efterretninger som muligt, men der er større udsigt til at kunne løse en mere begrænset opgave. En saadan betragtning rummer uden tvivl en vis sandhed, men der er een indvending, og den er meget væsentlig: vil man virkelig give et fuldstændigt billede af det enkelte sogns forhold i de fem onde aar, er det ikke nok at faa redegørelser for modstandsbevægelsens arbejde eller tyske befæstningsarbejder og hensynsløsheder, saa maa vi lære det lille samfund at kende i hverdag og fest, vi maa forstaa de tanker, der besjælede den enkelte under besættelsen, ikke blot de gode, men ogsaa de slette. Vi maa stifte bekendtskab med de ledende personligheder, der byggede med paa det aandelige og kulturelle værn mod flodbølgen fra syd, men vi maa ogsaa lære de nedbrydende kræfter at kende, og vi maa se at blive i stand til at forstaa dem. Det er ikke fordi landsforrædere og kollaboratører skal mindes, men naar vi i fremtiden vil gøre et arbejde for at undgaa en gentagelse af det, der skete den 9. april og senere, saa maa vi kende ondet til bunds. Det er bedre at forebygge end at helbrede. Havde vi tænkt paa disse ord i tiden før besættelsen, havde vore fængsler knap været saa overfyldte som nu.

Her skal ikke opstilles et fuldstændigt program for de spørgsmaal, der skal behandles i disse sogneredegørelser. Men en del forhold kan dog fremhæves. Det bemærkes, at det er det sønderjyske spørgeskema, der lægges til grund, idet alle de specielle forhold vedrørende mindretallet selvfølgelig lades ude af betragtning.

En af vanskelighederne bliver at finde en mand i hvert sogn, som ikke blot er villig til at paatage sig opgaven, men som ogsaa har de nødvendige forudsætninger for at kunne løse den. Mon ikke man — i hvert fald i landsognene — kan regne med, at sognepræsten i mange tilfælde er den rette mand? Adskillige af præsterne har haft nær tilknytning til modstandsbevægelsen, de har som regel et godt kendskab til sognets forhold og dets enkelte beboere, og de er vant til skriftlig fremstilling.

Fremgangsmaaden maa da blive den, at man til den mand, der

i det enkelte sogn skal staa for udformningen af redegørelsen, sender et spørgeskema, hvor de spørgsmaal, der skal besvares, er ført op. Svarene skal dog ikke føres paa disse, men paa særlige ark papir, hvorpaa der henvises til de enkelte spørgsmaals signatur paa skemaet. Hvis de skrives paa skemaet, vil de paa grund af den forholdsvis knappe plads let blive korte og intetsigende. Sognepræsten, eller hvem man nu henvender sig til, skal iøvrigt ikke selv besvare alle spørgsmaalene. Det vil blive et altfor stort og omfattende arbejde, og mange af problemerne vil han næppe have tilstrækkelige forudsætninger for at kunne behandle. Han maa i hvert enkelt tilfælde finde de mænd, som sidder inde med netop den viden, som er nødvendig for at kunne besvare det bestemte spørgsmaal, og foretage en henvendelse til disse. Han skal sørge for, at de enkelte besvarelser kommer ind og udforme selve hovedredegørelsen, idet han i de tilfælde, hvor der foreligger særlige svar, nøjes med en henvisning til disse, der iøvrigt ordnes som bilag til den almindelige besvarelse. I en ledsagende skrivelse maa man selvfølgelig begrunde henvendelsen og klarlægge betydningen af, at dette historiske materiale bliver indsamlet, ligesom man giver de nødvendige oplysninger om den praktiske gennemførelse af arbejdet. Svarene skal indsendes til sekretæren for de amtshistoriske samfund, saa denne kan kontrollere, at de kommer ind og sørge for, at de efterladende bliver holdt til ilden.

Angaaende skemaets enkelte spørgsmaal skal jeg kun nævne de vigtigste af de punkter, der kan tænkes optaget derpaa:

I. Nationale forhold under besættelsen.

II. Politiske forhold.

III. Administrative forhold.

IV. Kulturelle forhold (herunder kirker og skoler).

V. Den økonomiske udvikling.

VI. Stemningen.

VII. Militære forhold.

VIII. Modstanden mod tyskerne.

IX. Arrestationer og dødsfald, tyske terrorhandlinger, tysk politi o. s. v.

X. Flygtningene.

XI. Andre forhold af særlig interesse.

Disse hovedpunkter er selvfølgelig kun skelettet, og under hvert punkt opføres saa de forskellige spørgsmaal, der hører dertil. For at vise, hvorledes spørgeskemaet eventuelt kan udformes i enkeltheder, skal jeg tage et enkelt afsnit: VI. Stemningen.

- a. Hvordan var befolkningens almindelige stemning den 9. april og den første tid efter (forhaabningsfuld eller nedslaaet)?
- b. 1. Hvorledes var den almindelige stemning i tiden 1940—29. august 1943?
2. Hvorledes var befolkningens stilling til Scavenius-regeringen og dens politik?
3. Hvorledes var stemningen overfor modstandsbevægelsen og sabotagen?
4. Ønskede man eventuelt en mere aktiv politik overfor tyskerne uden at være tilhænger af sabotage og direkte modstand?
5. Hvorledes saa man paa forholdsreglerne mod kommunisterne og paa antikominternpagten?
- c. 1. Hvorledes var stemningen omkring 29. august?
2. Hvilken stilling indtog befolkningen til jødeforfølgelserne?
- d. 1. Stemningen i 1944 og 1945?
2. Troede man paa en tysk sejr?
3. Hvorledes reagerede man overfor schalburgtage og clearing-mord?
- e. Var der folk i sognet (ikke nazister), som ønskede en tysk sejr? Hvorfor gjorde de det?
- f. Stemningen i befolkningen bedes belyst ved hjælp af smaa historier og anekdoter, især fra sognet og helst af humoristisk art.

Indsamlingen af beretninger fra enkelte mænd og fra sognene vil uden tvivl blive de væsentligste af de problemer, man vil blive

stillet overfor. Dermed være dog ikke sagt, at der ikke er andre spørgsmaal, som man maa tage stilling til. Det er f. eks. indlysende, at man i saa vid udstrækning som muligt bør arbejde for, at de private breve og optegnelser, som maatte findes rundt om, bliver deponeret i landsarkiverne. Men som tidligere nævnt, er det vist kun forholdsvis lidt, man ad denne vej vil kunne faa fat paa. De offentlige arkiver derimod er selvfølgelig intet problem. De bliver foreløbig liggende ved embederne for senere at blive afleveret til arkiverne i henhold til de gældende regler.

Krigene har altid i høj grad sat sit præg paa museerne, og den anden verdenskrig vil næppe danne nogen undtagelse — heller ikke for Danmarks vedkommende. Tyskerne har jo efterladt sig en del haandgribelige minder — fra ødelagte tanks til raffinerede torturinstrumenter — som bør anbringes i museerne, for at de kan minde kommende slægter om herrefolkets kulturelle mission i Norden. Ogsaa modstandsbevægelsens indsats bør kunne belyses gennem museernes samlinger, hvor hjemmelavede og nedkastede vaaben, sprængstoffer, planer for sabotage o. s. v. naturligt hører hjemme. Enhver, der har set modstandsbevægelsens store udstilling i frimurerlogen i København eller R. A. F.-udstillingen, har et levende indtryk af, hvorledes disse krigens uhyggelige redskaber taler til sindet, fortæller om uforfærdet daad og bedrift, snille og opfindsomhed og om bestialitet og brutalitet. Genstandene fra udstillingen i frimurerlogen er nu, saa vidt vides, sikret for Nationalmuseet, men derfor bør de lokale museer selvfølgelig ikke undlade at sikre sig, hvad der maatte findes indenfor deres lokale arbejdsomraade. Et samarbejde mellem de historiske samfund og museerne kan maaske være frugtbart.

Det vil ogsaa være naturligt at samarbejde med centralbibliotekerne vedrørende indsamlingen af de illegale blade, som eventuelt ogsaa, hvis forholdene taler for det, kan anbringes paa museerne. I hvert tilfælde bør man først og fremmest se at samle de lokale blade og tryksager, men det vil dog være ønskeligt ogsaa at have eksemplarer af de illegale blade, der var fælles for hele landet. Paa Det kgl. Bibliotek findes en meget stor samling af illegale tryksager af enhver art. Det vil være rimeligt, at man

ude i landet arbejder med paa at faa denne saa fuldstændig som muligt, saa man hertil afleverer de blade m. m., som ikke findes der i forvejen, men selv beholder resten. Det er jo iøvrigt overkommeligt for de enkelte biblioteker (eller museer) at sikre sig fotografiske gengivelser af de lokale blade, de ikke selv har eksemplarer af.

Der har i det foregaaende været tale om indsamling af materiale til besættelsestidens historie. Men mangen en utaalmodig sjæl vil maaske sige, at de nulevende jo ogsaa gerne skulde have lidt nytte af den megen viden, der forhaabentlig bliver bragt til veje paa denne maade. Man kan vel ikke helt se bort fra et saadant spørgsmaals berettigelse, men det er vanskeligt at tage endelig stilling dertil. Der kan næppe være tvivl om, at det vil have sin store værdi, om man kan faa udgivet indgaaende redegørelser for besættelsens historie i de enkelte egne af landet. Det indsamlede materiale i forbindelse med den foreliggende trykte litteratur (herunder ogsaa aviser og illegale blade) skulde jo give udmærkede betingelser for at skrive en saadan redegørelse. Det kan maaske have sin vanskelighed at finde tilstrækkeligt kvalificerede folk til at løse en saa stor og omfattende opgave, ligesom det vel vil kunne komme til at knibe med at skaffe de nødvendige økonomiske midler. Et spørgsmaal er det ogsaa, om det vil være ønskeligt at faa historiske oversigter for hvert amt for sig. Besættelsens vilkaar var langtfra ens i de forskellige dele af landet, og vil man skrive redegørelser med lokalt præg, vil det være naturligt at lade de skel, som besættelsens forskelligheder drog gennem landet, være afgørende.

Men alt dette har man tid nok til at overveje. I øjeblikket er der kun een opgave, som er af afgørende betydning, og som maa løses ikke snart, men nu, indsamlingen af materialet om besættelsestidens historie. Det haster, og om nogle aar er det allerede halvvejs for sent. Den parlamentariske kommissions betænkning har lært os meget om dansk svaghed og godtroenhed og om det enkelte menneskes svigten. Den har ogsaa mindet os om, at tiden rider hurtigt. Vi har ikke lov til at sidde dette memento overhørigt.

TO FORMER FOR LANDSKIFTE I MARKBOGEN 1682

Af Ole Widding.

Naar det i Danmark gælder om at føre by- og agrarhistoriske Undersøgelser bag om Udskiftning og Udflytning, er der to solide Fundamenter at bygge paa, for det første Udskiftningskortene fra Tiden omkring 1770—1800 og for det andet den store Samling af Markbøger med Maalinger af alle Danmarks Agre til det store Matrikuleringsarbejde fra 1688. Da man ved Hjælp af disse Kilder kan dække omtrent hele Danmark, har man i dem et værdifuldt Stof til Kortlægning af Forholdene under Fællesskabet i vort Land paa een og samme Tid. Yderligere har det vist sig, at Jordfordelingen — eller Landskiftet — i de enkelte Byer er en Art Dokument, der rigtigt tydet giver os Kundskab om Tilstande, der er meget ældre end Markbøgerne.

I Arbejder af Henrik Larsen og Svend Aakjær er det saaledes vist, at der er Mulighed for at sammenligne Tilstande, som vi lærer at kende i Markbøgerne og paa Udskiftningskortene, med Oplysninger i middelalderlige Kilder. Derved faar man en Baggrund for de Forskelle i Landskiftet, der kan paavises i Markbøgerne. Der er tre Arter af Oplysninger i Markbøgerne, der især røber de ældre Forhold, det er Maalene paa Agrene, Oplysninger om Ager-skifternes (Aasenes) Beliggenhed i Bymarken, og den Rækkefølge i hvilken Gaardene havde Agre i Skifterne. Ved Hjælp af dem er det lykkedes i Markbøgerne at paavise og analysere middelalderligt Solskifte og Bolskifte og Ornummebol. Det er de tre Former for reguleret Landskifte. De fortæller, at Bymarken en eller anden Gang er blevet opmaalt og inddelt i Skifter og Skifternes Agre

udloddet i bestemte Bredder og tildelt Gaardene i nærmere bestemt Rækkefølge, saadan at man kan tale om Serier af Gaarde. Marker med reguleret Landskifte skiller sig klart ud fra Marker, hvor der ikke kan paavises nogen Regelmæssighed. Det har ført til Opstillingen af en fjerde Form for Landskifte, der er kaldt det uregelmæssige Landskifte eller Fornskiftet.

I et Arbejde, der snart vil udkomme, har jeg forsøgt at gaa videre ved at gruppere de Former for Landskifte, der findes i en hel Landsdel (Lolland). Det har blandt andet gjort det klart, at der er en Forbindelse mellem Landskiftet i en By og dens Afgrænsning fra Nabobyer, saadan at forstaa, at regulerede Byer har klare Bygrænser, de uregelmæssige kun sjældent. Det maa sammenholdes med Bysamfundenes Historie. Desuden er det paavist, at der er flere Typer af uregelmæssigt Landskifte, hvorfor man ikke umiddelbart kan identificere alt uregelmæssigt Landskifte med Fornskiftet. Byerne med uregelmæssigt Landskifte kan deles i tre Slags, 1° Byer, hvor Gaardene havde deres Agre liggende Side om Side i samlede Arealer paa 2—3 Tdr. Land (*Slader*), som dog ikke var hegnet enkeltvis, men samlet i Vange under fælles Hegn, 2° Byer, der havde Vange med baade Slader og Enkeltagre, og 3° Byer, hvor Gaardene som Regel kun havde een Ager ad Gangen ganske som i de regulerede Byer, men der er ikke nogen Regelmæssighed i Gaardenes Rækkefølge, og Agrene er ikke udmaalt i lige eller proportionelle Bredder. Der maa nye Analyser af Bysamfund til for at skabe Klarhed over Aarsagen til disse Forskelle.

Fra Landskabslovene kendes nogle af de Elementer, der indgik i den middelalderlige Jorddeling. Disse Brudstykker har gennem lang Tid dannet Grundlaget for Spekulationer over Opbygningen af Bysamfundene, indtil det nu har vist sig muligt at supplere dem med det omtalte Materiale fra Markbøgerne. Det bliver derfor en Opgave at søge at faa fastslaaet, hvorvidt disse Læresætninger, vi kender fra Lovene, er Dele af gammel Jorddelingsteknik, eller om de er Maksimer, der har skullet foreskrive nye Metoder, saa de altsaa er et Led i den Agitation, der kom til Orde i de gamle Landskabslove.

I de følgende to Byundersøgelser analyseres dels Bolskiftet ud fra saavel Bolenes Areal som Udlodningsbredderne til de enkelte Bol, og dels den Form for uregelmæssigt Landskifte, hvor Enkeltagre er i Overvægt. Naar det er fastslaaet, hvori det uregelmæssige Landskifte adskiller sig fra det regulerede, er det muligt at kaste Lys over de Principper, man har støttet sig til ved Jorddeling i Middelalderen, og først det giver en Baggrund for at forstaa Bysamfundenes økonomiske Struktur.

I. Landskiftet i Sædinge By (Fuglse Herred).

Maalingerne til det store Matrikuleringsarbejde fandt Sted dels i 1681 og dels i 1682. Der er den Ulempe ved Maalingerne fra 1681, at de ikke altid oplyser, hvordan Agrene var samlet i Skifter, og at de ikke direkte oplyser, i hvilken Rækkefølge Agrene laa. Derfor kan det være vanskeligt, ja helt umuligt i Sogne, hvor Maalingen blev foretaget i 1681 at bestemme det Princip, som Landskiftet — eller Delingen af Byens Agerjord — er baseret paa. Det gælder saaledes for Rødby. Sædinge Sogns Maaleprotokol bærer Aarstallet 1682. I den er Agrene da ogsaa delt i Skifter og nummereret. Ved et heldigt Træf blev Maalingen i Sædinge udsat til 1682, for vi ved, at Kongen og Kronen har ejet Jord i Sognet (Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog (1874) 385 f; Svend Aakjær: Vald. Jordebog (1927—45) :326), og netop i de kongelige Besiddelser er Landskiftet ofte reguleret.

Markbogen fra dette Sogn har et særligt Tilsnit derved, at Tilgrænsningerne for de enkelte Skifter er taget med, saa man kan placere dem indbyrdes ved Hjælp af Markbogen alene, og naar enkelte Agre havde en anden Retning end Skiftet som Helhed, er der gjort Rede for det. Sædinge Bys Markbog er den mest udførlige af de lollandske Markbøger. Det er tilmed saa heldigt, at Udskiftningskortet fra Sædinge By, der er opmaalt i 1796, ved Kopieringen i 1805 beholdt Navnene paa Skifterne, hvorved de fleste af Markbogens Skifter kan genfindes paa Kortet og nøje stedfæstes.

Markerne. Store Sædinge By havde efter Markbogen tre Marker, der blev dyrket i Trevangsbrug. Skellene ind mod Nabobyer-

nes Marker var kendt, men de var ikke overalt markeret med Gærde. Saaledes manglede Gærdet mod Ringsebølle Vestermark, som altsaa laa i Vangelag med Sædinge Søndermark. De to Marker maatte derfor følges i Sædsiftet, hvad Markbogen da ogsaa oplyser, at de gjorde. Denne Afgrænsning af Byens Jord passer med, at der paa een Undtagelse nær ikke fandtes Udejere inden for Byomraadet, ligesom Sædinge Bymænd ikke havde Agre i Nabobyernes Marker. Kun i Østermark laa Ringsebølle Kirkeland, 13 Agre, der dyrkedes af en Sædingemand og en Ringsebøllemand i Forening. Saadanne klare Bygrænser var ikke almindelige paa Lolland, hvor der meget ofte var Markfællesskab mellem to eller flere Byer, eller hvor Bomændene i en By meget ofte som Udejere havde Agre i een eller flere af Nabobyernes Marker. Det er det første Tegn til Regulering af Landskiftet.

Skifter og Agre. Byens tre Marker var paa sædvanlig Vis delt op i Skifter og Skifterne i Agre. I Nørremark var der 29 Skifter med 353 Agre, i Østermark 28 Skifter med 423 Agre og i Søndermark 27 Skifter med 468 Agre, altsaa ialt var der 1244 Agre i de tre Vange. Med de Agre fradraget, som blev dyrket fra Ringsebølle, var der 1236 Agre, der var delt mellem Byens 19 Gaarde. Udeladt er i denne Beregning kun nogle faa Agre, der laa ved Byen uden for det egentlige Fællesskab. Den enkelte Gaards Andel i disse Agre ses af Skemaet paa S. 249, der skal oplyse, hvor mange Agre hver enkelt Gaard havde, hvor mange Skifter, de var fordelt paa, og hvor stor en Del af Gaardens Agre, der bestod af enkeltliggende Agre; endelig oplyses det samlede Areal til de enkelte Gaarde udregnet efter Modelbogen.

Hvis man sammenligner Tallene for de enkelte Gaarde i Skemaet, finder man en klar Forskel i den Maade, hvorpaa Agrene er tildelt Gaardene og fordelt i Skifterne¹⁾. Det ses saaledes, at Gaardene Nr. 1, 7, 8 og 19 havde paafaldende mange Agre, hvoraf

1) I Skemaet S. 249 er der glemt fem Agre, som ikke kunde findes selv ved en omhyggelig Revision. Det har ingen Indflydelse paa det samlede Areal, der er udregnet paa Grundlag af Modelbogen og omregnet til Tønder Land. Det samlede Areal af Byens Agre er her 425,4 Td. Ld., Henrik Pedersen har i sit Tabelværk Tallet 429,4 Td. Ld., hvori er beregnet Jord til 2 Huse.

kun faa var Enkeltagre. De har altsaa haft mange Agre, der laa samlet, mens Gaardene Nr. 3, 5, 9—16 og 18 næsten udelukkende havde Enkeltagre, og en paafaldende Lighed kan iagttages mellem Gaardene Nr. 10, 11, 13, 14 og 15. Om Gaarden Nr. 7 oplyser Matriklen 1664, at der til den var lagt Halvdelen af Nr. 18 (beregnet efter Udsæd og Landgilde) og en lille Kirkejord, som ikke er specificeret. Disse Forskelle mellem Gaardene vil den følgende Undersøgelse gøre forstaaelige. Naar Gaardene nævnes ved Nummer, hentydes der til Numret i dette Skema.

Gaarde	Agre ialt	fordelt i Antal Skifter	Antallet af Enkeltagre var:	Samlet Areal i Td. Ld.
1. PC	100	44	18	35,92
2. JH	89	46	44	36,60
3. NM	74	46	62	23,80
4. MP	100	44	67	28,56
5. NM & CS	68	51	64	21,91
6. CH	87	46	53	23,98
7. HRB	83	37	23	37,94
8. PB	65	20	7	25,36
9. OL	54	43	44	17,72
10. JP	47	42	41	15,56
11. PM & MP	47	42	42	15,98
12. HB øde	25	23	23	7,21
13. JJ	47	42	42	16,59
14. PM	48	42	41	16,49
15. PJ & RR	47	42	42	15,43
16. PJ	68	47	64	22,05
17. RM	73	37	22	30,79
18. CH øde	20	14	14	8,76
19. Annexgd.	89	14	5	24,77

Naar man i Markbogen vil finde frem til det Princip, der har ligget til Grund ved Fordelingen af Agrene mellem Gaardene, springer det i Øjnene, at Antallet af Agre i Skifterne ikke saadan som i det relativt unge Solskifte er afpasset efter Antallet af Gaarde i Byen. Her svinger Tallet mellem 2 og 46. Desuden finder man hurtigt frem til, at der i denne By er tre forskellige

Slags Skifter, man kunde kalde dem 1° Separatskifter med kun een Parthaver, 2° Smaaskifter hvor kun et Faatal Gaarde havde Agre, og 3° Byskifter eller Storskifter hvori alle Gaarde i Byen kunde have Part. Forskellen understreges yderligere derved, at Enkeltagre var i Overtal i Byskifterne, mens Separatskifterne bestod af Slader. Smaaskifterne kunde have baade Enkeltagre og Slader, og det er paafaldende, at Agrene fortrinsvis var tildelt visse Gaarde i Byen; det kan straks tilføjes, at Rækkefølgen af dem var fast indenfor samme Maaleretning. Det vil sige, at Rækkefølgen er »solbestemt«. Alene disse faste Grupper af Gaarde (eller Brugere) viser, at der er Plan i Fordelingen af Agrene, og det vil sige, at Landskiftet er reguleret. Det skal nu undersøges, hvilket Princip, der har været lagt til Grund, og om det ogsaa har præget Byskifterne.

Gaardgrupper. I Byer, hvor Landskiftet er solbestemt, er det af stor Vigtighed at kende Gaardenes Tofter, da Rækkefølgen af Gaardene i Tofteskifterne skulde være et Mønster for Rækkefølgen i andre Skifter og samtidig skulde give en Afgrænsning af mulige Grupper af Gaarde. Begge Dele slaar til her. Takket være Markbogens Udførlighed kan man nøje slaa ned paa Tofterne til næsten alle Gaardene, som det ses af Fig. 1, der vil lette Forstaaelsen af den følgende Udredning. Følgende Gaarde havde deres Tofter i det Tofteskifte, der er maalt i Østermark: Nr. 5, 6, 4, 9, 3, 2 og 1. I Byens Nørremark findes følgende Tofter: I et Separatskifte Præstens Kirketoft (antagelig Toft til Annexgaarden), i et andet havde Nr. 12 og 18 Tofter, i et tredje Skifte laa Tofter til Nr. 8 og 7, og i et fjerde laa Tofter til Nr. 17, 16, 15 (der havde en enkelt Ager i Østermarks Tofter), 14, 13, 11 og 10. Ogsaa Nr. 9 havde her nogle Agre.

Den Deling af Gaardene, der er fundet i Tofteskifterne, er Kerne i den Gruppdeling, der kan paavises rundt om i Agerskifterne. I det, der her er kaldt Byskifter, finder man 4 sikre Grupper af Gaarde, 2 store og 2 smaa. Den første Gruppe er sammensat af Gaardene Nr. 1, 2, 3, 9 og 4, der havde Agre i denne Rækkefølge, naar Skifterne er maalt fra Syd og Øst. Som man ser var det kun Gaarde, der havde Tofter i Østermark, og Rækkefølgen af Gaar-

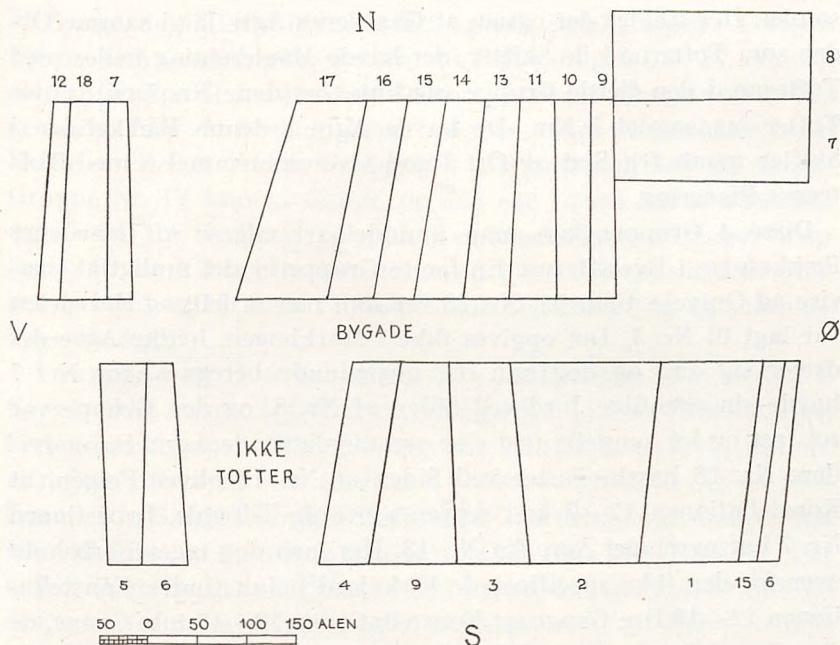

Fig. 1. Skematisk Plan over Tofterne i Sædinge By tegnet efter Markbogens Maal i de fire Tofteskifter. Dog er kun Bredden af Tofterne overholdt (5 Alen = 1 mm), Længden er vilkaarlig afsat. Tegningen illustrerer altsaa dels Størrelsesforholdet mellem Gaardene, for saa vidt det fandt Udtryk i Toftejorden, og dels Gaardenes Plads Nord og Syd for Gaden, der er Grundlaget for Inddelingen af Gaardene i Grupper. Tallet ud for hver Toft er Gaardens Nummer i Skemaet over Tilliggende (S. 249). Den indbyrdes Placering af Tofteskifterne er kun bestemt af Markbogens Meddelelser om Skifternes Tilgrænsninger og Orientering og af den Rækkefølge, de har i Markbogen. Kun Præstens Kirketoft er ikke afsat, da dens Plads ikke kan bestemmes ud fra Markbogen nærmere end til Nørremark nær Tofterne til 7 og 8.

dene i Skifterne stemmer med den Placering, deres Tofter havde i Tofteskiftet (se Fig. 1). Den anden Gruppe bestod af Gaardene Nr. 10, 11, 13, 14, 15, 16 og 17. De havde Agre i denne Rækkefølge i Skifter, der var maalt fra Syd og Øst. Det var netop de Gaarde, der havde Tofteagre samlet i et Skifte i Nørremark, og Rækkefølgen er solreguleret i Forhold til Tofterne (se Fig. 1). I den tredje Gruppe var der kun Gaardene Nr. 6 og 5, hvis Tofter ogsaa laa

samlet. Her gælder det ogsaa, at Gaardenes Agre laa i samme Orden som Tofterne i de Skifter, der havde Maaleretning fælles med Tofterne. I den fjerde Gruppe var kun Gaardene Nr. 7 og 8, hvis Tofter laa samlet i Nm. De havde Agre i denne Rækkefølge i Skifter maalt fra Syd og Øst i god Overensstemmelse med Tofternes Placering.

Disse 4 Grupper kan man umiddelbart udlæse af Gaardenes Rækkefølge i Byskifterne. En femte Gruppe er det muligt at paa-vise ad Omveje. Gaarden Nr. 18 var som nævnt delt, og Halvdelen var lagt til Nr. 7. Det opgives ikke i Markbogen, hvilke Agre det drejer sig om, og dog kan det nogenlunde beregnes, for Nr. 7 havde sin egentlige Jord ved Siden af Nr. 8, og den Gruppe var ret fast og let kendelig paa sine sammenliggende Agre. Da endvi-dere Nr. 18 havde Tofter ved Siden af Nr. 12 bliver Følgen, at Konstellationen 12—7 kan repræsentere de Tilfælde, hvor Gaard Nr. 7 har overtaget Agre fra Nr. 18. Her maa dog tages Forbehold over for den ikke specificerede Kirkejord¹⁾. Ialt findes Konstellationen 12—18 fire Gange og Konstellationen 12—17 tolv Gange, de syv alene i Søndermark. Efter Tofternes Plads skulde de tolv Til-fælde være solrette, nogle Undtagelser laa i Skifter, hvor Række-følgen i det hele var bagvendt (jfr. om de vrangvendte Skifter ne-den for). Arealet af disse tolv Agre, der er tilskrevet Nr. 7, er udreg-net til 4.48 Td. Ld., som altsaa maa trækkes fra Arealet til Nr. 7 og lægges til Nr. 18, hvis et ældre Stadium skal beregnes.

De her nævnte Grupper er ikke ganske ens. Gruppe I, II og III var ret faste, saadan at forstaa at alle Gaardene fandtes, hver Gang Serien forekom. Kun om Gaardene i Gruppe II gælder det ogsaa omvendt, at de kun sjældent havde Agre uden for Gruppen. Derfra skriver sig den omtalte Lighed mellem Nr. 10, 11, 13, 14 og 15 i Tildeling af Agre. Gaardene i Gruppe IV og V havde tiere Agre uden for Gruppen. Af de to Storgrupper forekom Nr. I ialt

1) Muligvis er Kirkejorden at finde i de Agre, som Nr. 7 havde ved Siden af Agre til Nr. 19, Annexgaarden. — Omfanget af denne Kirkejord er ikke oplyst i Fortegnelsen over Præstens Tiende efter K. M. Befaling 6/11 1690 (Jordebøger, Herredsbøger og Dokumenter vedr. Gejstligheden og Kirkernes Indtægter, Lolland 1568—1717). Sjæll. Landsarkiv.

35 Gange, dog ikke altid fuldtallig, og hvis Rækkefølgen i Tofterne bruges som Grundlag for Serien, var Rækkefølgen i de 27 Tilfælde solret. Gruppe II fandtes ialt 40 Gange, de 30 Gange solret. Her er nogle Tilfælde udeladt, hvor Gruppen synes at fortsætte fra et Skifte over i et andet. Gruppe Nr. III forekom ialt 35 Gange, Gruppe Nr. IV kun 17 Gange, og den ene Gaard havde adskillige Agre uden for Gruppen. Gruppe V er fundet ialt 18 Gange. Grupperne III og V laa ofte som Bindeled i Byskifterne mellem Storgupperne I og II, mens IV tiest havde Separatskifter og sammenliggende Agre.

I Gruppe I og II er der altsaa 8 + 10 Tilfælde, hvor Serien af Gaarde ikke er solret. Det er ca. en Fjerdedel af de Tilfælde, hvor Serien forekommer. Disse Undtagelser svinder dog stærkt ind ved et nøjere Eftersyn, men alene den Omstændighed, at Serien forekommer to Gange i samme Skifte med Gaardene i omvendt Orden, viser til fulde, at Gaardene ikke fast havde Agre »efter Solen«. Den nøjere Prøvelse gaar ud paa at undersøge, om Grupperne indbyrdes laa efter Solprincippet, og vi nøjes her med at efterse Gruppe I og II. Da Gruppe I havde Tofter i Østermark, skulde den have Agre først i de Skifter, der er maalt fra Syd og Øst, og da Gruppe II havde Tofter i Nørremark skulde den have Agre først i de Skifter, der er maalt fra Nord og Vest. Det viser sig, at Grupperne i det store og hele laa efter dette Princip, og at Undtagelserne findes i netop de Skifter, hvor allerede Rækkefølgen af Gaardene stred mod Reguleringen efter Solen. De Skifter er her kaldt vrangvendte. Ret beset er der intet mærkeligt ved dem. De færreste Skifter laa jo ret Nord-Syd eller ret Øst-Vest. Der kunde derfor opstaa Usikkerhed, om man skulde regne et Skifte for at ligge Nord-Syd eller Øst-Vest. De vrangvendte Skifter hjælper os til at korrigere Landmaaleren, for baade Gruppernes indbyrdes Rækkefølge og Gaardenes Rækkefølge i Grupperne tyder paa, at Landmaaleren har haft en Opfattelse af Agrenes Retning, der gik imod den, der var raadende ved Jordens Inddeling.

Reguleringen af Grupperne indbyrdes var et gennemgaaende Træk, Rækkefølgen af dem var saaledes i Skifter maalt fra Syd og Øst I-III-II-V og i Skifter maalt fra Nord og Vest (V-) II-

III-I (-IV) uden dog at alle Grupper findes i hvert Skifte. Denne Rækkefølge passer med Placeringen af Gruppernes Tofter i Byen (se Fig. 1).

Denne Iagttagelse kan bruges til yderligere Bekræftelse paa Samhørigheden af de to Gaarde i Gruppe V, hvor Konstellationen 12—7 repræsenterer samme Gruppe som 12—18. For Nr. 7 var 17 Gange Nabo til Nr. 8 som Regel i Særskifter til de to, kun 3 Gange fortsætter Serien med Nr. 6. I de 16 af disse 17 Tilfælde var der Tale om sammenliggende Agre eller Slader. Derimod fortsatte Gruppen 12—7 i 10 Tilfælde med Gaard Nr. 17 fra Gruppe II, og alle 10 Gange var der Tale om Enkeltagre. Hvis man i Stedet for Nr. 17 alene ogsaa regner med andre Gaarde af Gruppe II øges Tilfældene noget. Derimod havde Nr. 7 kun een Gang en Ager efter Gruppe I. Netop samme Naboskab kan findes ved Nr. 18 i de to Marker (Nørremark og Østermark), hvor Serien er 12-18-17, i den tredje Mark er Serien 6-18-17.

Disse fem Grupper omfatter alle 18 Fæstegaarde i Byen, men den Jord, der var gruppедelt paa denne Maade, omfattede kun de tre Fjerdedele af Byens Agre. Ind imellem laa der Agre, hvor Delingsprincippet lige straks synes uklart. Af de ikke gruppедelte Agre kan man først udskille Agrene til Annexgaarden. Den havde Agre ved Siden af forskellige Gaarde; især Gaarde fra Gruppe III og V. Desuden havde den store Slader i Separatskifter ganske som Gaardene i Gruppe IV. Bortset fra denne Gaards Agre var der ialt 322 Agre, som ikke var gruppедelt, eller ca. 25 %. De var jævnt fordelt i de tre Marker, Nørremark 24,9 %, Østermark 28,8 % og Søndermark 22,2 %. Hvordan skal de Agre uden for Grupperne forstaas?

Det skal først undersøges, om det kan være Jord, der er opdyrket, efter at Inddelingen af Jorden fandt Sted. Disse løse Agre kan inddeles i to Arter. Den ene omfatter Agre, der laa samlet i smaa Skifter, hvori Gaarde fra de forskellige Grupper havde Agre Side om Side, f. Eks. Nørremark Skifte Nr. 18 (4 Agre), Østermark Skifte Nr. 2 (5 Agre), det meste af Nr. 6 (12 Agre), Nr. 21 (9 Agre) og Søndermark Skifte Nr. 27 (4 Agre). Den anden Art omfatter Agre, der laa yderst i Byskifterne eller sjældnere som Bindeled

mellem Grupperne. Man ser, at af disse to Arter *kan* den første være sent opdyrkede Skifter, der er helt uden for Gruppedelingen, den anden Art derimod er en integrerende Del af Skifterne og skulde altsaa høre med til den oprindelige Udlodning af Jorden. En nøjere Undersøgelse af den sidste Art viser, at Agrene især blev dyrket af visse Gaarde i Byen, nemlig Gaard Nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 16 og 18; d. v. s. Gaarde fra flere af Grupperne, og der er ikke Tale om nogen Regelmæssighed i Rækkefølgen. En Sammenligning med ovenstaaende Skema godtgør, at det er de Gaarde, der havde Agre ud over det almindelige og desuden to af de store Gaarde i Gruppe I.

Hvis disse Agre skulde være Jord, som er opdyrket efter at Gruppedelingen fandt Sted, vilde man blive nødt til at antage, at der ved Udlodningen var blevet sat Jordstrimler af her og der imellem de Grupper, der blev udmaalt i et Skifte, og især i Ud-kanten af Skifterne. Det er en urimelig Tanke, da de Agre, der findes, overskrider Bredden af de fra andre Byer kendte Skelagre eller Grønveje. Det er heller ikke rimeligt, at det skulde være Jord fra Ødegaarde, der efterhaanden er overtaget af disse Gaarde, da de ligger samlet. Hvis man ser bort fra de forholdsvis faa Agre, der laa som Bindeled imellem Grupperne og holder sig til de Agre, der laa først eller sidst i Skifterne — i enkelte Tilfælde baade først og sidst — og undersøger deres Beliggenhed i Forhold til Grupperne, viser det sig, at deres Plads i de fleste Tilfælde falder ind i Planen for Gruppernes indbyrdes Placering, saadan at de løse Agre i Skifter maalt fra Øst laa først og i Skifter maalt fra Vest sidst. I de vrangvendte Skifter er Reglen omvendt. Det giver Vished for, at disse Agre hørte med i Udlo dningen, og da de er placeret i Forhold til de øvrige Grupper, kan man opfatte dem som en særlig Gruppe, der blev dyrket af forskellige Gaarde. Liggende er iagttaget i Horbelev af Henrik Larsen (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918: 188). En anden Mulighed er, at det er Jord, som ved Udlo dningen blev sat af til Fordeling mellem de Gaarde, der havde mere end en Gaards Jord. I hvert Fald er det i andre regulerede Byer konstateret, at visse store Gaarde havde Agre bag efter den regulerede Serie af Gaarde tilsyneladende i tilfældig Or-

den. Paa Grund af Udlodningen i smalle Agre maa den første Mulighed i dette Tilfælde have Fortrinnet. Paa den Basis er der her konstrueret en Gruppe Nr. VI, der omfattede 209 Agre, og dermed er Undersøgelsen ført saa vidt, at der nu bortset fra Anneksgaardens Agre kun er 24 Agre, som det ikke er lykkedes at gruppedele.

Vi kan nu rekapitulere Agerordningen. Der var overvejende solbestemte Grupper af ulige Størrelse, og nogle Byskifter var indrettet efter fire af disse Grupper, med andre Ord den Deling af Jorden, der er karakteristisk for Bolskiftet. Henrik Larsens kategoriske Udtalelse, (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918 :221), at bolskiftede Byer var ukendt paa Lolland, holder altsaa ikke Stik.

Ved Hjælp af Kortet maa det afgøres, om den Deling af Jorden, der er funden, førte med sig, at enkelte Gaarde havde det meste eller al sin Jord separeret fra den øvrige Byjord. I dette Tilfælde vilde det sige, at det, der er kaldt Separatskifter, skulde ligge nogenlunde samlet i Forhold til Smaaskifter eller Byskifter. Der kan være Tale om Jorden til Annexgaarden, som her er ladt ude af Betragtning, og om Jorden til Gruppe IV. Kortets Navne viser, at en Del af denne Gruppes Særskifter laa samlet lige Nord for Byen nærmest de Tofter, der maa antages at høre til de to Gaarde. Skiftet *Lunnerne* paa Fig. 2 hedder i Markbogen *Lundestykker* og er Særskifte til Gruppe IV. Denne Fordeling minder om Ornum. Andre Skifter kan dog ikke stedfæstes med Sikkerhed, og i Søndermark havde Gruppe IV Agre i Skiftet *Faarebjerg*, der laa sydligt i Byens Fang nær Engene ved Ringsebølle Sø og ligeledes i *Broagre*, der laa midtvejs mellem Byen og Faarebjerg, sammen med de øvrige Gaarde i Byen (se Fig. 2). Man kan derfor sige, at saalænge disse Skifter har været dyrket og sandsynligvis siden Trevangsbrugets Indførelse i Sognet, har Gruppe IV altsaa haft Jord i Forbindelse med de øvrige Gaarde i Byen. Gruppen er med denne Agerfordeling et Eksempel paa Ornummebol efter den Beskrivelse, som Henrik Larsen har givet heraf (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918 : 249 ff.).

Udlodning og Gaardstørrelse. Beskrivelsen af Agerjordens Inddeling i det foregaaende tog Sigte paa at klarlægge Situationen for Bysamfundet som Helhed. Undersøgelsen føres ind i et nyt

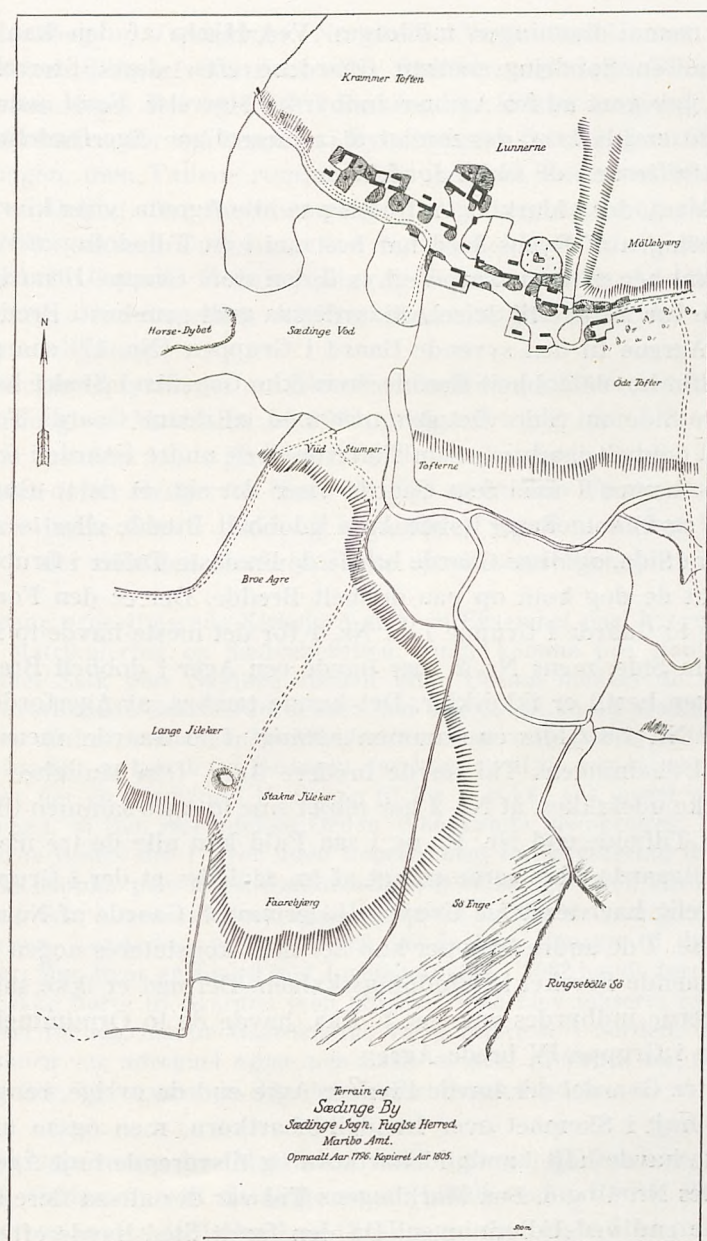

Fig. 2. Udsnit af Kort over Sædinge By (Matrikulsarkivet).

Spor, naar Udlodningen inddrages. Ved Hjælp af den kan der indføres en Sondring mellem Gaardene efter deres Størrelsesklasse, beregnet ud fra Agrenes indbyrdes Størrelse. Først naar det Forhold er klart, er det muligt at sammenligne Agerfordelingen med Afgifterne i de ældre Jordebøger.

De Maal, der i Markbogen findes paa alle Agrene, viser klart, at Reguleringen af Byens Jord har bestaaet i en Udlodning af Agre. Den skal her sættes i skarpere Lys. I den store Gruppe II med syv Gaarde var Agrene til de seks Gaarde saa godt som ens i Bredden, mens Agrene til den syvende Gaard i Gruppen (Nr. 17) saa godt som altid havde dobbelt Bredde, hvis ikke Gaarden i Stedet havde to Agre Side om Side. Det stemmer med, at denne Gaards Tofter var ca. dobbelt saa brede som Tofterne til de andre Gaarde i Gruppen. I Gruppe I med fem Gaarde viser det sig, at de to Gaarde (Nr. 1 og 2) som Regel havde Agre i dobbelt Bredde eller to Agre Side om Side, og disse Gaarde havde de bredeste Tofter i Gruppen, uden at de dog kom op paa dobbelt Bredde. Der er den Forskel paa de to Gaarde i Gruppe I, at Nr. 1 for det meste havde to Agre Side om Side, mens Nr. 2 især havde een Ager i dobbelt Bredde. Aarsagen hertil er ikke klar. Det kunde tænkes, at Agerfordelingen til Nr. 1 skyldes en Sammenlægning af to Gaarde, mens Nr. 2 fra Udlodningens Tid havde bredere Agre. Den Mulighed kan dog ikke udelukkes, at Nr. 2 har pløjet sine to Agre sammen til een i flere Tilfælde end Nr. 1, og i saa Fald kan alle de tre nævnte Dobbeltgaarde være sammenlagt af to, saaledes at der i Gruppe I oprindelig har været 7, i Gruppe II derimod 8 Gaarde af Normalstørrelse. I de andre Grupper kan der ikke konstateres nogen gennemgaaende Forskel i Udlodningsskalaen. Dermed er ikke sagt at Grupperne indbyrdes var ens, f. Eks. havde de to Ornummebolsgaarde i Gruppe IV brede Agre.

De tre Gaarde, der havde bredere Agre end de øvrige, rangerer ogsaa højt i Skemaet over Landgildehartkorn, men ogsaa andre Gaarde havde højt Landgildehartkorn og tilsvarende højt Agertal, saaledes Nr. 4 og 8. Paa Markbogens Tid var der altsaa flere store Gaarde end ved Udlodningen. Da den fandt Sted havde efter alt at dømme kun Nr. 1, 2 og 17 øget Tilliggende.

Markbog og Jordebøger. Nu skulde Vejen være banet for en Sammenstilling af Gaardene efter Størrelsen af deres Tilliggende og efter deres Ret og Pligt i Samfundet. Emnet maa dog straks indskrænkes, for vel kender vi Bymændenes Græsningsret fra Modelbogen, men Tallene rummer ikke gammel Tradition. De hviler paa en Deling efter Gaardstørrelse af et Takseringstal og giver alt-saa ikke sikrere Oplysning end Agerforholdene. Af Pligterne er de enkelte Gaardes Hegningspligt og Vejpligt ganske ukendte. Derfor maa Jordebøgernes Afgifter alene lægges til Grund ved en Sammenligning.

Direkte Oplysninger om Størrelsesforholdet mellem Markbogens Gaarde giver Matriklen af 1664. Ifølge den var der i Store Sædinge foruden Annexgaarden 16 hele Fæstegaarde, 1 øde Jord til Kronen (efter Brugerens Navn Nr. 12) og en halv Fæstegaard, den anden halve Gaard (Sæd og Landgilde) var som nævnt lagt til Nr. 7, der desuden havde en ikke specificeret Kirkejord i Brug.

Denne uspecificerede Kirkejord giver et Eksempel paa, hvordan den nye Matrikulering og Sædvaneretten kunde komme paa Kant. Efter gammel Skik blev Skylden fordelt efter Udsæd mellem de Gaarde, der overtog øde Gaardes Jord, men den øde Gaard kunde stadig regnes for en Enhed saalænge Traditionen om den rette Deling holdt sig i Samfundet, og her, hvor Delingen var knyttet til de regulerede Tofter, skulde der en Ændring i Byplanen til for at rokke saa meget ved Inddelingen, at den oprindelige Orden ikke kunde genoprettes. I Markbøgerne findes der i Byer uden nogen Form for Regulering ikke helt faa Eksempler paa, at en Sammenlægning er saa gammel, at den rette Deling ikke kunde erindres, og her var ikke Mulighed for at genoprette Ordenen. Landgildematrikuleringen kunde tage Hensyn til disse Delinger. Men hvor en Gaard ved Jordmaalingen i 1682 havde Jord i Brug, som ikke hørte til Gaarden men alligevel ikke blev takseret og matrikuleret for sig, maatte Gaarden faa varig Interesse i Jorden, da dens Hartkorn var udregnet ogsaa paa Basis af den, til Trods for at Gaarden efter Sædvaneretten ikke havde Hævd paa Jorden.

Springer man fra Matriklen 1664 tilbage til Jordebogen fra 1572, finder man St. Sædinge nævnt baade under Rødby Birk (18 Brug) og under Aalholm Len (21 Brug), det sidste Sted med særlige Afgifter og der kaldet Sædinge Birk. Den Orden, Gaardene

er nævnt i under Rødby Birk, skyldes tydeligt en Gruppering efter Størrelsen af Afgifterne. Først nævnes de tre største Gaarde, der svarede lige store Afgifter (Kendetegn 2 Pund Byg). Nærmest dem følger fire Gaarde, der var lige (Kendetegn $1\frac{1}{2}$ Pund Byg), dernæst kommer en stor Gruppe paa ni Gaarde, der var lige og halvt saa store som de tre største (Kendetegn 1 Pund Byg). Sidst nævnes to Gaarde, der var lige, men anderledes beskattet end de øvrige (Kendetegn 3 Pund Byg).

Den Orden, Gaardene nævnes i under Aalholm Len, er en anden end under Rødby Birk, men ved Hjælp af Navnene paa Brugene kan 16 af Gaardene i de to Lister føres sammen, og der findes en Aftrapning af Gæsteriposten, der temmelig nøje svarer til Aftrapningen af Bygafgiften i Rødby Birk, saaledes 3 Gaarde 1 Daler, 4 Gaarde 3 Ort (d. v. s. $\frac{3}{4}$ Daler) og 8 Gaarde $\frac{1}{2}$ Daler. Blandt de Gaarde, man ikke med Sikkerhed kan paavise i Serien under Sædinge Birk, er de to særbeskattede. Der findes dog een Gaard med $1\frac{1}{2}$ Dalers Gæsteri, som var, hvad man efter Jordbogen 1642 skulde vente for de særbeskattede, men hvis det skal være Afgift for en af de særbeskattede, maa Navnet være forskrevet (Jørgen Jensen i Sædinge Birk skal være den samme som Jørgen Jørgensen i Rødby Birk). Fejl er ikke sjældne i disse for en Skriver ganske trivielle Opremsninger.

Disse Inddelinger falder ikke ganske i Traad med Oplysningerne fra Herredsbogen fra 1568. Den nævner fra St. og Ll. Sædinge 3 Helgaarde og 25 Bol, hvormed menes Halvgaarde eller Partsgaarde. Af dem laa til Aalholm Slot 17 Bol og to Helgaarde, der antagelig er St. Sædinge Bys Gaarde.

Jordebøgerne fra 1642 og følgende Aar nævner ialt 23 Brug, hvoriblandt nogle er ganske smaa. Det er aabenbart, at Gaardene ikke er nævnt i samme Rækkefølge som i Jordebogen fra 1572, hvor de var grupperet efter Størrelse, eller i Matriklen fra 1664. Men Afgifterne viser, at der stort set er samme Størrelsesforhold mellem Gaardene som i 1572, altsaa 3 store Gaarde (Kendetegn 1 Daler, 2 Pund Byg), 4 mellemstore Gaarde (Kendetegn 3 Ort, $1\frac{1}{2}$ Pund Byg, den ene dog 5 Ort og $2\frac{1}{2}$ Pund Byg jfr. følgende Gruppe), 8 smaa Gaarde (Kendetegn $\frac{1}{2}$ Daler, 1 Pund Byg, den

niende maa være overtaget af en Gaard i Mellemgruppen, idet 5 Ort er = 3 Ort + $1\frac{1}{2}$ Daler, og Bygafgiften er paa samme Maade sammensat af $1\frac{1}{2}$ + 1 Pund), og endelig følger de to særbeskattede (Kendetegn $1\frac{1}{2}$ Daler og 3 Pund Byg; i 1572 havde kun een Gaard $1\frac{1}{2}$ Daler).

Hvordan forliges disse Fund med Grupperingen af Gaardene efter Landskiftet? Det ses straks, at der ikke er nogen talmæssig Overensstemmelse mellem Jordebøgernes Størrelsesgrupper og de Grupper af Gaarde, der er fundet gennem Agerfordelingen. Og dog kan man finde den smukkeste Lighed.

De 18 Fæstegaarde i 1682 delte sig efter Agerfordelingen i følgende Grupper:

Gruppe I	Gaarde Nr. 1, 2, 3, 9, 4	 ialt 5 Gaarde
Gruppe II	» » 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17	 » 7 »
Gruppe III	» » 6, 5	 » 2 »
Gruppe IV	» » 8, 7	 » 2 »
Gruppe V	» » 12, 18	 » 2 »

Blandt disse 18 Gaarde kan man udskille 4 med Jordtilliggende over 30 Tønder Land. Af dem havde den ene øget Agertal, fordi der til den var lagt en halv Ødegaard. De tre andre, der havde over 30 Tdr. Ld., (1, 2 og 17, de tre, der havde bredere Agre end de øvrige) kan svare til de tre store Gaarde i 1572. *Naar disse 3 store Gaarde trækkes fra deres respektive Grupper, I og II, bliver der 9 Gaarde tilbage, og da vi netop har fundet, at disse 9 havde halv Agerbredde i Forhold til de 3 store, kan man gaa ud fra, at de svarer til de 9 Gaarde, der i 1572 svarede halv Landgilde i Forhold til de 3.* Til Rest er saa 6 Gaarde i Gruppe III, IV og V. Iblandt dem maa søges de 4 Gaarde af Mellemklassen i 1572. Hvis man gaar ud fra Størrelsesforholdet af det dyrkede Areal i 1682, maa det snarest være Gaardene i Gruppe III og IV, som det fremgaar af det følgende Skema:

	Areal mellem	Gennemsnit
de 3 store Gaarde:	30,79 og 36,60	34,43 Td. Ld.
de 4 i Mellemklasse	21,91 » 37,94	28,29 » »
de 9 i Mindsteklasse	15,43 » 28,56	19,02 » »

hvortil vilde være at bemærke, at Mellemklassens Tal er hævet lidt i Vejret af den halve Gaard, hvis Jord er regnet under Nr. 7. De to Gaarde, der var i Særklasse i 1572, skulde efter denne Beregning være Gruppe V.

Hertil er dog at bemærke, at de Talstørrelser, som støtter denne Sandsynlighedsberegning, paa Grund af Agrene til Gruppe VI sikkert ikke afspejler oprindelige Forhold. Hvis man afviser dem og i Stedet gaar ud fra Jordfordelingen, er der Grund til at antage, at det var de to Gaarde i Gruppe IV, hvis Brugere begge førte Tilnavnet *Brøde*, der var i Særklasse. Det bestyrkes af andre Forhold. Tilnavnet *Brøde* kan opfattes som *Bryde* (saaledes varieres det, og saaledes er det opfattet af Petersen i Lolland-Falsters Navnebog), og da de lollandske Tilnavne fulgte Gaarden og ikke Bonden eller Slægten, kan Ornummebolet til Gruppe IV være Tilliggende til en Brydegaard, idet de to Fæstegaarde er en udstykket Storgaard. Den har altsaa ligesom Annexgaarden haft en Særstilling i Byen, fordi den var Sæde for en kongelig Embedsmand.

Det skulde give os et Glimt af Brydens Stilling i det middelalderlige danske Samfund, der supplerer de ældste danske Kilders Vidnesbyrd (cf. N. M. Petersen: *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1847 = *Samlede Afhandlinger* III :305 ff; Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog* (1874) :68 ff og Erik Arup: *Danmarks Historie* I :247 f). Man tør formode, at det har været Gaarden til en Kongebryde eller Foged, og at den Form for Jordtilliggende har været karakteristisk for Brydegaarde, i det mindste findes en Brydegaard med lignende Jordtilliggende i det bolskiftede Kongens Lyngby (Henrik Larsen: *Aarb. f. nord. Oldkynd.* 1918: 258). Det kan give Anledning til nogle Ord om Byens Betydning i Middelalderen. Sædinge havde central Beliggenhed den Gang. *Horsedybet* hed en Arm af Rødbyfjord, der skar sig ind til Byen, og Afløbet fra den nu udtørrede Ringsøbølle Sø holdt Sejlløbet aabent, saa det ikke mudrede til, og Fjorden gav Læ for Ledingsflaaden. — Ikke langt fra Byen laa ved Sognegrænsen Rettersted og Tingsted, hvor Herredstinget blev holdt, Vejen førte forbi Højen *Tykat*, hvor den kendte Sædinge Runesten havde sin Plads. (Mon ikke Navnet *Tykat* er en Mindelse om Indskriftens Indledningsord: þurui kat kauruan stain þansi 'Tyre lod gøre denne Sten?') Gaardens Beliggenhed vilde passe godt for en *konungs bryti* (jfr. Eriks Lov II, 50, Skaanske Lov Kap. 171), saa det ikke blot er Jordfordelingen, der gør at man med Rimelighed kan antage, at det er en *konungs gardh innæn hæræthz* (Eriks Lov III, 49, jfr. Skaanske Lov Kap. 130, 172).

I hvert Fald skulde den Inddeling af Gaardene efter Størrelse, der her er foretaget dels efter Markbogen og dels efter Jordebøgerne, have gjort det sandsynligt, at der i Hovedtrækkene var samme Jordfordeling i Sædinge i 1682 som i 1572. Det kan ikke siges, hvornaar denne Fordeling er kommet i Stand; men lignende Boldeling findes paa Lolland i 1682 kun i Byer, hvor Kronen har ejet Jord. Det vilde da ikke være urimeligt, om der var en Forbindelse imellem Boldelingen, der kan fastslaas i Markbogen 1682 og de Bol, der er nævnt i Kong Valdemars Jordebog. Desværre kan de to Epoker ikke umiddelbart sammenlignes, da Jordebogens Tal $3\frac{1}{2}$ Bol og 2 Øre Skyld omfatter Gods baade i Sædinge og Rødby. Til Trods for at Rødby Markbog har den daarlige Maaling fra 1681, skal det i et senere Afsnit forsøges, om der kan findes Bol ogsaa der; men først skal Bolene i Sædinge beregnes.

Grupper og Bol. Paa Grund af den Gruppe VI, der lod sig rekonstruere, maa man antage, at der har fundet en Nytilde-
ling Sted af Agre og samtidig en Regulering af Landgilden uden Nyudmaaling af Agerjorden. Denne Nyordning maa skyldes den Omstændighed, at Gaardene er blevet færre. Da Jorden ikke blev maalt ud paany, skulde det være muligt at finde Mindelser om den ældre Tingenes Tilstand i Markbogens Jordfordeling, d. v. s. et oprindeligere Forhold mellem Grupperne indbyrdes end Markbogen umiddelbart viser. Det skal forsøges her.

Naar man skal sammenligne Størrelsen af de enkelte Grupper i en bolskiftet By, er der to Veje at gaa. Man kan enten udregne, hvor stort et dyrket Areal Gaardene i hver enkelt Gruppe havde tilsammen, eller man kan lægge Udlodningen til Grund og lægge Bredden af alle Agre sammen Gruppe for Gruppe og derefter beregne Gennemsnittet for de enkelte Grupper i samtlige Skifter, det vil i Virkeligheden sige, at man gennemgaar det Regnestykke, der har ligget til Grund for Udlodningen, ved Hjælp af Maalene paa de enkelte Agre i Markbogen. Begge Veje skal følges her.

Naar Gruppernes indbyrdes Størrelsesforhold skal beregnes, er der kun Markbogen og Matriklen 1664 at gaa ud fra, da Gaar-

denes Historie fra 1572 til Markbogen ikke kan følges i Enkelt-heder, ja selv for Perioden 1642 til 1682 er der Vanskeligheder ved nogle af Gaardenes Ejerlister. Tager man Tallene for det dyrkede Areal til hver enkelt Gaard efter Markbogens Agerfordeling og Modelbogens Udregning af Areal (jfr. Skemaet S. 249) uden nogen Retouche, bliver Summen for de enkelte Grupper:

Gruppe:	I	II	III	IV	V
Td. Ld.:	142,90	132,89	45,89	63,30	15,97

Men Markbogen gengiver ikke den oprindelige Fordeling af Agrene. Saaledes skal 4,48 Td. Ld. flyttes fra Gruppe IV til Gruppe V for den Halvdel af Gaard Nr. 18, der blev dyrket af Nr. 7, saa Tallene for disse Grupper bliver 58,82 og 20,45 Td. Ld. Da det er den halve Gaard, er det Areal, der flyttes, aabenbart for lille, selv naar Hensyn tages til mulige Boniteringsforskelle; men det er ikke muligt at finde et nøjagtigere Tal, medmindre man uden Støtte i Agerfordelingen vil fradrage et Areal af Omfang som det, der laa til Nr. 18 (8,76 Td. Ld.).

En meget større Omvæltning af de uretoucherede Tal forvoldes af de Agre, som har ligget til Gruppe VI, da Gruppen ikke længere var repræsenteret af særlige Gaarde. Det er muligt omtrentligt at beregne Omfanget af den Gruppe, da Arealet af hver enkelt Ager, der tillægges den, findes i Markbogen. Tilsvarende Tal skal derefter trækkes fra Arealet til de Gaarde, der dyrkede Agrene i Gruppe VI. Først da bliver der Mening i at sammenligne Gruppernes Agerbredder og Areal. En Fejlkilde ved Beregningen stammer fra de Skifter, der ikke er Byskifter, da det ikke altid kan afgøres, om det er Skifter til Gruppe VI eller Brudstykker af Serien fra en af de andre Grupper, man har for sig. Da det gjaldt om at beregne de løse Agre, er Agrene taget med, naar Gaardene havde over 5 Agre. Kun 4 Gaarde er derved udeladt. Det følgende Skema giver en gruppevis Opstilling af de Gaarde, der dyrkede Agrene, som nu tillægges Gruppe VI. Der er opstillet Antallet og Arealet af de løse Agre, og hvor meget hver enkelt Gaards Agertal og Areal reduceres i Forhold til Skemaet S. 249.

			Løse	Td. Ld.	Reduceret	Reduceret
			Agre		Agertal	Areal Td. Ld.
Gruppe I	1. PC		11	3,94	89	31,98
	2. JH		22	6,34	67	28,84
	3. NM		33	9,75	41	14,02
	4. MP		61	17,49	39	11,08
	9. OL		12	2,30	42	15,42
ialt				39,82	Td. Ld.	
Gruppe II	16. PJ		25	7,24	43	14,81
Gruppe III	5. NM & CS	..	24	7,16	44	14,60
	6. CH		21	5,74	66	18,22
ialt				12,90	Td. Ld.	
Gruppe V	18. CH øde		10	5,15	10	3,61

Det vil sige, at Gruppe I reduceres med 39,82 Td. Ld. fra 142,90 til 101,34. I Gruppe II er Reduktionen mindre, da kun een Gaard havde Agre, de spredte Agre til Nr. 10 og 17 er ikke regnet med. Begge Gaardene i Gruppe III havde Part i disse Løse Agre, ialt 12,90 Td. Ld., der reducerer Gruppens 45,72 Td. Ld. til 32,82 Td. Ld. Ogsaa de to Gaarde i Gruppe IV havde enkelte Agre i disse Skifter, ialt kun ca. 1½ Td. Ld.; men det er ikke regnet med her. Gruppe V var repræsenteret af Nr. 18 med 10 Agre, hvoraf de 8 laa i Søndermark. De 5,15 Td. Ld. er en uforholdsmæssig stor Del af det samlede Areal til den Gaard. De er holdt uden for denne Beregning, da Agrene ikke hørte til de karakteristiske begyndende og afsluttende Agre i Byskifterne. Den retoucherede Oversigt over Gruppernes Tilliggender bliver, naar Gruppe VI opstilles særskilt:

Gruppe:	I	II	III	IV	V	VI
Td. Ld.:	101,34	125,65	32,82	58,82	20,45	65,11 (59,96)

Da det er muligt, at der er blevet opdyrket ny Jord i Tiden mellem Udlodningen og Opmaalingen til Markbogen, behøver disse Tal ikke at gælde den oprindelige Deling af Byjorden, men de er det nærmeste Udtryk for Størrelsesforholdet mellem Arealet af Grupperne, der kan udledes af Jordfordelingen. Hvordan er

Mulighederne for en Sammenligning mellem disse Tal og Tallene for Gennemsnitsbredden af hver enkelt Gruppe? Den Arealberegning, der her er foretaget, hviler paa saavel Bredde- som Længdemaalene for hver enkelt Ager. Derved er der sket en Afvigelse fra det Princip, der laa til Grund for Udlodningen, der kun krævede, at Bredderne blev udmaalt. Derfor maa man give Breddemaalene Forrangen, for Tallene for Gruppernes Areal gælder hele Agerjorden til Byen, mens Gennemsnitsbredden for de enkelte Grupper kun er udregnet paa Basis af Agre, der laa i fuldtallige Grupper. Det forringer i nogen Grad Værdien af en Sammenligning mellem de to Udregninger, for hvis Tallene ikke stemmer overens, kan det skyldes, dels at de Agre, der laa uden for de fuldtallige Grupper, ikke havde samme Forholdstal som de gruppede Agre, og dels at Tallet for Agrenes Længde kunde afvige saa stærkt fra Gaard til Gaard, at de kunde faa afgørende Indflydelse paa det endelige Resultat af Arealberegningen.

Det skyldes Terrænforholdene, at Grupperne ikke har Agre, der er udloddet i samme Bredde i alle Skifter. Det ses klart af de udførlige Oplysninger om Skifternes Tilgrænsninger. De enkelte Agre er ikke som ved Solskiftet udloddet saadan, at de er lige brede i begge Ender. Det har derfor her været nødvendigt for at faa en simpel Talværdi at udregne et Middeltal for de to Breddeangivelser ved hver eneste Ager. Denne Fremgangsmaade er berettiget, da Udlodningen trods alt er saa konstant, at ogsaa Forholdet mellem Bredderne af den samlede Gruppe blev nogenlunde konstant. F. Eks. kan det nævnes, at Gruppe II i de By-skifter, hvor Gruppe I og II havde Agre sammen, i de 16 Skifter var en Ubetydelighed bredere end Gruppe I, kun i 3 Skifter var Gruppe I den bredeste. For hver af de 6 Grupper er Agrenes Bredde regnet sammen til et Middeltal i de Tilfælde, hvor Gruppen var fuldtallig. Det følgende Skema viser, hvor mange Tilfælde der er undersøgt, den højeste og laveste Bredde (bortset fra Tofterne), Tofternes Bredde og endelig Gennemsnittet af de beregnede Tilfælde. Maalene er i sjællandske Alen.

Der kan nu opstilles to Talrækker, en for Bredde gennemsnittet og en for Arealet, og begge udtrykker Forholdet mellem Grup-

	Undersøgte		Breddeindeks		Gennemsnit af	
	Tilfælde af	hele Grupper	højeste	laveste	Tofternes	de undersøgte
					Bredde	Tilfælde
Gruppe I	28		220	68	430	129
Gruppe II	34		287	71	384	143
Gruppe III	35		87	20	76	35
Gruppe IV	17		522	52	170	88
Gruppe V	18		75	20	—	33
Gruppe VI	36		200	22	—	69

perne. Det skal nu undersøges, hvordan de to Rækker stiller sig til hinanden, og om Antallet af Bol harmonerer med det Tal, der opgives i Valdemars Jordebog. I den følgende Tabel opføres de to Talrækker, og for at skabe Overskuelighed er Tallene omregnet, saadan at det højeste Tal for en Gruppes Breddegennemsnit har faaet Værdien 100.

	Gruppens		Gruppens	
	Bredde	omregnet	Bredde	omregnet
	Gennemsnit	Værdi	Areal	Værdi
Gruppe I	129	90	101,34	80
Gruppe II	143	100	125,65	100
Gruppe III	35	25	32,82	26
Gruppe IV	88	62	58,82	47
Gruppe V	33	23	20,45	16
Gruppe VI	69	48	59,96	48

Det blev omtalt før, at Breddetallene for Agrene i Gruppe I i de fleste Byskifter var mindre end for Agrene i Gruppe II. I det endelige Gennemsnit findes ogsaa denne Forskel mellem de to Grupper, saa hvis den Forudsætning er rigtig, at Grupperne svarer til Bolene, og Gruppe I og II er fulde Bol, vil det sige, at de ikke er udloddet i ganske ens Bredder. Det er imod den gængse Regel (Henrik Larsen: Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918, S. 282; Svend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie II (1939 S. 147). Den Forskel, der er paa Bredden af Gruppe I og II, skal uden Tvivl sættes i Forbindelse med den Forskel, der var paa Antallet af Gaarde i Grupperne. Gruppe I rummede som nævnt 7 og Gruppe II 8 Normalgaarde. Breddetallet for Gruppe I (129) er da ogsaa meget nær ved at være $\frac{7}{8}$ af Breddetallet for

Gruppe II (143). Tallene for Arealet til Grupperne synes at vise, at Gruppe I ikke har faaet tillagt Agre andetsteds i Bymarken.

Hvis man gaar ud fra, at der ved Delingen i denne By blev regnet 7 eller 8 Normalgaarde til et fuldt Bol, maa Grupperne III og V, der var sammensat af hver 2 Gaarde, repræsentere Fjerdingbol. Det ses af ovenstaaende Skema, at Breddetallene for disse Grupper passer godt hermed, naar Gruppe II gøres til Norm for et fuldt Bol. For Gruppe III passer ogsaa Tallet for Areal, ved Gruppe V er det derimod for lavt, og selv ved den foran antydede Maksimalberegning vilde det være for lavt. Tallene for Gruppe VI passer omtrentligt til Størrelsen af et halvt Bol, naar Gruppe II lægges til Grund. Ornummebolet, Gruppe IV, er i Breddegenomsnit en Del over det halve Bol og i Areal noget under; men det er her uvist, om det skulde have Relation til de øvrige Bol i Byen, da det er et Ornummebol.

Hvordan harmonerer disse Tal med de $3\frac{1}{2}$ Bol i Valdemars Jordebog? Ved 4 af de 6 Grupper passer Udregningen af Breddeindeks med en Boldeling paa $1 + 1 + \frac{1}{4} + \frac{1}{4}$ Bol, og Udregningen af Arealet passer ved de tre Grupper. Ved de resterende usikre Grupper maatte der allerede for at bestemme Gruppernes Agre foretages ukontrollable Beregninger, saa Fejl er meget mulige. Men hvis man tillader, at disse Tal er omtrentlige, skulde Delingen i Grupper og disse Grupperes Talforhold i hvert Fald antyde en Udlodning af Jorden til 3 Bol, og hvis Ornummebolet inkluderes til $3\frac{1}{2}$ Bol. Et enkelt Talforhold maa siges at favorisere denne sidste Opfattelse. Hvis man nemlig udregner Summen af Gruppernes Breddegenomsnit (jfr. Skemaet S. 267), bliver den 497 Alen, og det fordelt paa $3\frac{1}{2}$ Bol giver Tallet 142 Alen pr. Bol, et Tal, der ligger bestikkende nær op ad Tallet for Gruppe II (143). Denne Opfattelse kan dog ikke støttes af en lignende Udregning af Tallene for Gruppernes Areal og den klarer ikke Forskellen mellem Gruppe I og Gruppe II.

Hvis Jorden i Sædinge sættes til $3\frac{1}{2}$ Bol, skulde der altsaa af den Sum, der nævnes i Valdemars Jordebog, kun søges de 2 Øre Skyld i Rødby Byjord. Kan det kontrolleres ved en Under-søgelse af Markbogen fra Rødby?

II. Landskiftet i Rødby.

I Rødby var Landskiftet et andet end i Sædinge. Byjorden blev maalt i 1681, saa Skifterne er ikke nummereret i Markbogen, og heller ikke Agrenes Nummerorden i Skiftet er angivet. Ogsaa Maaleretningerne mangler. Derfor kan Beregningen af Landskiftet ikke foretages med samme Sikkerhed som i Sædinge. Agrene er dog nævnt Skifte for Skifte, saa det skulde være mærkeligt, om ikke de var nævnt i den Rækkefølge, de havde i Skifterne. Det kan dog ikke gælde for et Par Skifter, der er indført paa to Steder i Markbogen, hvorfor vi ved dem er ladt ganske i Stikken med Hensyn til Rækkefølgen af Agrene. I de fleste Skifter er der absolut ingen gennemgaaende Orden i Rækkefølgen af Gaardene. Det er det uregelmæssige Landskifte, vi har for os, og kun Grupper paa 2 højst 3 Gaarde, der ofte, men slet ikke altid havde Agre ved Siden af hinanden, vidner om nogen Plan i Agerudlodningen. Kun een Gruppe er i disse uregelmæssige Skifter nogenlunde gennemført, saaledes at dens 4 Gaarde kun havde faa Agre, der ikke laa i Gruppe. Da Rækkefølgen i denne Gruppe enten er A-B-C-D eller omvendt, vil det sige, at den er solskiftet, og man kan altsaa bestemme, hvilke Skifter der er maalt i samme Retning. Vi finder altsaa en Deling efter Solskiftets Princip midt imellem uregelmæssige Agre.

Førend Udlodningen i disse uregelmæssige Skifter beskrives nøjere, skal det nævnes, at der i alle 3 Bymarker findes et Antal Skifter, hvor Ordenen er en anden. I dem er Rækkefølgen reguleret nogenlunde, saa man kan tale om Serier. Det maa være yngre Skifter, de er i hvert Fald benævnt *Øster* og *Vester Nymark* og *Mellemmarkens Nymark*. Rækkefølgen af Gaardene i disse Nymarker svarer i Hovedsagen for den ene Halvdel af Seriens Vedkommende til den, der findes i Skiftet *Nørre Tofter*. Det har ikke været mig muligt at faa konstateret, om Rækkefølgen i den anden Halvdel af Serien svarer til *Sønder Tofter*. I denne regulerede Del af Bymarken findes ikke de Gaardgrupper, der laa i de uregelmæssige Skifter, og heller ikke den solskiftede Gruppe har ganske samme Sammensætning som i de gamle Skifter. Denne Karakteristik viser, at Landskiftet i Rødby

svarer nøje til det, Henrik Larsen har fundet i Vindeby, der er beskrevet som Type paa uregelmæssigt Landskifte.

Vi skal nu nærmere undersøge, om der er Forskel paa Udlodningen af Agre i de to Former for Skifter. I de regulerede Skifter havde en Dobbeltgaard i hvert Fald i de to Serier bredere Agre end de omgivende Gaarde; men de var ikke dobbelt saa brede. Dog er der ikke noget fast Sammenligningsgrundlag, for Tallene for Bredden af Helgaardenes Agre svinger fra Gaard til Gaard. Der er slet ikke den Ensartethed, som vi fandt i Sædinge, og at det ikke er tilfældige smaa Udsving paa Grund af unøjagtig Maaling ses af følgende Tal for Agerbredderne i de to Serier i *Øster Nymark*:

Agerbredde i Alen: ..	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	18	21	22	24	26	27
Antal Gange:	3	6	3	1	6	3	5	3	2	2	1	1	1	2	1	1

Anden Gang, Serien forekommer, er Tallene følgende:

Agerbredde i Alen: 6	7	8	9	10	13	14	15	16	17	18	20	22	24	25	26	32
Antal Gange: ..	1	1	2	1	3	1	6	2	10	1	3	2	2	1	1	1

Disse varierende Breddetal viser, at hverken Solskiftets eller Bolskiftets Princip har været lagt til Grund for Inddelingen i Agre, da der ikke er nogen som helst Mulighed for paa Agerbredden at aflæse den enkelte Gaards Størrelse. Bredden af Agrene er altsaa ikke udloddet efter Gaardstørrelse. Det er uvist, om der overhovedet har fundet en Udlodning Sted, f. Eks. havde en Gaard i den ene Serie en Ager paa 25 Alen (omtrent som Dobbeltgaarden) og i den anden en Ager paa 7 Alen, og lignende gælder for de andre Gaarde.

Da det nu er saa heldigt, at Rækkefølgen af Gaardene i en Del af Serien svarer til Rækkefølgen i Skiftet *Nørre Tofter*, kan det undersøges, om Gaardene havde Agre, der stod i et vist Forhold til Bredden af deres Tofter. *Det viser sig, at der ikke paa nogen Maade er Basis for at hævde, at Toften har været en Maalestok, som bestemte Udlodningen af Agrene rundt om i Skifterne.* Det vil sige, at denne Form for Landskifte ikke er baseret paa Breddesystemet (jfr. herom K. Rhamm: Die Grosshufen der

Nordgermanen (1905), S. 653; Svend Aakjær: Nordisk Kultur XXX, S. 221). Det blev ganske vist nævnt, at Dobbeltgaarden kunde kendes paa sine Agerbredder. Det maa skyldes, at den har pløjet to Agre sammen, for ved Siden af har den Agre, der bedre stemmer med Bredden for Helgaardene, og Helgaardene har Agre, der er lige saa brede og bredere.

Vender man sig til de Skifter, som ikke har nogen Regulering, og som maa være den gamle Byjord, kan lignende Forhold iagttages. Der er ikke Antydning af Regelmæssighed, og Forholdet mellem Agrene er i det hele som i de Skifter, hvor Rækkefølgen var reguleret. Sammenligning mellem Tofter og Agerskifter kan dog ikke foretages. I disse Skifter kommer en Ting til at spille en Rolle, som kun undtagelsesvis fandtes i Nymarkerne, det er de Agre, som var delt efter Tværleden.

Tværdelte Agre er iagttaget af Henrik Larsen (Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1918, S. 212); men de forekommer meget mere almindeligt, end Henrik Larsens Beskrivelse lader ane. De findes regelmæssigt i Byer med Enkeltagre og sammenliggende Agre, hvor Landskiftet var uregelmæssigt. I den Prøve paa Landskiftet i Vindeby, der er trykt i Aarbøger (1918, S. 114 ff.), kan de saaledes iagttages i Møllemarkens Skifte Nr. 3, *Mellembys Agre*, hvor Helagrene er 354—368 Alen lange; men af de 40 Agre havde de 26 kun halv Længde. Det er i det Tilfælde let at lægge dem rigtigt sammen, for den østlige Bredde af den ene Ager stemmer overalt paa Brøkdelen af Alen med den vestlige Bredde af den følgende Ager. I andre Skifter i Prøven paa Vindebys Landskifte mangler de ganske. Heller ikke i Rødby Byjord findes de tværdelte Agre i alle Skifter, de dukker op her og der og oftest i Grupper, og baade smalle og brede Agre kan være tværdelt. Derfor kan man ikke hævde, at det er en Form for Deling af Agrene, der er traadt i Stedet for en Kløvning efter Længden til alt for smalle Agre, og Længdemaalene viser, at de tværdelte Agre kun sjældent er lige halverede.

Det kan indskydes, at hvor disse tværdelte Agre er almindelige, kan man ikke vente at finde en regelmæssig Rækkefølge af Gaardene i Markbogen, for selvom der havde været en Orden i Til-

delingen af Agre, var det ikke til at vente, at Landmaaleren vilde maale og indføre Agrene i netop den Orden. Men selvom der regnes med en Vaklen i Serien af Gaarde af denne Grund, kan der ikke spores nogen Regelmæssighed.

Det er af Betydning at konstatere, at Gaarde af alle Størrelsesklasser kunde have tværdelte Agre, for det gør det klart, at Fordeelingen af Agrene ikke udtrykker Forholdet mellem Gaardene, som det var paa Markbogens Tid. Kan den udtrykke en ældre Ordning, der er kommen i Urede ved Køb og Salg og Arvedeling? Det rejser Spørgsmaalet om Oprindelsen af de tværdelte Agre, som er knyttet sammen med Spørgsmaalet om Oprindelsen af denne Form for Landskifte.

Henrik Larsen har argumenteret for en fælles Oprindelse af de to karakteristiske Træk i det uregelmæssige Landskifte, de tværdelte Agre og de sammenliggende Agre ved at opstille Teorien om en gradvis Opdeling af »Blokke« i stadigt smallere og tilsidst tværdelte Agre i Forbindelse med Deling af den Ejendom, som oprindelig ejede Blokken (Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1918, S. 212 f.). De Gaardgrupper, der som omtalt ogsaa kunde paavises i Rødby, skulde være opstaaet, fordi Gaardene i Gruppen bedre har holdt Stand mod Delinger. Som en konserverende Faktor nævnes Fæsteforholdet. Ogsaa Venderplyndringerne føres i Marken som Grund for uregelmæssig Landskifte, Gaardene skal efter Plyndring have taget Agre fra de øde Gaarde, som det passede dem. Henrik Larsen indrømmer dog, at disse Momenter ikke giver en tilstrækkelig Forklaring paa Oprindelsen af denne Form for Landskifte!

Der maa antages forskellig Oprindelse for de tværdelte og de sammenliggende Agre, som Henrik Larsen argumenterer ud fra. Det kan nemlig ikke forklares, hvorfor de tænkte Blokke i nogle Byer er blevet delt op, saa Enkeltagre er gennemført, i andre Byer derimod bevaret som Slader eller gennemført sammenliggende Agre. Der maa ogsaa tillægges Tværdelingen af Agrene en anden Betydning, end man tidligere har gjort.

Først og fremmest synes det mig, at Henrik Larsens Tanke om en Enhedsager i det uregelmæssige Landskifte paa ca. 10 Alen

er uforenelig med hans Teori om Arvedeling. Efter min Mening kan man slet ikke hævde, at der findes en Enhedsager i denne Form for Landskifte. Ganske vist giver Gennemsnittet af den første af de ovennævnte Serier netop Tallet 10, men i den anden Serie er Gennemsnittet 16, og i *begge Tilfælde hviler Tallet paa en Sammenregning af meget forskellige Tal*. Naar man i Sol- og Bolskiftet tager Maalene i Markbogen, som de er, maa man gøre det samme her ved det uregelmæssige Landskifte.

Ved første Øjekast synes Forholdene i Rødby at tale for, at de tværdelte Agre hidrører fra en gradvis Opdeling af Jorden, for i de gamle Skifter var de gængse, men i de nye Skifter sjældne. Altsaa skulde Delingen være videre fremskreden i den gamle Byjord end i den nye. Men det er ikke holdbart. Det forklarer ikke, at de tværdelte Agre ofte laa samlet i Grupper. Endvidere er det ikke forstaaeligt, hvis man forudsætter, at Jorden oprindelig har været proportionelt udloddet, og at Ordenen senere er forrykket, hvorfor Tallene for Agerbredderne svinger saa stærkt, som de gør. Teoretisk skulde det i saa Fald være muligt at følge den gamle Breddeudlodning ved Sammenregning af Bredder til Gaarde, Gaardsæder og Gaardgrupper. Men det er ugørligt.

Den Mulighed kan ikke udelukkes, at Spaltning eller Tværdeling af Agre i Forbindelse med Deling af Ejendomme har forekommet. Fra Sol- og Bolskiftet kendes en saadan Deling af Agre efter Langledden. Ogsaa her findes Talpar, der umiddelbart kan tages som Udtryk for en saadan Deling. Men jeg kan ikke anerkende, at denne Form for uregelmæssigt Landskifte som Helhed er Resultat af en gradvis Opdeling af Blokke, lige saa lidt som det kan være en proportionel Deling med Agerudmaaling, som senere er kommet i Urede.

Naar man skal dømme om Oprindelsen, er det værd at mærke sig, at Landskiftet er en Blanding af regelmæssige og uregelmæssige Træk. Om Regulering vidner at de fleste Skifter er Storskifter, hvor alle Byens Gaarde er repræsenteret, at Enkeltagre er i Overvægt, at der var Gaardgrupper, at der var en solskiftet Gruppe, der som Regel havde Agre i fuld Længde, og at Præstegaardens og Kirkens Jord var samlet i Slader, der laa i samme Skifter

som Bøndernes Jord. Uregelmæssig derimod er Agrenes Bredde og Rækkefølgen af Gaardene. Det skal i denne Forbindelse nævnes, at ogsaa Forholdet mellem Udsæd (eller Areal) og Landgilde (harkorn) er uregelmæssigt. Der er hertil at bemærke, at de Træk i Landskiftet, der vidner om Regulering ikke kan være tilfældige og ikke alle var sekundære. Trods Forskelle og Uregelmæssigheder kan der altsaa spores en Hensigt bag Jorddelingen. Den har blot ikke fundet Udtryk i en proportionel Breddeudmaaling af Agrene, som Tilfældet var ved Sol- og Bolskifte. Ogsaa de tværdelte Agre røber, at der har været en Hensigt med Jorddelingen. Størstedelen af dem laa samlet i Klynger i visse Skifter, og de forskellige Klynger var i Reglen ens delt uden at være halverede. Det kan derfor næppe være Agre, der var delt, fordi Gaardene var øde, svarende til de spaltede Agre ved Solskiftet. Det er forsøgt at illustrere Planmæssigheden i Tværdelingen af Agre ved at udtegne Skiftet *Langtornagre* (Nr. 14) i Østermark efter Maalene i Markbogen (se Fig. 3). Skiftet er ganske vist for regelmæssigt til at være typisk, da Længden af de tværdelte Agre i Reglen veksler. Det er valgt, fordi det paa to afgørende Punkter røber Planmæssighed. For det første er alle tværdelte Agre delt efter samme Maal uden at være lige halverede. For det andet viser Tegningen, at Agrene kunde ligge forskudt i Forhold til hinanden (se Ager Nr. 49—54). Derfor er Benævnelsen tværdelte Agre maaske ikke velvalgt, for det maa forstaas saadan, at Jorden først er tværdelt, og derefter inddelt i Agre.

Det er en ret almindelig Regel, hvor der forekommer tværdelte Agre, at den ene af de korte Agre laa til den Gaard, som havde den følgende hele Ager (se saaledes i det udtegnede Skifte Ager Nr. 1—2 og 12 og 14). Det kan forklare, at der ligger halve Agre til en Del Helgaarde, hvadenten Rækkefølgen af Gaardene har været given eller den er bestemt ved Lodtrækning. Den følgende hele Ager kan være maalt tilsvarende smallere ud. En anden Mulighed er, at de tværdelte Agre har været lagt ud til Gaardsædesgaarde og nogle af dem atter inddraget til den Gaard, som Gaardsædesgaarden var skilt ud fra; men den Mulighed giver ikke Forklaring paa, at de tværdelte Agre oftest laa i Klynger. Endelig kan det tænkes,

14	53	54	9
29	51	52	18
2	48	50	36
63	46	49	23
50	44	47	24
28	42	45	5
15	41	43	27
24	40		
19	38	39	28
20	36	37	9
11	34-35		
17	33		
14	31	32	29
40	29	30	63
2	27	28	23
52	26		
55	25		
51	24		
38	23		
11	22		
4	21		
33	20		
49	19		
29	17	18	50
59	16		
39	15		
63	14		
63	12	13	9
10	10	11	9
12	8	9	20
24	6	7	14
4	5		
57	3	4	9
1	2		
1	1		

40 0 40 80 120 ALÉN

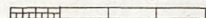

Fig. 3. Skiftet Langtornager i Rødby Østermark udtegnet efter Maalene i Markbogen (4 Alen = 1 mm). Tallene nærmest Midten er Agerens Nummer i Maaleprotokollen. Tallene i Yderkanten af Skiftet angiver det Nummer, Brugeren har i Modelbogens Ejerliste.

at de tværdelte Agre er en Form for Kompensation ved Delingen af Jorden, maaske i Forbindelse med en Bonitering, da samme Gaard kunde have flere korte Agre i samme Skifte.

Det kan i hvert Fald slaas fast, at Landskiftet viser tilbage paa en Deling af Jorden. Hvad der har været Ledetraad ved Delingen og bestemt den store Mangfoldighed i Udlodningen af Agre er uvist. Man kan tænke paa, at den Viden Bymændene havde om Jorden og om Udsæd og Avl har været bestemmende, eller at Gaardenes Skyldsatser har været lagt til Grund ved Beregning af den enkeltes Andel. Maaske har Delingen af Jorden været foretaget

Skifte for Skifte, og Gaardenes Andel beregnet efter deres Andel i den Jord, der ved Udlodningen blev inddraget i eet Skifte. I saa Fald maatte de spredte Agre til samme Gaard skyldes en Bonitering eller senere Forskydninger.

Selve Landskiftet er i sin Helhed forskelligt fra Bolskiftet i Sædinge. I de færreste af de Byer paa Lolland, hvor der i Kong Valdemars Jordebog nævnes Bol, kan der i Markbøgerne fra 1682 paavises Boldeling af Jorden. I Stedet findes en eller anden Form for uregelmæssigt Landskifte. Forudsat at Boldelingen i Sædinge er gammel, kan ikke alle Skyldsætninger i Bol i Lollandslisten angive Skyldjord (cf. Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog, Kommentar : 318). Med den Forskel, der er paa de to Former for Landskifte, er det ikke sandsynligt, at der i Rødby Byjord fjæler sig Dele af de $3\frac{1}{2}$ Bol, som Valdemars Jordebog nævner. Den eneste Jord, der har Lighed med Boldelingen i Sædinge, er den solskiftede Gruppe, i hvilken Agrene i de fleste Tilfælde var udloddet i (omtrent) lige Bredde til 4 Gaarde. Af dem var de 3 Tjenere til Sædinge Kirke; men ikke al Jord til Sædinge Kirke i Rødby Byjord var samlet i den Gruppe. 3 andre Kirketjenere havde Agre spredt rundt om i Byjorden. Det er derfor sandsynligt, at den forskellige Skyldsætning i de to Byer svarer til Forskellen i Landskifte, og at kun de to Øre Skyld skal søges i Rødby Byjord. Spørger man, hvorfor de to Summer saa ikke er nævnt By for By, kan Svaret være, at Sædinge er blevet reguleret, og Afgiften omregnet til Bol efter en Ophævelse af Fællesskab mellem Byerne.

Landskiftet i Rødby giver Eksempel paa en Deling af Jorden uden Rebning efter Solskiftets og Bolskiftets Princip, hvor Størrelsesforholdet mellem Gaardene blev nedfældet i Agerudmaalingen. Ved denne uregelmæssige Form for Landskifte er det Gaardenes samlede Tilliggende, der bedst udtrykker Størrelsesforholdet, saa man paa det kan aflæse det omtrentlige Forhold mellem Gaardene.

Det skal ikke her paa Grundlag af denne ene Analyse drøftes, hvilken Form for Landskifte af dem, der kendes fra den historiske Litteratur, det »uregelmæssige Landskifte med Enkeltagre« svarer til.

III. Slutning.

De Tabeller, der er udregnet for Sædinge By, giver Anledning til at omtale nogle Forhold ved Bolskiftet og ved Byanlægget. Det blev nævnt under Omtalen af Landskiftet i Sædinge, at Rækkefølgen af Grupperne delvis var reguleret. Det strider mod den almindelige Regel, efter hvilken Agrene i Bolene nok skulde ligge efter Solskiftets Krav, men Bolene indbyrdes i vilkaarlig Rækkefølge (Henrik Larsen: Aarbøger f. nord. Oldkynd. 1918: 206; Syvend Aakjær: Bidrag til Bondesamfundets Historie II (1933) :147). Denne Regulering af Grupperne efter deres Plads i Byen har til Følge, at Landskiftet faar en vis Lighed med Solskiftet. Der er virkelig enkelte Byskifter, hvor Gaardenes Rækkefølge er ganske den samme ligesom ved Solskiftet. I andre Skifter ligger der imidlertid indskudte Agre imellem Grupperne, og de mindre Skifter viser klart Gruppedelingen. Endvidere er det vist, at Grupperne I og II ikke var udloddet i ens Bredder. Det vilde vel ogsaa være urimeligt, om Bolene paa een Gang skulde være indrettet efter Gaardenes Plads Nord og Syd for Bygaden og være af samme Størrelse, da det ikke kendes, at der ved Bolskiftet blev foretaget nogen Regulering af Byanlægget saadan som undertiden ved Solskiftet. Den simpleste Forklaring paa disse Afvigelser er, at den omtalte Nytildelelse af Agre er sket efter Solskiftets Princip.

Man kan paa Grundlag af de detaillerede Oplysninger i Maaleprotokollen danne sig en Forestilling om Gaardenes indbyrdes Beliggenhed i Byen. Det er her brugt til skematisk at aftegne Byen (se Fig. 1). Ligheden med Udskiftningskortet (Fig. 2) er ret stor. Den Ordning, der findes i Grupperne, maa være en Følge af de Krav, der er foreskrevet for Bolskifte i Eriks Lov (II, 55). »tha scal swa repæ hwart bol sum thet war fyrræ at sol fallit. oc swa sum hwærs houæth toft fallær i byir. swa scal limænæ uti liggi a marke.« Denne Sætning kan altsaa forklare den solbundne Rækkefølge i Grupperne. Har den ogsaa Betydning for Udlodningen af Agre til de enkelte Gaarde, saa Toften var en Maalestok for Gaardens Krav paa Del i Agerjorden? Med andre Ord var Toft Ager Moder saadan som ved Solskifte? Det er omtalt, at Dobbeltgaarden i Gruppe II havde en Toft, der var dobbelt saa bred som

de andre Gaardes Tofter i Gruppen. Men de gode Løfter fra denne Gruppe holder ikke længe. I Gruppe I var der to Dobbeltegaarde, men deres Tofter havde ikke helt dobbelt Bredde. I Skemaet Side 267 blev Toftebredden holdt for sig. Man ser, at Tofterne til Gruppe I er bredere end Tofterne til Gruppe II, der ellers har størst Gennemsnitsbredde i Agerjorden. Det viser klart, at der ikke er Overensstemmelse mellem Toftebredden og Gennemsnittet af Agerbredden i de forskellige Grupper. Forudsat at alle de Agre, der omtales som Toftagre, er egentlige Gaardtofter, gælder Reglen, at Toft er Agers Moder altsaa kun Reguleringen af Rækkefølgen og ikke usvigeligt for Bredderne, medmindre Afvigelserne kan skyldes Boniteringshensynet (cf. Eriks Lov II, 54). Samme Resultat har Sven Dahl naaet med Hensyn til Bolskiftet i Skaane (Torna och Bara 1942 :74).

Den Regel, at Toft er Agers Moder, som har spillet saa stor en Rolle i den agrarhistoriske Litteratur, er hentet fra svenske Landskabsloves *tompt ær akers (teghs) mopir*. Den findes saavel i Södermannalagen (Sveriges gamla Lagar IV :98) som i Vestmannalagen (sa. St. V :41) i Forbindelse med Omtalen af Solskifte. Følgende Passus fra Vestmannalagen (sa. St. V:198) »Nv ær by til iamföris comin oc til rætri solskipt. þa ær tomt akærs mopir. þa scal akær æfti tomt læggia« viser Reglen anvendt i Forbindelse med Egalisering ved Solskifte; den tilsvarende Tekst i Jyske Lovs Solskiftekapitel er formuleret uden Hensyntagen til Egaliseringen: *swo sum toftæ skiftæs i by, swo skiftæs all markæ iorth*.

Man kan efter disse Analyser ikke hævde, at Reglen »Toft er Agers Moder« og Varianter deraf havde almindelig Gyldighed ved Jorddeling (Svend Aakjær: Nordisk Kultur XXX :221). Dens Gyldighed har været begrænset til den Jorddeling, der udførtes ved lige Udmaaling af Agrene ved Rebning, ja, maaske til Solskiftet. Den hører altsaa til de Maksimer i Lovene, der foreskriver nye Metoder.

Ved Udlodningen af Agre er der ved Solskiftet i endnu højere Grad end ved Bolskiftet et fast Forhold mellem Størrelsen af Agrene. Det mangler, som vi har set, i det uregelmæssige Landskifte. Den Ide, som har givet Solskiftet sit Navn, nemlig at lade Gaardene i Byen have Rangfølge efter deres Plads i Forhold til Solens Gang, findes som et Led i Bolskiftet og kan ogsaa ofte

spores i det uregelmæssige Landskifte med Enkeltagre. Det er saaledes ogsaa fundet i en Gruppe i Rødby. Det er altsaa en Detaille, der i Solskiftet er hævet op til at være ledende Princip, og som oftest kombineret med en Egalisering af Gaardene eller i hvert Fald en Regulering inden for to eller tre Størrelsesklasser.

Det er antaget, at det saakaldte Fornskifte er ældst af de tre Hovedformer for Landskifte, dernæst kommer Bolskiftet, og Solskiftet skal være det yngste. Det kan gælde for Alderen af det Princip, der ligger til Grund, men Inddelingen af Nymarkerne i Rødby er sandsynligvis yngre end Bolskiftet i Sædinge. Der kan føjes ny Jord til den gamle Byjord, som deles efter samme Princip som den gamle. Paa den anden Side maa det indrømmes, at der andre Steder netop findes Regulering i de nyindtagne Skifter, og hvor hele Jorden til en By blev reguleret, skete det langt op mod Udskiftningstiden efter Solskifteprincippet. Der er dog mere end en Aldersforskel mellem disse Former for Landskifte. Der ligger f. Eks. en Forskel i Hensynet til Jordens Bonitering. Hvor Jorden var uregelmæssigt skiftet eller var bolskiftet, kunde der være taget Hensyn til Boniteten ved Udlodningen til den enkelte. Men Solskiftet med de i hvert Skifte ens udmaalte Agre kunde kun indrømme Boniteringshensynet Plads ved Placeringen af Skifterne og ved Udmaalingen af Omridset af dem.

Mens Solskiftet giver en Deling af Byen, hvor Jorden beregnes ligeligt til de enkelte Gaarde, eventuelt med Skelnen mellem Hel- og Halvgaarde, giver Bolskiftet Overblik over Byen som Helhed eller over Grupper i Byen. Det er derfor muligt at anse Solskiftet for at være baaret frem af den individuelle Fordeling af Skat og Tynge i lige Portioner, mens Bolskiftet kan være baaret frem af Korporationstanken, det var velegnet, hvor Skat og Tynge hvilede paa Byen som Helhed eller paa flere Gaarde i Byen under eet. Derimod giver det uregelmæssige Landskifte ikke Mulighed for at finde nogen Overensstemmelse mellem Gaardenes Agertildeling og deres Skat og Tynge, og det giver ikke umiddelbart en samlet Oversigt over en Bys økonomiske Kapacitet, og Jordfordelingen kan ikke have været en Rettesnor ved Fordeling af Skat og Tynge, da Størrelsesforholdet mellem Gaardene ikke var udtrykt i Landskiftet.

NORSK KULTURHISTORISK LITTERATUR UNDER DEN ANDEN VERDENSKRIG

Af *Axel Steensberg*.

Besættelsestidens økonomiske Tryk og Modstandskampens svære sjælelige Belastning formaaede ikke at lamme Kulturforskningen i Norge under den store Krig. Her som i Danmark var man klar over Kulturhistoriens Betydning som Livskilde for et nødstedt Folk. Men de ydre Kaar var som Følge af Kampens tidlige Tilspidsning, Forræddernes Overtagelse af Regeringsmagten, den omfattende Rekvirering af Kulturinstitutternes Lokaler og den elendige Ernæringstilstand langt vanskeligere i Norge end hos os. Det er saa meget mere beundringsværdigt, hvad man har præsteret.

Nærværende Oversigt gør ikke Krav paa at være udtømmende. Jeg har først og fremmest valgt det Stof, som skønnes at interessere danske Læsere. Men dernæst er der taget et vist Hensyn til det foreliggende Materiales Alsidighed. Og endelig skal nogle Hovedtræk af Tidens Forskningsprincipper og den kulturhistoriske Fremstillingsmaade fremdrages.

1. *Den forhistoriske Forskning.* Den forhistoriske Forskning skal kun omtales indledningsvis, idet et Par af dens vigtigste Værker fortjener en særskilt Anmeldelse. Det gælder først og fremmest Guttorm Gjessings prægtige Værk om Norges Stenalder, der udkom i Fjor. Under Professor A. W. Brøggers langvarige Fængselsophold faldt det i Dr. Gjessings Lod at forelæse over Nordens Stenalder i tre Semestre, og han fik da Lyst til at give sig i Kast med den krævende Opgave. Allerede i Begyndelsen af Krigen havde han i Instituttet for sammenlignende Kulturforsknings Skriftserie B udsendt et monumentalt Værk paa 234 Sider med godt et halvt Hundrede Plancher om »Træn-Funnene« (Oslo 1943). Paa

Kirkhelleren paa Øen Træna ud for Helgeland har han foretaget en Bopladsundersøgelse, der viser, at Skiferredskaber holdt sig i Brug gennem hele Bronzealderen og rimeligvis ind i den keltiske Jernalder. Men iøvrigt har der boet Mennesker paa Træna til forskellige Tider lige fra Yngre Stenalder til langt ind i Middelalderen. Som Leder af den arkæologiske Afdeling af Museet i Tromsø i Aarene 1937—39 stiftede Gjessing ogsaa Bekendtskab med Lap-Kulturen, og fra denne Kreds har han hentet Emnet til sit Bidrag i det statelige to Binds Festskrift til Professor Konrad Nielsen: »Studia Septentrionalia«, der udkom i Fjor i Oslo. Afhandlingen handler om »To hamrer til samiske runebommer«, og Gjessing viser heri ved Hjælp af et Par ornamenterede lappiske Sjaman-Trommekøller, at Lapperne har opholdt sig paa den skandinaviske Halvø siden 1400 Tallet — ja, rimeligvis helt siden Vikingetiden. Den samiske Kultur er naturligvis stærkt paavirket af Naboskabet med Skandinaviens gamle Befolkning. Men dens Rødder findes i de arktiske Kulturer i det cirkumpolare Omraade.

I Serien »Arkæologiske Landsundersøgelser i Norge« kom i 1943 et Bind paa 750 Sider om »Vestfolds Oldtidsminder« bearbejdet af Sigurd Grieg med Bistand af Guttorm Gjessing og Sverre Marstrander. Efter en Indledning paa godt et halvt Hundrede Sider af Dr. Grieg følger et omfattende topografisk Katalog med Fundbeskrivelser. Maaske forekommer det en og anden for vidtløftigt paa den Maade at publicere Museumsgenstandene Rub og Stub. Det vilde svare til, om man tog fat paa at udsende en udtømmende Publikation af Arkivernes Materiale. Men man maa her huske paa, at de arkæologiske Fund er de eneste Kilder til Oldtidens Historie i Norden. Dersom disse Kilder skulde gaa tabt med Museumsprotokollerne ved et fjendtligt Angreb, har man kun Publikationerne at bygge paa.

2. *Folkemaal og Folkeminder.* Skønt »Nemnda til gransking av folkeseed og nemningsbruk« allerede begyndte at udsende Tidskriftet »Ord og Sed« i 1934 under Redaktion af nuværende Professor Nils Lid, er det altfor lidt kendt hos os. Det kan derfor være af Interesse at gennemgaa Serien som Helhed.

Hvert Bind bestaar af korte Beskrivelser af forskellige Emner fra Folkekulturens Omraade, hver især tilknyttet en Række Spørgsmaal og ofte forsynet med Illustrationer. Emnebehandlingerne udsendes ogsaa enkeltvis som Spørgelister til Medarbejdere over hele Landet. Men de ligner ikke de Lister, det danske »Udvalg for Folkemaal« og »Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser« (NEU) i de senere Aar har publiceret. Medens disse gennemgaaende er paa en Snes Sider og udførligt gennemgaaer Redskabernes smaa Finesser og Arbejdslivets funktionelle Detaljer, er de norske Spørgelister i Reglen kun paa to eller fire Sider. Som Eksempler kan nævnes »Ord og Sed« 1940, Nr. 95: »Tresking«, hvor Spørgsmaalene er samlet i 21 Punkter paa fire tættrykte Sider uden særskilt Indledning, medens Kristen Møllers Spørgeliste i 9. Aarg. af »Danske Folkemaal« er en hel lille Afhandling paa 27 Sider. Eller man kan sammenligne »Ord og Sed« 1940, Nr. 90 »Ljå og rive« paa knapt to Sider med en kort Indledning og ialt 8 Punkter om Leblad og Skaft med NEU's Spørgeliste Nr. 1 »Høstredskaber«, der omfatter 21 Punkter om andre Slags Leer (til Lyng, Ærter, Boghvede m. m.), Segle, Løvknipe og Tjørneknive samt River og andre Høstredskaber. Denne sidste Liste fylder ialt 19 Sider. Det maa dog bemærkes, at den norske Spørgeliste er tænkt som en foreløbig Orientering.

Men er de norske Lister i »Ord og Sed« mere kortfattede end de egentlige danske Lister (jeg ser bort fra de korte Spørgsmaal paa »Danske Folkemaals« Spørgeside, der som Regel afslutter hvert Hæfte), saa er deres *Antal* imponerende. I de ni Aargange af »Ord og Sed«, som til Dato foreligger (sidste Aargang 1942), er trykt ikke mindre end 102 Spørgelister, medens »Danske Folkemaal« siden 1933 har bragt en halv Snes af de udførlige Lister og NEU siden 1941 syv Lister.

»Ord og Sed«s sidste tre Bind (1940—42) indeholder Spørgsmaal om Aflivning af Slagtedyr, Smørformer, Julebuk, Gødningskølle, Krebsefangst, Tatere, Klædedragt m. m. Dertil kommer en Række Afhandlinger: »Kastrøysar« af Svale Solheim, »Sjødraugen« (Søslangen) og »Primitive vern mot snøblind« af Nils Lid, »Kvalen i folketru og dikting« af Svale Solheim, »En litterær

primstav og dens forudsetninger« af Reidar Kjellberg samt »Handakledet og den seremonielle tildekning av hendene, en drakthistorisk studie knyttet til Hordaland« af Gunvor Ingstad Trætteberg.

Det vil føre for vidt at omtale de tidligere Aarganges enkelte Afhandlinger. Men for Oversigtens Skyld skal endnu nævnes nogle Spørgelister. Første Bind handler bl. a. om Snedker- Tømrer og Smedehaandværk samt Døgnet og Aaret. Andet og tredje Bind bringer en Række Spørgelister om Fiskeri med dertil hørende Redskaber. I tredje Bind findes tillige Spørgsmaal vedrørende Plantenavne, Husdyrnavne, Hyrdehorn, Fugle, Handelsfejl hos Heste, Garverarbejde samt en Afhandling af Anders Sandvig om Garveriet paa Maihaugen. Af videre Interesse er navnlig Spørgsmaalene om Figurindridsninger paa Tærskelader — en Skik, der genfindes i Skaane, men hidtil ikke er fundet i Danmark. Vi staar vel her overfor Helleristningernes sidste Udløbere i Norden. De afbildede Heste er da ogsaa stærkt falliske.

I fjerde Bind spørges der om Jule- og Bryllupsskikke, Natterfieri og Stenkast-Dynger. Nils Lid har skrevet en Afhandling om et Skifund fra førromersk Jernalder paa Baggrund af andre nord-europæiske Fund. Femte Bind handler om Lintilvirkning, Kalendere, Byttehandel mellem Fiskere og Bønder, Fladbrød, Skik og Tro ved Husbygning samt en Afhandling af Svale Solheim: »Almenne fordomar ved fiske«. Endelig indtager en Afhandling af Olaf Lindtorp: »Finnskogens folk« det meste af sjette Bind.

Under Folkemaal og Folkeminder maa ogsaa omtales Reidar Christensens Bidrag til Konrad Nielsen-Festskriftet. Han følger her et lappisk Eventyr om Drengen, der stjal Skatten fra Trolden, over Sverige og Danmark til Irland og videre til Indianerne i Canada og U. S. A., der rimeligvis har faaet Eventyret gennem Emigranter fra Irland. Det irsk-skotske Omraade synes at være Eventyrets Hjemsted. Herfra har Nordboerne rimeligvis lært det allerede i Vikingetiden. — I samme Bind skriver Nils Lid om en Overensstemmelse mellem lappisk og norsk Tidsregning med Hensyn til »Renkalvmaaneden«, en Overensstemmelse, der dog iflg. Lids Opfattelse mere skyldes de fælles Naturbetingelser end en Kulturpaavirkning.

Knut Liestøl har i 1941 afsluttet sin Antologi »Norsk Folkedik-ting« med et fjerde Bind omfattende Rim, Gaader og Ordsprog, medens Norsk Folkeminnelag har fortsat Udsendelsen af sine Skrifter med flere Bind. — Tredje Del af I. Reichborn-Kjennerud »Vår gamle trolldomsmedicin« er udsendt i Det norske Videnskaps-Akademis Skrifter, Hist.-Filos. Klasse, 1940. Endnu et fjerde Bind ventes. — Endelig maa nævnes Svale Solheims Doktordisputats om »Nemningsfordomar ved fiske« (Det norske Videnskaps-Akademi, 1940). Dette vægtige Arbejde handler om Fiskernes »Tabu- eller Noasprog«, d. v. s. Omskrivningsord for Ting, de ikke ønsker at nævne, hvad enten det skyldes Uvilje eller Forestillinger, der svækker Arbejdsenergien, eller det skyldes Frygt og Beskyttelsesmagi.

Hos J. Grundt Tanum i Oslo er udkommet et Par folkløristiske Bøger som maa nævnes: Andreas C. Moe »Folkeminne fra Valdres« og Øyvin Ribsskog »Hemmelige språk og tegn«. Navnlig sidstnævnte har gennem sin Redegørelse for Tatersproget international Interesse. Baade Taterne og Zigeunerne er for mere end Tusind Aar siden udvandret fra Indien. Af Zigeunere er der nu kun en enkelt tilbage. Men Taterne er saa talrige, at Ribsskog har kunnet skildre deres Levevis og opstille Ordliste over Romani-sproget, som de taler indbyrdes. Listerne er et vigtigt Supplement til Sundts Ordliste i »Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge«. ¹⁾ Bogens anden Del handler om Kunstsprog. I 1500—1600 Tallet lavede svenske Kræmmere i Vestgötland et hemmeligt Sprog som fik Navnet »Månsing«. For ca. 100 Aar siden, da deres Virksomhed var paa sit højeste, ernærede o. 1400 Vestgötere sig som vandrende Kræmmere, der ogsaa drev Smugleri over den norske Grænse samt omsatte Tyvegods. Senere er mange »Månsingord« gaaet over i Forbrydersproget, og i Norge anvendes de siden o. 1880 især af Gademusikanter, Artister og »Tivolifolk«. Af Ord-bogen fremgaar, at Månsing for en Del er blandet med Romani.

¹⁾ Hovedværket om de hemmelige Sprog i Norge, som Professor Ragnvald Iversen paabegyndte Udsendelsen af i 1944 (»Secret Languages in Norway«, Part I. Norske Videnskaps Akademis Skrifter), findes udførligt anmeldt af Refsum i »Maal og Minne« 1945.

Ribsskog skriver ogsaa om det fra vore danske »Kjæltringer« kendte »Rotvælske« Sprog, der antagelig er dannet i Tyskland, og som i Norge kaldes »Kråkemålene«. Han skildrer dette Sprogs Orddannelsesprincip. Derefter følger et kort Kapitel om »Bomse«-Sproget, der kun er en Samling Jargonord og -udtryk, som anvendes af Dagdrivere og Løsgængere. Ogsaa dette Kapitel er forsynet med en Ordliste, der viser Paavirkning fra Romani. Til Slut giver Ribsskog en Oversigt over en Række hemmelige Tegn, som anvendes af Tatere, Løsgængere og Forbrydere. I Aarene 1930—39 har han efter Tilskyndelse af Statsadvokat Helge Refsum, der dengang var Lærer ved Politiskolen, samlet sit Materiale. Hans Værk bør virke inspirerende paa danske folkloristiske og kulturhistorisk interesserede Jurister.

3. *Folkekultur og Kulturgeografi*. Den vigtigste Nydannelse under Besættelsen er paa dette Omraade Aarsskriftet »By og Bygd«, som Norsk Folkemuseum begyndte at udsende i 1943. Det svarer til Nordiska Museets »Fataburen« og »Kulturen«, der udsendes fra Kulturhistoriska Museet i Lund. Men det udkommer i større Format og med forholdsvis lange Afhandlinger, der dog skrives i populær Stil. Skriftet er det første Resultat af det videnskabelige Gennembrud, Norsk Folkemuseum har oplevet efter Indvielsen af sit nye store Hus. Ogsaa tidligere har Museet gjort en stor Indsats ved Publiceringen af tolv Bind »Gammel norsk Kultur« og fem Bind »Norske Bygder«. Men fra 1942 oprettedes fem nye Amanuensisstillinger, af hvis Indehavere de fire allerede er avancerede til Konservatorer (svarende til Museumsinspektører hos os). Direktør Hans Aall har sat Kronen paa sit Livsværk og gjort Norsk Folkemuseum til et videnskabeligt Forskningsinstitut af anseeligt Format. I det nye Aarsskrift præsenteres de nye Kræfter: Marta Hoffmann skildrer Rokkens Historie og Uldspindingen i Tugt- og Manufakturhusene paa europæisk Baggrund (1943). Hun skriver om Dug- og Tøjmagere og deres Redskaber (1945). Men først og fremmest mærker man sig hendes store Afhandling om Husbygningen og Husets Udvikling i hendes Hjemegn Jæren ved Stavanger (1944). Byggemaaden var indtil for nylig stærkt

præget af det geografiske Miljø. Med sine Udskud langs Bagsiden og ved Gavlene mindede Huset stærkt om Stuehusene i Vendsyssel og Thy. Men Grundplanen var »Parstuens« med Stue og »Bu« (d. v. s. Forraads-, Sove- og Gæsterum, jfr. »Jomfrubur«) paa hver Side af Køkkenet. Bagerovn fandtes ikke. Rummet i Udskuddene kaldtes »Svol«, hvilket har samme Betydning som »Svale« (Det minder om Trælleborghusenes aabne Stolpe-Svaler — eller har ogsaa de maaske været lukkede, snævre »Svoller«?). I Tilslutning hertil bør læses en lille Afhandling af Thv. Krohn-Hansen i Stavanger Museums Aarshefte 1942—43: »Jord- og Steinhus på Jæren«, hvori der publiceres en Række Tegninger af oldtidsagtige Husbygninger fra forrige Aarhundrede.

Hilmar Stigum, der nu er Underbestyrer ved Norsk Folkemuseum og en af dets videnskabelige Førstekræfter, har i sidste Aargang af »By og Bygd« analyseret Hjørnekonstruktionerne i Nemedalens »laftede« Træhuse (»Lafting« d. v. s. Knudehugning ligesom Hjørnesammenføjningen paa de saakaldte »Blokhus« ved vore Badestrande). Derigennem har han fundet et brugbart Dateringsmiddel tilbage til o. 1200, fra hvilken Tid det ældste bevarede Hus ifølge en Runeindskrift synes at stamme. Desværre er mange af disse ærværdige og ældgamle Bjælkehuse temmelig stærkt omforandrede som Følge af gentagne Flytninger. Men saa meget vigtigere er det at finde Midler til Datering af deres konstruktive Detaljer.

I samme Format og Udstyr som »By og Bygd« udsendtes sidste Sommer paa J. Grundt Tanums Forlag et forsinket Festskrift dediceret til Direktør Hans Aall. Aaret i Forvejen havde Norsk Folkemuseum rundet sit første halve Sekel. Men først efter Befrielsen kunde Begivenheden fejres. Forfatteren er Museets anden Underbestyrer, Reidar Kjellberg. Han har her skildret Aalls ukuelige Handlekraft og Skaberevner paa en Maade, saa enhver dansk Museumsmand bør drage Lære af det. Danske Kolleger læser heller ikke Bogen uden en Smule Beskæmmelse paa egne Vegne. Bogen slutter iøvrigt med en Fortegnelse over Museets lange Række af Publikationer.

Norge er saa vidtstrakt, at Kulturforskningen kan trives i flere

Centrer. Bergens Museum er et af disse. Et helt lille Universitet med ansatte Professorer er vokset frem i Tilslutning til Museet i denne gamle Handelsstad. I Museets Aarbog for 1943 (Historisk-Antikvarisk Række Nr. 2) har en af norsk Kulturforsknings Førstemænd, Konservator Robert Kloster i Forening med Borghild A. Frimannslund givet en Indberetning om »Kulturgeografisk Registrering på Vestlandet med oversikt over de foreløbige resultater«. Kloster har selv behandlet Husbygningen, og Frimannslund Tunet (d. v. s. Byggetomterne) og dets Inddeling. Materialet er i Hovedsagen indsamlet ved Hjælp af Spørgelister, der blev fordelt gennem en Række lokale Museer i Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane samt Sunnmøre. Senere vil der blive udsendt Skemaer for Ildsteder, Bohave og Bygdedragt. Det indsamlede Materiale bliver en uvurderlig Fundgrube for den, der i Fremtiden vil beskæftige sig med Vestlandets Kulturgeografi.

I 1942 udkom Bind V af den monumentale Publikationsrække »Norske Bygder.« Den beskriver Glåmdalen fra Oldtiden til den nyere Tids Folkekultur, — Folkemaal, Folkedigtning, Folkemusik og religiøst Liv indbefattet. Dansk Kulturforskning er endnu ikke naaet til at tage lignende Opgaver op. Vi mangler baade Lærere og tilstrækkelig uddannet Mandskab for ikke at tale om Stillingen i København og ved de store Provinsmuseer. — Blandt Værkets Medarbejdere kan nævnes A. W. Brøgger, Reidar Th. Christiansen, Randi Asker (en af Norsk Folkemuseums nye Konservatorer) og Hilmar Stigum.

Under Titlen »Ætt og By« udkom i 1944 paa Cammermeyers Forlag et Festskrift til Kommunearkivaren i Oslo, S. H. Finne-Grøn. Denne ualmindeligt smukke Bog indeholder følgende fire Afhandlinger: »Norsk slektforskning i senere tid« af Henning Solleid, »Dansk Genealogi og Personalthistorie i nyere Tid« af Albert Fabritius, »Svensk släktsforskning under 1900-talet« af Bengt Hildebrand og »Oslos historie. 75 aars forskning« af Arno Berg. Af disse Afhandlinger har navnlig de to første paa Grund af den nære Forbindelse mellem danske og norske Slægter den allerstørste Interesse for danske Kulturhistorikere. Den lokalhistoriske Forsknings raske Udvikling siden Aarhundredets Begyndelse har

medført øget Interesse navnlig for Bondeslægternes Genealogi. Af mindre Værdi er den Litteratur, som behandler norske middelalderlige Slægter. Spørgsmaalet om Indvandringen til Norge fra Danmark og Tyskland er en vigtig Fremtidsopgave for norsk Ættegranskning. En Række almindelige Betragtninger over dette Emne findes i Halvdan Kohts Afhandling »Slesvig-holstensk innvandring til Norge« (Norsk Slekthistorisk Tidsskrift II), medens Olaus Schmidt i »Den slesvigske indflytning til Trondhjem paa 1600' og 1700' tallet« (anf. Tidsskr. III) baade er mere udførlig og mere lokalt begrænset. Postmester C. Klitgaard i Hjørring har gjort en Række genealogiske Optegnelser vedrørende Indvandringen fra Nordjylland til Sørlandet og stillet dem til norsk Slægtsforsknings Raadighed. (En Fortegnelse over de her forekommende Slægtsnavne omfattende 150 Slægter gives i anf. Tidsskr. VIII.)

Helt udenfor Museumsmændenes og Kulturforskernes Kreds falder en interessant Slægtsbog skrevet af Højesteretsadvokat Sverre M. Halbo: »Toreid-Ætten fra Romerike« (Dybwads Forlag, Oslo 1945). Den handler baade om Ættegaarden og Slægtens Historie og giver et dybt Indblik i en norsk Odelsbonde-Slægts Kaar og Udvikling. — En smuk Bog med talrige Illustrationsplancher er ogsaa Mimi Sverdrup Lundens »De frigjorte hender. Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814« (3. Udg. 1942. Tanums Forlag). Det er en bred folkelig Skildring af Kvindens Liv i Bygd og By under alle Forhold og Livets Tilskikkelser fra Rokken til Fabrikken. Bogen er blevet en af Besættelsestidens Successer. Hvem skriver en tilsvarende Bog om den danske Kvinde? — Paa samme Linje ligger en lille Bog af Herman Smitt Ingebertsen: »En mannsalders arbeid i Norge« (Aschehougs Forlag, Oslo 1945). Det er en kortfattet Erhvervsgeografi for Hvermand — desværre for spækket med Kendsgerninger til at være populær og serveret i for raa Bearbejdelse til rigtig at gavne Forskningen.

Endnu maa nævnes en Byhistorie paa ikke mindre end 479 Sider udgivet af Svelvik Kommune i Anledning af Kommune-styrets 100 Aars Jubilæum (Sigfred L. Eier: »Svelviks Historie«

1945). Svelvik er en lille By paa 1100 Indbyggere ved Drammensfjorden. Den har fra gammel Tid været Drammens Vinterhavn med Oplag af Tømmer for Eksport. I nyere Tid er den blevet Industriby med Papir-, Krølhaars- og Cementfabriker samt Skibsværft. Sigfred Eier har forstaaet at skildre Byens Udvikling fra de ældste Tider til vore Dage saaledes, at Skildringen faar almen Gyldighed. Ogsaa de talrige smukke og karakteristiske Illustrationer gør Bogen til et Værk, som danske Læsere kan have Udbytte af at stifte Bekendtskab med.

4. *Almindelig Kulturhistorie*. Blandt de kulturhistoriske Værker, der er udkommet i Norge i de senere Aar indtager »Norsk kulturhistorie« I—V (J. W. Cappelen, Oslo 1938—42) takket være Anders Bugge og Sverre Steens fortrinlige Redaktion ubetinget Hæderspladsen. Der kan her henvises til de udførlige Anmeldelser i »Fortid og Nutid« Bd. 13, Side 95 ff. og Bd. 15, Side 184 ff. — Af Enkeltmands Arbejder fra Besættelsesaarene maa i særlig Grad fremhæves Georg Sverdrup: »Da Norge ble kristnet« (Olaf Nordlis Forlag 1942).

Georg Sverdrup, der for Tiden fungerer som Rektor ved et Gymnasium i Oslo, og vel maa anses som Favorit til Professoratet i Religionshistorie, har lige siden 1914 publiceret en lang Række Afhandlinger i »Mål og Minne«, »Ord och Bild«, »Nordisk Tidsskrift« m. fl. I de sidste femten Aar har han samlet sig om religionshistoriske Emner set fra et sociologisk Synspunkt. Af hans Arbejder maa nævnes »Fra gravskikker til dødstro i nordisk stenalder«, »Fra gravskikker til dødstro i nordisk bronsealder« (Doktordisputats), »Die Hausurnen und die Herrlichkeit des Hauses« samt »Rauschtrank und Labetränk im Glauben und Kultus unsern Vorfahren«, alle i Det norske Videnskabs Akademis Skrifter.

Dr. Sverdrup støtter sig i »Da Norge ble kristnet« til Undersøgelser af Vilhelm Grønbech, Magnus Olsen, Axel Olrik og Helge Ljungberg samt i etnologiske Spørgsmaal til Wiener Skolen (Graebner og Pater Wilhelm Schmidt). Men hans egen Lærdom og Indlevelsesevne hæver Fremstillingen højt over Kompilator-

arbejdets Plan. Han skildrer i Tilslutning til Graebner-Schmidt og Magnus Olsen Nordboerne før Kristendommens Indførelse som tilhørende den storfamilie-patriarkalske Nomadekreds, hvor Faderætten boede sammen i Ættegaarden ligesom paa Njals Gaard »Bergthorskval«, der husede 30 Personer: Datter og Svigersøn, Søn og Svigerdatter, ugifte Børn og Tjenestefolk. Sverdrup mener, at de store norske Jernalders Hustomter støtter denne Opfattelse. Og endnu et Par Tusind Aar efter, at Bønderne var blevet helt bofaste, spores der Rester af denne Patriarkkultur. Saaledes boede der i Begyndelsen af 1800 Tallet paa en Gaard i Tydalen fem gifte Par sammen under Ledelse af »Gammelperen« (Ættefaderen).

Nordboerne forstod i Begyndelsen ikke den personlige Kristendom med den enkeltes Ansvarsbevidsthed og Skyldfølelse. De kendte ikke Begrebet Synd som Overtrædelse af et guddommeligt Bud. For dem var Ætten Moralens Bærer. Gudsdyrkelsen var udelukkende en Fællessag knyttet til faste Tider og Sammenkomster. Kultusen var det religiøse Centrum. Derfor kunde Hedenskabet holde sig til op imod vor Tid i Form af overtroiske Formler og Handlinger. Den enkelte levede videre efter Døden i Ættesjælen. Graven var derfor ikke blot et Sted, hvor man dyrkede Forfædrene. Den var tillige et Magtcentrum, hvorfra den afdøde Ættefader øvede sin velsignelsesrige Gerning over Hus og Gaard. Derfor knyttedes i Løbet af Jernalderen Graven tættere til Gaarden. Der herskede en udbredt Forestilling om, at de døde samledes i et stort Fjæld (i Landnamabok nævnes flere saadanne) eller i Gravhøjene, der kunde aabne sig ved Nattetide. Gravhøjen var de døde jorddækkede Bolig, ligesom Oldtidshuset med sit Tag af Straa og Græstørv var de levendes. Ogsaa Navnet Valhæl afleder Sverdrup af Bjærg (hallr).

Kriger- og Vandrelivet i Vikingetiden medførte en Krise i disse tilvante Forestillinger. Det enkelte Menneske revs løs fra sin Gruppe. Det betyder imidlertid efter Sverdrups Opfattelse ingenlunde, at en Mand som Eigil Skallagrimsson var Individualist (Jeg-Dyrker), et Begreb, der først rigtig fremhæves med Romantiken. Men han var en Individualitet, d. v. s. han optraadte alene.

Nordboerne gennemgaar i Vikingetiden en lignende Udvikling som Antikens Folk i Hellenismens Tidsalder. Derved brydes ofte de gamle Ættebaand. Med Krigervæsenet bliver *Ryet* det højeste Maal. Omvendelserne til Kristendommen begynder med disse Individualiteter (Olav Trygvason), og med Høvdingen gaar hele Skarer over til den nye Religion i Overensstemmelse med gammel nordisk Tankegang.

Det religiøse Sindelagsskifte foregik dog ikke saa let. Her var det Præster og Munke, der gennem Prædiken, eget Eksempel og Underet skulde bevise Guds Almagt og faa Nordboerne til i Stedet for at stille Krav til Guderne at indse Guddommens Krav til dem. Missionærerne knyttede især Forsoningslæren til Opfattelsen af Kristus som Djævelens Overvinder, derimod næsten aldrig til Læren om Synd og Bod, som Nordboerne ikke forstod. Ifølge Sagaernes Vidnesbyrd var Nordboerne i den hedenske Tid ikke besat af Genganger- og Dæmonfrygt. Den voksede først, efter at Hedenskabet var undertrykt.

Den norske Bonde opgav ikke uden videre sin gamle Religion. Han satte stadig sin Lid til Thors Trolddomsmagt. Endnu ved Midten af 1700-Tallet brugte Folk paa Dovre Udraabet »Tore Gud«! Fra Hallingdal forekommer Udtrykket »Tor være æveleg love«! og nordenfjelds »Jeg tror, gamle Tor er laus«! En Gang i Begyndelsen af 1700 Tallet berettes fra en Gaard i Telemarken om Dyrkelse med Mad og Øl af et Afgudsbillede i Form af en to Alen lang Træbul med Menneskeansigt. Ogsaa i Sætedalen forekom der Husguder, der sad i Højsæde ved Husbondens venstre Side Juleaften. Til disse sene Gudeætlinger knyttedes navnlig Frugtbarhedskulten, hvilket med ønskelig Tydelighed fremgaar af den Maade, hvorpaa Kvindene dyrkede dem. Selv om vi ikke her i Danmark kender til slige Gudebilleder i Folketroen, saa ligger der dog alene i Ofringen af Julegrød til Nissen — Husgrundens retmæssige Ejer og Gaardens Beskytter — en Rest af Hedenskabet. Først de sociale Omvæltninger i vore Dage har givet Hedenskabets sidste Levninger Dødsstødet.

Det kunde være fristende at jævnføre Georg Sverdrups Bog med Birger Nermans for nylig udkomne »När Sverige kristnades«.

Men af Hensyn til nærværende Oversigts snævre Rammer maa jeg nøjes med at gøre opmærksom paa denne svenske Parallel. — Ogsaa Emil Birkelis populære Bog »Fedrekult. Fra norsk folkeliv i hedensk og kristen tid« (Dreyers Forlag, Oslo 1943) behandler et nærliggende Emne. Bogen bygger bl. a. paa Forfatterens store Arbejde fra 1938 »Fedrekult i Norge« og et nyere Værk om »Huskult og Hinsidighetstro«, som ikke har været mig tilgængelig. Den skal derfor ikke gøres til Genstand for nærmere Omtale.

Paa J. Grundt Tanums Forlag har Wilhelm Kaurin og Mimi Sverdrup Lunden i 1944 udsendt en smuk, populær Bog med historiske Skildringer fra Alverdens Jordbrug, Søfart, Handel og Bykultur med Titlen »Kulturbilder«. Her kan Historielæreren hente Stof til Levendegørelse af sin Undervisning og den jævne Læser opleve noget af fjærne Tiders fængslende Atmosfære. — I »Nordover med hurtigruten« (Tanums Forlag 1943) skildrer Reidar Stavseth Dampskibslinjen, der gennem et halvt Aarhundrede har forbundet de norske Kystlandskaber fra Syd til Nord. Den journalistisk letløbende Tekst veksler med Billedsider, hvor gammeldags og moderne Dampskibe staar Side om Side med Prospekter af myldrende Havnekajer og Luftfotografier af Fjorde og Skær. — Her skal ogsaa nævnes en Tidsskriftartikel af Hilmar Stigum i »Heimen«¹⁾ (6. Bd. 1941): »Gårdshistorien sett fra kulturhistorisk synspunkt, og kildene til den«. Stignum omtaler nogle norske Udskiftninger af hele Ejerlav i Tiden 1600—1750, altsaa fra samme Tid som de nordslesvigske, som Troels Fink har behandlet i sin Disputats. Disse nordfjordske Udskiftninger har vistnok ikke tidligere været omtalt i dansk Litteratur.

Blandt Memoirelitteraturen, som i denne Forbindelse ikke kan behandles udførligere, vil danske Læsere med særlig Glæde læse Professor Francis Bulls »Traditioner og Minner« (Norsk Gyldendal 1945), skrevet i Fængslet, delvis i Smug. Her faar man hele det centrale norske Kulturmiljø i en Nøddeskal fra Bjørnson, Ibsen og Lies Dage til Yngvar Nielsen og Gerhard Gran. — Harald Aars har i »På klassisk jord« (Aschehoug 1945) genople-

¹⁾ Heimen er det norske Tidsskrift, der svarer til »Fortid og Nutid«.

vet og skildret en Rejse til Italien og Hellas sammen med sin Far, den kendte Skolebestyrer J. Aars. Skildringen bygger paa Dagbogsoptegnelser, Familiebreve og personlige Erindringer. Den fængsler mere ved sine Rejseskildringer og umiddelbare personlige Refleksioner end ved sine kunsthistoriske Betragtninger. — Dr. Otto Lous Mohr har i Fjor hos Aschehoug udgivet »Welhavens kjærlighetsbreve til Ida Kjerulf«, en gribende menneskelig Tragedie om den fattige Digter, der først faar Lov til at møde sin tilbedte, da hun mærket af en hæftig Tuberkulose gaar paa Gravens Rand.

Af den omfangsrige Litteratur, der bygger paa Besættelsestidens Tildragelser, skal kun nævnes et Par Bøger. Den første er en Dialog mellem Nordmanden, Direktør Joachim Ihlen og Direktøren for den svenske Arbejdsgiverforening Bertil Kugelberg: »Frendefolk. Streifflys over forholdet mellom Norge og Sverige under Krigen 1940—45« (Aschehoug 1945) med et Indlæg om Ekspeditionen til Tyskland af Grev Folke Bernadotte. Det er en lille populær Bog, hvis Hensigt er gennem paalidelige Oplysninger at fjærne den Bitterhed, som de forskellige Stridsspørgsmaal, der opstod i Forbindelse med Sveriges Holdning under Krigen, har efterladt i mange Nordmænds Sind.

Om den norske Kirkekamp er der allerede udkommet flere Bøger, saaledes H. C. Christie: »Den norske kirke i kamp« (Forlaget Land og Kirke), Ludvig Schübeler: »Kirkekampen slik jeg så den« (Lutherstiftelsens Forlag) og Ingvald B. Carlsen: »Kirkefronten i Norge« (Aschehoug). Christies Bog er en stor dokumentarisk Fremstilling, Schübelers en subjektiv Behandling, medens Carlsens nok er den paa een Gang lettest tilgængelige og bedst orienterende Skildring. Begivenhederne er endnu Historikerne saa tæt inde paa Livet, at en kritisk Behandling maa vente til senere. Interesserede henvises til Redaktør Engelstads refererende Anmeldelse i »Morgenbladet«s Kronik 30.—10.—1945.

Almindelig Karakteristik. Blandt Besættelsestidens kulturhistoriske Afhandlinger og Bøger har der i Norge som i Danmark været mange af populært Tilsnit. De er som oftest smukt illustrerede

og indbundne. Stilen er fængslende. Men Indholdet bringer i og for sig ikke meget nyt.

En Del af Forfatterne til de mere videnskabeligt betonedede Arbejder er ikke Kulturhistorikere af Fag. Der er baade Læger, Politimænd, Sagførere, Præster og Skolefolk iblandt. Deraf følger, at Disputatser og andre strængt videnskabeligt anlagte Værker er forholdsvis faa. Man sporer ikke Indflydelsen fra tysk Videnskab med dens Tilbøjelighed til Skoledannelse saa stærkt som i Sverige. De fleste norske Forskere minder mere om deres angelsaksiske Kolleger deri, at de hylder den empiriske Metode. Kendsgærringerne faar Lov til at træde frem og tale for sig selv — ofte lader de sig vel heller ikke uden videre forklare. Deraf følger, at de norske Videnskabsmænd ikke er tilbøjelige til at fortabe sig i sindrige teoretiske Konstruktioner og Systemer. De gaar i Reglen til Materialet med en imponerende Oplagthed uden forudfattede Meninger.

Denne Indstilling er navnlig meget frugtbar for dem, der beskæftiger sig med de kulturhistoriske Museer. Thi her gælder det først og fremmest om at bruge sin Iagttagelsesevne overfor Monumenterne, at leve sig ind i det Miljø, hvorfra de er udsprunget, og at afsløre de Forandringer, de i Tidens Løb er undergaaet. Her er der endnu i vore Dage betydningsfulde Opdagelser at gøre for den Forsker, der er aarvaagen overfor de Ting, han skal omgaas. Den empiriske Undersøgelse er Grundlaget, hvorpaa Museumsvidenskabens hviler. Naar dette er i Orden, kan Arkivernes dokumentariske Tradition udnyttes, og Teorierne udformes, som Materialet byder, uden at blive til teoretisk Hjernesvind.

Bærerne af den norske kulturhistoriske Forskning er ikke en snæver Klike af videnskabelige Specialister, der betjener sig af et Slags Frimurersprog, som den gemene Hob ikke forstaar. Den rummer tværtimod alle Afskygninger indtil de rene Autodidakter. Besættelsestidens kulturhistoriske Litteratur i Norge vidner om en frugtbar Vekselvirkning mellem Læg og Lærd, som lover godt for Fremtiden.

STEPHAN KLOTZ OFFENTLIG OG PRIVAT

En Indsigelse og et Gensvar.

I Festskriftet til Professor Knud Fabricius, »Fortid og Nutid« 1945, 155 ff., har Pastor H. F. Petersen i Flensborg skrevet en Artikel om Dr. Stephan Klotz, kgl. Generalsuperintendent i Sønderjylland, død 1668. Art. er ledsaget af et Portræt. Forf. kalder Klotz en »stor Mand« og skildrer hans private og offentlige Virke i sympatisk Lys. Tilslut citeres Pastor Mollers Ligprædken, der kalder Klotz ydmyg, venlig, maadeholdende, medlidende, trøsterig, mild og barmhjertig. Den sympatiske Skildring stilles S. 157 overfor Kritiken mod den senere »saa stærkt angrebne Mand, som man nærmest fraskrev enhver menneskelig Følelse.«

Her gaas ud fra, at den danske Almenhed er fuldtud paa det rene med, hvad Angrebene gaar ud paa. I dette kan jeg ikke være enig med Forf., og jeg udtalte det — kanske lovlig skarpt — i »Jydske Tidende« 12. December 1945.

Pastor Petersen svarer meget skarpt smst. 24. Januar 1946. Han siger, at jeg ikke har læst hans Artikel ordentlig. »I Stedet for at rette saglige Indvendinger mod det, jeg har skrevet, opkøger De Pontoppidans Fordømmelse af Klotz' paastaaede Forfølgelse af det danske Kirkesprog... Deres Indsigelse rammer helt ved Siden af.«

Jeg maa stadig fastholde: Pastor Petersen tager fejl, naar han i »Jydske Tidende« siger, at Klotz »kendes fra hans Fjendskab mod det danske Kirkesprog.« Dansk Almenhed i Nutiden kender intet, absolut intet til Klotz' Person og Virksomhed. Derfor kommer Forf.s sympatiske Skildring til at virke ensidig. Det er *nødvendigt* at genfremdrage Klotz' Optræden som *det danske Kirkesprogs Fjende Nr. 1*. Det er ikke rigtigt at reducere Pontoppidans Oplysninger til »Paastande«, der »opkoges«. Pontoppidan er den hæderkronede Grundlægger af vor sønderjydske Nationalitetshistorie, en enestaaende Foregangsmand for sin Tid; han kendte som Præst i Sønderjylland af Selvsyn, hvad han talte om. Udførlig Oplysning om den indvandrede Westfaler Klotz' hele Virke vil

Læseren faa hos *Allen*, »Det danske Sprogs Historie i Sønderjylland«, I, 108 ff. Her skal blot det aller nødvendigeste fremhæves.

1) *Pontoppidan*, »Det danske Sprogs Hist. udi Sønderjylland«, cit. *Allen* I, 114. »(Jeg) holder for, at General-Superintendenten Doct. Stephan Clotz har handlet meget uforsvarlig, da han mit i forrige Seculo reent afskaffede det Danske og indførte, til Allmuens store Sorg og Gremmelse, skjønt Præsteskabet til Behag, Tydsk Sprog i alle Angelske Kirker, det Flensborgske Amt og Provstie tilhørende, hvor Dansk tales i hvær Bondes Huus, men aldrig høres en Dansk Prædiken.«

2) Fra Hanved Sogn forjog Klotz den danske Pastor *Brecklings* Søn og Medhjælper, og uden at kymre sig om Menighedens Valget avløste han den fordrevne med en Rostocker H. Meyer, se *Allen* I, 119 ff. Hærover klager Hanvedingerne 1661 i gentagne Skrivelser til Kongen; de skriver til den danske Konge paa Tysk, et talende Vidnesbyrd om deres nationale Forkuelse. F. Eks.: »Worüber ein grosses Wehklagen, Geschrey und Beschwerden im Kirgespiel entstanden, dass, da uns leider all unser Vermögen und zeitlich Wolfahrt geraubet ist¹⁾, wir noch mit grösserem Weh des recht-vornehmlichen Seelen Trosstes in unser gewöhnlichen Sprache sollen beräubet werden«... »Gott dem unser Jammer bewusst über alles was wir in dieser Kriags press aussgestanden, undt nun die meisten hie mit nackten Kindlein im Elend ohne Brodt sitzen, undt diss unss nun eine neue bittere Kunde, dass man so gewaltsam mit unss vorfähret, unss doch die einige Christliche Freyheit einer rechtmessigen Wahl benimmt, unsre Beichtende, Schwache und Trostruffende nicht mehr in dänischer Sprache können getröstet werden, sondern unsere Seele sich immer an unvernehmliche vberlendische Worte ergern soll.«

3) Pastor *Markus Esmarch* i Klægsbøl skrev paa Latin et helt Skrift om Klotzes »forargelige og ulovlige gejstlige Embedskaldelser i den kongelige Del av den kimbriske Halvø.« Det lykkedes Klotz at faa Skriftet undertrykt. *Allen* I, 111.

Det tykkes mig, at saadanne Kendsgerninger fortjener at medtages for at fuldstændiggøre Billedet af den »ydmyge, milde, barmhjertige« Stephan Klotz.

Eskjær, 14. Februar 1946.

Gudmund Schütte.

¹⁾ i Svenskekrigen.

Naar jeg i »Fortid og Nutid« skriver en Artikel om »Stephan Klotz indenfor Flensborgs Byporte«, kan Almenheden vente, at jeg begrænser min Fremstilling til Emnet, saaledes at jeg ikke skriver om alt muligt andet.

Naar Dr. Gudmund Schütte ønsker at angribe min Fremstilling, kan han, hvis han er Historiker, ikke undlade at beskæftige sig med min Fremstilling og mine Kilder. Det har han ikke gjort.

I Stedet for taler han haanende om det tiltalende Billede, som Klotz' Medarbejder ved Kirken og Breklings Slægtning, Claus Møller, giver i sin Ligprædiken over Klotz, og anfører som Bevis for et rigtigere Billede Pastor Esmarch, af hvis Skrift kun Titlen kendes, Sværmeren Fr. Breckling, hvis Angreb paa al kirkelig Øvrighed ikke gør ham til Kronvidne, og den »hæderkronede« Erik Pontoppidan, som fødtes 30 Aar efter Klotz' Død.

Ingen af de anførte 3 Kilder berettiger Dr. Schütte til at kalde Klotz »det danske Kirkesprogs Fjende Nr. 1«. Muligvis fremmede denne Højtytsken, men paa Bekostning af Plattysken, eftersom det danske Kirkesprog i den kongelige Del af Sydslesvig allerede var tilbagetrængt før Klotz' Komme til Flensborg. Ansvarer hviler ikke paa Klotz, men paa Kongen og det tyske Kancelli, eller skyldes helt andre Aarsager, hvorom der maaske andensteds skal skrives. Jeg betvivler, at Klotz har indtaget en fremtrædende Stilling med Hensyn til Højtytskens Udbredelse. Indtil Nationalitetskampens Begyndelse for o. 100 Aar siden gik alle ind for det tyske Kirkesprog.

Netop »Klotz privat« giver én Tvivl om, at »Klotz offentlig« er bedømt retfærdigt hidindtil.

H. F. Petersen.

ANMELDELSER

De danske Enkeltgravskulturer.

P. V. Glob: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. København 1945. (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1944).

Et af dansk Arkæologis mærkeligste Resultater er Paavisningen af, hvorledes et fremmed Folk engang i Stenalderen vandrer ind i Jylland, bosætter sig i Halvøens sydlige og vestlige Strøg og senere ved Sammensmeltning med andre Stammer kommer til at danne Grundlaget for det danske Folk. Dette Fremmedelement er knyttet til den saakaldte jyske Enkeltgravskultur. Først relativt sent blev man klar over dens Særstilling i dansk Oldtid. I 1898 fremlagde Sophus Müller i en mønstergyldig Afhandling Resultaterne af en lang Række systematiske Undersøgelser i Jylland og kunde herved give en fuldstændig Karakteristik af den nye Kultur. Men efterhaanden som beslægtede Grupper dukkede op rundt om i snart sagt hele Europa, og de danske Fund stadig øgedes, meldte Ønsket sig om en fornyet Behandling. De fleste Forskere, der beskæftigede sig med disse Forhold, tillagde det uden Sammenligning bedst ordnede og meget rige danske Stof særlig Betydning, og snart blev den fornyede Bearbejdelse af det en af dansk Forsknings største Forpligtelser. Gennem Museumsinspektør, Dr. phil. P. V. Glob's Disputats er denne Forpligtelse indløst paa den smukkeste tænkelige Maade.

Arbejdet er formet som en Række Studier over det efterhaanden imponerende danske Materiale, desværre uden at der samtidig har været Lejlighed til at fremlægge det i monografisk Form. Hele Behandlingen kan derfor for uindviede virke noget tør og saglig, men ved Siden af de noget specielle Afsnit om Oldsagers og Gravformers Typologi er der levnet Plads til saa meget kulturhistorisk Stof, at Bogen fortjener Udbredelse ogsaa uden for snævre Fagkredse. Et instruktivt Billedmateriale og et klart Sprog letter dog Adgangen til selv de strengt videnskabelige Kapitler. Og desuden glæder man sig over, at Forfatteren i den

uundgaaelige Polemik har valgt en kortfattet og yderst tiltalende Form.

Efter en kort historisk Oversigt, hvor der bl. a. peges paa, at Opdagelsen af Enkeltgravene skal føres tilbage paa to jyske Amatør-Forskere, følger en meget udførlig Gennemgang af Kulturens enkelte Oldsagstyper. Størst Interesse har her Stridsøkser og Lerkar. I Hovedsagen følger Glob Sophus Müllers gamle Gruppering, men viderefører og findeler den stærkt. Gennem en Række Typetavler udskilles saaledes blandt Økserne 11 Typer, hver med en hel Del Undertyper; tilsvarende behandles Lerkar og andre Oldsagsformer. Ved første Øjekast kan en saa fin, ja næsten pedantisk Inddeling synes unødvendig, navnlig naar kun et mindre Antal af alle Undertyperne bruges til videre Slutninger. Men Systemet har ogsaa sine Fordele. Eksempelvis er Økse-materialet meget svært tilgængeligt, og en Inddeling foretaget af en Forsker, der som Glob er fuldstændig inde i Stoffet, og som har arbejdet med det gennem en Aarrække, vil faa den største Værdi for videre Studier. Ønsker man nemlig at foretage Under-søgelser over tilsvarende Økser i Udlandet eller over en bestemt Type, som maaske ikke er behandlet særskilt i det foreliggende Arbejde, har man gennem Typetavlerne og de ledsagende Kort den lettest mulige Adgang hertil uden at være nødsaget til at gaa til Originalmaterialet.

En enkelt af Oldsagsformerne kunde der dog være Grund til at ofre et Par Ord paa. Det er den tosidede, spidsnakkede Huløkse, som Glob behandler paa lige Fod med alle de ægte Enkeltgravs-typer, og som man derfor let kan faa Indtryk af virkelig hører herhen. Dette er dog paa ingen Maade sikkert, hvad ogsaa Glob's egne forsigtige Udtalelser ved nærmere Eftersyn tyder paa. Tvært-imod kan man paa Grundlag bl. a. af et Par Fund (nævnt i Bogen) vise, at de spidsnakkede Huløkser tilhører Tiden før det østlige Enkeltgravsindslag, idet de forekommer i rene, sydvest-jyske Megalitfund, der endog maa være ældre end eller samtidig med Undergravstids Begyndelse. Der er saaledes kun Sandsynlighed for den ene af de Muligheder, Glob opstiller, nemlig at disse Økser hører til Megalitkulturen og er kommet til Landet med Walternienburg-Indslaget ved Begyndelsen af Blandebjerg-Tid.

Meget værdifuldt er Kapitlet om Høje og Grave; ganske særlig kommer det frem, hvilken Fylde af Oplysninger der kan hentes fra det hidtil ubearbejdede Stof. Undersøgelsen omfatter baade egentlige Enkeltgrave og forskellige Træ- og Stenkister, der først kommer i Brug senere hen, og som skyldes de yngre, øst-danske Paavirkninger. Vigtig er Paavisningen af Anlæg, hvis

Plan stemmer overens med mellem- og østeuropæiske Kammergrave.

I det følgende Afsnit diskuteres Oprindelse og Afstamning. Glob følger her den gængse danske Opfattelse, at Enkeltgravkulturerne er fremmede i vort Land, og behandler klart og overskueligt de mange forskellige Meninger, som i denne Forbindelse er fremsat navnlig af udenlandske Forskere. Videre gives der et kort Overblik over alle de beslægtede Grupper i Europa, hvorunder der fremsættes den vigtige — og sikkert rigtige — Antagelse, at der inden for de fleste større Kulturgrupper kan udskilles en Række ældste Former, som indbyrdes kommer hinanden saa nær, at man har Lov til at antage et oprindeligt fælles Hjemsted for alle disse Folk. Og dette kan man med Glob næppe søge andetsteds end i Sydøsteuropa og tilstødende Dele af Asien. Herfra skulde saaledes i sidste Omgang ogsaa de danske Enkeltgravfolk være udvandret. I et sidste Kapitel ridses endelig nogle kulturhistoriske Linier op, hvorunder Forf. behandler selve Indvandringen, Forholdet til den oprindelige Befolkning, de nye Folks Bopladser og deres Næringsveje.

Særlig Interesse knytter der sig til, hvad Glob sammenfatter under Betegnelsen den østdanske Enkeltgravskultur. Selv om en stor Del af dette Stof er spredt rundt om i Bogen og kan være vanskeligt at samle for den uindviiede, ligger en af Arbejdets største Fortjenester paa dette Felt. Det er mange Aar siden, man lærte nogle faatallige Økser og Lerkar af Enkeltgravstype fra Øerne at kende, men først for en halv Snes Aar siden blev det under en samlet Behandling af Stoffet klart, at der her var Tale om en selvstændig Gren af Enkeltgravskulturerne med Rod i beslægtede nordvesttyske Grupper, men uden direkte Forbindelse med den jyske. Denne ødanske Enkeltgravskultur var karakteriseret af særlige Former for Vaaben, Arbejdsredskaber, Lerkar, Smykker og Grave og blev sikkert baaret af en selvstændig Folkegruppe. Glob paaviser imidlertid, at det samme Indslag gjorde sig gældende ogsaa i Jylland, endda i en saadan Grad, at hele den yngre jyske Enkeltgravskultur prægedes af det. Forf. vælger derfor med Rette at kalde det nye Indslag for østdansk i Stedet for som tidligere ødansk.

Ikke blot er denne utvivlsomt rigtige Antagelse af største Betydning, fordi den klarlægger mange dunkle Træk i den yngre jyske Enkeltgravskultur, men ogsaa fordi den understreger Styrken i det østdanske Indslag. Ved Klarlæggelse af Befolkningsproblemerne i Slutningen af Stenalderen og Ældre Bronzealder maa man i høj Grad tage denne Faktor med i Betragtning. Den Kul-

tur- og Folkeblanding, som finder Sted i denne Tid, har altsaa Rod i tre forskellige Elementer, det gamle Megalitfolk, det jyske og endelig det ødanske Enkeltgravsfolk. Megalitfolket spiller nu som før en stor Rolle i denne Forbindelse, men medens man tidligere var tilbøjelig til at lade den jyske Stamme indtage en lignende dominerende Stilling, synes det nu klart, at man i langt højere Grad skal have sin Opmærksomhed henvendt paa den østdanske. Kort efter dens Ankomst sætter den store Kulturblanding nemlig ind, og det maa skyldes dette Folks ligelige Spredning over Jylland og Øerne, at Kulturen i Dolktid faar et saa ensartet Præg over hele Landet. Tilmed synes det at være nært forbundet med metalbrugende Folk i Mellemeuropa, og selv om de første Kobbersager allerede havde fundet Vej til Norden før dets Ankomst, er det højst sandsynligt, at netop de nye Stammer aabnede for den brede og med Tiden stadigt voksende Metalstrøm, som til sidst lod Stenalderen gaa over i en regulær Bronzealder. Da Kulturforholdene i Ældre Bronzealder og i Stenalderens sidste Periode i store Træk er ens, faar de nye Paavisninger selv sagt ogsaa den største Interesse for den aktuelle Diskussion om Bronzealderfolkets Sammensætning, et Spørgsmaal, der vil blive berørt i Forbindelse med omstaaende Anmeldelse af »Danmarks Bronzealder«.

Paa et andet Punkt kan der dog være Grund til at tage Dr. Glob's Resultater op til fornyet Overvejelse. Det gælder Dateringen baade af den jyske og den østdanske Enkeltgravskultur i Forhold til Megalitkulturen. Nu er disse Spørgsmaal ret vanskelige og er ikke blevet lettere, efter at Forf. sikkert med Rette mener at maatte se bort fra en Del af de saakaldte Krydsfund, som hidtil har været anvendt i denne Forbindelse. Glob bestemmer det jyske Folks Ankomst ved at se paa det Tidspunkt, da Udviklingen afbrydes inden for de sydvestjyske Megalitbygder, og naar det Resultat, at »ældre Undergravstid maa begynde i Slutningen af ældre Jættestuetid (Troldebjergtid)«. Dette er vistnok vel tidligt, fordi ogsaa den følgende Fase af Jættestuetid (Blandebergstid) — hvad Glob ikke angiver — er repræsenteret i de samme Egne og vel at mærke ved Oldsager i rent megalitisk Milieu (f. Eks. Dyssefund fra Terpling, Gørding Herred og Votivfund fra Vester Nebel, Skads Herred).

Videre sættes hele det østdanske Indslag til Bundgravstid, hvorved der paa Øerne bliver en mærkelig fundtom Tid mellem den kraftige Enkeltgravskultur i Bundgravstid og den stærkt enkeltgravspaavirkede Dolktid. Dette er Glob klar over, idet han (S. 208) anfører, at der mellem yngre Jættestuetid og Dolktid for hele

Landets Vedkommende maa indskydes en Periode, der omfatter Slutningen af Bundgravstid og Overgravstid. Men de eneste Fund fra Øerne, der kan henvises til en saadan Periode, er et enkelt retvægget Bæger og en Hellekiste, som begge lige saa vel kan være af regulære Dolktdsformer. Er Globs Dateringer af de yngre Enkeltgravsperioder rigtige, bringes der saaledes i høj Grad Uorden i vor relative Kronologi, uden at der samtidig gives noget Forslag til en Nyordning. Enten maa den østdanske Enkeltgravskulturs Typer som tidligere foreslaaet fordeles over baade Bundgravstid og Overgravstid, eller ogsaa maa Løsningen søges efter helt andre Linier.

Dr. Globs Studier af Enkeltgravskulturerne i Danmark kendetegnes paa alle Omraader af Forfatterens overlegne Beherskelse af baade dansk og udenlandsk Materiale. Paa mange Punkter bringer Bogen friske Synspunkter og nye Ideer, uden at der nogetsteds er veget af fra den strengt videnskabelige Linie. Den er et af de fineste arkæologiske Arbejder, som har set Lyset herhjemme i en lang Række Aar.

C. J. Becker.

Kultur og Folk i Danmarks Bronzealder.

H. C. Broholm: Danmarks Bronzealder I—II. Nyt Nordisk Forlag. 1943—44.

Lige fra Oldtidsforskningens Barndom har Arkæologerne følt sig draget af den nordiske Bronzealder. Ved sit geniale Treperiode-system paaviste Christian Jürgensen Thomsen omkring 1818 først af alle, at der havde eksisteret en selvstændig Bronzealder, og siden har mange af Nordens betydeligste Forskere viet denne Tid en hel Række Arbejder. Snart var det vægtige, omfattende Studier, hvor Perioden gradvis blev udforsket og sat paa Plads i sin europæiske Sammenhæng; her vil Navne som Worsaae, Oscar Montelius og Sophus Müller staa til sene Tider. Og snart var det — navnlig i de senere Aar — Fremlæggelse af enkelte Fund som Solvognen, Lurerne, de mærkelige Egekistefund og en lang Række andre.

Men moderne Forskning kan ikke baseres alene paa enkelte Fund. Skal man have et virkeligt Billede af en Tids Kultur, maa der tages Hensyn til alt, hvad der er bevaret. Det maa være en af de vigtigste Opgaver for vor Tids Arkæologi at kunne bearbejde og fremlægge Oldtidens enkelte Afsnit paa en saadan Maade, at

der tages Hensyn til hele den brede Masse af Stof, og at det gøres tilgængeligt for videre Forskning baade herhjemme og i Udlandet.

Hidtil er kun mindre Afsnit af Oldtiden eller enkelte Fundgrupper behandlet paa denne Maade, men nu foreligger for første Gang en af de store Perioder i samlet Bearbejdelse gennem Museumsinspektør, Dr. phil. H. C. Broholms to første Bind af »Danmarks Bronzealder«. Første Bind giver bortset fra en kort, vel-skreven Indledning om Forfatterens særlige Syn paa Arkæologiens Historie og Maal kun en katalogagtig Fortegnelse over det mægtige Stof, der er bevaret fra Ældre Bronzealder. Dette Raamateriale danner Grundlaget for andet Binds brede, udførlige Skildring af Ældre Bronzealders Kultur og Folk. De to Bind er en Enhed og kan derfor omtales under eet.

Udadtil fremtræder det over 500 Sider store Værk meget smukt og stateligt. Allerede Sikker Hansens Forsidelitografier er en Nydelse for Øjet. Og Indtrykket holder sig ved en Gennembladning af Bøgerne. Det rige, velplacerede Billedmateriale, der med rund Haand er fordelt i begge Bind, og det fine Tryk gør den bogligt set til et af de smukkeste arkæologiske Værker, der har set Lyset herhjemme. De viser fuldt ud, at Videnskab og Bogkunst meget vel lader sig forene og er i Virkeligheden et haandgribeligt Udtryk for Forfatterens egen Interesse for smukke Bøger.

Et imponerende Fundstof har været til Raadighed. Mere end 2500 Gravfund samt et Antal af Mark- og Mosefund er beskrevet i første Bind. De er ordnet paa en let og praktisk Maade, først efter Perioder og derefter topografisk. Dr. Broholm benytter i det store og hele den Inddeling, som Montelius allerede 1885 fremsatte, og hvorefter Ældre Bronzealder falder i tre Perioder. Den er noget grovere end den Deling, som Sophus Müller efter indgaaende Studiér kom til 20 Aar senere, og som hidtil har været den mest anvendte inden for dansk Forskning. Ved Behandling af det store, brede Stof synes dog Montelius' System at være det mest praktiske.

I andet Bind bliver der først givet en udførlig Behandling af de ældste Metalsager her i Landet, indført og anvendt medens Stenalderen endnu raadede som Kulturform. Den yngre Stenalder har ofte været karakteriseret som en kamufleret Metalkultur. Givet er det i hvert Fald, at Stenalderfolket i omtrent 1000 Aar før den egentlige Bronzealder kendte Smykker og Redskaber af Kobber og Guld, men at disse endnu var saa sjældne og kostbare, at det blev Stenredskaberne, som virkelig prægede Tiden. Dette Forhold maa man hele Tiden have i Tankerne, naar man læser Dr. Broholms Skildring af disse første Metalsager. Der gives dem

nemlig den samme udførlige Behandling som Sagerne fra den egentlige Bronzealder, uden at der samtidig tages Hensyn til Stenalderstoffet. Skal Stenalderens Metalsager sættes paa deres rette Plads i Kulturhistorien, maa de ses sammen med Stenalderens øvrige Fundstof, og man kan vanskeligt rive dem ud af deres naturlige Sammenhæng uden at komme til at give et skævt Billede af en Metalkultur, som i Virkeligheden førte en Skyggetilværelse i et Stenaldermilieu.

Gennem Ældre Bronzealders tre store Afsnit faar man en udførlig Beskrivelse af denne Storhedstid. Støttet paa Bogens fortrinlige Billedmateriale bliver Kvindernes smagfulde Smykker og Mandens storartede Vaabenudstyr beskrevet i Enkeltheder. Et særligt Afsnit behandler de kulturhistorisk fuldstændig enestaaende Dragter fra velbevarede Egekister. Om Gravskik og Gravformer er Fundene i særlig Grad oplysende; her bringer de talrige Fundbeskrivelser og det for en stor Del nye Billedstof mange værdifulde Enkeltheder. I Ældre Bronzealder begravnes de døde som bekendt i Sten- eller Egekister under Jordhøje. Næsten alle de store Gravhøje, der kroner vore Bakketoppe rundt om i Landet, stammer fra denne Tid. De møjsommeligt sammenslæbte Jordmasser er ikke blot Beskyttelse for Graven, det er Datidens stolte Mindesmærker for de afdøde. Og de er stadig de mest iøjnefaldende Monumenter over vore 3000-aarige Forfædre.

Og netop fordi det med al Sandsynlighed er vor direkte Forfædre, der hviler her, vil man med største Interesse give sig i Lag med det Kapitel, som omhandler selve Folket og dets Oprindelse. Meget er det ikke, vi direkte kan slutte os til, og mange er derfor de Hjælpeskilder, der maa mobiliseres. Vigtigst er det, hvad de døde selv kan fortælle. Kapitlet bringer derfor en udførlig Omtale af det Skeletmateriale, som er bevaret, desværre i saa ringe Omfang. Det refererer først, hvad vore Antropologer, nu afdøde Dr. Fischer-Møller og senere Dr. med. K. Bröste, gennem Maalinger og Undersøgelser er naaet til. Bronzealderfolket var af afgjort nordisk Type og havde racemæssigt en lignende Sammensætning som Nutidens Danskere, med en Blanding af kort- og langskallede Elementer. Det var ret høje, fint byggede Mennesker med slanke Lemmer og blondt Haar.

Der synes i Dag at være Klarhed over, at Grundstammen i Danmarks nuværende Befolkning kan følges tilbage til Ældre Bronzealder, men stiller man Spørgsmaalet om Bronzealderfolkets Oprindelse, er man straks paa usikker Grund. I Yngre Stenalder ligger Forholdene saaledes, at der fra Periodens Begyndelse findes et fast bosiddende Bondefolk over hele Landet, det saakaldte

Megalitfolk. Nogle Aarhundreder senere vandrer et nyt Folk ind i Jylland, antagelig i sidste Omgang fra Sydøsteuropa. Efter Folkets karakteristiske Gravskik kaldes det sædvanligvis det jyske Enkeltgravsfolk. Tidligere mente man, at disse to forskelligartede Folk i Slutningen af Stenalderen smeltede sammen, og at det nye Folk var vore Bronzealderforfædre. Nyere Forskning har vist, at Forholdet er mere kompliceret, idet man har faaet Rede paa, at der kort før Stenalderens Slutning kommer endnu et Befolkningselement til. Fundene viser, at man ogsaa i Østdanmark maa regne med Indtrængen af nye Folk, der sætter over Østersøen. De er i Slægt med de jyske Enkeltgravsstammer, men synes tilige at være blandede med mellemeuropæiske Folk.

Professor Brøndsted behandlede for faa Aar siden i »Danmarks Oldtid« disse Spørgsmaal og naaede til det nye Resultat, at Enkeltgravsfolkene, særlig det jyske, kom som Herskerfolk, der blev det dominerende Element i Bronzealderfolket, medens det gamle Megalitfolk maatte føre en lavere Klasses Tilværelse som Haandværkere og Bønder. Dr. Broholm opponerer skarpt mod denne Fortolkning af Fundene. Enkeltgravsfolket optræder ganske vist som Fremmedfolk, hvis Kultur i meget høj Grad kommer til at præge Bronzealderen, men Folket selv er efter Forfatterens Mening opsuget i den oprindelige Befolkning. Det er altsaa denne, der danner Grundelementet i Bronzealderfolket. Dr. Broholm mener heller ikke, der er Tale om en Over- og Underklasse, men karakteriserer Bronzealdersamfundet som et primitivt Bondesamfund uden større sociale Forskelle.

Spørgsmaalet er aabenbart vanskeligt at komme til Livs. Dog skal det sikkert, som Professor Brøndsted i udstrakt Grad har gjort, løses ved at tage Forholdene i Stenalderens Slutningstid op til Granskning. Det er her, Løsningen ligger, hvis den ellers kan lokkes frem. Og navnlig vil det være svært at faa et rigtigt Billede af Forholdene, hvis man med Dr. Broholm ikke tager Hensyn til det senere østdanske Enkeltgravsfolk. Efterhaanden som dette Fremmedelement paa Øerne og i Dele af Jylland træder klarere frem, synes det nemlig, som om mange Forhold til Forstaaelse af Bronzealderfolkets blandede Herkomst ligger skjult her. Som omtalt i Globs nye Arbejde om den jyske Enkeltgravskultur er der netop Grund til at have sin Opmærksomhed henvendt paa dette Punkt. Ikke blot synes det nye Folkeelement at have givet Stødet til den dybtgaaende Kulturudjævning, som vi ser foregaa i Stenalderens sidste Periode, og som danner Forudsætningen for Bronzealderens Enhedskultur, men tillige er det tydeligt, at det nye Folk staar i nær Forbindelse med tidlige

Metalkulturer i Mellemeuropa og uden Tvivl kommer til at betyde meget for Aabningen af de Handelsveje, som netop ved denne Tid bringer en stærkt forøget Metalstrøm ind over Landets Grænser.

Skulde man anføre enkelte Indvendinger mod Værket, maatte det blive i Retning af et Ønske om mere præcise Angivelser i de store Fundlister, som i den foreliggende Form er vanskelige at bruge til videre videnskabeligt Arbejde, bl. a. fordi Beskrivelserne i mange Tilfælde er holdt i saa almindelige Vendinger, at forskellige Oldsagstyper ofte udstyres med een og samme Betegnelse. Eksempelvis anvendes Ordet Tutulus — en lille Smykkeplade med Øsken paa Bagsiden — ofte uden Adskillelse om to forskellige Typer (Pl. 19, Fig. 9 og Fig. 10 i Værkets II Del) og Betegnelsen Paalstav i de fleste Tilfælde uden Specificering, til Trods for at der i II Bind omtales hele 11 forskellige Typer af dette Redskab. Som Fundlisterne nu foreligger, synes de at have størst Værdi for den Lokalforsker, der hurtigt ønsker at faa et Overblik over, hvad der foreligger af Bronzealdersfund fra hans Egn. Blot ved Opstilling af en Række Typetavler og ved Henvisning hertil for hvert enkelt Stykkes Vedkommende, vilde disse Fundlister, som jo fylder Halvdelen af Værket, ogsaa kunne blive af virkelig Værdi for de Forskere, som ønsker at arbejde videre med denne Tid. Og med saadanne Typetavler vilde det tillige komme til at staa som den efterhaanden stærkt tiltrængte Afløser af Sophus Müllers »Ordning af Danmarks Oldsager«.

Visse Steder i Bogen synes der heller ikke at være tilstrækkelig stor Overensstemmelse mellem Fundmaterialet i første og Resultaterne i andet Bind. Til Belysning af det kulturhistorisk yderst vigtige Skifte i Gravskikken, hvor Ligbrænding afløser Gravsætning af den døde ubrændt, kan der f. Eks. ved en Gennemgang af Fundlisterne komme de hidtil ganske nye lagttagelser frem, at Ligbrændingen allerede i 2. Periode viser sig i fuldt typisk Form og er dokumenteret ved ca. 25 Fund, som fortrinsvis stammer fra Syd- og Sønderjylland. I den følgende Periode vinder den nye Skik stærkt frem. Inddeler man Jylland i fire Tværbælter efter Amterne, ser man — stadig alene paa Grundlag af Dr. Broholms Lister — at der i det sydligste er 87 pCt. Grave med Ligbrænding (af samtlige Fund, hvor Gravformen er angivet), medens der i det næste er 82 pCt. og i de to endnu nordligere henholdsvis 75 pCt. og 57 pCt. Den nye Skik vinder med andre Ord kun langsomt Terræn nordpaa i Tidens Løb. Det virker derfor ikke rigtigt forstaaeligt, naar man i II Bind finder den gamle Opfattelse gengivet uændret, at egentlig Ligbrænding er ukendt i 2. Pe-

riode og pludseligt viser sig i 3. Periode over hele Landet. Det er heller ikke holdbart, naar et stort Antal Fund uden Oldsager (mindst 130 Grave), der er medtaget i Listerne, fordeles saaledes, at næsten alle med ubrændt Skelet henføres til 2. Periode, medens Grave med Ligbrand alle sættes til 3. Periode.

Trods disse Indvendinger vil dette nye Størværk faa en central Stilling i vor arkæologiske Litteratur. Ingen, der paa en eller anden Maade er interesseret i Bronzealderen — og det gælder baade Læg og Lærd — kan komme uden om det. For de fleste vil dets største Værdi ligge i den brede, omfangsrige Stofsamling og dets Sammendragning af vor Viden om dette tiltrækkende Afsnit af vor Oldtid.

C. J. Becker.

Nyere Herregaardslitteratur.

Danske Herregaarde ved *Christian Elling*. 199 S. Thaning og Appels Forlag, 1942. — Danske Slotte og Herregaarde under Redaktion af *Arthur G. Hassø*. II (676 S.) og III (698 S.). Helsing. 1943. — Vore Herregaarde af *Therkel Mathiassen* med supplerende arkitekturhistoriske Oplysninger af *Steffen Linvald*. 430 S. Hagerup. 1943.

Grundtypen for de fleste herregaardsværker er givet med *F. Richardt*, *T. A. Becker* og *C. E. Secher*, *Prospekter af danske Herregaarde* (1844—68). Hver herregaard er her behandlet for sig, dog uden nogen streng topografisk rækkefølge, og til hver gaard hører et billede og en beskrivelse, hvor teksten — bortset fra angivelsen af beliggenhed, tilliggender, ejer o. l. — væsentlig bestaar af en meget fyldig oversigt over ejerne gennem tiderne, mens oplysningerne om arkitektur kun er yderst sparsomme. I almindelighed huskes værket vistnok kun paa grund af de nydelige litografier med den hyggelige biedermeierstemning. Og naar prospekterne i dag har arkæologisk interesse, er det, fordi litografierne viser bygningerne ved midten af 19. aarh.

Et andet udgangspunkt er *Traps Danmark*. Her behandles hver enkelt herregaard efter omtrent samme skema som i prospekterne, men forskellig herfra systematisk indordnet i værkets topografiske rækkefølge. Indenfor dansk topografisk litteratur indtager Trap en solid, klassisk position. For de aktuelle forholds vedkommende er den sidste (4.) udgave, der kom 1920—30, naturligvis ikke up to date mere; men Trap hævder absolut sin plads. — Herregaardene har lige fra første udgave (1858) været behandlet saaledes, at der i selve sognebeskrivelsen er gjort rede for deres

størrelse, mens der i oversigten over sognets vigtigste mindesmærker gives en kortfattet, præcis ejerliste og en ligesaa kortfattet karakteristik af arkitekturen. Det vil i virkeligheden sige, at i forhold til prospekterne er bygningshistorien *sideordnet* med ejerhistorien.

I begyndelsen af 1920'erne (1922—23) kom *Danske Herregaarde ved 1920*, et stort pragtværk i tre bind, et »samleværk« med mange medarbejdere. Hver herregaard behandles for sig. Værket var anlagt topografisk, men rækkefølgen var ikke den samme som i Trap, hvad der rent praktisk var en mangel ved et opslagsværk af denne art. Men i beskrivelserne genfandtes skemaet fra Prospekterne og fra Trap med ejerhistorie og med bygningskarakteristik, i forhold til Trap selvfølgelig i udvidet form og pyntet med anekdotestof. — Mens Prospekter af danske herregaarde ikke havde mere end eet litografi til hver gaard, og Trap kun af og til ledsager teksten med et billede, var dette herregaardsværk rigt illustreret med fotografier; men — hvad der maa understreges — udover enkelte situationsplaner, der viste herregaardenes beliggenhed, ingen tegninger, skønt netop tegninger er tiltrængt i en bog, hvor arkitektur spiller en stor rolle. Fotografierne syntes rent tilfældigt valgt, væsentlig efter familiealbum-princip, mange viste uinteressante dagligstuer og portrætter af de sidste ejergenerationer. Oftest var de ligeegyldige for fremmede mennesker, d. v. s. læseren. Billeder af almen bygningshistorisk og personalhistorisk interesse var afgjort i mindretal.

De sidste aars interesse for baade bøger og herregaarde har givet sig udslag i fire publikationer: professor *Chr. Elling, Danske Herregaarde* (1942), *Danske Slotte og Herregaarde* under redaktion af arkivar *Arthur G. Hassø* (II og III 1943), dr. phil. *Therkel Mathiassen, Vore Herregaarde* (1943) og — i en klasse for sig — *Herregaardene og Samfundet* udgivet af Majoratsforeningen under redaktion af *Therkel Mathiassen*. — I det følgende vil navnlig Mathiassens bøger og *Danske Slotte og Herregaarde* blive gjort til genstand for omtale, og til slut vil vi søge at give denne herregaardslitteratur en almindelig karakteristik.

Af de fire nævnte værker er professor Ellings *Danske Herregaarde* langt den bedste. Den kan have sine »skønhedsfejl«, men er sine konkurrenter langt overlegen. Den er begrænset, men fylder nøjagtigt indenfor sine rammer. Her er linie og klarhed. Den svarer paa sin vis til dr. Aage Roussels lille bog *Danmarks Middelalderborge* (1942). Professor Ellings bog er dog udpræget æstetisk og kunsthistorisk, mens dr. Roussels er arkæologisk og kulturhistorisk. *Vore Herregaarde* er ikke nogen vidtløftig bog.

Den bestaar hovedsagelig af fotografier. Dens formaal er ikke som de andre værkers at give en topografisk oversigt, men at ordne herregaardene efter tider og typer fra senmiddelalder til empire. — Den indledende tekst, en kunsthistorisk oversigt, er ledsaget af nogle isometriske tegninger (udført af arkitekt Hans H. Engqvist) af hoved- og avlsbygninger paa særlig typiske herregaarde. Paa denne maade illustreres hovedgaardsanlæggenes udvikling fra renæssancens mere tilfældige gruppering af avlsbygningerne ved siden af hovedbygningen til barokkens fastkomponerede anlæg. Der er ogsaa isometriske tegninger af Borrebys og Frederiksdals hovedbygninger med taget fjernet, saa man kan se rumfordelingen. Vi kan her følge udviklingen i planskemaet. Renæssancen har i forhold til middelalderen rigere rumfordeling med en forstue og to rumsuiter, et planskema, der peger fremad. Og i rokokoplanen er udviklingen under indflydelse fra fransk arkitektur ført til et højdepunkt af forfinelse.

Man saa gerne et stort, omhyggeligt herregaardsværk offentliggøre det rige materiale, som herregaardene er; men det er desværre ikke sket. Der synes at være lidt for meget forlægger-smartness i herregaardsbøgerne.

Saaledes er *Danske Slotte og Herregaarde* et yderst traditionelt værk. Det er en udvidet nyudgave af Danske Herregaarde ved 1920, f. eks. er en del af forfatterne de samme og flere af artiklerne er brugt igen, kun i lidt omarbejdet form. Forskellig fra Danske Herregaarde ved 1920 følger gaardene samme topografiske rækkefølge som i Trap, hvad der absolut er en forbedring. Det er en stor lettelse, at topografiske værker af denne art følger et fast skema. Til dette er det naturligt at tage Trap som forbillede, saaledes som f. eks. *Danmarks Kirker* har gjort. Som i det tidligere værk falder beskrivelserne i en ejerhistorie og en bygningshistorie, og illustrationsmaterialet bestaar af mange fotografier og nogle faa situationsplaner. I forhold til Danske Herregaarde ved 1920 er portrætterne af nuværende ejere for største delen udgaaet, til gengæld er der medtaget en del nye interiørfotografier. Det bedste man kan sige om dem er, at de maaske til sin tid vil faa kulturhistorisk interesse ved at vise overklassens boligindretning i 1940'erne. Saa lidt som i værket fra 20'erne findes der planer og opstalter af bygningerne. Som helhed byder Danske Slotte og Herregaarde ikke fornyelser paa noget punkt. Værket lider ligesom forgængerens haardt under samleværkernes kendte mangler: uensartet behandling, mangel paa klare grundlinier og sammenhæng. Hver forfatter skriver naturligvis ud fra sine forudsætninger. Er hans felt kunsthistorie, faar bygningerne en om-

hyggelig behandling, men godshistorien gennemgaas med let haand. Er han almindelig historiker, evt. landbrugshistoriker, faar godshistorien naturligvis mest, mens bygningshistorien forsmesses. Det er for tilfældigt. Læseren er aldrig som ved *Danmarks Kirker* sikker paa, hvad han finder i den artikel, han slaar op paa. Til sagligt arbejde vil værket sandsynligvis være uanvendeligt, og til turistbrug er det for uhaandterligt.

Herregaardene og Samfundet er ogsaa et samleværk, men mindre udpræget. Der er flere forfattere, men dr. Terkel Mathiassen har dog skrevet de fleste artikler. Vi genfinder her de samme synspunkter som i hans bog *Herregaarde og Godser* fra 1931, ligesom han ogsaa arbejder videre med de samme opstillinger og tabeller. Den, der søger statistiske oplysninger om ejerforhold o. l., kan finde dem i disse to bøger. — Ifølge sin karakter er Herregaardene og Samfundet en subjektiv socialpolitisk pamflet, et forsvar for storgodset som enkeltmandsbesiddelse, saa bogen skal ikke omtales nærmere her. Men det skal dog fremhæves, at den har noget, som de andre herregaardsværker ikke har, nemlig oversigt over herregaarden som økonomisk faktor.

Vore Herregaarde er et udpræget topografisk værk. Det bestaar af en række yderst kortfattede skildringer af Herregaardene, hver ledsaget af et billede. Gaardenes rækkefølge er delvis den samme som i Trap, men mærkelig nok ogsaa kun delvis. Bogen begynder med en kort indledning, der skitserer herregaardenes historie under vekslende tidsaldres forskellige konjunkturer og lovgivninger med streg under loven af 1919 om ophævelse af len og stamhuse. Efter den lov vil det nemlig ikke ret mange generationer ud i fremtiden være muligt at bevare de store godser samlede. — I Frankrig fandt en lignende ophævelse for øvrigt sted ved den store revolution, og her i landet var det en af grundlovens løfteparagraffer, der imidlertid gennemførtes saa sent, at mange maa-ske havde haabet, den var glemt, men ogsaa saa sent, at der i haandhævelsen af loven kom nye sociale elementer, man ikke havde tænkt paa, da den i sin tid blev lovet.

Loven af 1919 er vistnok psykologisk set det springende punkt for dr. Mathiassen. Han har forelsket sig i disse herregaarde, som de var før i tiden. Han vil nødig tænke sig dem anderledes end som ramme om en godsbesidders rige, patriarkalske tilværelse. Han vil føre et forsvar for disse herregaardes kultur. Men baade *Herregaarde og Godser* og *Herregaardene og Samfundet* er langt bedre opbyggede forsvar end *Vore Herregaarde*.

Der behandles ialt 275 Herregaarde, men registret omfatter 536 gaarde paa over 20 tdr. hartkorn eller 200.000 kr. i ejendoms-

skyldværdi med angivelse af tilliggender, ejer o. s. v. + et tillægsregister (med petit) over 26 gaarde, der nu er uden tilliggender. At arealet er afgørende for bogens synspunkt, er sikkert rigtigt og vel gennemtænkt, men det er ligefrem upraktisk — og føles, som om systemet er drevet for vidt — at man skal oplede saa betydningsfulde bygningsværker som Spøttrup og Voergaard i det lille tillægsregister. — Bogen er inddelt efter amter, og da den er en opslagsbog, har læseren ret til at forlange en orientering i dens hovedafsnit, saa bogmæssigt er det en mangel, at der ikke findes nogen indholdsfortegnelse over amterne. Denne mangel er saa meget mere følelig, som der ikke paa hver side er angivelse af, hvilket amt, der omhandles paa det sted i bogen. Som i Danske Slotte og Herregaarde kunde amtets navn passende have været anbragt midt over kolumnen.

Den enkelte herregaardsbeskrivelse strækker sig i reglen over en halv side, og hertil hører et billede, der ogsaa fylder ca. en halv side. — Billedteksterne er meget lakoniske, de angiver kun gaardens navn; af rent praktiske grunde burde de i hvert fald have meddelt fra hvilket verdenshjørne gaarden var fotograferet. Beskrivelsen indledes med et par linier om gaardens tilliggender og ejerens navn. Ellers domineres den af ejerhistorien, d. v. s. den er en ejerliste. Her findes de samme oplysninger som i Trap, kun som oftest mere summariske. — Mens man gerne havde set Trap fulgt i den topografiske rækkefølge, havde nogen mere frihed m. h. t. oversigten over ejerne i forhold til Trap været gavnlige.

Til slut følger nogle faa linier arkitekturoversigt. Det er vistnok halsløs gerning at ville karakterisere en herregaards hovedbygning, undertiden hele anlæget af hoved- og avlsbygninger i 5—10 linier. Steffen Linvald, der maa have ros og dadel herfor, har nok faaet ud af det, hvad der kan opnaas. Det ses f. eks., at de nyeste behandlinger er taget i betragtning ved udarbejdelsen. Det opgives, i hvilken fredningsklasse bygningen er anbragt, hvornaar den er opført og lignende forhold. Disse leksikalske kendsgerninger lider dog af enkelte mangler. Det gælder f. eks. overalt, at det havde været ønskeligt med flere arkitektnavne, og det burde f. eks. have været nævnt, at den fornylig foretagne restaurering af Pederstrup var sket i 1939 under arkitekt Viggo Sten Møllers ledelse.

Billedstoffet er ikke alt for iøjnefaldende daarligt. Men det er heller ikke godt. Der er ikke rigtig fornemmelse for arkitektur i disse billeder — man sammenligne dem f. eks. med billederne i professor Ellings bog. Reproduktionerne er heller ikke altid saa gode, som de burde være.

Vore Herregaarde giver intet nyt ud over at føre Trap à jour m. h. t. ejerforholdene. Det er beklageligt, at en paa sit felt saa udmærket videnskabsmand som dr. Mathiassen af sin kærlighed til et inciterende stof har ladet sig forlede til at udgive denne bog, der slet ikke er ham værdig. Det er saa meget mere mærkeligt, som han i sine to andre bøger har givet indgaaende skildringer af herregaardene. Man kan være uenig med ham i hans forsvar for herregaardene og bl. a. finde, at det mangler social forstaaelse. Men mens Herregaarde og Godser og Majoratforeningens bog kan læses med et vist udbytte, fordi de dog bringer nyt stof og personlige synspunkter ind i en debat om sociale og økonomiske spørgsmaal, er Vore Herregaarde ganske overflødig.

Baade Danske Slotte og Herregaarde og Vore Herregaarde er i stort og »fornemt« format (henholdsvis 32×25 cm og 30×23 cm). Naar man vilde udsende nye bøger om herregaardene, burde det ikke være saadanne store pretentøse bøger i kostbart udstyr, der for øvrigt slet ikke tilfredsstiller mennesker med bogkultur, men snarere lette, fordringsløse bøger, der gav ensartede oplysninger om gaardene.

Den traditionelle form for et herregaardsværk synes at være blevet »inventarværkets« topografiske ordning. Men de værker, der her er blevet nævnt, har desværre ikke inventarværkets saglighed. Formen i sig selv er der intet i vejen med. Den er — anvendt paa rette maade — fortræffelig. Hvor godt resultatet kan blive, viser Danmarks Kirker. Her er den enkelte kirke gennemgaaet baade grundigt og sagligt. Fremstillingen ledsages ikke alene af fotografier, men ogsaa af tegninger, planer og opstalter. — Naar Nationalmuseet siden 1933 har udsendt kirkeværket, skulde man have ventet, at en saa stor nyudgave som Danske Slotte og Herregaarde i hvert fald delvis vilde have taget Danmarks Kirker til forbillede, saa i hvert fald arkitekturen var blevet behandlet paa mere saglig maade. Herregaarden er et saa interessant fænomen, har gennem tiderne grebet saa dybt ind i samfundets liv, og dens arkitektur er saa værdifuld, at den bør have en bedre behandling end som saa.

Ud over det personallistoriske giver herregaardsværkernes ejerhistorier ikke saa forfærdelig meget, mest socialhistorie, og næppe ret meget mere, end hvad man vidste i forvejen. De viser, hvilke sociale lag, der ejede herregaardene til forskellige tider. I slutningen af middelalderen var det den gamle adel, der ved siden af kronen og kirken ejede gods. Under enevælden dukkede nye slægter op, dels rige borgerlige (i tiden lige efter 1660 hyppigt kronens kreditorer, f. eks. Marselis, adlet Gyldenkrone), dels indvandrede

fremmede adelige, ofte tyskere. Gennem 18. og 19. aarh. rekruteredes gaardenes ejere stadig hyppigere fra borgerskabet — ganske vist lod disse nye godsejere, der oprettede stamhuse og fideikommiss'er sig hurtigt adle (navnlig i 18. aarh. f. eks. Linstrup adlet Lindenkrone). Ejerhistorien viser ogsaa, at gaardene hyppigt skiftede besiddere. Det er i virkeligheden kun et faatal af de danske herregaarde, der har været i een og samme families eje i et par hundrede aar.

Den egentlige godshistorie berøres saa godt som ikke i noget af disse herregaardsværker. En undtagelse er Herregaardene og Samfundet, hvor navnlig godsernes økonomi i nutiden er behandlet. Det forhold, der omtales mest i herregaardsværkerne er arronderingen af godserne fra slutningen af 16. aarh. Den nævnes i reglen i forbindelse med det første betydningsfulde byggeri paa herregaardene.

I virkeligheden savnes der fyldig behandling af herregaardenes historie. Danske Slotte og Herregaarde har gjort et tilløb til det. Men man har ikke gjort skridtet fuldt ud og samlet en dobbelt stab af medarbejdere: økonomer og kunsthistorikere + arkitekter. Et saadant foretagende vilde naturligvis have krævet større midler end et privat forlag kunde magte. Men naar man ikke magtede det, burde man hellere have erkendt sin begrænsning og ladet opgaven ligge. Maaske kunde en behændigere redaktion have faaet manglerne til at træde mindre tydeligt frem, saa vist som der i enkelte artikler findes gode ting, ærligt arbejde paa at naa til bunds. — Man kunde ogsaa have lagt vægt paa kulturhistorisk stof, men det er ikke sket. Saadant vilde sikkert ogsaa egne sig bedre til en bogtype som professor Ellings.

Disse herregaardsværker fortæller heller intet om, hvad herregaarden som type har betydet for den øvrige del af samfundet. — Paa dette omraade er Herregaardene og Samfundet en undtagelse. Men anstrengelserne for at fremhæve herregaardenes betydning er ensidigt til fordel for en enkelt, meget faatallig samfundsklasse. — Naar man læser disse herregaardsværker faar man det indtryk, at gaardene har hvilet i sig selv som midtpunkt for godsbesiddernes liv. Dette liv synes at have haft sine egne love. Gaardene havde tilknytning til den højere administration, men de var menigmand fjern. Økonomisk, socialt og kulturelt har der været et svælg mellem »herskabet« og egnens befolkning. — Herregaardenes kulturelle betydning ligger i dag i deres arkitektur. Fra Renæssancen til midten af 19. aarh. er der bygget fortræffeligt. De ca. 300 aars gode bygningstraditioner, der for øvrigt ikke specielt er knyttet til herregaardene, men som findes saavel i by

som paa land, har skabt en række anlæg, der er forbilledlige for løsningen af arkitekturproblemerne, og de har stor kunstnerisk værdi i sig selv. Disse bygninger maa ikke forsvinde, heri maa enhver med den ringeste sans for arkitektur give dr. Therkel Mathiassen ret. Udviklingen synes imidlertid at gaa i retning af, at herregaardene som hjem for »herskabsfamilier« maa forsvinde. Derfor bør man i tide tænke paa anden anvendelse for dem, saa meget mere som det offentlige sandsynligvis i fremtiden stadig vil komme til at sørge for deres bevaring.

Hans Lassen.

Gamle danske Bøndergaarde.

Gamle danske Bøndergaarde ved Axel Steensberg. Haase 1943.

Dansk Videnskab har mange og store Arbejdsmarker. Men et Arbejdsfelt, der ligger lige uden for vor Dør, er blevet sørgeligt forsømt: vore egne gamle Bøndergaarde. Ganske vist er der Mænd, som har gjort et betydeligt Arbejde for i Tide at samle Stof ind. Først og fremmest maa nævnes R. Mejborg og Arkitekt H. Zangenberg. Altfor ofte har det dog skortet paa de fornødne Midler. Gang paa Gang har Dansk Folkemuseums Leder maattet konstatere, at »Museets Medarbejdere har maattet indskrænke sig til at undersøge, opmaale og fotografere de Bygninger, der havde mest Betydning.« Imedens falder den ene gamle Bondegaard efter den anden, og vi mister hermed Gang paa Gang vigtige Kilder til Oplysning om vort Folks Kulturhistorie. De Ting, der ligger gemt i Jorden, kan Arkæologen ogsaa grave op om hundrede Aar, men Tømmerkonstruktionen fra en nedrevet Bindingsværksgaard — den er uigenkaldelig borte. Man maa derfor haabe, at den storstilede Undersøgelse af vore gamle Bøndergaarde, som Nationalmuseet begyndte paa 1944 paa Bornholm og Sjælland, maa kunne fortsættes endnu mere storstilet i den nærmeste Fremtid. Ellers bliver det for sent.

Gennem ovennævnte Billedværk har en Mand, der staar midt i Nationalmuseets Arbejde med vore Bøndergaarde, søgt at give Almenheden et Indtryk af, hvad man i Øjeblikket kan sige om disse. Bogens Indledning giver blandt andet et kort Rids af det danske Bondehus' Historie. Den, der ønsker at udvide sin Viden paa dette Felt, kan ty til samme Forfatters Bog fra 1942 »Den danske Bondegaard« (»Vi og vor Fortid« Nr. 8). Hovedsagen i Bogen er halvandet Hundrede gode Billeder af danske Bønderhuse fra alle Egne

af Landet med tilhørende Tekster. Billederne er Gengivelser af Fotografier, af hvilke godt og vel Halvdelen er taget af afdøde Arkitekt Zangenberg. Det er helt igennem udmærkede og klare Fotografier. I mange Tilfælde er de af ikke ringe kunstnerisk Virkning, f. Eks. K. Uldall's Billede S. 70, der giver et levende Indtryk af Indeklemtheden i den gamle danske Landsby. Men den, der fra sin Barndom har bladet i Mejborgs Bøger, sender dog af og til en venlig Tanke til hans smukke Tegninger og glæder sig over en lille Vignet paa S. 36 i det nye Værk, som vistnok skyldes Forfatteren selv.

Gennem Teksterne til disse Billeder aabnes Læserens Øjne for de mange smaa Ting, der er ejendommelige for Bondebygningerne i Landets forskellige Egne. Det brede Skorstensfag i de sjællandske Bindingsværks Stuehuse hænger sammen med Ildstedets særlige Form her. Paa Skraastivernes Plads i Bindingsværket i den firlængede fynske Gaard kan man ofte se, at Sammenbygningen mellem Længerne i Hjørnerne er af yngre Dato. Gaarde med to parallelle Længer, en Gaardtype, som sikkert er ældre end den firlængede, er almindelig i Vendsyssel o. s. v. Det er gennem Bygningernes Ydre vi belæres om deres Egenart. Egentlig burde Bogen være i Lommeformat, saa man om Sommeren kunde bringe den med sig paa Cykletur og bruge den som Vejleder ved Studier over Landets Bebyggelse. Det er ikke nogen nem Sag at skrive mange saadanne Billedtekster. Gentagelser kan ikke undgaas, men i det store og hele har Forfatteren skilt sig godt fra sit Arbejde. Sommetider kan man ærgre sig lidt over Stilen. Paa et Billede ser man, at der er lagt et Brædt ud i en Mødding til at køre Trillebøren ad, og ude i Møddingen ligger samme Trillebør væltet omkuld. I den Anledning læser man: »For Enden af »Landgangsbroen« ligger Staldekvipagen kastet overende«. Flere Steder, hvor Ordene saaledes er sat paa Skruer, kunde fremdrages.

Dr. Steensberg har imidlertid med denne Bog villet give mere end blot en Samling Billeder med tilhørende Tekster. I Fortalen til Bogen siger han: »Med Teksterne har jeg søgt i vid Udstrækning at sætte de gamle Gaarde i Forhold til deres Omgivelser og naturlige Forudsætninger. Saaledes skulde Bogen i beskødent Omfang tillige give en Skildring af det danske Kulturlandskab«.

Denne kulturgeografiske Baggrund faar man først rigtig frem, naar man arbejder med Bogen, stadig sammenholder, hvad der staar i Indledningen om Landskaberne, med Bemærkninger i Teksterne til de enkelte Billeder. Kulturgeografi er en vanskelig Videnskab, Stof fra baade Naturvidenskaberne og Kulturhistorien skal med stor Omhu indordnes under dens Synspunkter. Steens-

berg, der er uddannet baade som Geograf og Historiker, skulde have Forudsætninger for at faa noget ud af den.

Enhver kan indse, at vore gamle Bondeboliger er direkte afhængige af Naturen med Hensyn til Materiale, at f. Eks. det solide Egetræsbindingsværk hænger sammen med Skovrigdom i de paa-gældende Egne. Maaske har Steensberg ogsaa Ret i, at den sammenbyggede Kaltredgaard paa den flade hævede Havbund ud mod Saltbæk Vig har faaet et Tag, der skraaner stærkt i Gavlene, for at give Vinden mindre Anledning til Angreb. Meget interessant er hans Paastand, at den gamle Enkeltgaardsbebyggelse især forekommer i Egne 1) hvor større Strækninger af sammenhængende god Agerjord savnes, 2) hvor Terrænet er stærkt afvekslende, saa den dyrkelige Jord ligesom af sig selv falder i smaa Stykker eller 3) hvor gamle Storskove har eksisteret op til vore Dage.

I mange Tilfælde vil det dog være vanskeligt at se den direkte Afhængighed mellem Boligformen og de naturgeografiske Forhold. I Tidens Løb skyder Menneskene i stigende Grad deres Kulturapparat ind mellem Naturen og sig selv. Derved opstaar et sammensat geografisk Milieu, et særpræget Kulturlandskab, af hvilket Boligformen atter er betinget. Steensberg har levende Sans for disse sammensatte Forhold. De Oldtidsbygder, som H. V. Clausen paaviste ved Hjælp af vore Stednavne i sin kendte Afhandling fra 1916, danner ofte Udgangspunkt for Steensberg, naar han skal samle Billeder fra et bestemt Landskab. Selv om Boligen er ændret meget siden Oldtiden, tør man vel regne med, at der i disse gamle Landbrugsbygder har dannet sig en Traditionskærne, som har været virksom langt ned i Tiden. Dernæst lægges der, som rimeligt er, overordentlig Vægt paa Udskiftningen. Særlig Interesse har Stjerneudskiftningen, som tillod Bøndergaardene at blive liggende paa deres gamle Plads i Landsbyen. Der skulde altsaa være særlig store Chancer for at finde gamle Træk i Bønderbygninger i de stjerneudskiftede Landsbyer. Steensberg mener, at denne Form for Udskiftning ikke blot er et Resultat af Bøndernes Konservatisme — de vilde nødig ud fra det gamle Byliv — men ogsaa er mere geografisk betinget. Landsbyen skal selvfølgelig helst ligge nogenlunde midt paa Jorden, men f. Eks. i Nord-Fyn forekommer Stjerneudskiftning desuden kun »hvor den (Landsbyen) ikke omfatter for mange Gaarde, og hvor Terræn og Skovbevoksning tillader det.«

Endelig er der disse ejendommelige Træk i Bondebygningernes Konstruktion, som ikke synes at kunne finde nogen som helst Forklaring i det geografiske Milieu, og som derfor maa være Vid-

nesbyrd om kulturel Paavirkning. Mange Steder anbringes der i Bindingsværkets yderste Fag en stor Skraastiver, som enten kan støtte Hjørnestolpen eller den næstyderste Stolpe. Naar det første er almindeligt paa Vestfyn og i Jylland Syd for Vejle, skyldes det sikkert direkte Paavirkning, og det kan maaske ogsaa skyldes en saadan, naar Bjerge Herred Nord for Vejle og Nordfyn har den sidste Skik. Et større Skel i Kultur gaar mellem Sjælland med Lolland og Falster paa den ene Side, Fyn og Jylland paa den anden. I Øst-Danmark samler man Stuehusets Ildsteder om een Skorsten. »Det kuppelformede Køkken« synes at have Forbindelser længere østpaa, helt til de baltiske Lande. I Jylland derimod har Stuehuset almindeligt to Skorstene. Ejendommeligt nok følger nogle Kystegne i Jylland, fra Djursland nordpaa, som er let tilgængelige til Søs fra Sjælland og Sverige, østdansk Skik.

Vi har her kun fremdraget en lille Del af de interessante Emner, Dr. Steensberg kommer ind paa. Man maa meget ønske, at der maa gives ham Tid og Lejlighed til nærmere at begrunde og udføre de kulturgeografiske Synspunkter, som han kun skitsemæssigt har kunnet antyde i denne Bog.

C. G. Feilberg.

Slægtsforskning.

Albert Fabritius og Harald Hatt: Haandbog i Slægtsforskning. Paa Grundlag af Paul Hennings: Slægtsforskning. Kbh. 1943.

Overretssagfører Paul Hennings Vejledning i Slægtsforskning, den første større Bog paa Dansk om dette Emne, udkom i 1933, afsluttet og udgivet efter hans Død af Albert Fabritius og Harald Hatt, og da den forlængst er udsolgt og stærkt efterspurgt antikvarisk, har de to Udgivere nu foranstaltet en ny Udgave, der imidlertid er saa omarbejdet og forøget, at de har ment det rigtigst selv at tage Ansvaret for Bogen i dens nye Skikkelse.

Der er Grund til at nære Taknemmelighed overfor de to Forfattere for denne meget nyttige Haandbog. Vistnok aldrig tidligere har der været en saadan Interesse herhjemme for Genealogi som i disse Aar; paa vore Arkiver sidder Folk af alle Samfundslag og alle Aldre tæt Stol ved Stol og vender ivrigt søgende Bladene i Kirkebøger og Folketællingslister, men de burde egentlig ikke slippes ind i et Arkivs Læsesal, før de kunde dokumentere, at de havde læst den nye »Haandbog i Slægtsforskning«. Den er en aldeles ypperlig Vejledning for baade Begyndere og Viderekomne.

Efter en Indledning om det personallistoriske Studiums Udvikling herhjemme følger Afsnit om Slægtsvidenskabens Opgaver

og Kilder, om Slægtsberegning, og der gøres Rede for de to Opstillingsmetoder, Ahnetavlen og Efterslægtstavlen, ved mange Eksempler vises, hvorledes de kan benyttes. Derpaa følger de tre vigtigste Afsnit. Først »Indsamlingen af det slægtshistoriske Materiale«, med en Rigdom af gode Raad og nyttige Formaninger om Nøjagtighed, Paalidelighed og Orden, saa f. Eks. ingen Note slipper ind paa Kartotekseddelen, uden at ogsaa dens Kilde er noteret. Saa 40 Sider om »Bibliotekernes slægtshistoriske Indhold« med en udførlig Gennemgang af den trykte Litteratur, som en Slægtsforsker kan faa Brug for. Og derpaa 116 Sider om »Arkiverne og deres slægtshistoriske Indhold«, Bogens største Afsnit, for det er jo i Arkiverne, det vidtløftigste og vanskeligste Arbejde skal gøres. Det er en meget udførlig Gennemgang af de mange forskellige Arkiver, og man finder ogsaa her nyttige Henvisninger til de trykte Vejledninger og Registranter, hvoraf en Del jo findes i tidligere Aargange af »Fortid og Nutid«.

Efter et kort Kapitel om Fornavne og Efternavne i dansk Navneskik følger »Vaabenet, Bomærket og Seglet« med en kort Oversigt over de heraldiske Grundregler, og Bogen slutter med nogle Afsnit om Slægtsforskning i de nordiske Lande og i Tyskland.

Desværre er Bogens Pris, Kr. 18,50, lidt for høj, til at den kan vinde den Udbredelse, den fortjener, især blandt de mange jævne Folk, der sysler med Slægtshistorie. Men det kan Forfatterne jo ikke gøre for. De skal kun roses for den store og nyttige Indsats, de har gjort med denne Haandbog.

Albert Thomsen.

Roskilde.

Arthur Fang: Roskilde. Fra Byen og dens Historie, I. Roskilde 1945.

Første Bind af Arthur Fangs Skildring af Roskilde Bys Historie lover godt. Man fristes til at tro, at den i stilistisk Henseende kan blive et klassisk Forbillede for andre Byhistorikere. Den er netop saa fængslende og livfuld, saa velillustreret og godt disponeret, som en alment tilgængelig Byhistorie bør være. Den er vel underbygget med Henvisninger til trykt Litteratur bag i Bogen (Forf. burde dog maaske have taget Hensyn til Lukmans Disputats om Skjoldunger og Skilfinger). Men der vil stadig være Plads for en Roskildes Historie grundet paa nye Arkivundersøgelser.

Arthur Faŋg kender sin By ud og ind. Han har Rede paa dens Betydning som Danernes Kongesæde og Bispestad. Hans Skildring former sig som en Række Livsbilleder, der kan læses uafhængigt af hinanden. Grundtemaet er dog Katedralen, der hæver sig over Byens Kirker, Stenhuse og lave Bindingsværksgaarde med deres mossede Tage. Et og andet Sted kan den kritisk indstillede Historiker maaske finde hans Skildring en Kende mere malerisk, end Kilderne kan bære. I Skildringen af Bisp Vilhelm og Kong Svend Estridsen bygger han paa Sakse, men burde maaske have fremhævet Ligheden mellem dette Sagn og dets klassiske Forbillede, Fortællingen om Kirkefaderen Ambrosius og Kejser Theodosius den Store. Men man tilgiver gerne disse Smaa-ting. I Almindelighed er hans Stil baade maadeholden og klar.

Man maa navnlig fremhæve Afsnittene om det gejstlige Liv og den katolske Gudstjeneste. Siden Dr. Bjørn Kornerups Skildring i »Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie« har man ikke faaet saa god Besked om Gudstjenesten i vore danske Kirker i Middelalderen. Nævnes maa ogsaa Kapitler som det topografisk beskri- vende »Med Resen i Roskilde«, det alment orienterende »Den lukkede Verden«, »Det lærde Roskilde« (Henrik Harpestræng) og »Djævelens Værktøj« (Mønterne).

Arthur Fang har paa fremragende Maade vist, hvilke Mulig- heder for Fornyelse af vor Historieskrivning det kulturhistoriske Synspunkt rummer. Vi vidste det vel i Forvejen fra Troels-Lund og Hugo Matthiessen. Men Bogen om Roskilde er ikke nogen uper- sonlig Efterligning af disse Forfatteres Værker. Fang har sin egen selvoplevede Maade at fortælle Historie paa. Han vil sikkert faa mange i Tale.

Axel Steensberg.

Roskilde Studier, spredte Bidrag til Byens Historie. Under Redak- tion af Victor Hermansen. Roskilde. Erh. Flensborgs Forlag 1944.

Paa sin 60 Aars Fødselsdag har den kendte Roskilde-Boghand- ler Andreas Flensborg udgivet en Samling Studier over forskel- lige Emner fra Byens Historie, et helt Festskrift, tiltalende baade med Hensyn til Bogtryk og Billedudstyr og kun fremstillet i 600 Eksemplarer, saa det bliver snart en Sjældenhed.

Men ogsaa Indholdet er særdeles værdifuldt som Bidrag til Roskildes Historie, og flere af Afhandlingerne vil endda blive stu- deret med Interesse ud over det ganske Land, fordi de behandler Emner fra Domkirkens Historie.

Først giver Dr. V. Nordmann Oplysninger om Kildekalken i og ved Roskilde, et vigtigt Byggemateriale til Kirker i Byen og

dens Omegn, og cand. mag. Erik Moltke gennemgaar de faa Ruineandskrifter, der har Tilknytning til Byen, nemlig to Amuletter og nogle Mønter. Dr. Vilh. Møller-Christensen fortæller om Roskildelæger i Middelalderen, især om den berømte Henrik Harpestræng.

Saa følger tre Domkirke-Afhandlinger. Hertug Christoffers Gravmæle, opstillet i Højkoret efter hans Død 1363 af Valdemar Atterdag eller Dronning Margrethe, gøres til Genstand for en grundig Undersøgelse af Mag. art. Ada Bruhn, især vedrørende Alabastfigurens Rustning, Hjelm og Vaaben, der tyder paa, at Gravmælet kunsthistorisk er i Slægt med samtidige engelske, men vistnok udført her i Danmark. Arch. C. M. Smidts Afhandling: Oluf Mortensens Vaabenhus, dets Placering blandt Roskilde Domkirkes Tilbygninger, giver et levende Indtryk af den rige Byggevirksomhed, den gamle Biskop udøvede baade som Ærkedegn og som Biskop. Mag. art. Victor Hermansen fortæller om Roskildesnedkeren Casper Lubbeke, der har udført Billedskærerarbejder i Domkirken og Omegnens Landsbykirker.

Prof. L. L. Hammerich gør Rede for de ældste Roskildetryk, saaledes de Bøger, Rostockeren Hans Barth trykte for Povl Helgesen o. a.; andet Roskilde Haandværk behandles i Adjunkt Niels A. Christiansens Afhandling om Skomageri i Roskilde Museum, og Konservator Peter Lindes Opsats om Smedejern i Roskilde.

Af personalhistorisk Interesse er Redaktør Chr. Christensens Artikel om »Jubellærerens« Forfatter, Christopher Giessing, og Dr. I. O. Arhnums om Steen Friis' første Aar som Stiftsskriver. Saa er der ogsaa to Stykker om Struensee og Brandt; først fortæller Direktør Arthur Fang om Henrettelsen og om Fundet af nogle Skeletdele paa Retterstedet 1895, og den videnskabelige Undersøgelse af dem, og om to Tænder, som en ung Student, senere Amtslæge i Roskilde, M. W. Kall, skal have trukket ud af Grevernes Kranier. Og derefter viser Dr. Kurt Bröste, at Skeletdelene ikke synes at være Struensees eller Brandts, mens der intet er til Hinder for, at Tænderne er ægte.

Bogen slutter med en lille morsom Artikel af Fru Fanny Fang, Roskilde-Specialiteter, nemlig Roskilde-Rejer og Jordbærret Roskilde-Victoria. Med denne lille fikse Anretning slutter Bogen.

Albert Thomsen.

Pietismen i Jylland.

F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland* (Teologiske Studier Nr. 5. Dansk teologisk Tidsskrift. II Afd.). Gad 1944.

»Studier over jydsk Menighedstilstande; særlig paa Landet omkring Midten af det 18. Aarhundrede« er den 182 Sider store Afhandlings Undertitel. Forfatteren, der tidligere har beskæftiget sig med den danske Pietismes Historie, giver til Indledning en Oversigt over, hvad der før er fremdraget. Ældre Arbejder har fortrinsvis karakteriseret Pietismens førende Skikkelser herhjemme og skildret dens Kamp mod andre Trosretninger, mens der kun er skrevet lidt om, hvorledes Befolkningen tog mod den pietistiske Lære. Men det er netop den folkelige Bevægelse, dens Opstaaen og videre Forløb hos mange Præster og hos Almuen, der i særlig Grad interesserer Elle Jensen. Grundigt og samvittighedsfuldt har han udnyttet de Kilder, der her stod til Raadighed. En Del spredte Bidrag, især fra Afhandlinger i Kirkehist. Samlinger og Amternes historiske Aarbøger, har kunnet indordnes i Helhedsbilledet, men det vigtigste Grundlag er utrykte Kilder. Biskoppernes Visitatsrelationer til Kirkekollegiet er Udgangspunktet (her svigter dog Viborg Stift i betænkelig Grad), de er ganske vist farvet af Bispens personlige Opfattelse, men giver mange orienterende Oplysninger. En ret værdifuld Kilde er endvidere Præsternes Embedsbreve, selv om en stor Del af Korrespondancen er gaaet tabt og dens Indhold overvejende er af rent embedsmæssig Karakter. Hertil kommer Bispens Kopibøger, Landemodernes Monita og Vitaprotokollerne for Aalborg og Ribe Stifter. Justitsprotokoller i Provstearkiverne oplyser kun lidt om religiøse Forhold, men Skifte- og Auktionsprotokollernes Bogfortegnelser kan give Vink om Præst eller Degns religiøse Indstilling.

Skildringen omfatter ikke Sønderjylland, og Elle Jensen mener at kunne fastslaa, at der ikke er nogen Forbindelse mellem den vestslesvigske Pietisme, der har sit Hjemsted i Egnen omkring Tønder, og Pietismen i Nørrejylland, hvor han belyser »Bevægelsens Topografi« Stift for Stift og indenfor Stiftsomraaderne fra Sogn til Sogn, for saa vidt der er mindste Spor af pietistisk Indflydelse at faa Øje paa. Saa godt som overalt, hvor Bevægelsen har nogen Udbredelse, synes den nøje knyttet til Præsternes Virksomhed. Et stort Antal menige Præster faar i denne Skildring en Plads ved Siden af mere fremtrædende gejstlige Skikkelser fra Pietismens Tid (Brødrene Hans Adolf og Broder Brorson, Biskop Hygom i Aarhus). Naturligvis giver Kilderne mere direkte Oplysning om Præsternes Indstilling, mens Menighederne navnlig

i Visitatsrelationerne væsentligt opfattes som en mer eller mindre modtagelig Jordbund for Præsternes Forkyndelse. Man faar et tydeligt Indtryk af mange pietistiske Præsters og Degnes Arbejde i Oplysningens Tjeneste, undertiden støttet af skoleinteresserede eller kirkeligt vakte Godsejere, i andre Tilfælde modarbejdet af mere ligegyldigt eller materialistisk indstillede Jorddrotter. Fanatikere var der ogsaa blandt Datidens jyske Gejstlighed, Bønderne klagede i nogle Tilfælde over separatistiske Præster eller udsatte dem for økonomisk Forfølgelse.

Svage Tilløb til pietistiske Lægmandsbevægelser forekommer navnlig paa Vestkysten og nordenfjords, samt paa Vejleegnen. Det er sandsynligt, at Kilderne kun ufuldstændigt afspejler, hvad der rørte sig hos Almuen. Efterretning om pietistisk Røre i Menigheden foreligger snarest, hvor en saadan Bevægelse førte til Konflikt med Sognepræsten. Hvor der herskede Forstaaelse, eller Lægmandsbevægelsen i det mindste var taalt, faldt Lyset muligvis kun over den »legale« Bevægelse, der samlede sig om Præsten. Men Forf. ser antagelig med Rette en Hovedaarsag til Pietismens ringe Udbredelse i dens stærkt lovmæssige Forkyndelse. Til Skade for det aandelige Liv herhjemme var det Pietismens krævende »Du skal« mere end den beslægtede Herrnhutismes kaldende »Kom som du er«, der gjorde sig stærkest gældende. I den herrnhutiske Brødremenighed kunde jævne Folk holde Bevægelsen oppe, selv naar Ledelsen svigtede.

I mindre Afsnit behandles bl. a. den pietistiske Kirkelovgivning. Sabbatslæren viste sig vanskelig at gennemføre, mens man var heldigere i Kampen mod Julestuernes Letfærdighed. Konfirmationen trængte igennem i Kraft af, at den enevældige Konges urokkelige Vilje stod bag, men dens Krav fortolkedes yderst forskelligt. Langt naaede man heller ikke med Christian VI's Skolelove, og Indførelsen af Pontoppidans vidtløftige »Forklaring« gik ikke af uden Gnidninger. Bondebefolkningens Forhaandsuvilje mod det nye har givet Pietismen vanskelige Kaar, og dens Forkyndelse havde i Almindelighed svært ved at gøre sig fuldt forstaaelig for de brede Lag. Allerede omkring 1760 synes Pietismen i Jylland at have tabt sin missionerende Kraft.

Det er uhyre vanskeligt at maale en aandelig Bevægelses Udbredelse og Betydning i en Tidsalder, hvor Menigmand kun ytrede sig saa lidt. Med Rette har Forf. i Skifteprotokollernes Bogfortegnelser søgt Inddepunkter for Formodninger om Præsternes Forhold til Pietismen. Det kan gøres, da det drejer sig om godt 100 Bind pr. Skifte. Men en tilsvarende Gennemgang af over 1000 Bondeskifter (mest fra Tiden 1765—85) har langtfra tilsvarende

Beviskraft. Kun hvert 5. Skifte indeholdt Bøger og i Reglen kun nogle faa. De fleste var af religiøst Indhold, men der fandtes næsten ingen pietistiske Opbyggelsesbøger. Imidlertid er disse som Regel først naaet ud til Bønderne ved Auktioner, vel især over Præstebiblioteker, og dermed glider Skifternes Bevis for Menighedernes religiøse Indstilling i Virkeligheden Forf. af Hænde. At et Par pietistiske Præster efter hinanden i en længere Aarrække kan virke i et Sogn, uden at det giver sig tydeligt Udslag i Bonde-skifternes Bogbestand (væsentlig kun Bibler, Salme- og Bønne-bøger), bliver i det 18. Aarh. intet Bevis for, at Præsternes For-kyndelse var uden Indflydelse paa Almuens Religiøsitet. Maaske blev der ofte »levet mest, hvor mindst var skrevet«, men det er for-øvrigt ogsaa muligt, at adskillige Bøger gik i Arv udenom Skif-terne.

F. Skrubbeltrang.

Degnen.

Georg Hansen: Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kultur-historie. Schultz 1944.

Som Optakt til en stort anlagt Plan udsender den unge Kul-turhistoriker Georg Hansen »Degnen«, der vil blive fulgt af andre folkeligt fortalte, men videnskabeligt underbyggede Skil-dringer af Hovedtyper i det 18. Aarhundredes danske Samfund. I en Efterskrift diskuterer Forf. historiske Metoder og tager Af-stand fra den Opfattelse, at den nyere Historieforskning skulde have set dybere i Fortiden end den ældre. Det centrale Spørgs-maal er utvivlsomt, om man kan anse den lidt fjernere Fortid for væsentlig mindre økonomisk bestemt end Nutiden, hvad G. H. synes at ville hævde i sin Iver for at tage Afstand fra »den mate-rialistiske Historieopfattelse« (dette ufuldstændige og derfor ofte misforstaaede Udtryk for en Anskuelsesretning, der bl. a. har Æren af at have startet haardt tiltrængte Fortidsstudier over økonomiske Aarsager, hvis Betydning alle erkender, saa snart det gælder *Nutidshistorien*).

Men denne Diskussion betyder kun lidt for selve Undersøgelsen og Fremstillingen. Georg Hansen har gjort grundige Arkivstudier, og han fortæller livligt og anskueligt om mange af sine Iagttagel-ser. En kvik Form udelukker ikke træffende Udtryk, men hvor Skildringen (som i Slutningsafsnittet) faar et næsten novellistisk Anstrøg, øjner man en Fare. Historisk Fremstilling maa ikke blive »folkelig« i Gaaseøjne. Nu og da er der forøvrigt lovlig mange Fremmedord. Men det er en indholdsrig Bog. Det er mu-

ligt, at Degnen som Type staar mindre skarpt, end det var Forfatterens Tanke, men vi faar gennem de mange Enkeltræk overordentlig meget at vide om de gamle Degnes Forhold: fra hvilket Folkelag de kom, hvilken Uddannelse de havde, deres Embedsliv og Hjemliv, Degnenes Stilling i Bondesamfundet, deres materielle Kaar og hvad man kan slutte om deres Aandsliv. Kapitel »Degnens Sjæl« indeholder dog lige saavel som de foregaaende rigeligt med Oplysninger om højst verdslige Forhold; Holbergs Per Degn adskilte sig ikke fra sine Kaldsfæller, hvad Kærlighed til Brændevin angik.

Der kan rettes en Del kritiske Indvendinger mod Georg Hansens Udnyttelse, men maaske især hans Opstilling af de indvundne Resultater. De statistiske Oplysninger, der i stort Tal forekommer, skriver sig fra ret forskellige Tidspunkter eller Perioder, hvad der vanskeliggør den Sammenligning mellem Landsdelene og et sikkert Indtryk af den Udvikling, der dog paa flere Omraader fandt Sted. Man savner en nøjere Redegørelse for Kildematerialet og dets Værdi. I enkelte Tilfælde virker de anførte Tal snarest vildledende. S. 64 er der en Sammenligning mellem Degneboligernes Jordtilliggender i de fleste Stifter, men nogle af disse Oplysninger stammer fra 1745, andre fra Slutningen af 1780'erne, da Udskiftningen i nogen Grad kan have paavirket Resultatet. Bedre bliver det ikke, naar man sammenligner dette med, hvad der S. 76 siges om en anden af Degnenes ret væsentlige Biindtægter. Skønt mange Degne kun havde en Kaalhave, »holdt stort set 90 % af samtlige degne een eller flere køer eller andet fæ« — et mærkeligt upræcist Udtryk. Noget klarere er Oplysninger om Pengeløn, men det havde været heldigere med Oversigter, der i Tabelform kunde angive saavel Antallet af undersøgte Tilfælde som det (ofte saa omtrentlige) Hovedresultat. Ogsaa hvor det gælder en Karakteristik af aandelige Forhold, er Begreberne undertiden for udflydende. Hvad vil det sige, at »kun faa præster og næsten ingen selv af det højere borgerskab tog del i tidens aandelige liv« (S. 62)? — Kræves der en vis æstetisk Dannelse, for at man kan tale om Aandsliv?

En god Tradition siger, at kulturhistoriske Arbejder bør virke tiltrækkende paa Læseren, og i den Henseende svigter Georg Hansens fornøjelige Degnebog ikke. Hans korte Bemærkninger om Kildematerialet S. 212 f. tyder paa, at han ogsaa stræber henimod den bedst mulige metodiske Udnyttelse af Stoffet, og derfor tør man vente, at hans store Arbejdsindsats efterhaanden vil føre til mere ubetinget sikre Helhedsresultater.

F. Skrubbeltrang.

BESÆTTELSESTIDENS ARKIVER

Af *Axel Linvald*¹⁾.

Ingen vil være i Tvivl om, at vor Tidsalder efterlader Efterverdenen en større Rigdom paa historiske Kilder end noget tidligere Tidsrum i Menneskeslægtens Historie. Alligevel vil Arkivmænd i mistrøstige Øjeblikke kunne spørge, om de vældige Papirmasser, som opsamles, nu ogsaa giver fyldestgørende Oplysninger om de Problemer, som det bliver Opgaven for Fremtidens Historieskrivning at kaste Lys over.

Enhver, som arbejder med den nyeste Tids Historie, vil kunne bekræfte, at det tit og mange Gange er ligesaa umuligt at besvare vigtige Spørgsmaal, som inden for tidligere Perioder.

For slet ikke at tale om, at det efterladte Kildemateriale er saa omfattende, at det baade for Enkeltmænd, for Arkiverne og for de historiske Forskningsinstitutter kan synes en uoverkommelig Opgave at gennemarbejde det og udskille dets værdifulde Dele.

For Besættelsestidens Vedkommende og for Skildringen af dens Vilkaar gør der sig yderligere en Række Vanskeligheder gældende. Landsarkivar Hvidtfeldt har i en udmærket Artikel i sidste Hæfte af dette Tidsskrift gjort Rede for de vigtigste af dem. I det følgende fremhæves derfor kun nogle enkelte Forhold som i særlig Grad øver sin Virkning.

Navnlig Aviserne giver som Følge af Censuren og af Tyskernes Trusler og Indgreb kun ufyldstgørende Udtryk for Befolkningens skiftende *Anskuelser og Stemninger*. Selvfølgelig inde-

¹⁾ Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde paa Kronborg den 31. August 1946.

holder de mange Fingerpeg, og kan der læses adskilligt mellem Linierne. Alene den nuværende Generation, som oplevede Begivenhederne, vil dog være i Stand til at opfatte alle Hentydninger. I Eftertiden vil man ikke kunne forudsætte den samme Lydhørhed.

Den officielle Statistik og Skattematerialet vil altid belyse Hovedtrækkene i *den økonomiske Udvikling* og dens vigtigste Forandringer. Ligesaa sikkert er det, at Tyskernes mægtige Opkøb og omfattende Anlæg har haft mangfoldige Følger, som kun ufuldstændigt sætter Spor i det almindelige Kildemateriale. Vi har i Dag et Indtryk af deres Indflydelse, men dog vanskeligt ved at give præcise Oplysninger. Eftertiden vil være endnu uheldigere stillet, naar det gælder om at paavise Besættelsens økonomiske Virkninger i de forskellige Befolkningsklasser og Landsdele.

For Skildringen af Besættelsestidens *politiske Historie* kommer det i Betragtning, at de danske Statsmyndigheder, Rigsdag og Ministre, Ministerierne og alle deres Embedsmænd i Centraladministrationen og rundt om i Landet langt fra var eneraadende for Styrelsen. Til den ene Side gjorde Besættelsesmagtens Indflydelse sig gældende, til den anden Side Modstandsbevægelsen og dens forskellige Organisationer. Selv om det danske Centralstyre og Embedsmaskineri aldrig blev sat ud af Spillet, vil det sikkert vise sig at være en uundgaaelig Følge af Tilstedeværelsen af de særlige Magtcentra, at Embedsarkiverne faar formindsket Betydning for Fremtidens Fremstillinger af Besættelsestidens Historie.

Som et fjerde Forhold, der gør sig gældende, maa fremhæves, at den almindelige *Usikkerhed og Trusel* mod Liv og Sikkerhed, for hvilken alle offentlige og indflydelsesrige Personer har været udsat, har forringet Omfanget og Betydningen af det private Kildestof, Breve og Optegnelser, som i saa væsentlig Grad giver Bidrag til en Tidsalders mere intime Historie og Oplysninger om dens Enkeltmænds Indflydelse og Motiver.

Af de fremhævede Momenter maa man først og fremmest drage Konsekvensen, at det for Fremtidens Historieforskning vil

faa afgørende Betydning, om vi alle, Myndigheder og Private, hver i sin Kreds og inden for sit Omraade, sørger for, at intet endnu bevaret værdifuldt Kildestof gaar til Grunde.

At overordentlig meget allerede og med Forsæt er blevet tilintetgjort, kan der ikke være Tvivl om. Det er ovenfor nævnt, at Besættelsestidens Farer utvivlsomt medførte, at mange Private brændte deres Papirer. Ogsaa af Statsstyrelsens Arkivalier er der sikkert blevet tilintetgjort adskilligt, hvis Eksistens omkring de særlig farlige Tidspunkter, 9. April 1940, 29. August 1943 og 19. September 1944, kunde have forvoldt ubodelige Ulykker. For slet ikke at tale om de store Mængder af Breve og Optegnelser, som Besættelsesmagtens Myndigheder og danske Nazist-Organisationers Ledelse, tyske Embedsmænd, danske Nazister og Kollaboratører har anset for kompromitterende.

Lad være, at det store Retsopgør, som har været nødvendigt, har medført Ødelæggelser, som ellers vilde være undgaaet. Paa den anden Side er det ligesaa sikkert, at det gennem de hurtige Beslaglæggelser, som har fundet Sted, er lykkedes at redde adskilligt, som ellers vilde være gaaet til Grunde. Lad saa være, at Politi og andre Retsmyndigheder fortrinsvis har haft deres Opmærksomhed henvendt paa Materiale, som er af Betydning for de forskellige Retssager. Breve og Samlinger, som »kun« har historisk Interesse, har de naturligt nok vist mindre Omsorg.

Alt i alt er der ingen Tvivl om, at der gennem Beslaglæggelsen og gennem de mange Retssager bliver tilvejebragt et overordentlig omfattende Materiale, der paa mange Maader kaster Lys over Besættelsestidens Historie, og som før eller senere havner i vore offentlige Arkiver og der bliver tilgængelige for den historiske Forskning.

Vanskeligere er det at sikre det mangeartede Materiale, som stammer fra de Magtcentra, der var uafhængige af den danske Stat og dens Embedsmænd: *Modstandsbevægelsens Samlinger og Besættelsesmagtens Arkiver.*

Naturligvis maa man være klar over, at det ikke har været *Modstandsbevægelsens* Opgave at danne Arkiver. Tværtimod maatte det i Besættelsestiden være dens Bestræbelse, at dens Or-

ganisationer og Handlinger i saa ringe Grad som muligt efterlod sig skriftlige Spor. Da man dog kunde formode, at et og andet var i Behold, som kunde faa historisk Interesse, har Rigsarkivet allerede tidligt, i Juni 1945, henvendt sig til en Række af Frihedsraadets Medlemmer og til andre af Modstandsbevægelsens ledende Mænd, paakaldt deres Interesse for Spørgsmaalet og bedt dem gøre, hvad de formaaede, for at Papirer og Optegnelser, som de raadede over, eller hvis Skæbne de havde Indflydelse paa, maatte blive afleveret til Rigsarkivet. Selvfølgelig har man samtidig fremhævet, at dette paa Forhaand underkaster sig de Betingelser med Hensyn til Tilgængelighed, Benyttelse og andet, som de nuværende Besiddere maatte ønske fastsat.

Svarene viser deres Forstaaelse for Sagens Betydning.

Væsentlige Resultater er allerede opnaaet. Gennem Folketingsmand J. Christmas Møllers Bestræbelser er saaledes det store Arkiv, som er opstaaet omkring *Det danske Raad i London*, blevet afleveret til Rigsarkivet. Da *Christmas Møller* tillige har deponeret sine egne omfattende Optegnelser og Papirer vedrørende hans Ophold og Virksomhed i England, raader Rigsarkivet allerede nu over et meget væsentligt Kildestof til — om man saa maa sige — Modstandsbevægelsens »udenrigske Historie«.

Jeg kan tilføje, at man ogsaa har Opmærksomheden henvendt paa Samlingerne i Modstandskampens andre udenlandske Magtcentra: *Washington* og *Stockholm*.

Blandt andet er »Dansk—Svensk Flygtningetjeneste«s Arkiv blevet afleveret til Rigsarkivet.

Modstandsbevægelsens største Arkiver stammer fra Tiden omkring Befrielsen og fra det siden da forløbne halvandet Aar. Man tænker i første Række paa det saakaldte »*Centralkartotek*« i Vesterport, paa Arkivet, som tilhører *Frihedsbevægelsens Samraad*, og paa de forskellige *Regions*, *Bykomitéers* og *andre lokale Komitéers Arkiver*. Om dem alle gælder det rimeligvis, at deres væsentligste Indhold drejer sig om Modstandskampens militære Indsats lige før og efter Befrielsen; tillige og ikke mindst om de mangfoldige Sager, som staar i Forbindelse med Udrensningen. Der kan dog ikke være Tvivl om, at de ogsaa kaster Lys over de

forudgaaende Aars Begivenheder. Endnu er de stadig Genstand for Benyttelse og bliver først »afleveringsmodne«, efterhaanden som Modstandsbevægelsens forskellige Organer afvikles. Fra forskellig Side nærer man ogsaa Ønske om, at navnlig Modstandsbevægelsens lokale Arkiver forinden bliver benyttet til Udarbejdelsen af historiske Redegørelser.

Fra alle Sider er der blevet givet Løfte om, at Samlingerne skal blive sikrede og bevaret for den historiske Forskning. Af *Centralkartotekets* omfattende Samlinger vil sikkert en Del kunne tilintetgøres; adskilligt beholder Politiet, og for Restens Vedkommende foreligger der Tilsagn om, at det til sin Tid vil blive overladt Rigsarkivet. Ligeledes vil man kunne regne med, at *Frihedsbevægelsens Samraad* vil tilstille Rigsarkivet sine Samlinger, og at Regionerne og de lokale Komitéers Sager vil blive overgivet til Landsarkiverne.

Tilbage er Spørgsmaalet om de *tyske Arkiver*, som mellem 1940 og 1945 er blevet bygget op her i Landet omkring de mangfoldige tyske Myndigheder: Gesandtskab og Wehrmacht, Gestapo og økonomiske Kontorer. Selvfølgelig kan man gaa ud fra, at Politiet har beslået, hvad det har kunnet komme over. Skal man dømme af Pressens Meddelelser om det Materiale, som danner Grundlaget for Anklagerne mod Tyskernes ledende Mænd, maa man dog antage, at det i stor Udstrækning er lykkedes dem inden Katastrofen at skaffe deres kompromitterende Papirer af Vejen. Imidlertid viser Meddelelserne fra Nürnberg-Processen, at den store internationale Domstol er i Besiddelse af et uhyre Arkivmateriale, som ogsaa har Interesse for Kendskabet til Tysklands Politik og Gerninger i de besatte Lande. Som bekendt har ogsaa Danmark haft sine Repræsentanter i Nürnberg, Politimænd og andre, der har haft Lejlighed til at gennemgaa større eller mindre Dele af disse Samlinger. Adskilligt er da ogsaa blevet stillet til Raadighed for danske Retsmyndigheder. For at sikre dette Kildestof ogsaa for danske Historikere har Rigsarkivet allerede tidligt gjort baade Justits- og Udenrigsministeriet opmærksom paa dets Betydning og henstillet, at man i rette Tid, gennem Afskrivning eller Mikrofotografering, sørger for, at Danmark kommer i varig Besiddelse af alle vigtige tyske Dokumenter, som for

kortere eller længere Tid passerer danske Myndigheder, og som har Betydning for vort Lands Historie i Besættelsestiden.

»Sikringen af Kilder til Besættelsestidens Historie« gælder først og fremmest Bevarelsen af de efterladte *Arkiver*. I Erkendelsen af deres forskellige Mangler og Svagheder — ovenfor er fremhævet nogle af de vigtigste — er man ogsaa kommet ind paa Tanken om hurtigst muligt, saa længe Erindringen om de onde Aar endnu er levende, at supplere det allerede foreliggende Kildestof gennem *planmæssige Indsamlinger af Oplysninger*.

Sikkert nok udkommer der allerede en Rigdom af trykte Skrifter, Breve og Beretninger, historiske Fremstillinger og skønlitterære Skildringer. Man kan ogsaa være forviset om, at mange af Deltagerne i det store Drama før eller senere vil føle Trang til i Memoirer at gøre Rede for deres Oplevelser og Indsatser. Som nedskrevet af Samtidige har det altsammen en betydelig Værdi, men er ogsaa behæftet med store Mangler. For Fremtidens Historiekrivning vil det blive en vanskelig Opgave at vurdere dets kildemæssige Betydning, skelne mellem Første- og Andenhaands Viden og forklare Fejltagelser, bygge Bro mellem ufuldstændige Efterretninger og efterspore Virkningen af den bevidste og ubevidste Motivforskydning, som har gjort sig gældende.

Samme Forhold — flere eller færre af dem — vil sætte Spor i de omfattende Grupper af Materiale, som skyldes systematiske Indsamlinger af Oplysninger. Det vil føre for vidt at nævne alle de foreliggende Opgaver. Landsarkivar Hvidtfeldt har i den allerede omtalte Artikel i »Fortid og Nutid« anført en Række vigtige Spørgsmaal, som det vil være af Betydning for Fremtidens Historieforskning at faa besvaret. Fra forskellig Side er man allerede i Gang med Arbejdet. Paa Foranledning af »Landsforeningen af danske Internerede i Udlandet« udsender saaledes Institutet for Historie og Samfundsøkonomi Spørgeskemaer til de ca. 5000 Danske, som har siddet i tyske Koncentrationslejre eller Fængsler. Selvfølgelig vil det ogsaa være af Betydning, om man paa lignende Maade kan tilvejebringe Oplysninger om andre Kredse og Begivenheder. Blot som Eksempler kan man nævne »Flugten over Øresund« i de bevægede Oktoberdage 1943, og de mange

forskelligartede Forhold som knytter sig til »Tysklandsarbejder-nes« Ophold i Tyskland.

Jeg skal nøjes med at fremhæve en enkelt Opgave, som er af Betydning for den *almindelige politiske Historie*.

Sandt at sige har vi til Dato meget ringe Kendskab til Modstandsbevægelsens indre Opbygning og Arbejdsform, til Frihedsraadets Organisation og Forhold til de store Modstandsgrupper, dets Dannelse og Indflydelse paa de forskellige Tidspunkter og dets Forbindelser med Repræsentanterne for de politiske Partier. Hvor meget ved vi om Begivenhederne i Folkestrejkenes Dage og omkring Samlingsministeriets Dannelse, om Statens Finansiering af Modstandsbevægelsen og om dens Forhold til de Allierede?

Som et Eksempel til Efterfølgelse kan man nævne Professor Aage Friis's Indsamling af Materiale om det første Venstreministeriums Dannelse i 1901. Takket være hans Initiativ og personlige Arbejde ligger der nu i Rigsarkivet en Samling udførlige Beretninger, afgivet af alle Forhandlingens Deltagere.

Ogsaa for Besættelsestidens Vedkommende bør der sættes en lignende Indsamling i Gang, under betryggende Former og med Garanti mod for tidlig Offentliggørelse. Som altid vil Resultatet være afhængig af Menneskene, der paatager sig Opgaven, om de har tilstrækkelig Viden til at stille Spørgsmaalene, kritisk Sans og upartisk Interesse, og ikke mindst, om de nyder de paagældendes Tillid og har Evnen til at vække deres Lyst til at ofre Tid og Tanke paa Opgavens tilfredsstillende Løsning.

Besættelsestidens Historie rummer mange Problemer. Adskillige af dens Forudsætninger rækker tilbage i vor Fortid, og dens Følger vil sætte Spor i vor Fremtid. Det sikre er, at vor egen Vurdering Gang efter Gang vil blive underkastet en stadig grundigere Prøvelse.

Det er vor Generations Forpligtelse efter Evne at gøre det muligt for dansk Historieforskning at give sanddru Skildringer af vort Folks Oplevelser i de fem onde Aar og af deres Betydning for vort Land.

De forudgaaende Linjer er et Forsøg paa at vække Interesse for Opgaven og pege paa nogle af Mulighederne for dens Løsning.

KILDER TIL DE ONDE ÅRS HISTORIE

Af H. Lausten-Thomsen.¹⁾

Først takker jeg for den ære, Dansk historisk fællesforening viser mig ved at lade mig være med til at indlede dagens drøftelse. Derefter må jeg gøre opmærksom på, at jeg støtter mig særdeles stærkt til landsarkivar Hvidtfeldts store arbejde med hensyn til det foreliggende emne. Han var sekretær for det historiske samfund, jeg har den ære at være formand for, og i al hovedsag er det hans initiativ, der ligger bag, hvad vedkommende historiske samfund har foretaget og foretager sig i sagen.

Det er en selvklar opgave for de historiske samfund at søge at frelse og gemme kilder af historisk værdi for fremtidens granskere, og det ligger nært at spørge om, hvad der især vil kunne kalde ad deres interesse med hensyn til krigens og occupationens år.

En gang var historie næsten helt overvejende fortælling om krigens gerninger, om heltedød, om diplomatisk tovtrækning, om fredstraktater og ny strategiske planer og overvejelser. Det var for den brede offentlighed, det vil praktisk set sige for historieundervisningen, *Johan Ottosens* lærebøger, der her hjemme for 50 år siden viste de ny veje, og nu har historien i de videste kredse fået et nyt åsyn. Vor opgave er nu at lade kommende historikere få mulighed for at se dette åsyn, som det viste sig i krigstiden, fra alle sider og i ethvert skiftende lys. Der er taget fat fra adskillige sider på løsningen af denne opgave. Jeg tør til foredømme nævne *Hans Ellekildes* initiativ, som jeg forøvrigt

¹⁾ Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde paa Kronborg den 31. August 1946.

kun kender fra en kort avismeddelelse, og den allerede af rigsarkivaren nævnte indsamling, der foretages af instituttet for samfundsøkonomi og historie; men det er sikkert det rette, at vi drøfter veje og muligheder for at frelse fra undergang, hvad frelses kan. Vi må bare ikke stille målet for lavt eller for snævert. Vi er nok enige om, at vi hellere må tage 10 ligegyldige optegnelser med end miste en eneste værdifuld.

I Nordslesvig har jeg søgt at støtte indsamling af arkivalier ad to veje: ved personlig henvendelse til interesserede mennesker og ved foredrag i de fire amter for hvert sted særligt indbudte kredse. Også her gælder det ikke at afstikke grænserne for snævert og at få den rette tone over forhandlingerne: Et søvndyssende foredrag er værre end intet. Det har jeg i denne sammenhæng dyrekøbt erfaring for. Endelig har »Hist. samf. for Sønderj.« med støtte fra den kommission, Videnskabernes selskab har nedsat til bevarelse af historisk værdifulde dokumenter, ligefrem lønnet et par mænd i Haderslev vesteramt og i Tønder amt for at undersøge, hvad der findes af arkivalier og for at fremskaffe sådanne til »Det sønderjydske landsarkiv«. Denne sidste vej har ledet ikke så lidt ind i arkivet. Selv om dette arbejde naturligvis må fortsættes, er det ikke nok over for de særlige krav, de sidste tider har ladet opstå.

Modstandsbevægelsens region III har påtaget sig den opgave at indsamle alt det materiale, der kan kaste lys over dennes underjordiske arbejde. Desuden har vi rettet udførlig, skriftlig henvendelse til en mængde mennesker om at nedskrive deres minder fra occupationstiden til henlæggelse i det sønderjydske landsarkiv. Endvidere har landsarkivar Hvidtfeldt som sekretær for »Hist. samf. for Sønderj.« udarbejdet et spørgeskema med ikke færre end 86 spørgsmål. Der har været nogen drøftelse om, til hvem skemaerne kunde sendes i de enkelte sogne: Sognepræster, lærere, sognerådsformænd, formanden for de særlige sønderjydske »Dansk samfund«, der findes i hvert sogn. Jeg er noget rød for, at spørgsmålene går så langt ud i enkeltheder, at de kan kyse adskillige fra at svare; men princippet har også her været: hellere for meget end for lidt. Jeg tvivler meget om, at resultatet bliver

så rigt, som hr. Hvidtfeldt har ventet; men jeg tvivler ikke om, at det vil give resultat. Jeg ved, at der er sogne, hvor man i de sidste dage har samlet interesserede mennesker for at få de pålideligste og alsidigste svar på disse spørgsmål. Det vil dog let gå således, at vi bliver nødt til at holde møder ude i amterne, og det vil jo heller ikke være nogen ulykke. Den personlige påvirkning batter alle tider mest. Ved udsendelsen af eventuelle spørgeskemaer, må man vogte sig for at være for karrig og ikke glemme faren for kun at få kastet lys over forholdene fra den ene side. Vi kan udmærket spørge modstandsbevægelsens medlemmer, men hvorledes skal vi få fat i den modsatte opfattelse? Det kan ikke være vort formål at lade efterslægten få del alene i de synspunkter, der er vore i dag. Naturligvis er de de eneste rigtige for os; men hvad det gælder om, er at lade vore efterkommere få mulighed for at skønne ud fra fremtidens, fra historiens viden, når vi ikke mere er til. At de så vil se på de onde år med lignende øjne som vi, har vi ikke behov at tvivle om; men ud fra større viden, må der kunne vokse større klarhed og renere og tryggere sandhedsopfattelse. Retsprotokoller og politiets akter vil give ikke så lidt; men lad mig pege på, at i Sønderjylland har vi hidtil ikke henvendt os til hjemmetyskere eller til landssvigere. Jeg tror, at det godt vil kunne ske om et par år, om vi ellers får en god og naturlig udvikling; men i dag er det nok utænkelig vanskeligt at opnå noget som helst ad denne vej.

En anden side af spørgsmålet er i Sønderjylland blevet uløst ved min forsømmelighed. I foråret i fjor fik vi tusinder af mennesker hjem over Danmarks grænser fra de tyske koncentrationslejre. Det var det uhyggeligste, jeg har oplevet, selv om den genvundne frihed eller den frihed, der vinkede fra Sverige, kastede sit lyse skær over al elendighed. Da hændtes der ting ved Danmarks sydgrænse, der må og skal skildres således, at fremtiden kan få det rigtige billede af hændelser og stemning. Der var mennesker nok, der kunde have skrevet om deres store oplevelse, — især franske og polske læger og studenter, men også mange andre —. Jeg skænkede det ikke en tanke, var så optaget af det mere påkrævede arbejde, at jeg lod lejligheden gå fra mig

til at vinde emne til historien om Danmarks vagt og kærligheds-
gerning ved grænsen.

Så er der de tyske flygtninge i Danmark. Også deres ophold i
Danmark er en del af vor skæbne. Man kan vist godt ved hen-
vendelse til lejrledere fremskaffe optegnelser om deres danske
oplevelser.

Det samme gælder endnu mere allierede flygtninge, der er i
vort land. Deres skæbne ved grænse og i Danmark skal vi også
skaffe oplyst så vidt muligt.

Hver for sig har de enkelte emner ikke så stor værdi; men
historikernes opgave må være at føje enkelthederne sammen til
helhedsbillede, vor opgave som stedlige hjælpere at samle og
gemme de mursten, hvoraf historiens bygning opføres. Idag lig-
ger de spredte over markerne; de bør frelses, inden de smuldrer.

MUSEERNE OG KRIGSTIDEN

Af *Albert Thomsen*¹⁾.

En stor Krig sætter ogsaa sine Spor i Museernes Samlinger. De fleste Museer ejer saaledes større eller mindre Udvalg af Ting og Tryksager fra de slesvigske Krige og fra den første Verdenskrig.

Ogsaa den sidste Krig og de fem Besættelsesaar kræver af os Museumsfolk, at vi i Tide sørger for at indsamle et Materiale, der kan give kommende Slægter en Forestilling om, hvorledes Forholdene var i disse fem skæbnesvangre Aar. Vi skal ikke blot modtage de Sager, som Folk sender os, men ogsaa søge at afrunde Samlingen ved systematisk Indsamling.

Nu kunde man maaske indvende, at det er meningsløst, at alle vore Provinsmuseer hver danner sig sin lille Afdeling for Krigsminder, og at det var mere rationelt at skabe et stort Landsmuseum for disse Ting. Saa vidt jeg ved, har Modstandsbevægelsen da ogsaa arbejdet paa at virkeliggøre denne Tanke.

Men det forekommer mig, at ogsaa de lokale Museer har baade Ret og Pligt til at tilvejebringe deres egen lille Samling af Sager fra de fem Aar. Vi bør blot sørge for, at den virkelig faar et *lokalt Særpræg*, saa den virkelig giver et Billede af Forholdene netop paa vor Egn, i vor By. Hvis vi faar Ting, som stammer andetsteds fra, bør vi sørge for, at de kommer derhen, hvor de naturligt hører hjemme.

Hvad skal nu en saadan Krigssamling i et Provinsmuseum indeholde?

¹⁾ Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde paa Kronborg den 31. August 1946.

Ja, det maa jo naturligvis for en stor Del afhænge af de lokale Forhold under Besættelsen. Denne satte sig jo ikke lige dybe Spor alle vegne. Enhver Museumsmand maa selv klare sig sin Opgaves Omfang og Muligheder. Forøvrigt tror jeg, at man de fleste Steder allerede er i Gang med at løse Opgaven.

Jeg kan godt nævne nogle Emner. De fleste er vel selvfølgelig Indsamlingsobjekter, men om nogle kan der diskuteres.

Der er nu først de *trykte og skrevne Sager*: illegale Blade, lokale Aviser med Omtale af større Begivenheder, Plakater og Op- raab — danske og tyske —, lovlige og ulovlige Tryksager, »Schein«, censurerede Breve o. l.

Jeg ved godt, at disse Sager først og fremmest hører hjemme i Biblioteker og Arkiver, men Museerne kan heller ikke undvære dem, for de hører med i det sande Billede af de onde Aar. Dog bør vi ude over Landet hjælpe de nævnte Institutioner med deres Indsamling; vi har jo ofte Dubletter og Sager fra fremmede Egnè, som vi maaske kan glæde andre med.

Saa er der *Billederne*. Især Fotografier af Begivenheder som Brande, Sabotagehandlinger, Episoder fra Gadeuroligheder, tyske Transporter, Overrumplingen af det danske Militær og Politì, nedskudte Flyvemaskiner o. m. a. Hos Fotohandlere ligger der ofte Kopier af de Films, som de meget fotograferende Tyskere har indleveret til Fremkaldelse.

Især i Befrielsesdagene i Maj 1945 blev der fotograferet meget, saa det vil være let at faa en god Samling fra disse store Dage.

Ogsaa Films bør vi skaffe os; der blev drejet mange Meter Smalfilms i Majdagene, og det vil ikke være uoverkommeligt at erhverve Kopier af de bedste.

Luftværnet er et Kapitel for sig, og selv om dets Tryksager var temmelig ens Landet over, bør man alligevel gemme nogle af dem, især de lokale.

Noget lignende gælder *Rationeringsmærkerne*; de vil tydeligere end lange Forklaringer give hele Situationen.

Det er straks meget vanskeligere med *Surrogaterne*, alle disse kedelige Sager, som vi endnu ikke er sluppet helt af med. Der er

næppe Tvivl om, at vi kunde faa Vognlæs af dem til sin Tid hos Forretningsfolk; jeg husker endnu alle de ædelmodige Tilbud jeg fik efter Krigen 1918. Men dels fylder det forfærdeligt, og dels er meget af det svært at opbevare og konservere, saa man nødes til at udvise Maadehold. Men noget af det bør gemmes. I nogle Tilfælde kan man nøjes med den tomme Emballage, hvis Reklamer tydeligt vidner om Indholdets Elendighed. Helt kan disse Sager ikke undværes i det sande Billede af de Forhold, vi har gennemlevet, og Synet af dem vil fylde vore Efterkommere med Undren og Medfølelse.

Museerne i de Byer, hvor der laa *tysk Garnison*, vil kunne faa Erindringer om de grønnes Ophold, i Form af Staalhjelme, Vaaben, Flag, Landminer, Opslag o. s. v. Nogle Steder kan der maaske ogsaa skaffes Torturinstrumenter o. lign. Minder om Gestapos og de danske Banditkorps Bedrifter.

Endelig er der de fleste Steder Mulighed for en Mængde Ting, der illustrerer *Frihedsbevægelsens* Indsats, som f. Eks. Containers, Faldskærme, Vaaben og Tryksager.

Her gælder det dog, at det selvfølgelig i første Række maa være Tøjhusmuseets Sag at samle paa Vaaben, saa de lokale Museer bør kun have ganske faa Eksempler liggende. De er ogsaa vanskelige at have i Fred for ungdommelige Museumsgæster. Og man bør aldrig gemme Ammunition, Patroner, Projektiler o. lign. i effektiv Tilstand; det maa først aflades. Ellers er der jo en Risiko for Ulykkestilfælde ad Aare.

Det var nogle Eksempler paa Indsamlingsobjekter. Enhver Museumsmand kunde nævne adskilligt flere.

Men hvad skal vi saa gøre ved alle disse Ting?

Jeg tror, det er fornuftigt, som man nogle Steder har gjort, at *udstille* dem, mens man samler. Saa ser Folk, hvad man har, og hvad der mangler, og derved øges Interessen.

Men mon det saa ikke derefter er klogt at *magasinere* det hele nogle Aar? Og saa kan man jo om 5 eller 10 Aar, naar man har Overblik over Samlingens Omfang og Muligheder, indrette et Skab eller to, eller maaske et helt Lokale til det.

Krigssamlingen er et mærkeligt og broget Blad i den Historiens og Kulturhistoriens folkelige Billedbog, som vore Museer har til Opgave at skabe, men da Besættelsestiden jo formede sig forskelligt i Landets forskellige Egne, er der Mulighed for at give de enkelte Museers Samling fra disse Aar et tydeligt Særpræg, saa baade vore udenbys Gæster, men først og fremmest vore egne Folk, kan faa et klart Indtryk af, hvorledes Forholdene var her i vor By, paa vor Egn.

DE LITTERÆRE KILDER TIL BESÆTTELSENS HISTORIE

Af *Albert Fabritius*¹⁾.

De litterære Kilder til Besættelsestidens Historie er først og fremmest de trykte Bøger, dels dem, der udkom i Besættelses-aarene baade her hjemme og i Udlandet, dels de Skildringer af Tidens Historie, af Enkeltpersoners Oplevelser osv., der er udkommet efter Befrielsen, men dernæst ogsaa de duplikerede eller paa anden Maade mangfoldiggjorte Periodica, Bøger og Plakater, der udkom illegalt under Besættelsen her hjemme.

Nu ligger Landet jo saaledes, at de Bøger osv., der under normale Forhold trykkes her i Landet eller i Udlandet for danske Forlæggeres Regning, falder ind under Loven om Pligtaflevering af 1927, og saaledes efter bestemte Regler afgives til Det kongelige Bibliotek, Statsbiblioteket i Aarhus og tildels ogsaa til Universitetsbiblioteket. Forsaavidt Pligtafleveringsloven overholdes — og det gør den jo da heldigvis i det store og hele, støttet som den er af Bibliotekernes Kontrolapparat — saa bliver altsaa den legale og officielle Del af Litteraturen afleveret til de tre (respektive to) Biblioteker, og vil saaledes — i hvert Fald i Det kongelige Bibliotek, der jo fungerer som Landets Nationalbibliotek og altsaa har et Bogmuseums Forpligtelser for Øje — blive opbevaret paa betryggende Maade til sene Tider — forsaavidt dette overhovedet i vor usikre Tilværelse er menneskeligt muligt.

Anderledes derimod med den Litteratur, som udkom paa tysk Foranledning. Tyskerne lod jo fremstille en hel Del Plakater og

¹⁾ Foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde paa Kronborg den 31. August 1946.

Opslag, dels til internt Brug, dels til Glæde for Befolkningen i Almindelighed — Glæden fremkom som Regel navnlig ved det Dansk, de var affattet paa — og endvidere en ikke ringe Propagandalitteratur, som blev trykt dels herhjemme, dels i Tyskland og undertiden ogsaa andre Steder i Europa, f. Eks. i Norge. Denne Litteratur falder ganske vist for en Dels Vedkommende ogsaa ind under Pligtafleveringsloven, men det kan jo ikke nægtes, at en Del af Bogtrykkerierne — ikke mindst nazistiske Foretagender som Fædrelandets Trykkeri og Trinitatistrykkeriet — tog sig Afleveringspligten temmelig let — overfor dem svigtede jo Bibliotekets sædvanlige Inddrivelsesmidler i nogen Grad, og Bibliotekerne maatte derfor nødvendigvis komme til at savne en Del af denne Litteratur, som jo ogsaa har den største Betydning for Studiet af Besættelsestidens Historie — og endelig kommer saa hertil den Propagandalitteratur, som fremkom fra den anden Side — trykt i Sverige, i England og i Amerika, som vi jo af gode Grunde ikke fik regelmæssig afleveret.

Ogsaa paa disse Felter er det imidlertid lykkedes Det kongelige Bibliotek nogenlunde at dække sit og Forskningens Behov. Straks efter Kapitulationen beslaglagde jo nemlig den danske Stat — dvs. Biblioteket — de her i Landet værende tyske Biblioteker og andre litterære Efterladenskaber, og jeg tror at turde sige, at vi efter de Razziaer, som vi, med en ikke ringe personlig Tilfredsstillelse, foretog paa Dagmarhus, i Bests Villa, i Jernbanegade og i Dronningegaarden, i Informationsbiblioteket paa Trondhjems Plads og i det videnskabelige Institut i Øster Allé, er nogenlunde godt dækkede. Hvad den allierede Propaganda og i Forbindelse dermed De frie Danskes Virksomhed angaar, saa har vi fra Det danske Raad i London faaet en rig Forsyning af Bøger, Piecer og Blade — de egentlige Arkivalier er jo, som naturligt, gaaet til Rigsarkivet — og ogsaa Dansk Pressetjeneste i Stockholm har indsamlet megen Litteratur til os. I denne Forbindelse kan det nævnes, at det er lykkedes os at bevæge Redaktør Niels Grunnet ved Pressens Radioavis til at skænke os Manuskripterne til de danske Radioudsendelser fra Sverige.

Forskningen er saaledes rigtig godt stillet med Hensyn til hele

denne Del af de litterære Kilder. Men hvordan nu med Hensyn til den saakaldte illegale Litteratur?

Som Arkivar Hvidtfeldt har paapeget i sin — under saa mange Synsvinkler — værdifulde og interessante Artikel om Besættelsestidens Kildemateriale i sidste Hæfte af Fortid og Nutid, er jo den illegale Presses historiske Kildeværdi ikke den samme som den legales, og den kan naturligvis ikke være det, naar man betænker under hvilke Forhold, den er blevet skabt. Ikke desto mindre kan der vist næppe være Tvivl om, at Bestræbelserne maa gaa ud paa i saa vidt Omfang som muligt at skabe en komplet Samling af den illegale Litteratur. Det har i hvert Fald paa Det kongelige Bibliotek været det ledende Synspunkt. — Vi havde straks fra første Færd gjort os klart, at det faldt indenfor Bibliotekets Opgaver at samle og saavidt muligt bevare, hvad vi overhovedet kunde faa fat i. Derfor havde Biblioteket ogsaa, da Kapitulationen kom, en meget betydelig Samling af Bøger som af Blade, paa Trods af, at Tyskerne først i December 1944 berøvede os ti Pakker af denne Litteratur — og derfor har vi straks efter Befrielsen stadig propageret for Indsamlingen af illegal Litteratur; saavel ved en stor Udstilling — som vi kunde aabne allerede midt i Juni 1945 — som ved Avisartikler og Radioforedrag har vi henledt Befolkningens Opmærksomhed paa Betydningen af at gemme dette Materiale. Resultatet er heldigvis ikke udeblevet. Vi har nu en meget smuk Samling af illegale Bøger — vel ca. 230 Bind — og jeg mener nogenlunde at være klar over, hvad der derudover er blevet fremstillet af Bøger, som vi forhaabentlig ogsaa efterhaanden faar fat i. En Fortegnelse herover foreligger trykt i min Bog: Besættelsestidens illegale Bøger, der udkom ved Nytaarstid i Aar.

Ogsaa af de illegale Blade har Biblioteket en virkelig imponerende Samling, hvis Ordning imidlertid langt fra er tilendebragt. Det er dog imidlertid allerede nu klart, at den ikke paa langt nær er komplet, og den bliver det vel aldrig nogensinde. Jeg anser det dog som et af de vigtigste Formaaler med min Deltagelse i Diskussionen her i Dag at rette en kraftig Henstilling til de lokale historiske Foreninger om at have Opmærksomheden henledt paa Be-

tydningen af at den illegale Litteratur samles og opbevares — og jeg siger det aabent — helst hos os.

Det Stof, som vi i særlig Grad kommer til at mangle, bliver utvivlsomt de smaa lokale Blade — ofte Blade, der kun er kommet i faa Numre og i meget begrænsede Oplag. Det kan være fristende for de lokale Museer eller Biblioteker at opbevare netop dette Stof, som man vil synes har størst Interesse og Betydning i Hjemegnen, men jeg beder om, at man ikke vil overse, hvor langt mere betydningsfuldt det er for det almindelige Studium af Tidens Historie, at Stoffet er centraliseret. Det kongelige Bibliotek vil i Kraft af sin Stilling som Landets Nationalbibliotek og i Kraft af den Samling, som vi allerede har tilvejebragt, være det naturlige Hovedsted for Studiet af dette Materiale. Først, naar det er samlet paa et Sted, vil det være muligt at faa fastslaaet, i hvor høj Grad, det der skete, var hele Befolkningens Kamp imod Besættelsesmagten, og det forekommer mig at maatte være et af de ledende og mest betydningsfulde Synspunkter, naar den Tids Bo skal gøres endeligt op.

Jeg gentager derfor Bibliotekets Opfordring til at indsende Materiale af denne Art til os, og jeg ser ikke rettere end at Repræsentanterne for Provinsmuseerne og for de lokale historiske Foreninger er det rette Forum at appellere til. De har Kontakten med Befolkningen Landet over. De har Forstaaelsen af, hvor nødvendigt det er, at Stoffet indsamles, medens Tid er, og jeg vil gerne tilføje, at Biblioteket er villigt til i hvert enkelt Tilfælde at returnere til Afsenderen den Del af det modtagne Materiale, som vi i Forvejen maatte være i Besiddelse af.

De illegale Blade er vel ikke primære Kilder til Oplysning om, hvad der skete af konkrete Ting ude omkring i Landet — jeg kan i denne Forbindelse nævne, at vi har en meget bedre Kilde i Rigspolitichefens hemmelige Efterretninger, som efter d. 19. September blev fortsat i selve Udenrigsministeriet — et Materiale, som nu beror i Det kongelige Bibliotek — men til Belysning af Tilstande og Stemninger er den illegale Litteratur et uvurderligt og uundværligt Hjælpemiddel.

LITTERATUR OM DANMARKS FORHISTORIE 1941—1944

Af C. J. Becker.

Da der for fire Aar siden i dette Tidsskrift blev givet en samlet Omtale af den arkæologiske Litteratur, som gennem 1939 og 1940 havde set Dagens Lys, var det Planen saaledes at standse op for hvert andet Aar og se tilbage paa, hvad der her var udrettet, og hvilke Problemer der havde været Genstand for Behandling. Forskellige Forhold har medført, at to saadanne Perioder maa behandles under eet denne Gang. Hvad der herved kan være tabt gennem længere Tavshed er forhaabentlig indvundet ved den forøgede Klarhed i Linierne, som et større Tidsrum i sig selv giver¹⁾.

Atter denne Gang maa det siges, at Interessen hovedsagelig har samlet sig om Stenalderen. De nærmest foregaaende Aars Studier er paa heldig Maade fortsat og i et saadant Tempo, at saa godt som hvert enkelt Aar har bragt Resultater baade inden for Ældre og Yngre Stenalder, som vil faa Indflydelse paa de fortsatte Studier langt ud over Landets Grænser. Og allerede nu kan det siges, at der ligger saa meget friskt Materiale klar til Behandling, at dansk Stenalderforskning ogsaa i de nærmeste Aar har Mulighed for at møde med overraskende Ting.

Det vigtigste Arbejde inden for Ældre Stenalder er den store og smukke Publikation om Stenalderbopladserne i Aamosen (65).

¹⁾ Det maa bemærkes, at ikke alle de fremkomne Arbejder vil give Anledning til nærmere Omtale i det følgende. En hel Række mindre Ting, hvis Indhold umiddelbart kan aflæses af Tittlen, og som i det hele er mere lokalt betonet, vil man af praktiske Hensyn kun finde i en fælles Litteraturliste, som er anbragt umiddelbart efter Oversigten. Herved er det søgt undgaaet, at denne belastes med for mange Enkeltheder; paa den anden Side er Listen gjort saa udførlig, at der ikke med Forsæt er udeladt noget, som under en eller anden Form kan have Interesse for Tidsskriftets Læsere. Listen er nummereret, og der er i Teksten henvist til de enkelte Arbejder ved Numre i Parentes. Endelig kan det nævnes, at en mindre Række udenlandske Arbejder, som delvis behandler danske Forhold, er omtalt i Teksten, men ikke medtaget i Listen.

Efter at det i 1937 var lykkedes Therkel Mathiassen at paavise, at der gennem største Delen af Ældre Stenalder eksisterede en særlig jysk Indlandskultur — den saakaldte Gudenaakultur — som var vidt forskellig fra den udpræget kystbundne Ertebøllekultur, har man haft Opmærksomheden henvendt paa, at et lignende Forhold ogsaa kunde have gjort sig gældende paa Sjælland. Her kendte man fra ældre Tid Maglemose- eller Mullerup-kulturens store Indlandsbopladser og de gennemgaaende langt yngre Ertebølle-Pladser ved Kysterne. Men hvordan Forholdet var mellem de to Kulturer, og navnlig hvordan Udviklingen forløb ved de sjællandske Indsøer og Aaer i Periodens senere Del, var uklart og kun daarligt belyst. Mathiassens nye Undersøgelser har drejet sig om det store midtsjællandske Aamose-Omraade, hvor der efterhaanden er paavist mere end 60 Stenalderbopladser; paa flere af dem er foretaget store Gravninger, og ganske særlig er der Grund til at nævne den udstrakte Øgaarde-Plads, hvor flere Aars Undersøgelser har tilvejebragt et af de største og mest rigeholdige Fund fra denne Periode.

Som Resultat af sine Undersøgelser mener Therkel Mathiassen at kunne fastslaa, at der lige fra Maglemosetid til et Stykke ind i Yngre Stenalder, d. v. s. gennem næsten 4000 Aar, har været Bebyggelse i Omraadet. Grundlaget er den klassiske Maglemosekultur; gennem Aartusinderne har den levet videre her i det Indre af Sjælland, men i Tidens Løb under Paavirkning fra forskellige Fremmedgrupper, først og fremmest Ertebøllekulturen og dens Forstadie, den ældre Kystkultur. Ogsaa fra jysk Gudenaakultur og forskellige Yngre Stenalders Grupper kan der spores Indflydelser. Det synes derfor, som om Kulturudviklingen i Jylland og paa Sjælland til en vis Grad har udviklet sig efter de samme Linier: begge Steder har de gamle Indlandsfolk hævdet deres selvstændige Kultur over for samtidige Kystkulturer, ja maaske endog over for de første Agerbrugsstammer, som dukker op med Begyndelsen af Yngre Stenalder. Arbejdet betegner saaledes et Skridt videre paa den Vej, som Forskningen herhjemme er slaaet ind paa i de seneste Aar; mange af Stenalderens Kulturgrupper betragtes nu som delvis samtidige og parallelløbende, hvorimod man i ældre Tid forsøgte at passe dem ind paa en enkelt Linie, saaledes at den ene direkte skulde afløse den anden. Der kan vist ikke være Tvivl om, at man gennem de nye Synspunkter faar et rigtigere, men unægtelig ogsaa mere kompliceret Billede af hele Kulturudviklingen.

Men mange af de Aamose-Fund, som danner Grundlaget for Mathiassens lige anførte Opfattelse, synes ikke helt paalidelige.

Man har i adskillige Tilfælde Mistanke om, at der ved Bebyggelse til forskellige Tider har fundet en Sammenblanding af Oldsager Sted, som i Virkeligheden er af højst forskellig Alder. Det er vistnok et Spørgsmaal, om den sjællandske Maglemosekultur, selv i afbleget Form og præget af Fremmedindslag, kan følges slet saa langt ned i Tiden som ovenfor antydte. Paa dette Punkt maa man dog i første Række afvente, hvilke Resultater de fortsatte geologiske Undersøgelser i Aamosen vil bringe (jfr. 93).

Et andet Arbejde om Ældre Stenalder er Tandlæge W. Berthelsens Bog om Stenalderbopladsen i Sønderkær og Vejledalen (15). Paa et begrænset Omraade har Forfatteren opsporet ikke mindre end 54 Bopladsen, alle tilhørende Gudenaakulturen. Da det samme Strøg ikke var blevet undersøgt i Forbindelse med Therkel Mathiassens ovenfor nævnte Afhandling om dette Emne, suppleres saaledes vor Viden om den jyske Indlandskultur. Behandlingen af Stoffet er klar og udtømmende og det ledsagende Billedmateriale rigeligt og vel oplysende; ganske særlig er der Grund til at pege paa en hel Række fortrinlige Fotografier, der viser Bopladsernes Beliggenhed i Terrænet. Hovedparten af Materialet er typisk Gudenaakultur i den tidligere kendte Form. En Undtagelse er dog Fundet fra Springbjerg-Pladsen, som tilmed synes at skulle regnes blandt de ældste jyske Bopladsfund. Med sine talrige Mikroliter og yderst daarlige Øksemateriale synes det at være den danske Boplads, som har mest Lighed med den store mellemeuropæiske Tardenoisien-Gruppe; allerede tidligere har man ment at kunne spore denne som et kraftigt sydligt Kulturindslag i det jyske Materiale.

Blandt de interessante Enkeltfund fra Tandlæge Berthelsens Omraade er der endelig Grund til at nævne en Stenlægning paa Bopladsen Abildgaard; den er, muligt med Rette, tydet som en primitiv Grav og skulde saaledes være en af de ældste, der overhovedet er kendt herhjemme. Det er en mærkelig Kendsgerning, at vi trods overvældende Rigdom paa Bopladsen fra Ældre Stenalder kun yderst sjældent finder samtidige Grave. Inden for Gudenaakulturen kender vi ikke andre, og fra Ertebøllekulturen og den ældste Kystkultur kommer Antallet af paalidelige Fund ikke over fem, og heraf er de to ældste og sikreste først blevet gjort i de allersidste Aar.

Trods den Interesse, der er vist Indlandskulturerne, er de gammelkendte Grupper ikke glemt. Det var jo med Ertebøllekulturen, at hele den nu paagaaende Omvurdering af Ældre Stenalder satte ind; rettere sagt var det med Paavisningen af, at Litorinahavet, som denne Kultur er nøje knyttet til, ikke som tidligere

antaget havde haft en enkelt stor Stigning, men hele fire (se 70). Alle tidligere geologiske Dateringer af Stenalderboplader i Forhold til Strandlinier maa derfor nu revideres, og uden nye Undersøgelser vil man staa ganske usikker over for Tidsfæstelsen af Ertebøllekulturens velkendte Køkkenmøddinger. Der er allerede sat et betydeligt Arbejde ind paa dette Felt, og i Jylland maa Udviklingen nu efter Fremkomsten af Therkel Mathiassens andet store Arbejde (68) siges at ligge fast i Hovedtrækkene. Udgangspunktet i denne Publikation er en stor Boplads ved Dyrholmen SØ for Randers. Den ligger nu langt inde i Landet, men i Stenalderen naaede en smal Udløber af det Sund, som gennemskar Djursland, ind til den. Ved Undersøgelsen, der strakte sig over mange Aar, og som gav rigt Udbytte, kunde udskilles tre Bebyggelsesperioder, som det hver for sig var muligt at fastlægge geologisk. Pladsen har ikke været beboet i eet Stræk; mellem de to første Perioder synes der at være gaaet temmelig lang Tid, ja saa lang, at man udviklingshistorisk maa anbringe en særlig Fase af den jyske Ertebøllekultur her, kendt fra andre Pladser. Man maa saaledes regne med, at denne Kultur falder i fire forskellige Afsnit, og det viser sig, at Udviklingen i store Træk svarer til den, der for faa Aar siden opstilledes for den sjællandske Ertebøllekultur.

Desværre tillader Pladsen ikke at gaa i Enkeltheder med dette Fund, til Trods for at det indeholder virkelig interessante Sager (f. Eks. hele, skæftede Hjortetaksøksker). Dog maa man omtale, at det ved Behandlingen af Knoglematerialet fra Bopladsens ældste Del — og kun her — er lykkedes Magnus Degerbøl for første Gang at paavise Kannibalisme i Oldtiden herhjemme. I en primitiv Fangstkultur som Ertebøllekulturen kan man vanskeligt tillægge Skikken religiøse Motiver; det maa slet og ret være Sult, der ligger bagved. Og det drejer sig ikke om et enkelt Individ, men om mindst en Snese, hvorefter mange unge. En lidt uventet Oplysning om de gode Ertebøllefolk (68 og 31).

Forskellige Enkeltfund er fremlagt i en Række mindre Afhandlinger. Ad pollenanalytisk Vej er det lykkedes at datere fire Fund af Fletværksruser til Ældre Stenalder (9, 13) og saaledes paavise, at et af de mest udbredte Fiskeredskaber ogsaa har staaet til Raadighed for Stenalderens Folk her i Landet. Til Trods for at Fundene er de ældste i deres Art i hele Verden, er Stykkerne teknisk set af ganske samme Slags som Redskaber, der endnu den Dag i Dag anvendes f. Eks. i Sverige og Finland. Det er Moserne, som har bevaret disse skøre Sager gennem Aartusinder. Ved Krigsaarenes store Virksomhed her er der dukket andre

interessante Ting frem som f. Eks. nogle Sager af Rensdyrtak (60), Minder om de første Jægerstammer, der har betraadt vort Land. Et enkelt af disse Stykker — et rigt ornamenteret, hammerlignende Vaaben — er dog næppe helt saa gammelt som de andre og er i det hele ganske gaadefuld; Sidestykker til det kendes foreløbig ikke. Og fra en midtsjællandsk Mose stammer de hidtil ældste Menneskefremstillinger (23, 59); paa en Urokseknogle er indridset fem smaa fornøjelige Figurer, der trods en noget skematisk Form er de mest realistiske Billeder, der hidtil er bevaret fra Ældre Stenalder. Ejendommeligt nok er der i de sidste Aar dukket endnu to, omtrent samtidige Bensager op, som ogsaa er smykket med primitive Menneskebilleder (afbildet i 65).

Men Yngre Stenalder kan ogsaa være med i denne Omgang, idet hele fire vigtigere Arbejder har set Dagens Lys. Thorvildsens Behandling af Gravfundene fra det ældste Afsnit, Dyssetiden (91) har bragt os et vigtigt Skridt videre, til Trods for at de samme Fund blot 3 og 4 Aar i Forvejen har været Genstand for nærmere Studium. (N. Åberg: Kulturmotsættningar i Danmarks stenålder og J. Brøndsted, Danmarks Oldtid I). Thorvildsen viser nemlig, at Landet i ældre Dyssetid er delt i to Kulturomraader, det ene omfattende Nordjylland, det andet Sydjylland med Øerne. Ikke blot er der mellem disse to Provinser en tydelig Forskel paa Oldsager, særlig Lerkarrene, men de har haft hver sin karakteristiske Gravform. Mod Nord er de saakaldte Jordgrave' eneraadende; det er simple Anlæg under lave Høje eller flad Mark og uden de store Sten, som ellers karakteriserer Megalitikulturens Grave. Kun i det sydøstlige Omraade finder vi Dysserne med deres solide Kamre og svære Stenrækker ved Højfoden. I Løbet af Perioden spredtes de to Omraaders særlige Elementer over større Dele af Landet, saaledes at Kulturen ned mod Jættestuetid faar et mere ensartet Præg. Som det er vist paa anden Maade (se Referat i 12) bliver den ældste Bondekultur ved Begyndelsen af Yngre Stenalder antagelig bragt her til Landet med indvandrede Folk. Skønt det i Forvejen var vanskeligt at bestemme, hvorfra de nye Stammer kom, bliver Spørgsmaalet ved Paavisningen af to Kulturprovinser i ældre Dyssetid endnu mere indviklet. Vi kan i Dag daarligere end nogensinde angive med Sikkerhed, hvorfra og ad hvilke Veje de første Bønder kom til Landet.

I denne Forbindelse kan der være Grund til at gøre opmærksom paa J. Iversens værdifulde Iagttagelse af, hvorledes denne Indvandring paavirker Skovens Historie og saaledes kan aflæses direkte ud af Mosernes Indhold af Planterester, særlig Pollen (46). Gennem Undersøgelser flere Steder i Landet er det paavist, hvor-

ledes der netop ved Begyndelsen af Yngre Stenalder finder en storstilet Skovrydning Sted. Højskoven gaar forholdsvis pludseligt tilbage, og i Stedet breder urteagtige Planter sig, heriblandt visse Vejbred-Arter, som overalt i Verden plejer at ledsage korn-dyrkende Folk. I Mosernes Tørvelag kan man med andre Ord direkte følge, hvornaar de første Bønder rydder Skoven for at skaffe Plads til Marker og Græsgange til Kvæget. Paavisningen vil faa stor Betydning for det fremtidige Samarbejde mellem Mosegeologi og Arkæologi og er et smukt Eksempel paa, hvorledes man paa Grundlag af rene naturvidenskabelige Undersøgelser ogsaa kan naa frem til kulturhistorisk vigtige Resultater.

I Jættestuetid, det næste Afsnit af Yngre Stenalder, har Forskningen i de senere Aar især været vendt mod Bopladserne. Ganske særlig har J. Winthers store Undersøgelser af langelandske Fund fra Lindø og Troldebjerg bragt en Mængde nyt Stof. Og nu foreligger fra samme Forskers Haand Beretningen om et tredje og lige saa vigtigt Fund, Bopladsen Blandebjerg (98). Den er lidt yngre end Troldebjerg, men paa den anden Side noget ældre end Lindø og bliver saaledes, som Bogens Undertitel angiver, en Slags »Fyldekalk« mellem disse to Pladser. Af stor Interesse er det, at der ved Udgravningen blev gjort nye Fund til Belysning af Stenalderfolkenes religiøse Liv, og at disse Fund bekræfter Iagttagelser fra Troldebjerg. Det berømte Økseoffer herfra blev genfundet paa Blandebjerg, ligesom der blev afdækket en Række af de særlige Ildsteder, som maa have tjent et eller andet sakralt Formaal. Ogsaa Skikken med Nedlæggelse af Flintøkser under Husvæggen — tilsyneladende fuldstændig som den er praktiseret helt op til vor egen Tid — blev paavist paa den nye Plads. Men desuden har Fundet givet et stort og værdifuldt Oldsagsmateriale; ganske særlig er Keramikken interessant, idet den viser en hel Række Former og Mønstre, som betegner noget nyt, der ikke kan afledes af ældre danske Stilarter. Som tidligere paavist er det stærke Strømninger fra Mellemtyskland, der pludselig gør sig gældende.

Fra samme Periode, men sandsynligvis en Smule yngre, er Stenalderbopladsen fra Trelleborg, beskrevet af Therkel Mathiasen (67). Nøjagtig paa samme Sted som det berømte Vikingetidsanlæg har der været en ret udstrakt Stenalderbebyggelse, som desværre er blevet grundigt forstyrret ved de yngre Anlæg paa Pladsen. Det eneste endnu urørte var en Række affaldsfyldte Lergruber, der var skaaret ned i Undergrunden. Hverken i Størrelse eller videnskabelig Værdi kan Pladsen maale sig med Blandebjerg, men da Stedet kun synes at have været beboet gennem ganske kort Tid, og Fundet er frit for fremmede Indblandinger, er det

alligevel af stor Værdi for Udforskningen af Kulturudviklingen i Yngre Stenalder.

Det fjerde store arkæologiske Arbejde om denne Tid er Globes Studier over den jyske Enkeltgravskultur (39), som er blevet omtalt andetsteds i »Fortid og Nutid« (XVI, 298). En hel Række mindre Artikler omhandler endelig forskellige Undersøgelser og Enkeltfund. Therkel Mathiassen beskriver en ejendommelig Gravplads fra Harreby i Sønderjylland (61), hvor der er afdækket et Antal Dyssekamre og Jordgrave under flad Mark fra ældre Jættestuetid, og Hans Norling-Christensen fremlægger i en rigt illustreret Artikel Resultatet af en Undersøgelse af Enkeltgravshøje paa Esbjerg-Kanten (77). Blandt Enkeltfundene mærkes særligt en Del gode Mosefund (63, 94).

Inden for Bronzealderen er kun kommet eet mere omfangsrigt Arbejde, men til Gengæld ogsaa af største Betydning. Det er de to første Bind af H. C. Broholms Værk om Danmarks Bronzealder (21). Ogsaa her kan der henvises til en særskilt Anmeldelse, hvor tillige en større Artikel (18—19), der maa betegnes som Forarbejde til Bogen, behandles.

Fra Bronzealderen er Krigsaarenes absolut vigtigste Enkeltfund, de to hornede Bronzehjelme fra Viksø Mose (76). Til trods for at der paa flere Oldtidsfremstillinger fandtes Figurer, hvis Hovedbeklædning var prydet med store, krumme Horn, kendte man før dette Funds Fremkomst ikke saadanne Hjelme i Original; Fundet var derfor en virkelig Overraskelse.

Endelig behandler to Artikler (72, 25) nogle ejendommelige østdanske Helleristninger, bestaaende af haand-lignende Tegn, der er fundet paa flere mindre Sten; to af dem har oprindeligt ligget som Dække over Grave fra Yngre Bronzealder. Foreløbig synes flere Forhold omkring disse Tegn at være ret gaadefulde.

Om Danmarks Jernalder, der i nogen Grad har været forsømt af Forskningen i de senere Aar, foreligger denne Gang en hel Række Arbejder, selv om mange blot behandler enkelte Fund eller snævert afgrænsede Fundgrupper. Blandt de vigtigere maa nævnes en Bog af den svenske Forsker C.-A. Moberg om Kulturf forholdene i Jernalderens første Afsnit (*Zonengliederungen der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa*, Lund 1941). Det danske Materiale — for saa vidt det allerede er publiceret — er behandlet paa lige Fod med Skandinaviens og Nordtysklands, og der kan derfor være god Grund til at knytte et Par Bemærkninger til den. Moberg har valgt at give en Skildring af Udviklingen efter de enkelte smaa Tidsafsnit og navnlig under Hensyn til forskellige Kulturprovinser, som han opdeler det store Omraade i. Denne

Oversigt griber helt tilbage til ren Bronzealder og er ført frem til Romersk Jernalder. Den behandler det meget omfangsrige Stof klart og overskueligt, og hele Tiden lægges der særlig Vægt paa, hvorledes Forbindelser mellem de enkelte Provinser viser sig i Materialet. Det er i Virkeligheden Udviklingen i disse Enkeltomraader, som Forfatteren interesserer sig for; thi først ved at faa et indgaaende Kendskab til dem kan man gøre sig Haab om at naa ind paa Livet af de store og vanskelige Problemer, som uløseligt er knyttet til dette Afsnit af europæisk Kulturhistorie. Forholdet er nemlig det, at store Dele af Nordeuropa ved denne Tid bliver fundtomme, saa at sige hvide Pletter paa Kulturkortet. I mange Tilfælde repræsenterer disse Huller i Fundstoffet adskillige Aarhundreder; intet Under, at mange Forskere har prøvet at trænge ind paa dette Felt. Moberg sammenfatter de tidligere Tolkningsforsøg i tre Grupper, alt efter som Fundtomheden er forklaret ved Befolkningens Bortvandring, ved en fuldstændig Isolering af Omraadet, saaledes at dette afskæres fra alle livsvigtige Forbindelser, eller ved gennemgribende Ændringer i Grav- og Offerskikke, hvorved der ikke mere nedlægges Sager i Jorden, og vi saaledes ikke har Midler til at konstatere den materielle Kulturs Efterladenskaber.

Tanken om Udvandring i større Stil afvises bestemt. De fundtomme Perioder forklares ved, at Ændringer i Tilførslerne (Isoleringen), i Levevis og Tankeverden (de nye Skikke) tilsammen bevirker, at det ikke længere er muligt paa arkæologisk Vej at følge de enkelte Provinsers Kulturudvikling. Nordgrænsen for den europæiske Oldtidskultur — for saa vidt den karakteriseres af Mellem- og Sydeuropas materielle og aandelige Kultur — rykkes med andre Ord i dette første Afsnit af Jernalderen kraftigt mod Syd.

Gennem omhyggelige Undersøgelser af Materialet fra de Omraader, hvor Fundfattigdommen ikke er slet saa mærkbar, mener Moberg, at der i vid Udstrækning er Tale om Befolkningskontinuitet. Overført paa de helt fundtomme Provinser betyder det saaledes, at der heller ikke her behøver at være foregaaet større Folkeforskydninger. Kun i eet Tilfælde (den nordjydske Kraghede-Gruppe fra 1. Aarh. f. Chr.) inden for hele Tidsafsnittet kan der være Tale om en samlet Bevægelse, der overensstemmende med dansk Forskning tolkes som en Indvandring fra Sydøst. Mobergs Bog er i det hele et vigtigt Bidrag til Udforskningen af førromersk (eller keltisk) Jernalder. Ved den haardt tiltrængte Bearbejdelse af det for største Delen endnu upublicerede danske Materiale vil den komme til at danne en af de Hjørnesten, hvorpaa der kan bygges videre.

Fra Romersk Jernalder kan noteres Fremlæggelse af to rige Gravfund med indførte Bronzer og Glas, det fynske Kærumgaard-Fund (50) fra Tiden kort efter Chr. F. og den noget yngre sjællandske Grav fra Stenlille (71). I det første Arbejde tager Ole Klindt-Jensen paa bred Basis Spørgsmaalet op om de ældste Fund af importeret romersk Bronzeservice og fastslaar, at disse første Sager alle stammer fra Fabrikker i selve Italien. Senere flyttes Industrierne ud i de romerske Provinser, og det bliver navnlig Virksomheder i Gallien og Nedre-Germanien, som gennem de følgende Aarhundreder forsyner Norden med de saa efterspurgte romerske Produkter. Eksempler paa saadanne provinsialromerske Arbejder finder vi netop i Stenlille-Fundet, hvis bedste Stykker er to Glasbægre, der er smykket med indslebne Ovaler. Dette Fund bruger Norling-Christensen som Udgangspunkt for en Række Undersøgelser dels over de enkelte Importsagers Herkomst og Udbredelse og dels over kronologiske Spørgsmaal i de første Aarhundreder af vor Tidsregning. Arbejdet indgaar herved i større Sammenhæng, idet samme Forfatter gennem de senere Aar indgaaende har diskuteret disse Problemer i Forbindelse med Materialefremlæggelser.

Ogsaa den svenske Arkæolog Gunnar Ekholm har i en længere Aarrække søgt at belyse de samme Spørgsmaal, men er i mange Enkeltheder naaet til andre Resultater end Norling-Christensen. Hele Sagen er ikke uden Interesse, for gennem disse Importsager har man Mulighed for temmelig nøje Dateringer af den ældre Jernalders enkelte Afsnit. Ganske vist er Materialet og Undersøgelserne bagved af temmelig speciel Art, men skulde nogen af dette Tidsskrifts Læsere ønske at stifte nærmere Bekendtskab med Enkeltheder i den lærde Holmgang, kan der henvises til et Par nye Artikler (36, 82), som repræsenterer de to Forskeres foreløbig sidste Ord i Sagen.

Fra samme Jernaldersperiode stammer et Offerfund af ret usædvanlig Art, udgravet og beskrevet af E. Albrechtsen (5). I en lille fynsk Mose blev der ved Tørveggravning fundet mange Lerkar og Dyrekogler, som ved nærmere Undersøgelse viste sig at være nedlagt i smaa Grupper, hver bestaaende af en Krukke og Lemmekoglerne af en ung Okse. I flere Tilfælde laa et Reb slynget om Koglerne, og for Enden af det var fastgjort en Tøjrepæl af Træ. Hver Gruppe Sager maa betegne et Offer til Guderne af samme Art som navnlig træffes almindeligt i jyske Moser. I Reglen har man ladet sig nøje med et eller flere Lerkar, som oprindeligt har indeholdt Fødevarer; det fynske Fund vidner saaledes om en langt større Gavmildhed over for de højere Magter.

Men hvilke Magter man paa denne Maade søgte at formilde, er vanskeligt at udtale sig om med Sikkerhed. Forhaabentlig vil der dog kunne skabes større Klarhed her, naar hele denne Gruppe Mosefund er blevet behandlet under eet.

I et særskilt Arbejde har Mogens B. Mackeprang behandlet Keramikken i Yngre Romersk Tid, d. v. s. 3. og 4. Aarh. (57). Bag den udanske, fremmedklingende Titel skjuler der sig en fortjenstfuld Behandling af et Fundstof, som hidtil ikke har været udnyttet. Med Udgangspunkt i samlede Gravfund med Bøjlenaale og Lerkar har Mackeprang delt det store Materiale i en ældre og yngre Gruppe, udfyldende hver et af de to Aarhundreder. Samtidig tages der i vid Udstrækning Hensyn til de forskellige Landdeles særlige Udformning af Enkeltheder og til de Kulturforbindelser, som kan have været Aarsag til Dannelsen af lokale Grupper. Materialet fra 3. Aarh. er paa sin Vis det interessanteste, fordi det i Jylland betegner noget nyt, der synes at bryde med den rolige Udvikling, som kan følges i Fundstoffet fra de to foregaaende Aarhundreder. Til Forklaring af de nye Strømninger synes Forfatteren lovlig ensidigt at have hæftet sig ved Paavirkninger sydfra. Som Norling-Christensen ganske kort har berørt i anden Sammenhæng (78) ser det nemlig ud til, at det tværtimod er den sjællandske Udviklingslinie fra Ældre Romersk Tid, som kommer til at præge største Delen af Vestdanmark i 3. Aarh. Muligt ligger der bagved Forhold af politisk Art, og maaske er det sjællandske Præg paa jysk Materiale Udtryk for de første Tegn paa den Udvikling, som i de følgende Aarhundreder fører til Øens handelspolitiske og kulturelle Førerstilling inden for det gammeldanske Omraade.

Det kan her være paa sin Plads at nævne to udenlandske Arbejder, der for en Del behandler dansk Materiale. J. Werners Bog om Smykkepladerne fra det store Mosefund ved Thorsbjerg i Angel (Die beiden Zierscheiben des Thorsberger Moorfundes, Berlin 1941) giver først en udførlig Beskrivelse og Bestemmelse af to lige saa pragtfulde som mærkelige Bronzeplader med rig Udsmykning af Dyre- og Menneskefigurer i presset Sølv- og Guld-blik. Medens den ene er af provinsialromersk Arbejde og sandsynligvis er blevet til i Vesttyskland, er den anden Plades Dekoration af nordisk og uden Tvivl dansk Oprindelse. Forf. sammenstiller den med forskellige dyreprydede Sølvbliksarbejder, der særlig er kendt fra rige sjællandske Grave. Disse Stykker har spillet en vis Rolle i Spørgsmaalet om Dyreornamentikkens ældste Historie. Efter en indgaaende Analyse mener Werner — sikkert med Rette — at de er uden Forbindelse med den ældste egentlige

Dyrestil. Hovedparten af Arbejderne stammer fra 3. og første Halvdel af 4. Aarh., men først ca. 100 Aar senere og med et helt andet Kildemateriale ser vi de første Forsøg paa en selvstændig nordisk Dyreornamentik i dette Ords egentlige Betydning dukke op.

Ogsaa Svenskeren Herje Öbergs Bog om Guldbrakteaterne (Guldbrakteaterna från Nordens folkvandringstid. Uppsala 1942) arbejder for en stor Del med dansk Stof, dog næsten udelukkende med allerede publiceret. Bogens vigtigste Del er en indgaaende og ret speciel Gruppeinddeling af det store Materiale i Forbindelse med Diskussion om de enkelte Typers Oprindelse, medens Forfatteren i saa vigtige Spørgsmaal som Datering og Fortolkning af Stykkerne i det væsentlige bygger paa ældre Undersøgelser.

Fra Jernalderen stammer ogsaa en hel Række Enkeltfund, behandlet i forskellige Arbejder. Særlig kan nævnes nogle smukke og værdifulde Mosefund fra den store Tørvegravning. En Samling af over 300 Bronzeringe fra Smederup i Østjylland (95) og et smukt og velbevaret nordsjællandsk Vejanlæg (52) stammer fra den førromerske Periode, medens det følgende Tidsafsnit kan tegne sig for to værdifulde Samlinger af Sølvsmykker, begge fra Vendsyssel (74—75, 78—79). Norling-Christensens Behandling af disse Fund er meget udførlig og har givet Anledning til en nyttig og stort opsat Oversigtstabel over de enkelte Smykkeformers Udbredelse i danske Fund (i 74). Fra Yngre Romersk Tid maa nævnes to sjællandske Gravfund (20,58) begge rigt udstyrede og med indførte Bronzer og Glas. Flere værdifulde Guld-fund har ogsaa set Dagens Lys; fra Fyn stammer to, eet med en smukt forarbejdet 4. Aarh.'s Armring (1), der er videt ud, saa den har faaet Maal som Halsring, og eet med to ualmindelig svære Halsringe — med Guld for over 18.000 Kr. — fra 6. Aarh. (17, 4). Endelig har Fundet af et Guldhængesmykke med Menneskefremstillinger givet Mogens Mackeprang Anledning til nærmere Omtale af en Række ganske smaa Menneskefigurer, der enten er stemplet eller udskaaet i Guldblik (56). Disse mærkelige Oldsager, som man fra gammel Tid har kaldt »Guldgubber«, har uden Tvivl været baaret som Amuletter.

Inden for Yngre Jernalder vil der være god Grund til at pege paa tre Arbejder, der ganske vist i første Række beskæftiger sig med svensk-norsk Materiale, men som dog inddrager et betydeligt dansk Fundstof, og hvis Resultater er af den største Interesse for dansk Forskning. Sammenlagt betegner de et stort Skridt fremad i Udforskningen af Dyreornamentikken, som i

Oldtidens sidste fem Aarhundreder er Udtryk for en selvstændig, nordisk-national Kunst af høj Kvalitet, paa samme Tid mærkelig tiltalende og letfattelig for os i Dag. Gennem baade Germansk Tid og Vikingetid pryder disse sikkert komponerede og tit fantastisk udformede Dyremønstre enhver Form for Ornamentalkunst. Inden for den første Periode har man hidtil skelnet mellem tre forskellige Stilarter (Stil I—III), opstillet og defineret for 40 Aar siden af Bernhard Salin i hans berømte Værk om germansk Dyreornamentik. I Forbindelse med Publikationen af den usædvanlig pragtfuldt udstyrede 6. Baadgrav fra Valsgårde (G. Arwidsson, Valsgårde 6. Uppsala 1942) har Greta Arwidsson i et selvstændigt Værk (Vendelstile, Email und Glas im 7.—8. Jahrh. Uppsala 1942) kunnet findele Materialet yderligere, saaledes at man nu maa regne med fem forskellige Stilarter, der for at undgaa Misforstaaelser betegnes Vendelstil A-E. For os har det størst Interesse, at Salins Stil III herved falder i to Grupper, D og E, der vistnok for en Del er samtidige. Udbredelsen er derimod forskellig; Stil D er mest almindelig i Vest- og Sydskandinavien, medens Stil E i hvert Fald til at begynde med er mere østligt orienteret. Tidligere ansaa man Arbejderne i Stil D for at repræsentere en Art kortvarig Overgangsstil og anbragte dem snart inden for Stil II og snart inden for III; efter Fremkomsten af Arwidssons Værk maa de betragtes som Udtryk for en selvstændig og betydningsfuld Stilretning, der i det store og hele falder inden for 8. Aarh.

Saa langt synes der at være Enighed om den nye Inddeling, og ligeledes vil det næppe nogetsteds fremkalde Indsigelse, naar Greta Arwidsson hævder, at de forskellige Stilretninger er blevet til under kraftige Impulser udefra og under stadig Kontakt med førende udenlandske Kunstcentre. Men naar det gælder at udpege, hvorfra de nye Strømninger kommer, er det forbi med Enigheden. Arwidsson mener, at Hovedparten af Fremmedelementerne i Stil D er af frankisk Oprindelse. Men allerede Aaret efter har J. E. Forssander i en levende og skarpsindig Artikel (Irland-Oseberg. Medd. fr. Lunds Univ. hist. mus. 1942—43) — denne fremragende Forskers sidste — taget til Genmæle. Han paaviser, hvorledes man langt snarere maa vende sig mod irsk og irsk-paavirket engelsk Kunst for at finde den nordiske Stils Forbilleder. Forssanders Argumentation forekommer i store Træk overbevisende, og der synes efter den ingen Tvivl om, at de vigtigste Strømninger er udgaaet fra de britiske Øer. Dette har da ogsaa Åberg i det tredje af de nævnte Arbejder (Keltiska och orientalska stilinflytelser i vikingetidens nordiska kunst. Stock-

holm 1941) været inde paa. I sin Paavisning af keltiske 8. Aarh.'s Stilelementer i Nordens Kunst har han netop trukket en Række Arbejder frem, som er typiske for Stil D.

Baade Åberg og Forssander fortsætter Linien med Behandling af tilsvarende keltiske Indflydelser i Vikingetidens Kunst. Særlig inden for 9. Aarh.'s Dyreornamentik betegner disse Studier en Nyorientering, og de to Artikler skal nok vise sig frugtbare for kommende Forskning. Ved Studiet af Dyreornamentikken i 8. og 9. Aarh. har man gennem hele vort Aarhundrede ikke tillagt de vestlige Strømninger særlig Betydning. Men alligevel er Synspunkterne i de to sidstnævnte Arbejder ikke nye. Allerede 1880 havde Sophus Müller i sin fortrinlige Afhandling om Dyreornamentikken i Norden lagt denne Linie fast. Endnu en Gang maa vi bøje os for denne Forskers sjældne Klarsyn.

De sidste Aar har ogsaa bragt afgørende Nyt om Vikingetiden. Gennem de stort anlagte Udgravninger i Jelling er det lykkedes at skabe Klarhed over mange omtvistede Spørgsmaal og tillige at bringe overraskende, nyt Stof frem. Hidtil har Ejnar Dyggve som Arbejdets Leder blot offentliggjort et Par foreløbige Redegørelser (33, 34, jfr. 35) for Undersøgelsen af Sydhøjen. Indtil den endelige Bearbejdelse af hele Gravningen (Undersøgelser af begge Høje og omkring Kirken) foreligger, skal blot de vigtigste hidtil offentliggjorte Kendsgjerninger nævnes, selv om de maa formodes at være almindelig kendte. Sydhøjen, hvis Bygningshistorie klarlagdes i alle Enkeltheder, var ikke rejst over nogen Grav. Ud over en højst ejendommelig, teltlignende Trækonstruktion, der syntes opført i Forbindelse med en Afbrydelse af Højbygningen, indeholdt den intet samtidigt Anlæg. Derimod dækkede den over Rester af to Rækker svære Bautasten, oprindelig Dele af en mægtig, tresidet Indfatning af et helligt Omraade. Dette øjensynlig hedenske Anlæg var sandsynligvis samtidig med den første kongelige Gravlægning i Nordhøjen og Gorms Runesten over Dronning Thyra. Ved Opførelsen af den store Sydhøj, som tidligst kan være foretaget af Harald Blaatand, har man sløffet det saa grundigt, at dets Eksistens først blev kendt ved den store Udgravning. Mange Tvivlsspørgsmaal, som Forskningen har diskuteret frem og tilbage gennem de sidste hundrede Aar, er allerede løst, og uden at bruge for stærkt et Udtryk kan det siges, at den endelige Beretning om Udgravningerne maa imødeses med de største Forventninger.

Roar Skovmands Behandling af Skattefundene fra Vikingetid og ældre Middelalder afslutter paa værdig Maade Rækken af de store Jernalderarbejder (88). Disse Fund ligger paa et udpræget

Grænseomraade, ikke blot inden for Forskningen, men ogsaa rent museumsteknisk, idet de er ligelig fordelt mellem tre af Nationalmuseets Afdelinger. Selv om det gennem Aarene ikke har skortet paa Interesse for dem, har denne Splittelse tydeligt sat sit Præg paa Behandlingen; alt efter Uddannelse og Fag har den enkelte Forsker lagt Hovedvægten snart paa Fundenes numismatiske Interesse, snart paa den rent historiske og snart paa den arkæologisk-kunsthistoriske Side. Skovmands Værk forener paa lykkelig Maade alle Synspunkter og lader de forskellige Discipliner yde hver sit Bidrag til Bearbejdelsen. Hertil kommer, at samtlige Fund monografisk er behandlet paa den smukkeste Maade; Arbejdet er et Mønster paa, hvorledes en saadan sluttet Fundgruppe bør behandles, og for fremtidig Forskning vil det være af den største Værdi.

En lille Gruppe Arbejder, omhandlende Oldtidens vigtigste Erhverv, Landbruget, bør maaske behandles for sig. I Landbrugslandet Danmark er det glædeligt at konstatere, hvor langt Udforskningen af denne Næringsvejs ældste Historie er naaet. For faa Aar siden gjorde Gudmund Hatt Status op i en fortrinlig Oversigt (Landbrug i Danmarks Oldtid. København 1938), men i Dag er vi allerede langt videre. Det ovenfor omtalte Arbejde om de første Bønders Landnam og første Skovrydning (46) kunde ligesaa godt være omtalt her. Ogsaa Axel Steenbergs Værk om Høstredskabernes Historie (90) behandler vigtige Sider af dette ældste Landbrug, men da det for nylig er blevet udførligt anmeldt i dette Tidsskrift, vil en Henviisning hertil være tilstrækkelig.

I populær Form har G. Hatt for nylig givet en kort Oversigt over Jernalderens Bondeliv (45), og her er en Del af denne Forskers nyere Materiale omtalt, men kun i rent foreløbig Form. Det er særlig de store systematiske Bopladsudgravninger, som har været oplysende for vort Billede af disse gamle Bondesamfund. Paa samme Maade har samme Forsker i en Skildring af Oldtidsagre i Onsild Herred (44) givet Meddelelse om nye Fund og Iagttagelser vedrørende disse Folks Marker. Ogsaa her gælder det, at Oplysningerne maa betragtes som foreløbige, og man maa med stor Interesse afvente den endelige Bearbejdelse af dette kulturhistorisk saa overordentlig vigtige Fundstof. En enkelt Iagttagelse er dog blevet omtalt lidt mere udførlig (42). Paa flere Pladser er det lykkedes Hatt at paavise Spor af Oldtidsplovens

Virksomhed i Form af tynde Striber, der er ridset gennem Muldlaget ned i Undergrunden. Vigtigt er det, at disse Pløjesor i et enkelt, men helt sikkert Tilfælde lader sig føre tilbage til en tidlig Del af Ældre Bronzealder. Herved er der skabt Bevis for, at Ploven kendtes i en Tid, hvorfra man ellers ikke har fundet Spor af dette Redskab.

Hvad netop Plovene angaar, har Krigsaarenes Mosefund givet os et usædvanligt fint Materiale. Hele fire nye Fund er dukket op og allerede behandlet (38, 40, 8). De to har været af samme Art som den velkendte Døstrup-Plov, og heraf er et Stykke fra Donneruplund endda det bedst bevarede, der kendes. De andre er saakaldte Saale-Arder, en Type, der først i de sidste Aar er paavist herhjemme, til Trods for at den er afbildet paa Bronzealderens Helleristninger.

De sidste fire Aars arkæologiske Forskning har sat ind paa talrige Omraader. Arbejdet med de mange forskellige Emner og Forskningens ligesom springende Karakter er Udtryk for at Studiet nu søger fremad overalt, hvor der byder sig en Mulighed. Og saaledes vil det sikkert ogsaa blive i de kommende Aar. Meget er allerede i Gang og mere ligger klar til Behandling. Krigsaarenes stærkt forøgede Markarbejde har givet Arkæologerne nyt Arbejdsstof i saadan Fylde og Mængde, at der er meget lidt Sandsynlighed for at Studiet vil stagnere. Vi har i Øjeblikket alle Muligheder for at kunne føre Arbejdet med Udforskningen af Danmarks Forhistorie videre efter de samme heldige Linier, som har været fulgt i det sidste Decennium.

LITTERATURLISTE.

Følgende Forkortelser er anvendt:

Aarb. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

Acta A. Acta Archaeologica.

NM Arb. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark.

1. *Albrechtsen, Erling*: Guldringen fra Sappesborg. Fynske Aarbøger 1941.
2. —: Apoteker Helweg Mikkelsens Samling. Fynske Aarbøger 1941.
3. —: Nogle yngre Stenalderes Grave i Rinds Herred. Fra Viborg Amt 1941.
4. —: Guldringene fra Sallingunde. Fynske Aarbøger 1942.
5. —: Et fynsk Offerfund fra den ældre romerske Jernalder. Fynske Aarbøger 1944.
6. *Andersen, Knud*: Stenalderen i Skodborg-Vandfuld Herreder. Hardsyssels Aarbog 1943.
7. —: Opskærping af Kerneøkser — Ægafslag. Aarb. 1943.
8. *Balslev, U.*: Oldtidsploven fra Hvorslev Mose. Østjysk Hjemstavn 1944.
9. *Becker, C. J.*: Fund af Ruser fra Danmarks Stenalder. Aarb. 1941.
10. —: En Begravelsesplads hørende til et nordsjællandsk Fiskerleje fra den yngre Bronzealder. NM. Arb. 1941.

11. —: Un vase d'argile avec représentation d'animaux gravés datant de l'âge du fer romain. Acta A. XIII.
12. —: Litteratur om Danmarks Forhistorie 1939—40. Fortid og Nutid XIV.
13. —: Et 6000aarigt Fiskeredskab. Fra det gamle Gilleleje 1943.
14. *Berg, Hakon*: Stenaldersfund fra Porsmosen. Historisk Samfund for Præste Amt, Aarbog 1941.
15. *Berthelsen, William*: Stenalderboplader i Sønderkær og Vejledalen. København 1944.
16. *Brettenstein, Niels*: En nyfunden romersk Guldmedaillon. NM. Arb. 1943.
- 16a. —: De romerske Møntfund fra Gudme Herred. Nordisk numismatisk Arsskrift 1942.
- 16b. —: De romerske Møntfund fra Fyen udenfor Gudme Herred. Nordisk numismatisk Arsskrift 1943.
17. *Broholm, H. C.*: Et fynsk Guldfund fra den germanske Jernalder. NM. Arb. 1942.
18. —: The Bronze Age People of Denmark. Acta A. XIII.
19. —: The Inhabitants of Denmark in the Bronze Age. Corrections and Supplements. Acta A. XV.
20. —: En sjællandsk Grav fra femte Aarhundrede. NM Arb. 1944.
21. —: Danmarks Bronzealder I—II. København 1943—44.
22. *Brøndsted, Johannes*: Vort Folks Oldtidsliv og forhistoriske Minder. I Schultz Danmarks Historie I. København 1941.
23. —: Human Figures on a Danish Mesolithic Urus Bone. Acta A. XI.
24. —: Den forhistoriske Arkæologis Resultater. I Danmarks Kultur ved Aar 1940, udgivet af Det Danske Selskab. I Bind 1941.
25. —: Danish Arm-And-Hand Carvings. Acta A. XII.
26. —: A Frog as a Viking Age Burial Gift. Acta A. XIII.
27. —: Nordisk Arkæologi. I Videnskaben i Dag, ved F. Brandt og Kaj Linderstrøm-Lang. København 1944.
28. —: og *Mathiassen, Therkel*: To Hundrede danske Oldsager. København 1941.
29. *Brøste, K.* og *Fischer-Møller, K.*: Koelbjerg Skelettet. Et Fund fra tidlig Maglemosetid. Aarb. 1943.
30. *Christiansen, Niels A.*: Dobbeltjættestuen ved Græse. Fra Frederiksborg Amt 1944.
31. *Degerbøl, Magnus*: Om Kannibalisme i Danmarks Stenalder. Dyr i Natur og Museum 1941.
32. —: Vort ældste Husdyr, Hunden, og dens Skæbne i Danmark. Dyr i Natur og Museum 1942—43.
33. *Dyggve, Ejnar*: La fouille par le Musée National danois du tertre royal sud à Jelling en 1941. Acta A. XIII.
34. —: Jelling Kongehøje. Udgravningen 1941. NM Arb. 1943.
35. —: Om nordisk Arkitekturopfattelse i Vikingetiden med Udgangspunkt i Jelling. Vejle Amts Aarbøger 1943.
36. *Ekholm, Gunnar*: Den romerske jernalderens kronologi. Aarb. 1943.
37. *Glob, P. V.*: Danske Oldtidsminder. København 1942.
38. —: Pflüge vom Walle-Typus aus Dänemark. Acta A. XIII.
39. —: Studier over den jyske Enkelgravskultur. Aarb. 1944.
40. —: Donneruplund-Ploven. Vejle Amts Aarbøger 1944.
41. *Hansen Toft, Hans*: Forsvundne Oldtidsminder ved Aabenraa Fjord og Genner Strand. Sønderjysk Maanedsskrift 19.
42. *Hatt, Gudmund*: Forhistoriske Plovfurer i Jylland. Aarb. 1941.
43. —: En sænket og hævet Jernaldersboplads ved Ringkøbing Fjord. Meddelelser från Lunds Universitets geografiska institution 194. (Svensk geografisk årsbok 1942).

44. —: Oldtidsagre i Onsild Herred. Randers Amts historiske Aarbøger 1942.
45. —: Jydsk Bondeliv i ældre Jernalder. Globus 1943.
- 45a. *Haugner, C. C.*: Lollands Oldtidsminder. Nakskov 1941.
46. *Iversen, Johs.*: Landnam i Danmarks Stenalder. Danmarks Geologiske Undersøgelse. II Række. Nr. 66.
47. *Jacobsen, Niels*: Oldtidsgrave fra Koldingegnen. Vejle Amts Aarbøger 1942.
48. —: Restaurerede Oldtidsgrave i Vejstrup Sogn. Vejle Amts Aarbøger 1943.
49. *Jessen, Knud*: Naturforholdene og Mennesket i Danmarks Oldtid. Fortid og Nutid XIII.
50. *Klindt-Jensen, Ole*: La trouvaille de Kærumgaard. Acta A. XII.
51. —: Et bornholmsk Ostekear i europæisk Sammenhæng. Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen 8. Juli 1942.
52. *Kunwald, Georg*: En Oldtidsvej ved Tibirke Bakker. NM Arb. 1944.
53. *Køie, Mogens*: Tøj fra yngre Bronzealder fremstillet af Nælde (*Urtica dioeca* L.). Aarb. 1943.
54. *Larsen, Knud A.*: Var Kimbrene Jyder? Danske Studier 1943.
55. *Lund, Torben*: Danefælovgivningen og andre Regler om Fund af Sager af historisk Værdi. Juristen XXIV, Nr. 39.
56. *Mackeprang, Mogens B.*: Om de saakaldte »Guldgruber«. NM Arb. 1943.
57. —: Kulturbeziehungen im nordischen Raum des 3.—5. Jahrhunderts. Karamische Studien. Hamburger Schriften zur Vorgeschichte und germanischen Frühgeschichte. 3. Leipzig 1943.
58. —: En Bronzespand med Billedfrise i en Grav fra 3. Aarh. NM Arb. 1944.
59. *Mathiassen, Therkel*: Vore ældste Menneskefremstillinger. NM Arb. 1941.
60. —: Two new Danish Implements of Reindeer Antler. Acta A. XII.
61. —: En Stenalder Gravplads ved Harreby. Sønderjydske Aarbøger 1942.
62. —: Oldtidsminder i Dyrehaven. Meddelelser fra Historisk-Topografisk Selskab for Gjentofte Kommune. 19. Hefte. 1942.
63. —: Et Udvalg af Aarets Mosefund. NM Arb. 1942.
64. —: Aamose-Undersøgelserne. NM Arb. 1943.
65. —: Stenalderboplads i Aamosen. Nordiske Fortidsminder III, 3. 1943.
66. —: Aamose-Omraadet i Stenalderen. Fra Holbæk Amt. 1944.
67. —: The Stone Age Settlement at Trelleborg. Acta A. XV.
68. —, *Degerbøl, M.* og *Troels-Smith, J.*: Dyrholmen. En Stenalderboplads paa Djursland. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Arkæologisk-Kulturhistoriske Skrifter. I, 1. 1942.
69. *Neumann, Hans*: Udgravning af en Jættestue i Grarup. Sønderjysk Maanedsskrift 17.
70. *Nordmann, V.*: Nyere Undersøgelser over Litorinatiden i Danmark. Naturens Verden 1941.
71. *Norling-Christensen, Hans*: Der Stenlille-Fund. Acta A. XI.
72. —: Et Bronzealders Helligtegn. NM Arb. 1941.
73. —: Betragtninger over Kulturforholdene i keltisk Jernalder. Fortid og Nutid. XIV.
74. *Norling-Christensen, Hans*: Une trouvaille de parures de l'ancien âge du fer romain faite à Vester Møllerup, Vendsyssel. Acta A. XIII.
75. —: Smykkefundet fra Vester Møllerup. NM Arb. 1943.
76. —: Bronzealderhjelmene fra Viksø. NM Arb. 1943.
77. —: Nye Enkeltgravs fund fra Sydvestjylland. Aarb. 1943.
78. —: Une trouvaille de parures de l'ancien âge du fer romain faite à Gjolstrup, Vendsyssel. Acta A. XIV.
79. —: Gjolstrup-Fundet, et Smykkefund fra den ældre romerske Jernalder. NM Arb. 1944.
80. —: Lidt om Hedsbjerg-Bakkedragets Oldtid. Fra det gamle Gilleleje 1943.

81. —: Oldtidsminder i Varnæs Sogn. Sønderjysk Maanedsskrift 20.
82. —: Den ældre romerske Jernalders Kronologi. Fornvænnen 1944.
83. *Raben, J.*: Oldtidsminder i Skelde Kobbelskov. Sønderjysk Maanedsskrift 18.
84. —: Oldtidsmindesmærkerne paa Als restaureres. Sønderjysk Maanedsskrift 20.
85. *Schultz, C. G.*: Vikingehuset paa Trelleborg. NM Arb. 1942.
86. *Simonsen, Poul*: Dyssebygden i Tokkekøb Hegn. Fra Frederiksborg Amt 1944.
87. *Skjerne, G.*: Om Guldhornene. Musikhistorisk Arkiv I. 1941.
88. *Skovmand, Roar*: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middealder indtil omkring 1150. Aarb. 1942.
89. —: Vesteregns Skattefund. Fra Ribe Amt 1943.
90. *Steensberg, Axel*: Ancient Harvesting Implements. Nationalmuseets Skrifter. Arkæologisk-Historisk Række I. 1943.
91. *Thorvildsen, Knud*: Dyssetidens Gravfund i Danmark. Aarb. 1941.
92. *Thulstrup Christensen, V.*: Oldtidsminder paa Løgstøregnen. Fra Himmerland og Kjær Herred 1942.
93. *Troels-Smith, J.*: Foreløbige Resultater af de geologisk-arkæologiske Undersøgelser i Aamosen. Referat af Foredrag. Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening, Bind 10, 1942.
94. *Vebæk, C. L.*: Et sjældent Offerfund fra Stenalderen i en Mose i Vester Nebel. Fra Ribe Amt 1944.
95. —: En østjysk Offermose fra keltisk Jernalder. NM Arb. 1944.
96. *Vestergaard Nielsen, S.*: Nye Mosefund fra Himmerland. Fra Himmerland og Kjær Herred 1944.
97. *Winther, Chr.*: Tydning af nogle Helleristningsfigurer. I—IV. Danske Studier 1939, 1940 og 1943.
98. *Winther, J.*: Blandebjerg. Rudkøbing 1943.
99. *Ollgaard, H.*: Skafttapøksen som Kile. Fra Ribe Amt 1944.

ANMELDELSER

Kulturminder.

I 1936 stiftedes Selskabet for dansk Kulturhistorie af en Kreds af Mænd, der repræsenterer alle Grene af kulturhistorisk Forskning. I 1939 begyndte Selskabet at udsende en Publikation under Navnet »Kulturminder«, af hvilken der nu er udkommet fire nydeligt udstyrede Bind (Gyldendal). Dermed er der givet et Grundlag for Bedømmelsen af de Maal, der stræbes imod og de Resultater, der er opnaaet.

Bindet for 1939 indledes med en Programartikel af Dr. phil. *Eiler Nystrøm* om Kulturhistorie, der trækker Linierne op. Dr. Nystrøm minder om den Strid, der i sin Tid stod mellem Troels Lund og Dietrich Schäfer om Kulturhistoriens Berettigelse. Tyskeren Schäfer forherligede den politiske Historie paa Bekostning af Kulturhistorien. Han opfattede Staten som den fornemste den beherskende Genstand i al historisk Forskning og Tænkning. Overfor dette gjorde Troels Lund gældende — og hertil slutter Dr. Nystrøm sig — at det i Virkeligheden er Kendskabet til Samfundenes Kulturhistorie, der muliggør Forstaaelsen af den politiske Historie. Det er Kulturen, der har bundet Menneskene sammen, skabt »Retssædvaner, Omgangsformer, aandelige og litterære Ideer — hele det indre Liv, der binder Samfundets Medlemmer sammen til en Eenhed«. Saaledes opfattet maa Kulturhistorien beskæftige sig med Folkets sociale og økonomiske Liv, dets Sprog, Litteratur, Kunst og Videnskab. Kulturhistorie bliver et Fællesbegreb, der omfatter hele den Side af Historien, der beskæftiger sig med Tilstanden i Almindelighed. Tilstandshistorie kunde man ogsaa kalde den.

Dr. Nystrøm nævner, at denne Opfattelse af Kulturhistoriens Værdi har Rødder tilbage til det 18. Aarh. og slutter med at anerkende den Betydning, som den lokalhistoriske Forskning har netop for denne Gren af Historieforskningen.

De fleste vil nu godtage Kulturhistoriens grundlæggende Betydning for Opfattelsen af Samfundets Vilkaar, og de sidste Aartier har klargjort, at der indenfor Kulturhistoriens Felter er store uopdyrkede Omraader. Det er blot forbavsende at Oprettelsen

af Landsarkiverne, af de mange kulturhistoriske Museer og af de lokalhistoriske Foreninger, ikke har medført en dyberegaaende Behandling af kulturhistoriske Emner. Først med den sidste Tids Bestræbelser for at faa oprettet et Institut for lokalhistorisk Forskning aabnes Mulighed for en Organisation af Kræfterne, og et helt nyt Land vil kunne indvindes for dansk Historieforskning.

Det bør nu vel ikke overses, at der ogsaa før »Kulturminster« har bestaaet Tidsskrifter, der væsentligt har behandlet kulturhistoriske Emner. Indholdet af nærværende Tidsskrift har ganske overvejende været af kulturhistorisk Art; det samme var Tilfældet med det desværre nu afdøde »Fra Arkiv og Museum«. Det hindrer naturligvis ikke, at der ogsaa for det nye Tidsskrift vil være Plads, og at det vil have en Opgave at løse.

I de nu udkomne Bind »Kulturminster« er der mange udmærkede Bidrag. Der er en hel Del Teaterhistorie, Dr. phil. Torben Krogh har skrevet om Tivolipantomins Oprindelse. »Bag Barokteatrets Kulisser« og om Den kgl. Ballet før Aug. Bournonville. Chr. Elling, der er mere produktiv end de fleste andre danske Kunsthistorikere, har i hvert Bind behandlet et arkitekturhistorisk eller kunsthistorisk Emne fra København, Georg Galster har skrevet et Par Afhandlinger med Tilknytning til Numismatiken, og H. Langberg har givet et fornøjeligt Billede af Wessels Hjem paa Graabrødre Torv.

Det er altsammen saare nydeligt, men man spørger sig selv, om der ikke er Kulturminster udenfor København. Indtil nu er det kun faa, der har fundet Behandling i denne Skriftrække. H. P. Hansen, Herning, har publiceret den morsomme Regnskabsbog, som Præsten Hr. Stafen førte i 1672—1712, og som virkelig giver et Kulturbillede af en midtjydsk Præsts Liv, og Margrethe Hald har skrevet den meget vægtige Afhandling om Nælder og Nældetøj. Men at der ogsaa udenfor København findes arkitekturhistoriske Værdier, viser Otto Norns to Afhandlinger henholdsvis om et Par Renæssancekapeller i Østjylland og om Bygmester Anders Kruse, som virkede i Østjylland.

Skriftrækkens Navn »Kulturminster« leder Tanken hen paa en Potpourrikrukke; man linder Laaget og det dufter af en fin og svunden Tid. Det er naturligt, at netop det 18. Aarhundredes København giver saa mange Emner, men om Tidsskriftet skal naa sit Maal, maatte det bringe Behandlinger af Emner fra flere Felter. Paa en vis Maade kommer det som en Afløser af »Fra Arkiv og Museum«, men man synes, at dette Tidsskrift var præget af en mere umiddelbar Forskerglæde. Det er et ejendommeligt Forhold, at samtidig med at den kulturhistoriske Forsknings Betydning er ved at blive ydet Retfærdighed, og samtidig med at de lokal-

historiske Foreninger er skudt op i stort Tal og Arkiver og Museer hver for sig har gjort et Arbejde for Kulturhistorien, samtidig er Forskerglæden bleven blegsottig.

Der er Brug for et kulturhistorisk Tidsskrift, som hviler paa et bredt Grundlag, i den Forstand, at det ikke lægger Hovedvægten paa Hovedstadens Kulturhistorie. Fremtiden vil vise, om »Kulturminder« kan løse denne Opgave, eller om andre Tidsskrifter, der virker i denne Retning, skulde have Mulighed for at tage den op.

Svend Larsen.

J. S. Vanggaard.

J. S. Vanggaard: Oplevelser. Mennesker. Synspunkter. Munksgaard 1945.

Ved vendelboen, statsrevisor, fhv. folketingsmand *J. S. Vanggaard's* død sidst på året 1945 — få dage efter at han var fyldt 70 — mistede dansk politik en af dens forholdsvis få særprægede personligheder. Venner og meningsfæller af den afdøde vil imidlertid kunne glæde sig over, at det var lykkedes ham et godt halvt års tid før at få fuldendt sine under titlen: *Oplevelser, Mennesker, Synspunkter* udgivne erindringer, et stort værk på over 400 sider og forsynet med mange smukke illustrationer.

Det er ikke her stedet nærmere at dvæle ved Vanggaards velkendte synspunkter: hans danskhedsfølelse og forsvarsvilje, hans kamp mod »radikalismen« og den betragtning, at snart denne, snart hin opgave må vi opgive at løse, da vi er alt for små og ubetydelige! Jeg vil kun m. h. t. Vanggaards »synspunkter« fremhæve, at da han fremsætter disse udførligt ikke blot på de nævnte store politiske principspørgsmål, men også på en række andre konkrete politiske spørgsmål, udgør bogen egentlig herved — efter mit skøn — et udmærket grundlag for politiske studiekredse.

Hvad jeg imidlertid gerne her vil påpege, er først og fremmest, at Vanggaards erindringer yder et vægtigt bidrag til Danmarks nyere politiske historie. Gennem en menneskealder — fra 1910 til 1943 — var V. medlem af folketinget, og inden for sit parti: Venstre, arbejdede han sig efterhånden frem til at opnå både indflydelse og respekt. Fra 1932 til sin afgang fra rigsdagen var han således folketingets 1. viceformand. En række kendte politikere passerer revue, og en række indgribende hændelser i Danmarks nyere politiske historie bliver belyst i de pågældende afsnit af V.s værk. Blandt politikerne kan f. eks. anføres socialdemokraterne

Sabroe og Stauning. Af »hændelserne« savner man en nærmere skildring af begivenhederne i 1920 om »grænsen«, hvad der skyldes, at Vanggaard andetsteds udførligt har fortalt om sin deltagelse heri ud fra et Dannevirke-standpunkt.

Foruden bidrag til den politiske historie giver erindringerne gennem barndomsoplevelserne i Vendsyssel mange interessante bidrag til kulturhistorien. Man læse f. eks. udtalelserne om forbud mod spytning i jernbanekupeer og rigsdagsmandens bemærkning om, at sådant kunde ikke indføres før der var opdraget en ny, ikke spyttende generation. En cyklist på »Væltepeteren« betragtedes i V.s barndom som et fænomen, der fik børnene til at løbe ud til Kongevejen for at nyde synet, og en gårdejer, der, når han en aften om ugen gik til stationen, havde ild på en cigar, fik forkarlen til at opkaste det betænkelige spørgsmål om sådan en mand nu også kunde blive ved gården!

V.s stærke historiske interesse giver erindringerne mange vidnesbyrd om. Særlig Sønderjyllands historie var han optaget af (hvad anmelderen af taknemlig erfaring ved).

Specielt museumsfolkene har god grund til at nære taknemlighed mod Vanggaard for den store indsats, som han gjorde for det nye nationalmuseums bygning, og som udførligt omtales i erindringerne. Yderligere gjorde han sig fortjent gennem sin resultatrige virksomhed for at skaffe økonomisk støtte til provinsmuseerne. (Jfr. »Fortid og Nutid«, XVI, Side 368).

På en enkelt meningsforstyrrende trykfejl er det måske rimeligt til slut at gøre opmærksom. S. 276 omtales dronning Margretes sejr 1389 over kong Albrecht af Sverige som slaget ved »Falan«, hvad der vel er trykfejl for »Falan«. Slaget stod jo i nærheden af Falköping, ved Åslé, hvor der også i 1896 rejstes en mindesten for det (se f. eks. Bo V:son Lundqvist: Falköpings historia. I. 1940).

Holger Hjelholt.

Tøjhusmuseets Skrifter 1.—4. Hefte.

I 1945 paabegyndte Tøjhusmuseet en Række videnskabelige Publikationer »Tøjhusmuseets Skrifter«, som nu foreligger med fire Afhandlinger: »Sværdfeberen Gottfried Leygebe« af *Ada Bruhn*, »Glavindet, dets Oprindelse og Udvikling«, af *Martin Ellehaug*, »Danske Orgelespingoler med Enhedspatroner« af *Egon Eriksen* og »De Rasmussenske Revolvergeværer« af *Arne Hoff*. Det er fire Afhandlinger af ret forskelligt Omfang og Anlæg, hvis specielt klingende Titler maaske ikke umiddelbart frister selv historisk orienterede Læsere. En detailleret Anmeldelse af alle fire Hefter vil derfor paa dette Sted føre for vidt.

Den mindst specielle er Nr. 1, Ada Bruhns Afhandling om Gottfried Leygebe, der er lagt an som en kunsthistorisk Monografi og utvivlsomt henvender sig til Læsere uden for Kredsen af vaabenhistoriske Specialister.

Schlesieren Leygebe (1630—1683) er bl. a. Medaillør, Jernskærer, Kobberstikker og sidst, men ikke mindst Sværdfeger, d. v. s. den Kunsthaandværker, som »monterer« Vaabnene, ikke at forveksle med Klingsmeden, der forfærdiger selve Sværdklingerne. Han er fra 1667 til sin Død i Tjeneste hos den store Kurfyrste i Berlin, og Oplysningerne om hans Liv og Værker har hidtil været spredt i forskellige Museumskataloger, Tidsskrift- og Leksikonartikler. Paa Grundlag af disse trykte Kilder er der først i otte Smaaafsnit givet en Fremstilling af Leygebets Virksomhed i Almindelighed, mens niende og længste Afsnit, om hans Kaardefæster i Særdeleshed, naturligvis er Afhandlingens Tyngdepunkt. Tøjhusmuseet ejer fem af hans særprægede jernskaarne Barokfæster, to andre findes paa Rosenborg, der ogsaa ejer Leygebets i een Jernblok udskaarne Rytterstatuette af Kejser Leopold I. I Kataloget over en nu opløst udenlandsk Vaabensamling findes en Afbildning af det eneste med Leygebets Navn signerede Fæste, og det er paa Grundlag af stilistisk Lighed med dette, at hele denne Gruppe Kaardefæster tillægges denne Kunstner. I en Række illustrerede vaabenhistoriske Værker og Kataloger har Forf. fundet andre lignende Fæster, saaledes at Antallet af Leygebefæster bringes op paa 23.

Det er paa mange Maader en charmerende Bog; den giver et karakteristisk Billede af en Hofkunstners besværlige Stilling ved et Kyrstehof i det 17. Aarhundrede, og det vaabenhistoriske Hovedformaal, Opsporingen af Leygebets Kaardefæster, er sikkert naaet, saa vidt som det var gør ligt inden for et krigsafspærret Lands Grænser. Ogsaa Ikke-Specialister vil kunne mere sig over de rent ud fantastiske Former, saadanne dekorative Kaardefæster kunde antage. Analysen af Stilfællesskabet mellem disse og Kunstnerens øvrige Arbejder virker i det hele overbevisende.

Paa den anden Side kan der nok rejses adskillige Indvendinger mod Bogens Plan og Detailudarbejdelse, der ligesom mangler den sidste Affiling. Baade i Forordet og senere siges det, at Arbejdet ikke er udtømmende, men netop derfor havde det nok været klogt at begrænse de altfor mange lidet indholdsrige Fodnotehenvisninger i de første Afsnit og erstatte dem af et Par almindelige Henvisninger til de relativt faa trykte Afhandlinger, hvorpaa disse næsten blot refererende Afsnit bygger. Disse vilde saaledes bedre have opfyldt deres saglige Mission: udelukkende at lægge op til den vaabenhistoriske Finale, som jo rummer, hvad der er af nyt i Afhandlingen.

At Forf. ikke har fundet frem til al den tilgængelige Speciallitteratur, hvor der findes Oplysninger om Leygebets Arbejder, er derimod ikke at undre sig over, da denne Kunstner har virket paa mange forskellige Felter, som hvert især repræsenterer et lille Ocean af Faglitteratur.

Serien »Tøjhusmuseets Skrifter« bør ikke overses af den kulturhistorisk Interesserede, det viser allerede de nu udkomne Hefter. Saaledes bygger Afhandlingerne Nr. 3 og 4 fuldstændigt paa hidtil ubenyttet Arkivstof og giver adskillige Oplysninger til det 19. Aarhundredes Industri- og Haandværkerhistorie.

H. D. Schepelern.

FORENINGSMEDDELELSER

Dansk kulturhistorisk Museumsforenings Aarsmøde i Helsingør den 30. August 1946.

Mødet, der begyndte Kl. 9.30, holdtes i Karmeliterklostrets Laxmand-Sal. Museumsdirektør Klem valgtes til Dirigent og bød Velkommen til Helsingør. Følgende 35 Museer var repræsenterede: Helsingør, Kronborg, Frederiksborg, Frederiksværk, Hørsholm, Roskilde, Køge, Holbæk, Kalundborg, Næstved, Odense, Bogense, Hjørring, Nykøbing M., Aalborg, Hobro, Oldsagssamlingen og Den gamle By, Aarhus, Gammel Estrup, Horsens, Odder, Vejle, Kolding, Fredericia, Herning, Haderslev, Rosenborg, Tøjhusmuseet, Landbrugsmuseet, Københavns Bymuseum samt Nationalmuseets 1., 2., 3., 6. og 7. Afdeling.

Dagordenens Punkt 1: *Formandens Beretning* var omdelt i Fortryk. Kredslæge Møller udtalte:

Ligesom Aarsmødet i 1943 maatte opgives, saaledes mente Bestyrelsen ogsaa at burde aflyse Aarsmødet i 1945 paa Grund af de vanskelige Rejse- og Hotelforhold, uagtet den tyske Besættelse ophørte 5. Maj, og de fem lange, onde Aar saaledes var endt. I 1944 fandt Aarsmødet jo Sted i København, skønt det efter Reglerne burde have fundet Sted i en Provinsby. Denne Gang mente vi da, ligesom Dansk historisk Fællesforenings Styrelse, at nu skulde det holdes i en Provinsby.

Foreningens *Medlemstal* er steget med to fra 79 til 81, idet Faarevejle Museum i Faarevejle og Langelands Museum i Rudkøbing er indmeldt. Jeg byder de to ny Medlemmer velkommen!

Siden sidste Møde er ved Døden bortkaldet fire Museumsledere:

12. Maj 1944 døde Guldmedemester *Holger Kyster*, født 1872, Formanden for Museet for Koldinghus Len. Som Haandværksmester i sin Fødeby fra 1898 vandt han ualmindelig stor Anseelse. Han gik ogsaa ind for at bevare sin Fødeby Koldings Fortid og Kulturminde. 1929 blev han Formand for Museet, som han omordnede med Støtte af sin Hustru Emma, født Lindemann. Hans

sidste Aar var tunge paa Grund af Hustruens Død og hans egen Sygdom. Museet blev hans Arving, idet han efterlod det sit Indbo og sine Kunstsamlinger.

18. Januar 1945 døde Apoteker *Regnar Olufsen*, f. 1873, fra 1925 Formand for Morslands hist. Museum i Nykøbing M. Gennem c. 35 Aar tog han sig med aldrig svækket Ildhu af sit Museum, som han ofrede al sin Fritid, og endnu i sine sidste Aar lykkedes det ham paa meget væsentlige Punkter at udvide og forbedre Lokalerne i Dueholms gamle Klosterbygning. Museet vil staa som et Monument over hans uselviske Arbejde, og vi vil mindes ham som en trofast Deltager i vore Møder.

7. April 1945 døde Apoteker *Peter Toft*, født 1872. Fra Stiftelsen af Tønder Amts og Bys Museum i 1923 virkede han for den ny Institution, hvis Formand han blev 1925, og hvis Samlinger præges af hans store Interesse for gammel vestslesvigsk Kunstindustri. Museets Vækst og Ordning skyldes hans ihærdige Arbejde.

8. November 1945 døde Forretter *Jens Alby*, født 1880, Formand for Djurslands Museum, Grenaa. Væver af Fag var han som Socialdemokrat ivrigt interesseret for sin By, i hvis offentlige Liv han tog virksomt Del, og som Leder af Museet lykkedes det ham under vanskelige Forhold at sikre dets Fremtid. Hans Indsats er et Vidnesbyrd om, at Museernes Sag er en Folkets Sag.

Vi har ogsaa mistet en af vore sikreste Støtter, Folketingsmand, Statsrevisor *I. S. Vanggaard*. Det er her ikke Stedet at omtale hans Virksomhed som Politiker og Rigsdagsmand. Men Provinsmuseerne er ham i høj Grad takskyldig. Det var paa hans Forslag og ved hans Indflydelse i Rigsdagen, at de kulturhistoriske Museer i Provinsen 1935 fik Del i Klasselotteriets Overskud med 20,000 Kr. aarlig til Indkøb af særlig værdifulde Museumsgenstande og til Konservering. Og Provinsmuseerne skylder ham navnlig i høj Grad Tak for den store Hjælp, han ydede os ved Forhandlingerne i 1939 og senere, der gik forud for Udsendelsen af Undervisningsministeriets Regler af ^{26/9} 1941, og hvorved Statens Tilskud forøgedes i væsentlig Grad, om end ikke i den Maalestok som Vanggaard og vi ønskede. Iøvrigt har Vanggaard en Tid lang været Medlem af Bestyrelsen for Vendsyssels Museum.

Ære være disse gode Mænds Minde!

Under det frygtelige Tryk, der hvilede over os alle indtil 4. Maj om Aftenen 1945, kunde der ikke virkes for Provinsmuseernes Sag. Men ligesom Landet en Tid administreredes uden Regering, saaledes arbejdedes der ogsaa — om end i langsomt Tempo — i det officielle *Museumsnævn*, hvori jeg som Foreningens Formand

har repræsenteret Foreningen, og hvori Professor Brøndsted er Formand, og Museumsinspektør C. A. Jensen er tredje Medlem.

Her er der afholdt 6 Møder, paa hvert Møde blev talrige Sager drøftet og behandlet. De ny »Regler« er jo paa en Maade de statsunderstøttede og de statsanerkendte Museers Grundlov. De indførte det ny Begreb: »Statsanerkendelse« og den ny Gruppe: »Centralmuseer«. Statsanerkendelse medfører vel ikke Ret til Statstilskud, men saadanne Museer har Ret til at kunne komme i Betragtning ved Andragender om Tilskud fra Fællesbevillingen (»Lotteripengene«), og de vil faa Tilsyn af og saglig Vejledning fra de Tilsynsførende, ligesom Statsanerkendelse nu er et nødvendigt Led for at faa Statsunderstøttelse. Men »Reglerne« indførte ogsaa Pligt for de statsunderstøttede og statsanerkendte Museer til at have Love, der opfylder visse Krav, der blandt andet angaar Museets Virkeomraade. Museumsnævnet tilsendte derfor ogsaa disse til Vejledning et Modeludkast til ny Love.

Museumsnævnet har da ogsaa i de to Aar behandlet ikke færre end 32 Museers Love, og Behandlingen af hvert enkelt Museums Love har tilmed som Regel fundet Sted i flere Møder. Det er navnlig Kravet om Museernes Virksomhedsomraade, som det har knebet med og har krævet Henvendelser fra Nævnet. I adskillige Tilfælde har Nævnet foranlediget, at flere Nabomuseer ved direkte Forhandling indbyrdes søgte at finde de naturligeste Grænser for hvert enkelt af disse Museer.

Statsanerkendelse er anbefalet af Nævnet for 11 Museers Vedkommende — som Regel paa Betingelse af Ændringer af deres Love. I Aarene 1943—1946 har Ministeriet givet følgende Museer Statsanerkendelse: Skagens Fortidsminder, Frederiksværk og Omegns Museum og Møns Museum i 1943. Nyborg Museum og Aabenraa Museum i 1944. Odder Museum, Vestfyns Hjemstavnsgaard og Roskilde Museum i 1945. Falsters Minder i Nykøbing Falster, Gilleleje og Omegns Museum, Skive Museum, Nordfyns Museum i Bogense og Langelands Museum i Rudkøbing i 1946.

To Museer, Køge og Thisted, blev anbefalet til at høre til *Centralmuseernes Kategori*. To Museer (Museet for Koldinghus Len og Morslands Museum) har andraget om *Godkendelse af Museets ny Leder*.

Nævnet har ogsaa foreslaaet Fordelingen af *Dispositionsbevillingen*, hvorefter kun de statsunderstøttede kan faa Tilskud. I 1944—45 fik Køge Museum 800 Kr. til Montrer, Stiftsmuseet i Maribo 4100 Kr. til Omordningsarbejder, Vendsyssels Museum i Hjørring 4000 Kr. til Omordningsarbejder, Ringkøbings Museum 500 Kr. til Montrer og Sønderborg Museum 900 Kr. til Omordning. Ialt

10,300 Kr. I 1945—46 fik Køge Museum 500 Kr. til Installation, Holbæk Museum 5000 Kr. til Indlægning af Centralvarme, Næstved Museum 1150 Kr. til Dragtmontrer, Aarhus historiske Museum 1970 Kr. til Montrer. Ialt 10,120 Kr.

Som sædvanlig er Dispositionsbevillingen altfor lille, hvorfor ikke alle Andragender har kunnet imødekommes, og andre har maattet nedskæres.

Fællesbevillingen (»Lotteripengene«) til Indkøb af særlig værdifulde Museumsgenstande og til Konservering administreres af Nationalmuseet; dette har givet mig Lejlighed til at udtale mig, før Indstillingen fremsendes til Ministeriet. Herfor vil der senere paa Dagsordenen blive gjort Rede.

Da *de gamle Pengesedler* var afløst af ny, rettede jeg paa Foreningens Vegne en Henvendelse til Danmarks Nationalbank om, at der til hvert Provinsmuseum maatte blive overladt et Sæt af de inddragne Pengesedler. Banken nærede alvorlige Betænkeligheder ved det store Antal, men den forhandlede dog med den Tilsynsførende for de historiske Afdelinger, Mag. C. A. Jensen, og det foreløbige Resultat er blevet, at Nationalbankens Seddelfag ved en Skrivelse af 10. Januar 1946 har erklæret sig villig til at reservere 25 Sæt for Provinsmuseerne — men med følgende Tilføjelse: »da der ikke kan være Grund til at udstille Sedlerne foreløbig, mener vi, at det vil være bedre at vente nogle Aar med Udlæringen, og beder Dem til sin Tid atter at rejse Spørgsmaalet.«

Museumsforeningen har derefter takket Nationalbanken for dette Tilsagn og udtalt, at Foreningen til sin Tid atter skal rejse Spørgsmaalet. Sedlerne kommer da nok en Gang, men vi opnaaede altsaa ikke at faa et Sæt af hver udgaaet Pengeseddel til *alle* Provinsmuseer men kun til de statsunderstøttede som dem, der har de største Møntsamlinger.

Jeg kommer nu til den største Sag, som har beskæftiget os meget. Det er *Krigsforsikringsloven om Løsøre*.

I Februar 1945 henvendte et af vore Medlemmer, Odder Museum, sig til mig i en Skrivelse angaaende Loven om Krigsforsikring af Løsøre og dens Betydning for Museets Økonomi — senere strømmede kraftige Klager ind til mig fra andre Museer. Vi fik da snart oplyst, hvilken Lov det drejede sig om. ¹²/₄ 1940 havde Rigsdagen vedtaget en Lov om Krigsforsikring af Løsøre, hvori det hed, at blandt andre var Museers Løsøre undtagne fra Lovens Bestemmelser. Men en Lovændring af ⁸/₇ 1943 slettede Bestemmelsen om, at Museer var undtagne, hvilket dog fremdeles gjaldt

Statens Museer. Efter denne Lov skulde da alle andre Museer end Statens betale et foreløbigt Forsikringstillæg paa indtil $\frac{1}{2}$ pCt. halvaarlig af Museets Forsikringssum, og ved Opgørelsen efter Krigen blev Museerne pligtige til at betale indtil 5 pCt. af deres Forsikringssum.

Om denne særlig for Provinsmuseernes Økonomi alvorlige Lov havde Bestyrelsen intet Kendskab haft, som Følge af Landets Besættelse blev Offentligheden slet betjent med Efterretninger om Rigdagens Forhandlinger, og ingen havde ment, at der var nogen Anledning til før Lovens Vedtagelse at søge en Forhandling med den Forening, der repræsenterede Landets samtlige kulturhistoriske Museer. Nu ved vi, hvem denne usalige Lovændring skyldes; det var Formanden for Kunstmuseerne i Provinsen, hvis Forening aldrig har haft Kontakt med vor, skønt Kunstmuseerne jo med ganske faa Undtagelser har Tilknytning til de kulturhistoriske Museer. Og samme havde da heller ikke følt sig foranlediget til forinden at tage os med paa Raad, skønt kun 15 af de 69 Provinsmuseer, der er vore Medlemmer, har en Kunstafdeling, hvoraf nogle tilmed er ganske ubetydelige.

De i Lovændringen fastsatte Takster kom saa højt op, fordi Museernes Løsøre blev sat i Fareklasse med Erhvervsløsøre, for hvilket Præmien var 10 Gange saa høj som for almindeligt Løsøre: 1 pCt. aarlig mod 1 pro mille, og Maksimalpræmien var ogsaa 10 Gange saa høj: 5 pCt. mod 5 pro mille.

Men hvorfor i Alverden skulde Faren for Museernes Løsøre ved Bombning eller Ildspaa sættelse under Krigen være større end for almindeligt Løsøre? Det skulde dog synes at være alt andet end indlysende. Og tilmed har ingen af de kulturhistoriske Museer forretningsmæssig Karakter. Der er da heller intet Museum her i Landet, hvis Samlinger har lidt nogensomhelst Overlast under Besættelsen.

Provinsmuseernes Forsikringsbeløb er selvfølgelig af meget forskellig Størrelse, det varierer for de størstes Vedkommende fra 600,000 Kr. til over 1 Million, for ret manges Vedkommende fra 100,000 Kr. til 200,000 Kr. og for andre, mindre Museers Vedkommende fra 25,000 Kr. til 75,000 Kr. Men jo mindre et Museum er, des mindre er det i Stand til at bære uventede økonomiske Byrder.

Da Styrelsen blev klar over, at Museernes Økonomi kunde blive helt ødelagt og deres Virksomhed lammet ved denne Lovændring, sendte vi 3. Juli 1945 en længere motiveret Skrivelse til Undervisningsministeriet, hvori vi androg om Bistand og Hjælp i denne Sag, eventuelt ved Dispensation fra Lovens Bestemmelser, ellers ved ekstraordinær Statsstøtte.

Paa Foranledning af Undervisningsministeriet skrev Nationalmuseets Direktør 21. August en Redegørelse til Ministeriet, hvori han bekræftede Rigtigheden af vore Oplysninger og fremhævede, at Provinsmuseerne er ideelle, uforretningsmæssige Kulturinstitutioner. Han henstillede indtrængende, at der ydes de kulturhistoriske Museer Støtte i denne Sag, eventuelt ved at der foreløbig gives dem Henstand med Betaling af Forsikringsbidragene, indtil der kan foreligge en samlet Oversigt over disses Størrelse.

Senere havde jeg en personlig Samtale med Departementchefen i Undervisningsministeriet og 27. September en Konference med Fuldmægtig Koch sammesteds om denne Sag; men iøvrigt hørte jeg derefter intet fra Ministeriet trods Aftale herom.

Hertil kom, at der ogsaa vilde følge Udgifter til Opfyldelse af *Lov af 22/12 1939 om Krigsforsikring af Bygninger* for de Museer, der selv ejer deres Bygninger. Men herom forelaa der endnu ingen Erfaringer.

Efterhaanden indsaa jeg, at en anden Vej ogsaa maatte for-søges: Henvendelse til Rigsdagen, hvorfor jeg gjorde indledende Skridt til at faa en Samtale herom med fhv. Indenrigsminister, Folketingsmand *Bertel Dahlgaard*. Da henvendte Museumsinspektør ved Statens Museum for Kunst, Erik Zahle, sig til mig paa Provinsens Kunstmuseers og disses Formands Vegne med Forslag om, at vi i Fællesskab skulde søge at faa en Sammenkomst med Hr. Dahlgaard. Denne fandt Sted 29. November 1945. Han lovede at undersøge Mulighederne for en Hjælp til Museerne. Senere bad han mig om at sende ham en længere skriftlig Fremstilling af hele Sagen, hvori jeg 9. December 1945 bl. a. udtalte, at vi maatte haabe, at Staten ved en særlig Bevilling godtgjorde alle de kulturhistoriske Museer, som Staten ikke ejer, de Udgifter, som disse hver især i Henhold til disse to Love har haft og kan forventes at faa. Og som Bilag hertil sendtes 2. Januar 1946 efter Anmodning fra Hr. Dahlgaard en Liste i tabellarisk Form med Oplysninger om alle herhenhørende Spørgsmaal, der var udarbejdet paa Grundlag af et Spørgeskema, der var sendt til alle kulturhistoriske Museer, der ikke ejedes af Staten, og som er vore Medlemmer, ialt 69. Det undrer mig, at ikke alle Museer hurtigt svarede, og at nogle, væsentligt de smaa Museer, slet ikke svarede.

9. April 1946 fremsendte Hr. Dahlgaard det Forslag, som Undervisningsministeriet havde stillet og som »kunde forventes vedtaget i Finansudvalget«. Dette Forslag gik ud paa følgende: »Der stilles en 3-aarig Bevilling paa ialt 150.000 Kr. til Raadighed til Ydelse af ekstraordinær Statsstøtte til *statsanerkendte* Museer til Udredelse af de paa Museerne paalignede Bidrag til Krigsforsik-

ringsfonden for Løsøre. . . . , idet Finansministeriet dog under Forudsætning af, at der ikke ved stedefunden Samraad mellem Finansudvalget og Undervisningsministeriet er truffet nærmere Bestemmelser om Vilkaarene for den paataenkte Statsstøtte, har henstillet, at Tilskuddet i hvert enkelt Tilfælde ikke overstiger 50 pCt. af vedkommende Museums Bidrag til Krigsforsikringsforbundet, samt at det betinges af, at der fra anden Side ydes et ekstraordinært Tilskud af mindst samme Størrelse. Man kan derimod tiltræde, at det fastsættes, at Tilskuddet som Regel ikke maa overstige 50 pCt. af vedkommende Museums Bidrag til Krigsforsikringsforbundet«.

Hovedpunktet i dette Forslag er nu vedtaget og den treaarige Bevilling paa ialt 150,000 Kr. gennemført. Den vil blive fordelt mellem alle statsanerkendte og statsunderstøttede Museer, ogsaa Kunstmuseerne, og Undervisningsministeriet overvejer nu den nøjere Udformning af de Regler, hvorefter dette skal ske. Der vil, saa vidt det vides, næppe blive krævet noget »ekstraordinært Tilskud fra anden Side«, men regnet med et vist Forhold til Museernes egne Indtægter.

Vi faar saaledes ikke alt, hvad vi ønskede og haabede, idet altsaa ikke alle Provinsmuseer faar Del i Tilskuddet, og dette ikke kan ventes at overstige de 50 pCt. Men et Resultat er dog naaet, og dette skyldes i særlig Grad Folketingsmand Bertel Dahlgaards Hjælp og Støtte, for hvilken vi er ham taknemlige.

Jeg maa sluttelig beklage, at Styrelsen ikke har været i Stand til at finde yngre Medarbejdere til det planlagte lille Skrift om Museumsteknik og Konservering, og at Fremskaffelsen af Prøveark til Protokol og trykte Kartotek kort har været vanskeliggjort af Papirmangel.

Styrelsen sendte Hr. *Albert Thomsen*, Holbæk, en Hilsen paa hans Jubilæumsdag i Februar 1945. Og Foreningen har ydet sit Bidrag til en Medaille, som er overrakt den norske Rigsantikvar *Harry Fett* paa hans 70-Aars Fødselsdag den 8. September 1946. Fra begge har vi herfor modtaget en hjertelig Tak.

Sluttelig vil jeg gerne fremsætte følgende *Forslag* til en Henvendelse til Undervisningsministeriet til Diskussion og Afstemning:

»Dansk kulturhistorisk Museumsforening tillader sig herved at andrage om, at den i Ministeriets Regler for statsunderstøttede Museer i Provinsen af 26. September 1941 § 3 trufne Bestemmelse: »I de første 5 Aar efter nuværende Reglers Ikrafttræden vil der dog kunne meddeles Dispensation fra 5-Aars Fristen«, maa blive ændret saaledes, at Fristen fra 5 Aar forlænges til 10 Aar.

Forhandlingerne om Museernes Love og særligt om Betingelserne for Statsanerkendelse og om deres indbyrdes Grænser har vist sig at kræve meget længere Tid end beregnet, og desuden har de siden 1941 forløbne Aar været saa unormale, at det maatte blive vanskeligt eller umuligt at ordne Bevillingsspørgsmaal.

Ikke mindst i Betragtning af sidstnævnte Forhold er det Foreningens Haab, at Ministeriet vil tage denne Henvendelse under velvillig Overvejelse.

Formandens Beretning efterfulgtes af en længere Diskussion. *Andrup* mente, at en Række Museer — f. Eks. Liselund, Gl. Estrup og Møntergaarden i Odense — burde betragtes som Huse med Løsøre, ikke som Huse med Erhvervsinventar, hvorfor de ikke burde beskattes med 1 %, men med 1 ‰. En privat Møntsamlings, der under Krigen anbragtes i Sikkerhed paa Frederiksborg, skal nu betale den højere Forsikringssats, medens den hjemme i Mandens Stue vilde være blevet beskattet under Hus med Løsøre. Hvad vil Bestyrelsen foretage sig med Museer som Liselund og Gl. Estrup, der ikke er statsanerkendte, men dog delvis statsunderstøttede? — *Andrup* gjorde dernæst opmærksom paa, at Kontrollfunktionærerne var ved at danne Klubber under Vagtværnet, hvorved Timelønnen f. Eks. for Frederiksborgs Vedkommende blev presset op til 2.50 Kr. Da det som oftest drejer sig om delvis pensionerede, ældre Folk, skønnes denne Lønning at være lovlig høj. — *Klem* oplyste, at der paa Kronborg kun betales 1.50 Kr. i Timen. — *Søgaard* meddelte, at Krigsforsikringen for Bygningerne skal betales med 13—15 ‰ i Løbet af 3 Aar. Har Bestyrelsen arbejdet paa ogsaa at faa disse Udgifter ind under Bevillingen til Løsøreforsikringen? — *Formanden*: I Ministeriets Skrivelse af 31. Juli nævnes kun Løsøre, skønt Bygningerne var taget med i vort Andragende.

Riismøller, Aalborg, bemærkede til *Andrups* andet Punkt, at Opsynet hidtil har været lønnet for lavt. Men hvor det drejer sig om Aldersrentenydere, kan en for høj Løn let medføre Aldersrentens Bortfald. — *Andrup*: Vi har ogsaa Aldersrentenydere. De faar 2—300 Kr. i nogle faa Maaneder om Aaret. Nu bliver vi nødt til at antage færre, men fuldt beskæftigede Folk i Stedet for disse mere løst engagerede. — *Klem*: Den nye Aldersrentelov giver jo Ret til større Bifortjeneste end den gamle.

Kaster, Odder, savnede en Oversigt over, hvor meget Tilskuddet til Forsikringen drejer sig om. — *Albrechtsen*, Odense: Tilskuddet ydes kun, naar Museets økonomiske Stilling gør det paakrævet. Da Odense Kommune yder et rundeligt Tilskud (i Aar 10.000 Kr.

ekstraordinært paa Grund af Krigsforsikringen), betyder det vel, at Fyns Stiftsmuseum ikke kan komme i Betragtning ved Uddelingen af Statstilskuddet? Bestyrelsen anmodes om at støtte Stiftsmuseets Ansøgning til Ministeriet om at faa Del i Tilskuddet. — *Søgaard* vilde støtte Andrups Fortolkning af visse Museer som »møblerede Huse« meget kraftigt. Paa en Forespørgsel har Fuldmægtig Koch svaret, at han ikke var sikker paa, om Fabrikkerne i Den gamle By kunde undgaa den høje Fabriks-Krigsforsikring. En samlet Henvendelse vilde maaske kunne gøre sin Virkning. — *Paulsen*, Frederiksborg: Hvordan kan en saadan Lov vedtages, uden at Undervisningsministeriet har gjort Foreningen opmærksom paa den? Mangler vi ikke en Centralorganisation — Museumsnævnet repræsenterer f. Eks. ikke Frederiksborg. — *Sekretæren*: End ikke Nationalmuseet eller Statens Tilsynsførende har faaet blot en Antydning af Meddelelse om Behandlingen eller Vedtagelsen af den omtalte Lov! Om Museer kan betragtes som Huse med Løsøre bliver et juridisk Fortolkningsspørgsmaal, som jeg mener, den kommende Bestyrelse maa henvende sig til en Specialist om. — *Formanden* udtalte, at der aldrig har været rettet Henvendelser til Bestyrelsen vedrørende Opsynsmændenes Lønningsforhold. Til Andrups første Spørgsmaal kunde han svare, at Bestyrelsen hele Tiden har hævdet, at Museerne ikke har noget med Erhvervsløsøre at gøre. I en Skrivelse til Rigsdagen er det fremhævet meget stærkt, at det er os uforstaaeligt, at man kunde henføre Museerne under denne Lov. Bestyrelsen kan ikke gøre for, at der vedtages en Lov, som den paagældende Organisation ikke faar Meddelelse om. Formanden tilbageviste Bebrejdelser i den Anledning. De delvis statsunderstøttede, men ikke statsanerkendte Museer kunde han ikke vide noget om. — *Andrup*: De paagældende Museer er dog Medlemmer af Foreningen. — *Formanden*: Ja, men de har ikke henvendt sig til os. Var vi ikke gaaet til Rigsdagen, havde vi ikke opnaaet noget Resultat — og Resultatet var ikke blevet anderledes, hvis vi i Stedet var gaaet til Finansudvalget. — *Berner-Schilden-Holsten*: At Museerne vanskeligt kan henføres under Huse med Løsøre skyldes vel, at deres Værdier ofte er for store? Maksimum for det private Løsøres Forsikringssum er 100.000 Kr. pr. Police. Men dette Beløb vilde sikkert for mange Museer betyde en Underforsikring, hvis der skete virkelig Skade. — Det vedtoges, at den kommende Bestyrelse optager Sagen til fornyet Drøftelse.

Friis, Hjørring, vilde gerne have Museumsnævnet til at give en Redegørelse for Fordelingen af Centralmuseernes Virksomhedsomraader i Forhold til de smaa Museer i de paagældende Distrik-

ter. — *Riismøller*, Aalborg: I vort Omraade ligger det fortrinlige Museum i Aars. Museumsnævnet har anerkendt hele Amtet som Aalborg Museums Virksomhedsomraade med den Indskrænkning, at Aalborg Museum ikke foretager arkæologiske Undersøgelser i Aars, Gislum og Slet Herreder samt et Par Sogne i Nærheden af Aars. Derimod kan vi godt foretage Opkøb i disse Herreder. — *Sekretæren*: Det er vanskeligt at trække kulturgeografiske Grænser mellem Museerne. Hvad skal man mene om en Grænse mellem f. Eks. Roskilde og Køge? Paa den anden Side maa man have noget at holde sig til i Tvivlsspørgsmaal. Museumsnævnet har anset det for bedst, at der forhandles direkte mellem de paagældende Museer. Naar et Museum ved Opnaaelsen af Statsanerkendelse reviderer sine Love, sker der Henvendelse til Nabomuseer, hvis Love ikke behøver at revideres. For Grænsernes Beliggenhed kan Jernbaneforbindelser etc. spille en Rolle. Vi er ved Undervisningsministeriets Bestemmelser forpligtede til at fastsætte Grænser, men disse behøver ikke at falde sammen paa baade det forhistoriske og det historiske Omraade. Med Hensyn til de smaa Museer, der ligger i Centralmuseernes Omraade, kan henvises til Ordningen paa Fyn. Randbyerne har her hver især faaet sit specielle Omraade, medens samtidig Stiftsmuseet har Ret til at virke over hele Fyn. Ordningen gælder foreløbig for 10 Aar. Det Museum, som sidder med Penge og kvalificeret Arbejdskraft, kan ikke indskrænkes til et eller to Herreder; men det har Forpligtelse til at tage Hensyn til de smaa Museers Særinteresser. Stiftsmuseet vil saaledes ikke begære at erhverve en Lavsgenstand fra Bogenes forud for Hjembyen. De smaa Museer bør ikke gaa videre ud end til deres naturlige Virkeomraade. — *Broholm* erklærede sig i det store og hele enig heri. De store, gamle Museer maa for de forhistoriske Perioders Vedkommende have Lov til at samle fra hele Omraadet. Ofte kan man faa de mindre Museer til at vælge en særlig Begrænsning, saaledes har Falsters Minder deponeret alle sine Oldsager i Stiftsmuseet i Maribo, mod at dette ikke samler paa Folkekultursager fra Falster. Arkæologiens Materiale bør saa vidt muligt være samlet paa faa Steder.

Diskussionen sluttede med Vedtagelse af Formandens Forslag om, at Dispensationen fra Ministeriets Regler § 3 skulde søges forlænget fra 5 til 10 Aar, hvorefter Beretningen godkendtes.

Punkt 2 paa Dagsordenen: *Sekretæren*, C. A. Jensen, gav Oversigt over *Fordelingen af Fællesbevillingen* for 1944—45 og 1945—46 til Indkøb og Konservering.

	1944/45	1945/46
Liselund: Konserveringsarbejder	2000	2000
Gammel-Estrup: Gobelinkonservering	2000	

Gammel-Estrup: Indkøb		1500
Aarhus gml. By: Skrivepult, Spiseskeer m. m.	350	
Sofa m. m.		245
Køge: Konserveringsarbejder	1000	1000
*Signetring		15
Holbæk: Louis XVI Møbler	600	
Odense: Kiste fra Drigstrup c. 1650	2100	
Louis XVI Sølvterrin		3557
Hjørring: Indkøb af V. Friis Samlinger	4000	
do. og Konservering af Bronzesager		3300
Nykøbing M.: Rokokolampet. Empirespejle. Kirkepanel	900	
Aalborg: *Sentmiddelald. Guldfigerring	300	
Empiremøbler fra Randrup		2000
Aarhus: Forhist. Udgravninger	500	
Horsens: *Kiste fra Palæet	450	
Kolding: Jernbunden Kiste m. m.	1250	
Ringkøbing: Konservering af Oldsager	400	
Sønderborg: Indkøb	500	763
Hillerød: Konserveringsarbejder	400	300
Roskilde: Empiremøbler	1200	1000
*Sølvskeer	55	
Stege: Malerier af S. L. Lange	1000	
Konserveringsarbejder		500
Nyborg: Bybilleder	500	
Try, Østvendsyssel: Indkøb		400
Aars: Indkøb	1000	1000
Hobro: Indkøb	450	400
Odder: Konservering		200
Desuden har Nationalmuseet udført mindre Konserveringsarbejder for Roskilde, Middelfart, Randers og Horsens	545	20

Fordelingen af Provinsmuseernes Fællesbevilling til Indkøb og Konservering giver ikke Anledning til nogen lang Redegørelse. De foregaaende Aars Praksis er ikke afvejet, men de unormale Tilstande, som har hersket i Landet, maatte i nogen Grad præge de to Aar. 1944 indkom til Undervisningsministeriet kun 16 Andragender med en Totalsum paa kun 20.580 Kr., 1945 20 Andragender paa 26.000 Kr., mindre end sædvanligt. Det førstnævnte Aar havde Nationalmuseet disponeret over 1350 Kr. dels til Konserveringer, dels til nogle Indkøb i København, en Kiste til Horsens 450 Kr., en middelalderlig Guldfigerring fra Himmerland, der ikke kunde siges at være Danefæ, til Aalborg 300 Kr. og et

Par Sølvskeer til Roskilde 55 Kr. 1945 forbrugtes paa tilsvarende Maade ialt kun 35 Kr.

Under disse Forhold har det været muligt ubeskaaret at imødekomme alle større Ønsker om Indkøb af enkelte betydelige Genstande, der virkelig kan siges at hæve Provinsmuseernes Standard. Det gælder saaledes i 1944 Odenses Barokkiste med fin Intarsia fra ca. 1650, 1945 Odenses nyklassiske Sølvterræn fra ca. 1790, et lokalt Sølvsmedearbejde, og Aalborgs Empiremøblement fra Randrup Herregaard. De uundgaaelige, men ret smaa Nedskæringer har som sædvanlig især ramt uspecificerede Andragender om Hjælp til Indkøb, men kun yderst faa af Andragenderne har i disse to Aar faaet helt Afslag. Man har kunnet imødekomme alle rimelige Ønsker om Hjælp til Konserveringer og yde flere mindre Museer Støtte til blandede Indkøb.

Overfor de ny tilkommende statsanerkendte Museer, der jo alle faar Ret til Part i denne Bevilling, skal jeg gentage, at det nytter lidet eller intet at indsende Andragender uden at nævne noget bestemt Tal. Saadanne Ønsker kan der vanskeligt tages Hensyn til. Nævnes der en Sum, er der Haab om i det mindste at faa noget af den tildelt.

Sekretærens Oversigt over Fællesbevillingens Fordeling godkendes.

Dagsordenens Punkt 3, *Museumskonsulenternes Virksomhed*: Under dette Punkt udtalte den Tilsynsførende Dr. Broholm: Arbejdet med Ordningen af Provinsmuseerne er blevet fortsat efter de Linier, som blev meddelt paa Aarsmødet 1944. I 1945 er der arbejdet i Maribo Museum, hvor Protokollen førtes à jour, og Ribe, hvor det samme skete. Endvidere blev der truffet Aftale om Nyordninger i Varde, Holstebro og Hjørring Museer. I 1946 er Arbejdet paabegyndt i Hjørring, fortsat af cand. mag. Knud Larsen. Holstebro Museum er nyopstillet og protokolleret. Det samme gælder Varde Museum. I Efteraaret vil Randers og Hobro Museer blive besøgt, og, saavidt Tiden tillader det, vil Skive og Ribe Museer blive ordnet og Protokollen ført à jour. Konsulenten er i Færd med at udarbejde en Plan for ensartet Behandling af nyttilkomne Oldsager, paa Grund af hvilken der vil kunne føres effektiv Kontrol med hele Landets Oldsagsbestand. Erfaringen har vist, at alt for mange Oldsagsfund er for daarligt oplyst, idet de foreliggende Oplysninger har været alt for tilfældige. Jeg henstiller, at man opfordrer Konsulenten til ved første Lejlighed at redegøre for disse Planer. — Af Hensyn til Museernes Økonomi

henlægges saa meget af Arbejdet som muligt (f. Eks. Renskrift af Protokoller og arkivalske Undersøgelser) til Nationalmuseet som Vinterarbejde, hvor Museets topografiske Arkiv er til Disposition.

C. A. Jensen udtalte som Tilsynsførende med de historiske Afdelinger:

I Finansaaret 1. April 1944—31. Marts 1945 er udført forskelligt Arbejde for følgende Museer ved Museumskonsulenten: Museet for Holstebro og Omegn, hvor Samlingerne fra historisk Tid er blevet omordnet efter den sidste Aar lagte Plan. Lolland-Falsters Stiftsmuseum, hvor der er paabegyndt en gennemgribende Ordning af Samlingerne i Forbindelse med en større Udvidelse af Museets Lokaler. Man har naaet at opstille Samlingerne fra Tiden indtil c. Aar 1700. I Kalundborg og Omegns Museum er der paabegyndt en ny Registrering af den først indsamlede Halvdel af Museets Samlinger fra historisk Tid samtidig med, at der bliver malet Numre paa disse Genstande. Skive Museum har faaet en Række Genstande fra historisk Tid registreret og paamalet Numre. For Viborg Stiftsmuseum er der planlagt og i Løbet af Vinteren paabegyndt en ny Registrering af Samlingerne fra historisk Tid. — Arbejdet har i dette Aar været en Del generet af de urolige Forhold under Besættelsen. I Vintertiden har Konsulenten iøvrigt været til Tjeneste for Nationalmuseets 2. og 3. Afdeling, ligesom han i Juli Maaned i 14 Dage deltog i 3. og 7. Afdelings Bøndergaardsundersøgelser i Sydsjælland.

I Finansaaret 1. April 1945—31. Marts 1946 har Museumskonsulenten udført Arbejder for følgende Museer: I Møns Museum er foretaget en Revision af Protokol og Samlinger fra historisk Tid, Numre er malet paa Genstandene, ligesom der i Forbindelse hermed er ændret lidt i Genstandenes Opstilling, desuden er der indrettet et Par nye Værelser. For Lolland-Falsters Stiftsmuseum er der foretaget Ændring af Genstandenes Opstilling i tre af Fri-landsmuseets Bygninger. Paa Kalundborg og Omegns Museum er den paabegyndte Revision, Nummerering og Beskrivelse af Genstandene i et Seddelregister blevet fortsat. I Viborg Stiftsmuseum er ligeledes fortsat med Revision af Protokollen over Genstande fra historisk Tid, Genstandene er blevet paamalet Numre og udførligt beskrevet i et Seddelregister. Endvidere er Museerne i Lemvig og Varde blevet besøgt, og et Protokolleringsarbejde ved de to Museer er planlagt for det kommende Aar. I Vintertiden har Museumskonsulenten været til Tjeneste for Nationalmuseets 2. og 3. Afdeling.

Punkt 4, *Regnskabsaflæggelse*. Kassereren, *Uldall*, meddelte følgende: Medlemskontingenter for 76 Museer i 1944 var 760,00 Kr., Aarets Indtægter i alt 3.918,21 Kr., Udgifterne 287,73 Kr., hvorefter der var 3.630,48 Kr. at overføre. I 1945 indkom fra 77 Museer 770,00 Kr. i Kontingenter, Aarets Indtægter i alt 4.517,68 Kr., Udgifterne 326,75 Kr., til Overførsel bliver derefter 4.190,93 Kr. Regnskabet er revideret af Hjorth-Nielsen. Det godkendtes.

Punkt 5, *Eventuelt*. *Engelstoft*, Køge, vilde gerne have Nationalmuseet til at lave Instruktionskursus for Provinsmuseernes Kustoder. Det var ogsaa ønskeligt at faa nærmere Kontakt mellem Foreningen og Museerne, eventuelt kunde hvert Museum aarligt indsende en kortfattet Beretning om sin Virksomhed. Han foreslog desuden at forsøge med Aftenaabning i Provinsmuseerne. Mange Mennesker har ikke Tid til at gaa paa Museum om Dagen. I Køge Museum faar Kustoden Halvdelen af det, der kommer ind ved Aftenbesøg. — *Broholm* meddelte, at man var begyndt at modtage nogle af Provinsmuseernes Kustoder til Instruktionskursus paa Nationalmuseet, saaledes havde Kustoden fra Randers opholdt sig her en Maaned. — *Klem* anbefalede i Tilslutning til Engelstofts andet Punkt, at Museerne meddelte deres Bekymringer til Foreningens Bestyrelse.

Museumskonsulent *Halkjær Kristensen* redegjorde for Indsamlingen af Tinmærker, der nu er afsluttet. Der er kun fundet Kandestøbermærker af 10—12 Mestre, der grupperer sig i Perioden ca. 1720—1820. At der ikke findes Mærker af flere Mestre, skyldes sikkert, at Tinet i høj Grad har været udsat for Omsmeltning. H. K. havde gennemgaaet Kandestøberlavets Papirer i København og fundet et meget stort Antal Mestres Navne. Det er nu Tanken at publicere de fremdragne Mærker samt alle kendte Mestres Navne.

Punkt 6, *Bestyrelsesvalg*. Da der ikke afholdtes Møde i Fjor, afgik nu hele Bestyrelsen og Revisor. Af den afgaaende Bestyrelse ønskede Formanden samt Friis, H. P. Hansen og Uldall ikke Genvalg.

Til Formand valgtes *Albert Thomsen*, Holbæk, hvorefter *C. A. Jensen* og *Norn* genvalgtes. Som nye Medlemmer af Bestyrelsen valgtes *Klem*, Kronborg, *Svend Larsen*, Odense, *Sogaard*, Den gamle By og *Steensberg*, Nationalmuseets 3. Afdeling. Endvidere valgtes to Revisorer. (Bestyrelsen konstituerede sig senere med *Norn* som Næstformand, *Svend Larsen* som Kasserer og *Steensberg* som Sekretær).

Dirigenten, *Klem*, hyldede de afgaaede Medlemmer og specielt Formanden. Den nye Formand, *Thomsen*, takkede for Valget og foreslog *J. S. Møller som Foreningens Æresmedlem*, idet han mindedes de Resultater, der i Møllers Formandsperiode fra Foreningens Start indtil nu er opnaaet for Museerne; det er de første Skridt, der koster det største Arbejde. Forsamlingen gav sin enstemmige Tilslutning til Forslaget.

Mødet sluttede med Frokost i Industriforeningens Lokaler.

Dansk historisk Fællesforenings Aarsmøde i Helsingør 30. August—1. September 1946.

Allerede paa det foregaaende Aarsmøde, i September 1944, forelaa der Indbydelse fra *Frederiksborg Amts historiske Samfund* til at afholde Aarsmødet i 1946 i Helsingør. Den særlige Anledning hertil var Frederiksborg Amtssamfundets 40-Aars Jubilæum; dertil føjedes Ønsket om, at det som det første Aarsmøde ude i Landet efter Krigen maatte faa en særlig festlig Karakter. Krigen trak dog i Langdrag, og selv efter Befrielsen kunde det se ud som Trafikforholdene i Landet først vilde bedres i et saa langsomt Tempo, at Mødet maaske maatte opgives eller udsættes. I 1945 kunde intet Møde afholdes, men i Løbet af Efteraaret forbedredes Trafikforholdene saa meget, at Planerne om Mødet i Helsingør kunde genoptages, og trods de overordentlig vanskelige Indkvarteringsforhold i Helsingør besluttedes det at gennemføre Mødet. De der var med, vil sikkert være enige om, at Repræsentanterne fik en Modtagelse fra Helsingør Bys og Frederiksborg Amts og Amtssamfunds Side, som de sent vil glemme; den eneste Betænkelighed maatte være, om andre Samfund og Byer efter denne Udfoldelse af Gæstfrihed fremtidig vil vove at indbyde Repræsentanterne, men i den Forbindelse maa det jo huskes, at Mødet i Aar netop havde sin særlige Karakter paa Grund af Jubilæet og som det første Møde efter Befrielsen.

Den 29. August styrtede Regnen ned i stride Strømme, og det saa ud til at Mødet vilde drukne i Regn. Regnen har jo været, at de første Dage har Repræsentanterne siddet i en tæt Sal og stønet af Varme, nogle har trukket i Skjorteærmer og andre er faldet i Søvn; først paa Udflugtsdagen er det blevet koldt og regnfuldt. I Aar var vi heldige; tre straalende Sensommerdage indrammet af Regndage før og efter Mødet. Bedre kunde det ikke være set fra Mødedeltagernes Synspunkt.

Mødet begyndte, som det var naturligt i Helsingør, med en *By-*

vandring. Deltagerne samledes foran St. Olai Kirke, og derfra fulgte vi Magister *Hugo Matthiessen* gennem gamle Gader og Gaarde. Flere af Deltagerne ytrede deres Forbavselse over hvor meget af den gamle Sundtoldbys Særpræg der er bevaret i Strandgadekvarteret. Magister Matthiessen sluttede sin Rundtur paa Brandtomten foran den frilagte Strandgade-Husrække og gav sit Bidrag til Drøftelsen om denne ved at gøre opmærksom paa, i hvor høj Grad den var bygget til at ses under en Gades Perspektiv. Efter dette Indblik i gammel dansk Bykultur sluttede Deltagerne sig til Magister *Chr. Axel Jensen*, der viste os rundt i St. Olai og St. Mariæ Kirker. Lidt over Kl. 20 samledes Deltagerne i Laxmandsalen i Karmeliterklostret. Efter at Museumsdirektør *Knud Klem* og Formanden havde budt velkommen, holdt Mødets svenske Gæst, Professor fil. dr. *Sigfrid Svensson* fra Lund, et inciterende Lysbilledforedrag om »Högkonjunktur och folkkultur«. Hovedindholdet af dette Foredrag haaber vi senere at kunne bringe som særlig Artikel i »Fortid og Nutid«. Aftenen sluttedes med Samvær paa Hotel »Øresund«, hvor Fællesforeningen lod servere Øl og Smørrebrød.

Repræsentantmødet den 31. August fandt Sted om Formiddagen i »Kongens Kammer« paa Kronborg; dette smukke og intime Rum havde Slotsforvaltningen med stor Elskværdighed udset og stillet til Foreningens Raadighed. Her samledes ca. 60 Repræsentanter for følgende Foreninger og Institutioner: De historiske Samfund for Frederiksborg Amt, Københavns, Holbæk, Sorø og Præstø Amter, Lolland-Falster, Fyns Stift, Hjørring, Viborg, Vejle, Ringkøbing og Ribe Amter samt Samfundene for Aarhus Stift og Sønderjylland. Desuden Jysk Selskab, Historisk Samfund (Kbh.) og Historisk-topografisk Selskab for Søllerød. Endvidere Rigsarkivet, Landsarkiverne for Nørre- og Sønderjylland, Matrikulsarkivet, Stednavneudvalget, Dansk Folkemindesamling og Videnskabernes Selskabs Arkivkommission. Dertil kom de ved Museumsforeningens Aarsmøde repræsenterede Museer (se S. 367) samt Museerne i Grenaa og Nyborg.

Formanden, Museumsdirektør Dr. phil. *Poul Nørlund*, indledede sin Beretning om Foreningens Virksomhed siden 1944 med at minde de døde: Museumslederne Guldsmid Kyster, Apoteker Olufsen, Apoteker Toft og Forretter Jens Alby; Finanshovedbogholder, Lektor Hans Bjarne (Formand for Søllerødselskabet) og Landsarkivar Hans Knudsen. Formandens Mindeord om sidstnævnte er aftrykt andetsteds i dette Hefte (S. 392).

Foreningens Medlemstal er uforandret 145; et stort Bibliotek og Institutet for Samfundsøkonomi og Historie er gaaet ud af Foreningen, et Par Museer er kommet ind.

For 1943 har Styrelsen ikke uddelt nogen Pris, men blandt Afhandlingerne i Amtsaarbøgerne fra 1944 har Styrelsen fundet Redaktør *Sven Arnvig* Skildring af »Billedskæderen Anders Mortensen fra Odense og Malerens Hans Schütte fra Odense« i Fynske Aarbøger værdig til Foreningens Pris paa 200 Kr. Bedømmelsen ledsages af følgende Udtalelse:

I de to Artikler har Redaktør *Sven Arnvig* behandlet Emner, som Lokalhistorikerne ellers sjældent giver sig i Kast med, sikkert fordi Studier af kunsthistorisk Art kræver specielle Forudsætninger. I dem begge har Forfatteren flittigt udnyttet Kildestoffet i Fyns Landsarkiv til Belysning af to interessante Kunstnere fra 17. Aarhundrede, og især i den udførlige Afhandling om Billedskæderen *Anders Mortensen* har han gjort et energisk Forsøg paa at udrede den gamle Kunsthåndværkers stilhistoriske Forudsætninger, at analysere hans Arbejder og derved at bestemme, hvilke Værker der med Rette kan tilskrives ham. Selvsagt mærkes det paa adskillige Punkter, at Forfatteren ikke er Kunsthistoriker af Fag, og ikke alle Problemerne vedrørende *Odense-Billedskæderen* er løst. Men begge de livfuldt skrevne Artikler beriger vor Viden om de paagældende Kunstnere, og ved sit Detailstudium af *Billedskæderen* er det lykkedes Forfatteren at rette en gammel Fejltagelse og før nogen Fagmand at føre afgørende Beviser for, at *Odense-mesterens* Navn er *Anders Mortensen* og ikke — som hidtil sagt — *Anders Sørensen*.

Formanden omtalte derefter, at Foreningen til sit Æresmedlem Professor *Knud Fabricius'* 70-Aars Dag havde udsendt et *Festskrift* med Bidrag fra danske Lokal- og Kulturhistorikere. Økonomisk lod dette Foretagende sig kun gennemføre ved at lade *Festskriftets* Artikelstof indgaa i *Tidsskriftet »Fortid og Nutid«s* Række. *Tidsskriftets* Abonnenter fik herved mere, end de havde Krav paa: paa den anden Side var selve *Festskriftet* af større Format og paa bedre Papir og tilmed trykt i saa lille et Oplag, at det bliver en Sjældenhed, — Prænumeranterne har altsaa ogsaa faaet noget særligt. Paa Grund af de urolige Arbejdsforhold naaede man kun at faa et enkelt Eksemplar, Fødselarens eget, færdigt til selve Dagen; de øvrige Eksemplarer blev noget forsinket. Værket er ikke i Boghandelen.

Vedrørende *Lokalhistorisk Haandbog* udtalte Formanden: Det Udvalg, som Styrelsen i 1944 havde udpeget til at tage sig heraf, bestod af Formanden, Landsarkivar *Knudsen* og Sekretæren. Efter *Hans Knudsens* Død er Kontorchef *Gunnar Knudsen* paa min Anmodning indtraadt i Udvalget. Dette har paa Grundlag af de Drøftelser, der fandt Sted ved sidste Aarsmøde, i Samraad med Landsarkivar *Hvidtfeldt* planlagt Værket i Enkeltheder, og Styrelsen har søgt og opnaaet en Bevilling paa Finansloven til Støtte af Forarbejder m. m. paa ialt 15000 Kr. fordelt paa 3 Aar. Hertil

kommer de 1000 Kr., som af Foreningens egne Midler er bevilget til Forarbejder, ved sidste Aarsmøde. Landsarkivar Hvidtfeldt har allerede foretaget Henvendelser til en Række Medarbejdere, som Udvalget har været med til at udpege, og de allerfleste af dem, man har henvendt sig til, har svaret ja. Det er altsaa Hensigten, at dette Arbejde nu skal fremmes i ret hurtigt Tempo. Fra anden Side er der ganske vist kommet Planer frem om et Leksikon for Middelalderhistorikere, men det kan næppe begrunde en Ændring af vore Planer.

Ogsaa *Præstegaardsværket* vil i nær Fremtid blive fremskyndet, naar Sekretær Langberg, der er Sjælen i det, faar friere Hænder til at tage sig af det.

Vort Tidsskrift *Fortid og Nutid* trænger til Udvidelse. Der er bl. a. peget paa, at det burde give Plads til mere udførlige Meddelelser fra Arkiver og Museer, ledsaget af Billedstof. Det trænger ogsaa til større og mere præsentabelt Format. Men i Øjeblikket svigter den økonomiske Basis. Det overvejes dog indenfor Redaktionen at lade Tidsskriftet afslutte sin første Række med indeværende Aargang for derefter at gaa over til et noget større Format, der lader Billeder komme bedre til deres Ret. Sker dette, vil der ved Afslutningen af XVI. Bind blive udsendt en Indholdsfortegnelse omfattende Forfatterregister og Emnefortegnelse. I indeværende Aar vil Tidsskriftet udkomme med 10 Ark, eet mere end sædvanligt.

I Forbindelse med Foreningens publikatoriske Virksomhed omtalte Formanden en Henvendelse, han havde modtaget fra Kommune lærer Poul Billgren om Ønskeligheden af at faa et Værk om *Skolebygningerne*, en Slags Sidestykke til *Præstegaardsværket*. I Skolemuseet findes et stort Antal Fotografier; Laur. Pedersen har i sin Tid samlet meget Stof, der bl. a. findes i Statens pædagogiske Studiesamling. Men Formanden var betænkelig ved nu, da vi havde to store Værker under Forberedelse, at tage en tredje Op-gave op; den bør maaske snarest løftes af Danmarks Lærerforening. Maaske skal vi rette en Henvendelse herom til Danmarks Lærerforening.

Styrelsen har paany drøftet *Foreningens Indtægtsmuligheder*. Den paa Arkivar Hassøs Initiativ oprettede *Dansk historisk Fællesfond* har bevilget sit første Tilskud til Historisk Tidsskrift, der var i Vanskeligheder; i det hele er denne Fond noget af en Skuffelse, og vi tør næppe vente os store Bidrag fra dens beskedne Midler. — For Fællesforeningens Vedkommende er der en Mulighed, som maa prøves: en Henvendelse til Byraadene, hvoraf kun 16 staar som Medlemmer — der burde jo være 80.

Opmærksomheden har ikke blot været henvendt paa Forenin-

gens egne Indtægsmuligheder, men i lige saa høj Grad paa *de historiske Amtssamfunds økonomiske Forhold*. I en Artikel i »Jyllandsposten« har fhv. Postmester C. Klitgaard gjort opmærksom paa det urimeligt lave Statstilskud, der ydes til Amtsforeningerne. Samtidig udsendte vi sidste Vinter en Forespørgsel til Samfundene om Statstilskudets Størrelse i de senere Aar. Af de indløbne Svar fremgik, at Statstilskudet nu over hele Linjen er nede paa 150 Kr. pr. Samfund, dog faar Fyn som Dobbeltssamfund 300 Kr., og Sønderjylland har faaet 600. I 1944/45 var Statstilskudet 155 Kr.; et enkelt Samfund fik dog et Eengangstilskud paa 500 Kr. Udviklingen har iøvrigt været denne: 1915: 200 Kr. 1920: 350. 1921: 400. Derefter uafbrudt Nedgang. 1926: 360. 1927: 280. 1932: 155. 1945: 150. Postmester Klitgaard er inde paa, at man hellere maa frasige sig Pengene, — det vil Ministeriet sikkert ikke have noget imod! Men Undersøgelsen var fremkaldt af en Henvendelse fra Bestyrelsen for Historisk Samfund i Holbæk, der anmodede Fællesforeningen om at tage et Initiativ overfor Ministeriet med det Formaal at faa Tilskudet forhøjet. Formanden havde ogsaa henvendt sig til Ministeriet og mødt Forstaaelse overfor Sagen. Foreningerne staar paa en bestemt Konto, hvor flere og flere Foreninger er kommet ind. Man har foreslaaet en Forhøjelse til 500 Kr., — det vil ikke være tilraadeligt at gaa højere nu.

Til sidst nævnte Formanden, at Foreningen havde været i Forbindelse med Sekretæren for »*Föreningen för svensk kulturhistorie*«, Professor Sigfrid Svensson, vedrørende et nærmere Samarbejde med de svenske lokalhistoriske Foreninger. Man er blevet enig om at arbejde for omfattende *Bytteforbindelser* mellem de danske amtshistoriske Samfund og de svenske Hembygdsförbund. Vi har fra Sverige modtaget en Liste over de svenske Foreninger, der ønskede saadanne Forbindelser oprettet, og denne Liste er mangfoldiggjort og sendt til de danske Amtssamfund. En tilsvarende Liste over de danske Amtssamfund er sendt til Sverige. Fra Norge har »*Landslaget for Bygde- og Byhistorie*« foreslaaet et nærmere Samarbejde med Fællesforeningen; først og fremmest ønsker man her en gensidig Deltagelse i hinandens Møder; vi haaber dette kan udvikle sig til mere.

Under den paafølgende Drøftelse i Tilslutning til Formandens Beretning udtaltes:

Tidemand-Dal: Vi savner Stof til Aarbøgerne. Kan vi ikke faa visse Direktiver med Hensyn til dette fra Fællesforeningens Ledelse?

Fang: Ja, Bunden er skrabet. — Vær forøvrigt forsigtig overfor smarte Forlagsfolk, som vil have Anbefalinger!

Skovmand: Det er ikke let for Fællesforeningens Styrelse at optræde som Raadgiver. Men der maa dog være Stof nok. De svenske Aarbøger kan sikkert virke inspirerende. Naar Svenskerne er et Hestehoved foran os, kan det maaske hænge sammen med, at deres Enheder er mere omfattende end vore; Amterne er for smaa Enheder i mange Tilfælde; Landskabsgrænserne danner en bedre Ramme, naar det drejer sig om historiske Emner. Hvad om nogle flere Amtssamfund fulgte Fyns Eksempel?

Steensberg: Kan Institutet for lokalhistorisk Forskning ikke hjælpe? Vi trænger til at kombinere Arkiv- og Monumentundersøgelse, saaledes som det er prøvet med de gamle danske Bøndergaarde. Her er der et rigt Stof.

Vibæk: I 1944 udtrykte jeg det ønskelige i at gøre det paatænkte Leksikon til et almindeligt dansk historisk Leksikon. Nu ser der ud til at blive to Foretagender. Vil det ikke betyde Spild af Kræfter og Penge?

Formanden: Sprog- og Litteraturselskabet har tænkt sig et 4 Binds Værk. Men vi skal orientere os, saaledes at Opgaverne bliver holdt ude fra hinanden. — M. H. t. Institutet har dets Formand Professor Alb. Olsen, været for optaget i den senere Tid til at kunne udfolde noget Initiativ. Smaaafhandlinger ligger dog helt udenfor Institutets Arbejdsomraade. Jeg har Indtryk af, at der er Emner nok. Det er Forfatterne, man skal søge at interessere. Led blandt de yngre! Skovmands Tanke bør alvorligt overvejes.

Tidemand-Dal: En Sammenlægning vil betyde, at der kommer kvantitativt mindre Stof frem.

Klem: Jeg er bange for, at det gaar ud over den snævert lokalprægede Interesse, der spiller en stor Rolle i de enkelte Amtssamfund.

Boesen: Rigshistorikerne vil i mange Tilfælde gerne have visse Spørgsmaal lokalhistorisk belyst. Har det lokalhistoriske Institut ikke en Opgave her?

Fang: Tanken om Sammenslutning af historiske Amtssamfund bør tages op til alvorlig Overvejelse.

Klem: Enhederne maa ikke blive for store. Men der er noget rigtigt i Tanken.

Fang: Kan man ikke godt lave Sammenslutning og dog bevare de smaa Enheder?

Gulddal advarede mod at gøre Enhederne for store. Paa Fyn er man ved Ydergrænsen af, hvad man kan tillade sig. Vi mødes bedre med vore Medlemmer i de smaa Enheder.

Hvidtfeldt: Det var et vigtigt Spørgsmaal, Tidemand-Dal rejste. Lokalhistorisk Haandbog skulde blive en Hjælp til at præcisere og anvise Opgaver. Boesen og Fang har Ret i, at der trænges

til Retningslinjer. Bøndergaardene og Skolebygningerne er gode Eksempler paa Emner, der kunde tages op. Jeg kunde ønske, at Styrelsen vilde tage denne Sag op til nøjere Overvejelse. Tilskyndelser er paakrævet overfor de Forfattere, der sidder rundt omkring og venter paa Tilskyndelser.

Alb. Thomsen: Mangler der Stof, er det Redaktionen egen Skyld. Lad os undgaa Gengangerstof: Præstehistorier, Hørrens Behandling osv. Som Eksempel paa nye Emner kan nævnes Arbejderbevægelsen. Hvem startede de lokale Arbejderbevægelser? Husmandsbevægelsen og Andelsbevægelsen fortjener ogsaa større Opmærksomhed. Her vil der være baade mundtlig Tradition og vel ogsaa nogle pauvre Forhandlingsprotokoller at bygge paa. Vi kunde jo ogsaa undersøge: Hvem staar som Medlem af de historiske Amtssamfund? Det er dem, der kommer fra den grundtvigske Højskole. Men vi maa have flere med: Arbejderne, Husmændene. Men saa maa vi først skrive om Emner, som interesserer dem!

Formanden: Vi skal nok overveje, om vi fra Centralinstitutionerne kan tage et Initiativ op overfor Amtsföreningerne.

Derefter drøftedes Foreningernes Tilskudsforhold.

Tidemand-Dal: Skal vi have mere i Tilskud, maa det begrundes. Men tænk blot paa en Post som Udveksling. Vi udveksler 40 Bøger, en stor Post for et lille Samfund. Byraadene bør give mere til de lokale Samfund.

Lausten-Thomsen: Det har glædet mig at høre, at der tænkes paa en Udvidelse af Fortid og Nutid. Formen har aldrig helt svaret til dets ypperlige Indhold. I Sønderjydske Aarbøger har vi Annoncer paa Omslaget, i Sønderjydske Maanedsskrift har vi Masser af Annoncer. Her er en Udvej for de amtshistoriske Samfund.

Hvidtfeldt: Vore fleste Medlemmer er Gaardmænd og Lærere paa Landet; i Købstæderne har vi kun enkelte Medlemmer, mest blandt Akademikere og i den højere Borgerstand, kun yderst faa Arbejdere. M. H. t. Tilskudene bør Styrelsen af Fællesforeningen inden næste Repræsentantomøde undersøge, hvordan Forholdene er. De ligger sikkert yderst forskelligt.

Klitgaard: Forfatterhonorarerne er som for 50 Aar siden. De økonomiske Vilkaar er saadan, at vi slet ikke kan konkurrere med Aviserne.

Høirup: Odense Byraad har bevilget 500 Kr. om Aaret til Historisk Samfund. De andre Byer vil vi prøve at faa med. Men de helt store Tilskud bliver det naturligvis ikke. — Tanken om Sammenslutning af Amtssamfund vil jeg gerne anbefale. Fyn er ikke for stort. Da Sammenslutningen mellem Odense og Svendborg fandt Sted, var der mange i Svendborg Amt, der var bange for,

at de andre vilde vokse os over Hovedet. Det er ikke sket. Men Fyn er jo ogsaa et afrundet Hele.

Haugsted: Vi skylder Formanden Tak for hans Henvendelse til Ministeriet. Vi maa være glade ved at faa 500 Kr. i regelmæssig Støtte fra Staten. Trykkeudgifterne er steget fra 800 Kr. i 1908 til henved 4000. Byernes Tilskud er meget smaa, selv Aarhus giver kun 200 Kr. Saa er Pengeinstitutterne dog lettere at faa i Tale. For os er Problemet ikke at finde Stof, men at faa Plads til Redaktionens Initiativ.

Formanden: Diskussionen har været nyttig for Amtsforeningerne — knap saa nyttig for selve Fællesforeningen.

Kontorchef *Gunnar Knudsen* fremlagde Regnskabet, som han havde overtaget under Landsarkivar Knudsens Sygdom. *Formanden* takkede Kontorchefen, fordi han midlertidigt havde paataget sig dette Hverv i en vanskelig Stund. Regnskabet (trykt S. 390—91) godkendtes.

Magister *Chr. Axel Jensen* refererede kort Museumsforeningens Møde.

Formanden: Det store Personskifte i Museumsforeningens Styrelse faar ogsaa Følger for Fællesforeningens Styrelse. Alb. Thomsen er blevet Formand i Museumsforeningen, hvis Formand er »født« Medlem af Fællesforeningens Styrelse. Det vil sige, at baade hans og Landsarkivar Knudsens Poster nu staar ledige. Samtidig trækker Sekretæren sig tilbage. — Formanden hylkede fhv. Kredslæge *J. S. Møller* for hans grundlæggende Arbejde i Museumsforeningen.

Efter en Frokostpavse genoptoges Mødet paa Kronborg om Eftermiddagen, og der indlededes med *Valg*. Efter Forslag af Lausten-Thomsen blev Kredslæge Møller i sin Egenskab af Æresmedlem i Museumsforeningen betragtet som selvskreven Medlem af Fællesforeningens Styrelse. Til Sekretær valgtes Landsarkivar *Johan Hvidtfeldt*, medens den hidtilværende Sekretær overtog Kassererposten. Til den tredje Post var foreslaet Rasmus Mortensen og H. K. Kristensen. Ved skriftlig Afstemning valgtes Lærer Mortensen til denne Plads. Styrelsens Sammensætning er derefter: Dr. Nørlund (Formand), Hvidtfeldt (Sekretær), J. S. Møller, G. Knudsen, Chr. Axel Jensen, Alb. Thomsen, Rs. Mortensen og Roar Skovmand (Kasserer). Revisorerne, Klem og Galster, genvalgtes.

Kl. 14,30 optoges en *Drøftelse af, hvorledes man kunde sikre Kilderne til Besættelsestidens Historie*. Indlederne var: Rigsarkivar *Axel Linvald*, Amtslæge, Dr. H. Lausten-Thomsen, Kommunalærer *Albert Thomsen* og Bibliotekar, Dr. phil. *Albert Fabritius*. Deres Indlæg er alle trykt efter Talerens Manuskript foran i dette Hefte (S. 325 ff.).

Formanden takkede Indlederne. Der forberedes paa Frihedsbevægelsens Samraads Initiativ en Centralsamling, hvori Stoffet fra Udstil-

lingen i Frimurerlogen skal danne Kernen; denne Samling vil blive forestaaet af Nationalmuseet. Men det er rimeligt, at ogsaa Lokalmuseerne samler Stof; det samme gælder Tøjhusmuseet og Kriminalmuseet. Jeg vil fraraade, at man opbevarer Film i Lokalmuseerne, — de bør opbevares i Filmarkivet.

Eriksen, Tøjhusmuseet: Siden 9. April har Tøjhusmuseet samlet ind ad mange Veje: via Officerer, via Politiet, og vi har nydt godt af baade de Allieredes og Modstandsbevægelsens Velvilje. Vi har ialt faaet over 1000 Numre.

Lehnsharoon *Berner Schilden Holsten*: Kan Fællesforeningen ikke lave et Uddrag af disse Oplysninger til de historiske Samfunds Aarbøger, en kort Artikel paa et Par Sider i hver enkelt Aarbog?

Professor *Aage Friis*: Ja, og Særtryk af det udførlige Referat!

Det vedtoges, at Dr. Fabritius og Landsarkivar Hvidtfeldt sammen skulde udforme en Meddelelse om Mødets Forhandlinger om dette Emne til Ritzaus Bureau.

Om Aftenen samledes alle Deltagerne til Helsingør Kommunes festlige Middag i Industriforeningens Restaurant. Ingeniør *Vejstrup* præsiderede som Vært, og det blev sent, inden man skiltes.

Heldigvis blev Natten forlænget med en Time paa Grund af Overgangen fra Sommertid til Vintertid, og næste Formiddag mødtes Deltagerne igen paa *Kronborg*, hvor Slotsforvalter, Oberstløjtnant *F. Johansen*, viste os omkring og med sit uimodstaaelige Lune fortalte om de Genvordigheder og besværlige Forhandlinger, som Tyskertiden havde paatvunget ham. Med god Grund takkede Dr. Nørlund ham, fordi han havde vogtet dette vort dyrebareste nationale Mindesmærke saa vel i de trange Aar. Mange af Deltagerne fik først nu Klarhed over, hvor udsat Kronborgs Stilling havde været i Krigens seneste Fase.

Inden vi forlod Kronborg, maatte vi ogsaa se *Handels- og Søfartsmuseets* nye smukke Opstilling; her viste Museumsdirektør *Klem* og Inspektør *Munthe af Morgenstjerne* omkring.

Fra Kronborg toges i Rutebiler, som Hornbækbanen gæstfrit havde stillet til Raadighed, langs Stranden til Hellebæk Badehotel, hvor Frederiksborg Amts historiske Samfund gav Frokost. Ved Frokostbordet mindedes Direktør *Klem* i en Tale krydret med fornøjelige og rørende Træk fra Baggensens Tid det gamle *Hellebæk*. Der blev dog ikke Tid til at dvæle længe ved Hellebæk minderne og den skønne Udsigt over Sundet. Deltagerne steg atter ind i Bilerne, der nu kørte til *Gurre* Ruin, hvor Arkitekt *C. M. Smidt* veloplagt og paa sin egen intense Maade førte os ind i Arkæologens Værksted, saa den gamle Borg tog Form i Tilhørernes Fantasi. Dermed sluttede Aarsmødet 1946.

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
REGNSKAB FOR 1944

I N D T Æ G T.

Beholdning Marts 1944	8574,30
Kontingenter: fra Foreninger	1108,64
Byraad	240,00
Institutioner	1010,00
Statstilskud	1000,00
Renter	190,82
Abonnement, Salg af Skrifter	1507,25
Bidrag til Værk om danske Præstegaarde:	
fra Carlsbergfondet	1500,00
Skrikes Stiftelse	500,00
Bidrag til et Festskrift	390,00
I alt Kr.	<u>16021,01</u>

U D G I F T.

Sekretærhonorar	300,00
Bogtryk	2289,63
F. Hendriksens Atelier	194,69
Forfatterhonorar	759,50
Forfatterpræmie	200,00
Aarsmøde	668,20
Rejseudgifter	100,00
Ekspedition af »Fortid og Nutid«	271,01
Porto og diverse	319,43
Beholdning Marts 1945	10918,55
I alt Kr.	<u>16021,01</u>

Ovenstaaende Regnskab er revideret og fundet i Overensstemmelse med Bilagene.

Helsingør, den 30. Marts 1945.

Knud Klem.

Georg Galster.

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENINGS
REGNSKAB FOR 1945.

I N D T Æ G T.

Beholdning Marts 1945	10918,55
Kontingenter: A. Foreninger	1143,58
B. Byraad	220,00
C. Institutioner	1010,00
Statstilskud	1000,00
Renter	261,24
Fortid og Nutid	672,48
Andet Bogsalg	503,15
Festskriftet	2140,00
I alt Kr.	<u>17869,00</u>

U D G I F T.

Sekretærens Honorar	400,00
Trykkeriudgifter	5683,67
Bestyrelsens Rejsseudgifter	149,50
Ekspedition af »Fortid og Nutid«	391,29
Porto og diverse Udgifter	271,50
Lokalhistorisk Haandbog	300,00
Kassebeholdning pr. 15. Marts 1946	10673,04
I alt Kr.	<u>17869,00</u>

Af Kassebeholdningen udgør:

Bevilling til Præstegaardsværket	7552,40
Foreningens øvrige Midler	3120,64
Kr.	<u>10673,04</u>

K ø b e n h a v n, den 15. Marts 1946.

Gunnar Knudsen.

Ovenstaaende Regnskab er revideret og fundet i Overensstemmelse med de fremlagte Bilag.

H e l s i n g ø r, den 11. April 1946.

Knud Klem.

Georg Galster.

HANS KNUDSEN

1. Juli 1882 — 5. Maj 1946.

Dansk historisk Fællesforening har lidt et stort tab ved landsarkivar Hans Knudsens død i foråret 1946. Han var lokalhistoriker først og sidst, og saa godt som nogen hørte han hjemme i vor kreds. Lige siden han i 1907 tog sin skoleembedsexamen, ja vist allerede før, var han knyttet til vore landsarkiver. I mange aar sad han i Viborg landsarkiv under Georg Saxilds ledelse, og hans godmodige lune og stilfærdige skepsis sekunderede paa morsomste maade Saxilds brede humor og vittige spot. Der var ikke kedeligt paa arkivets læsesal, naar reglementet engang imellem blev brudt og samtalen kom i gang. Efter Genforeningen kom han en tid til Sønderjylland, og i 1924 blev han landsarkivar for Fyn, i 1934 for Sjælland. Han var Sjællænder af fødsel, proprietærsøn fra Taastrup, og vendte saaledes tilbage til sit udspring efter at have været hele raden rundt.

Landsarkivernes rige historiske kildestof fængslede ham. Han skrev mange større og mindre afhandlinger med emner hentet fra de protokoller og dokumentpakker som omgav ham, særlig i den tid han var redaktør af Samlinger til jysk historie og topografi (1921—30). Men han skrev ogsaa vejledende artikler i »Fortid og Nutid« om arkivmaterialet og dets rette brug, særlig om bispearkiverne, om raadstueprotokoller og tingbøger, og nu sidst i Festskriftet til Professor Knud Fabricius om: bygningshistoriske brandforsikringsarkivalier. For den haandsrækning, han som den erfarne arkivmand derigennem har ydet vore arkivgranskere, skylder vi ham her en særlig tak.

I 1941 blev han medlem af Fællesforeningens bestyrelse, hvor han var en pligtopfyldende kasserer. For hans kolleger i bestyrelsen var det vemodigt at opleve, hvordan hans kræfter mere og mere svigtede for hver gang vi mødtes. Vi mindes ham for hans hjælpsomhed, hans trofasthed, hans grundmurede saglighed og hans lune blink i øjet.

P. N.

